

Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos

FEJEZETEK A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETÉBŐL I.

*Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig
(1867–1989)*

A szerzők egy egységes szemléletbeli keretbe foglalt két kötetes munkát készítettek a 19. és 20. századi magyarországi szociális kérdés témájában. Az első rész egy tanulmánykötet, a második egy szociálpolitikai szöveggyűjtemény. Jelen kötet koncepcióját az a felismerés formálta, hogy a mindenkori társadalmi viszonyok és folyamatok a politika számára olyan kihívásokat jelentenek, amelyre mind a kormányzati politikának, mind pedig a politikai gondolkodóknak valamiképp reflektálniuk kell. Ennek tartalma részben a szociális problémaérzékelés, részben pedig a rendelkezésre álló reálpolitikai mozgástér, valamint a gazdasági viszonyok függvénye, mint ahogyan hatnak rá a kor nemzetközi folyamatai is. A pragmatikus megfontolásokon túl a szociális elitstratégiák alakulását befolyásolhatják olyan ideologikus előfeltevéseken alapuló célok, amelyek végső soron – irányzatonként más és más – társadalompolitikai keretbe foglalják a mindenkori törekvéseket. Végül a társadalmi beavatkozások megvalósulását és minőségét a korszakonként változó szociálpolitikai eszköz- és intézményrendszer állapota, továbbá a külföldi minták lehetséges alkalmazása is meghatározza. A kötet felépítése kronologikus és tematikus szempontokat követ. A nagyobb szerkezeti egységeken belül a szerzők által írt egy-egy társadalomtörténeti, társadalompolitikai és szociálpolitikai tanulmány segíti az éppen vizsgált korszak főbb kérdéseiről való tájékozódást.

3150Ft

ISBN 978-615-6060-27-3

Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos

**FEJEZETEK A MAGYARORSZÁGI
TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKA
TÖRTÉNETÉBŐL**

I.

Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1989)

Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos

FEJEZETEK
A MAGYARORSZÁGI
TÁRSADALOM-
ÉS SZOCIÁLPOLITIKA
TÖRTÉNETÉBŐL

I.

*Tanulmányok a kiegyezéstől
a rendszerváltásig (1867–1989)*

Szegedi Egyetemi Kiadó
BELVEDERE
MERIDIONALE

Szeged
2020.

A kutatást és a kézirat elkészítését az EFOP-3.5.2.-17-2017-00003 számú, „Duális és gyakorlatorientált felsőoktatási képzések fejlesztése és oktatási innováció a szociális munka és a segítő szakmák terén a Dél-alföldi régióban” című projekt támogatta.

Lektorálta:

Tomka Béla

az MTA Doktora, egyetemi tanár

Borítóterv:

Majzik Andrea

A borítón szereplő képek forrása:

BF: Fortepan. 57153. sz. kép (1908) Egy polgári ház tornáca. Mohács. Adományozó: Karbélyos Péter

https://fortepan.hu/hu/photos/?q=&year_from=1908&year_to=1990

JF: Fortepan. 152012. sz. kép. (1912) Adományozó Gyurász Mária

https://fortepan.hu/hu/photos/?q=&year_from=1912&year_to=1990

BA: Fortepan. 88729. sz. kép (1976) Dózsa György út 84. MÉMOSZ (Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetsége) székháza, nagyterem, a KISZ IX. Kongresszusa. Adományozó: Urbán Tamás

<https://fortepan.hu/hu/photos/?id=88729>

JA: Fortepan. 114706. sz. kép. (1972) Csepeli autógyár/Békés György

<https://fortepan.hu/hu/photos/?q=munk%C3%A1lsgy%C5%B1%C3%A9s>

ISBN 978-615-6060-26-6ö

ISBN 978-615-6060-27-3 [print]

ISBN 978-615-6060-29-7 [online PDF]

Belvedere Meridionale, Szeged

www.belvedere.hu

Nyomta: s-Paw Nyomda, Üllés

Tartalomjegyzék

Bevezető.....	7
1. A dualizmus kora	9
1.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1867–1918	11
1.1.1. A polgárosodás színe és visszája. A dualizmus korának magyarországi társadalma (Olasz Lajos)	11
1.1.2. Társadalomkritika és társadalompolitikai koncepciók a dualizmus kori Magyarországon (Kiss Mária Rita)	27
1.1.3. A szociálpolitika és a szociális jogok fejlődése a dualizmus időszakában (Cora Zoltán)	44
2. A Horthy-korszak.....	51
2.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1920–1944	53
2.1.1. Tradíció és modernizáció keresztútján. Társadalmi viszonyok a Horthy-korszakban (Olasz Lajos)	53
2.1.2. Politika és társadalompolitikai koncepciók a Horthy-korszakban (Kiss Mária Rita).....	74
2.1.3. A szociálpolitika és a társadalombiztosítás fejlődése a két világháború közötti időszakban (Cora Zoltán).....	96
3. A népi demokrácia és a Rákosi-korszak	119
3.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés, 1945–1955	121
3.1.1. Polgári társadalom – „államosított” társadalom. A népi demokráciától a Rákosi-diktatúráig, 1945–1956 (Olasz Lajos)	121
3.1.2. „Próbálkozó demokrácia” – sztálinizálás – resztalinizáció – forradalom, 1945–1956 (Kiss Mária Rita)	149
3.1.3. A szociálpolitika és társadalombiztosítás alakulása az 1945 és 1956 közötti időszakban (Cora Zoltán)	164
4. A Kádár-korszak	169
4.1 Társadalmi viszonyok és szociális kérdés Magyarországon, 1956–1989	171
4.1.1. A proletarizálódástól az újrapolgárosodás felé. A Kádár-korszak társadalma, 1956–1989 (Olasz Lajos).....	171
4.1.2. Hatalomgyakorlási és társadalompolitikai stílusváltás, 1956–1989 (Kiss Mária Rita)	199
4.1.3. Szociálpolitika Magyarországon a forradalomtól a rendszerváltásig, 1956–1989 (Cora Zoltán)	213
Irodalom.....	231

Bevezető

A szerzők a Szegedi Tudományegyetem szociálpolitika mesterképzésének oktatói, akik egy egységes szemléletbeli keretbe foglalt két kötetes munkát készítettek a XIX. és XX. századi magyarországi szociális kérdés témájában.¹ Az első rész egy tanulmánykötet, amit egy szociálpolitikai szöveggyűjtemény tesz teljessé. Koncepciónk az a felismerés formálta, hogy a mindenkori társadalmi viszonyok és folyamatok a politika számára olyan kihívásokat jelentenek, amelyre mind a kormányzati politikának, mind pedig a politikai gondolkodóknak valamiképp reflektálniuk kell. Ennek tartalma részben a szociális problémaérzékelés, részben pedig a rendelkezésre álló reálpolitikai mozgástér, valamint a gazdasági viszonyok függvénye, mint ahogyan hatnak rá a kor nemzetközi folyamatai is. A pragmatikus megfontolásokon túl a szociális elitstratégiák alakulását befolyásolhatják olyan ideologikus előfeltevéseken alapuló célok, amelyek végső soron – irányzatokként más és más – társadalmpolitikai keretbe foglalják a mindenkori törekvéseket. Végül a társadalmi beavatkozások megvalósulását és minőségét a korszakokként változó szociálpolitikai eszköz- és intézményrendszer állapota, továbbá a külföldi minták lehetséges alkalmazása is meghatározza. A mindenkori szociálpolitika jelenségeinek megértéséhez végső soron tehát a konkrét szociálpolitikán túlmutató, egy szélesebb – társadalomtörténeti és politikai – kontextus ismerete szükséges.

Kötetünk ezért egyaránt tartalmazza a társadalomtörténeti folyamatok és változások ismertetését, a vizsgált korszakokban az ezekre adott politikai gondolkodásbeli reflexiókat, valamint a szociálpolitika tényleges alakulásának bemutatását. Felépítése kronologikus és tematikus szempontokat követ. Fő fejezeteinek tagolása kronologikus: a dualizmus periódusától kezdődően a Horthy-, majd a Rákosi-korszakon keresztül, a Kádár-rendszerrel bezáróan kíséri végig a szociális kérdés magyarországi alakulását. A nagyobb szerkezeti egységeken belül a szerzők által írt egy-egy társadalomtörténeti, társadalmpolitikai és szociálpolitikai tanulmány segíti az éppen vizsgált korszak főbb kérdéseiről való tájékozódást. Ugyanezek az írások megkönnyítik a társadalomtörténeti, társadalmpolitikai és szociálpolitikai tudásformák szerveződése közötti különbségek érzékeltetését. A szociálpolitika és társadalmpolitika terminológiáit érintő szakmai vitákban nem kívánunk állást foglalni. Kifejezetten törekszünk viszont arra, hogy az olvasók érzékeljék a működésbeli különbséget a politikai rendszer hatalmi logikája és a szociálpolitika szakmai racionalitása között. Elismerjük ugyanakkor, hogy a kettő közötti elvi határvonal meghúzása után a gyakorlati szétválasztásuk számos

1 A kutatás az EFOP-3.5.2.-17-2017-00003 számú, „Duális és gyakorlatorientált felsőoktatási képzések fejlesztése és oktatási innováció a szociális munka és a segítő szakmák terén a Dél-alföldi régióban” című projekt keretében valósult meg

esetben problematikusnak bizonyul. Minden politikai döntés egyben társadalompolitika, mert hatást gyakorol a társadalmi viszonyokra, még ha olykor áttételesen is. A politikai elitstratégiák között azonban igyekeztünk kiemelni azokat a politikai gondolkodásbeli koncepciókat, amelyek kifejezetten a társadalmi viszonyok tudatos átalakítására irányultak. A mindenkori szociális kérdésekkel kapcsolatos prioritások átrendeződése egyértelmű a rendszerváltásokkor tapasztalható elitcserek idején, de találunk példát kormányváltásokhoz kapcsolódó, vagy például a gazdasági lehetőségek változása nyomán bekövetkező rendszerkorrekciókra is. A korszakokon belül törekedtünk megjeleníteni a többdimenziós politikai mezőben jelen lévő, eltérő értékválasztáson alapuló, egymással versengő társadalompolitikai alternatívákat is. Közülük hangsúlyosabban tárgyaltuk azokat, amelyek kormányzati pozícióba kerülve erőteljesebben voltak képesek hatni a szociálpolitika kiemelt céljainak és mozgásterének alakulására.

Szeged, 2019. december

A szerzők

1. A dualizmus kora

1.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1867–1918

1.1.1. A polgárosodás színe és visszája. A dualizmus korának magyarországi társadalma (Olasz Lajos)

A dualizmus kora a gazdasági és társadalmi modernizáció, a kiteljesedő polgárosodás kulcsidőszaka volt Magyarországon. A gazdaság növekedése évi átlagban 2–2,5%-ot ért el, ami megelőzte az Osztrák–Magyar Monarchia másik részének az ún. örökös tartományoknak a fejlődési ütemét. A modernizációs folyamat azonban az élet különböző területein eltérő módon, és földrajzi régiótól, társadalmi rétegtől, településformától függően eltérő mértékben érvényesült. Mély szakadék választotta el a nyugat-európai mintákat idéző középső és nyugati országrészeket az évszázados elmaradást tükröző keleti peremvidékektől, a világvárossá fejlődő Budapestet az Alföld kies tanyavilágától, a középosztály kényelmes életviszonyait a mezőgazdasági munkások napi megélhetési gondjaitól.²

A fejlődés ellentmondásosságát fokozta, hogy a gazdaság, a társadalmi és politikai élet vagy a kultúra területén teret nyerő polgári sajátosságok mellett széles körben fennmaradt és továbbra is jelentős szerepet játszott a tradíció, korábbi társadalmi viszonyok számos eleme. A felbomló rendi társadalom jellemzői a polgárosodás felgyorsulásával sem tűntek el, nem adták át a helyüket a modernitásnak. Az élet minden területén, minden rétegben, foglalkozási ágban együtt léteztek a régi szokások, szabályok, viszonyrendszerek, kommunikációs formák, és a kialakuló új polgári struktúrák. A nemesség születési előjogai és a polgári participáció, az uradalmak patriarchális viszonyai és az önálló áru-termelő parasztgazdaság, a kiszolgáltató kézműves inasok, tanoncok és a szakképzett, önszerveződő gyári munkásréteg egyszerre volt jelen a régi, rendies és a modern polgári viszonyok bonyolult világában. Látszólag egymástól függetlenül, eltérő értékeket, eszméket, társadalmi törekvéseket képviselve, valójában viszont szoros kölcsönhatásban, egymásra reflektálva. Ezt a jelenséget nevezte Erdei Ferenc „kettős” társadalomnak.³

A dualizmus kori modernizáció közvetlen előzményei között nemcsak az 1848-as polgári forradalom gazdaság és társadalom átalakító törekvései, hanem a szabadságharc leverését követő abszolutizmus időszaka is szerepet játszott. A forradalom idején hozott törvényeket ugyan megsemmisítette a császár, a polgári viszonyok azonban az egész birodalomban fokozatosan tért hódítottak, így számos 1848-as rendelkezés (népképviselés, közteherviselés), újra bevezetésre került. Ezek közé tartozott 1853-ban a jobbágyszabadítás is, amely során 640 000 család szabadult fel a korábbi

2 Gerő 2014. 54–55.

3 Erdei 1980. 293–295.; Kövér 2002. 276–278.

8 millió katasztrális hold (kh) úrbéres telek állami megváltásával, és lett 10–15 holdas birtokos paraszt. A házzal és kisebb kerttel rendelkező felszabaduló zsellér családok száma 910 000 volt, számukra a mezőgazdasági bérmunka kínált megélhetést, míg 200 000 család föld és ház nélkül vált szabaddá, és maradt cselédként volt földesura birtokán vagy a fejlődésnek induló városokban keresett munkát. Egyéni megváltás útján további 1,5 millió kh maradvány föld került a parasztok kezébe, kis birtoktestek formájában, melyhez főként a telkes jobbágyoknak, esetleg a házas zselléreknek volt esélyük hozzájutni. A felszabaduló jobbágyok 44%-a rendelkezett saját gazdasággal, a többieknek (mintegy 3,5 millió fő) nem volt birtoka.⁴

A dualizmus kori Magyar Királyság alatt, az 1868-tól viszonylag széleskörű önállóságot élvező Horvát- és Szlavonország nélküli, 282 870 km²-es Magyarországot értjük. Ennek népessége az I. világháborúig dinamikusan növekedett, 1850-ben 11 364 220 fő, 1880-ban 13 749 603 fő, 1910-ben pedig 18 264 533 fő volt. A népességnövekedés fokozottan érvényesült az ország középső területein, a jelenlegi Magyarországhoz tartozó 93 030 km²-en, itt a többi régióhoz viszonyítva kétszeres volt a lélekszám emelkedése. A mai országterület lakossága az 1880-as 5 329 191 főről, 1910-re 7 612 114 főre nőtt.⁵

A születések száma a századfordulóig viszonylag magas volt, a születési ráta 42–43 ezrelék körül alakult. Ezt követően az I. világháborúig 35 ezrelékre csökkent. Ennek részben a nyugati modernizációs hatások, az életviszonyok, a gondolkodásmód megváltozása, a módosabb rétegekben kitolódó ifjúkor, az egyéni igények fokozottabb érvényesítésének szándéka állt a háttérben. Másrészt a gazdasági nehézségek nyomán főként a kisbirtokosi körben alkalmazott hagyományos születéskorlátozás korábbi gyakorlata élt tovább. A gyermekek döntő többsége házasságban született, csak 10% körül volt a házasságon kívüli születések aránya. Ez a városokban 15–17%-ot is elért, a falvakban azonban csak 5–7% körül mozgott. A legtöbb házasságon kívüli gyermek ipari napszámos, illetve házi cseléd anyától született.⁶

A nyers halálzási arány a kiegyezést követő évtizedekben 32–34 ezrelék körül mozgott, majd a századforduló után 25–26 ezrelékre csökkent. Országos járványok a dualizmus időszakában már nem voltak, csak 1872–1873-ban söpört végig a keleti országrészeken és Erdélyben egy kolerajárvány, amely egy írásos gazdasági időszakban tört ki, és mintegy 350 000 áldozatot követelt. Az 1880-as évektől megélenkülő gazdasági konjunktúra, a civilizációs fejlődés, az egészségügyi és higiéniai viszonyok javulása, a szociális szolgáltatások bővülése, a hatékony közegészségügyi intézkedések, illetve az egészségmegőrzéssel kapcsolatos polgári szemlélet terjedése nyomán a halálzási ráta fokozatosan csökkent. Az orvosok száma megkétszereződött, (1910-ben 10 000 lakosra 3 orvos jutott), az országban mintegy 400 kórház működött. A kötelező védőoltás bevezetésével sikerült megfékezni a himlő pusztító hatását. Erősödött viszont, főként a zsúfolt városi peremkerületekben a tbc terjedése.⁷

4 Kövér 2002. 266–267., 276–278.; Böhm 1999. 47.

5 Hanák 2001. 39.; Kovacsics 1997. 254–258.

6 Katus 2002. 143–146.; Klinger 1997. 317–319.

7 Tóth 1998. 408–409.; Hanák 2001. 40.; Katus 2002. 143–146.

Súlyos probléma maradt az európai összehasonlításban is kiemelkedően magas csecsemő- és gyermekhalandóság. A csecsemőhalandóság (1 éves kor alatt) 1890-ben 275, 1910-ben 206 ezrelék volt, míg az európai átlag 173 és 125 körül alakult. Ezer gyermekből 5 éves korig 1890-ben 388, 1910-ben 306 halt meg. Az okok között a megfelelő élelmezés hiánya, a gyors urbanizációt kísérő egészségtelen lakáskörülmények, a házasságon kívül születéssel szembeni előítéletesség, és a „porosz”, a gondoskodás helyett fegyelmező gyermeknevelés szerepelt. A századforduló időszakára jelentősen nőtt a gazdaság népességeltartó képessége, javult az egészségügyi ellátás, széles körben elterjedtek a védőoltások, és a nyugat-európai minta alapján fokozottabb társadalmi figyelem fordult a gyermekek és anyák felé.⁸

A természetes szaporodás az 1880-as évektől az I. világháborúig 10–11 ezrelék körül mozgott. Az ország lélekszámát a természetes szaporodás trendjei mellett, a Monarchia belüli migráció, a 19. század második felében jelentős, keletről történő bevándorlás, majd az 1880–1910-es időszakban közel 1,5 millió fős kivándorlás befolyásolta. A belső migráció az országon belül általában a falvakból a városok felé, régiókat tekintve a sűrűbben lakott északi területekről az Alföld és a Délvidék irányába folyt. A Monarchia egészét tekintve Alsó-Ausztria volt a fő célpont. 1880-ban 180 000, 1910-ben 270 000 magyar munkavállaló dolgozott Ausztriában. A határokon túlra vándorlás elsősorban az Egyesült Államokba irányult, a külföldre menők egynegyede azonban néhány év elteltével hazatért. A kivándorlás elsősorban a rosszabb gazdasági helyzetben lévő peremvidékek lakosságát érintette nagyobb mértékben.⁹

A nemek aránya viszonylag kiegyenlített volt. Általában 5–6%-kal több fiúgyermek született, de a magas gyermekhalandóság kiegyenlítette az arányokat. Az erőszakos halálokok, illetve a kivándorlás nagyobb mértékben érintette a férfilakosságot, így 1880-ban 8 ezrelékes, 1910-ben 4 ezrelékes nőtöbblet volt az országban. A korfa, vagyis a különböző korosztályok aránya egy lassan felfelé szélesedő trendet mutatott. Míg 1870-ben a 14 év alattiak aránya 38%, a 60 év felettieké pedig 6% volt, 1910-ben ezek az adatok 35%-ra és 8%-ra módosultak. A magas fiatalkori halálozási arány miatt a születéskor várható élettartam európai összehasonlításban viszonylag alacsony, mindössze 42 év volt.¹⁰

A házasságkötés tekintetében a magyarországi társadalom sajátos átmenetet tükrözött a nyugat- és a kelet-európai minták között. Nyugat-Európában már általános jelenség volt a nők későbbi 25 év utáni házassága, ami lerövidítette a házas termékenység (15–49 év) időszakát, és jelentős volt az egyedülállók (szinglik) aránya is. Kelet-Európában a nők átlagéletkora az első házasságkötéskor 16–18 év volt, és a felnőtt nők döntő többsége megházasodott. Az átlagot tekintve Magyarországon a századforduló időszakában a nők 20, a férfiak 23 éves korban kötötték az első házasságot. 1910-ben a 15 év feletti nők 63%-a élt házasságban, 29% volt egyedülálló, 8% pedig özvegy, illetve elvált. A házasságban élők aránya alacsonyabb volt az oroszországi és a balkáni államok adatainál, de magasabb a nyugat-európai országokénál.¹¹

8 Gerő 2014. 56–57.; Faragó 2003. 454.

9 Gyáni – Kövér 2006. 62–64.; Thirring 1904. 8–12.

10 Klinger 1997. 308.

11 Gyáni – Kövér 2006. 46.; Klinger 1997. 309–310.

Magyarország északi, középső és nyugati régióiban általában a kiscsalád, illetve a kiterjesztett családi háztartás volt a jellemző. Ez esetben rendszerint 3 generáció élt együtt, a nagyszülők, egy házaspár és az unokák. A kiterjesztés időnként a nem házaspárt is érintette. A városokban jellemző volt a nukleáris család, a két generációs (szülő, gyerek) háztartás. Az ország keleti és déli területein viszont a kiterjesztett háztartások mellett jelentős arányban jelen volt a hagyományos nagycsalád, a 20–25 főt is összefogó vagyoni, termelési, ellátási közösség, a nagyszülőket, a házaspárt, az unokákat egyesítő családi forma.¹²

A Magyar Királyság vegyes nemzetiségi összetételű volt, a 19. század közepén a lakosság mindössze 35%-a tartozott a magyar etnikumhoz. Az ország középső zónájában, a jelenlegi Magyarország területén ez az arány elérte a 49%-ot. A dualizmus időszakában fokozatosan nőtt a magyar anyanyelvűek aránya, ami 1880-ban 45%-ot, 1910-ben pedig 54%-ot tett ki. Ez utóbbi népszámláláskor a románok aránya 16%, a szlovákoké 11%, a németeké 10%, a délszláv népeké 5%, a ruszinoké 3% volt. A magyar elem gyors növekedését részben a magas természetes szaporulat, a centrális elhelyezkedésből adódó gyorsabb gazdasági és civilizációs fejlődés, és az ezzel együtt járó természetes asszimiláció biztosította. A különösen a németek és szlovákok körében jellemző folyamat mögött elsősorban a városiasodás, az iparosodás, a magyar államnyelvű közszolgalat hatása húzódott meg. Szerepet kapott ebben a korábbi nagy telepítések során anyanemzetüktől elszakadt, magyar környezetbe került, saját értelmiséggel kevésbé rendelkező parasztközösségek természetes erodálási folyamata is. Ugyanakkor a kormányzati politika is nyomást gyakorolt a magyarországi nemzetiségekre, számos intézkedéssel igyekezett gyorsítani és kiszélesíteni az asszimilációs folyamatot.¹³

A magyar népesség növekedését eredményezte, hogy relatíve kisebb volt a kivándorlók aránya, mint a peremvidékeken élő népeké, ugyanakkor a bevándorlás és a belső migráció növelte az asszimilálódók számát. A 19. század második felében zajló magyaránnyú zsidó bevándorlás nyomán az 1850-es 339 816 fős zsidó népesség 1910-re 911 227 főre emelkedett, amelynek 77%-a magyarnak vallotta magát. A cigányság, amelyet a zsidósághoz hasonlóan nem nemzetiségi, hanem etnikai közösségként tartottak nyilván, anyanyelvüként általában a környezete nyelvét használta. Az 1893-as összeírás során talált 274 940 fő 38%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a mai Magyarország területén élő mintegy 65 000 főnek pedig a 80%-a. A természetes asszimiláció mellett azonban számottevő volt a nemzetiségekkel szembeni diszkrimináció, a magyarosító intézkedések hatása is, melyek a közélettől az oktatásig számos területen jelentkeztek.¹⁴

A nemzetiségi kérdés a korszak súlyos problémája volt. A magyar elit feltétlenül ragaszkodott politikai vezető szerepéhez, de a nemzetiségeket nem az egyéni vagy kollektív jogok bővítésével, autonómia biztosításával, hanem az asszimiláció révén akarta megnyerni. A Magyarországon élő népek a 19. század során önálló kulturális

12 Katus 2002. 153–155.

13 Hanák 2001. 41.; Ajtay 1914. 4–7.

14 Wetzel 2011. 32–34.; Romsics 2010. 48–50.

nemzetekké szerveződtek. Mivel saját gazdasági, politikai elitjük, nemességük, nagypolgárságuk nem volt (beolvadt a magyar elitbe), a társadalmi, szociális ellentétek nemzeti jelleget öltöttek. Az 1848-ban a magyar forradalomtól várt jogok elmaradása után több nemzetiség Bécs mellé állt. A dualizmus korában a feszültségeket a bécsi udvar taktikái mellett a határokon túlról érkező politikai befolyás, a szerb és román nacionalizmus, illetve az Oroszország által propagált pánszláv nézetek terjedése is fokozta. Élezte a feszültségeket, hogy a nemzetiségi társadalmak agrárjellegűek voltak és a kevésbé fejlett perifériákon éltek, így körükben a dualizmus társadalmi problémái halmozottan jelentkeztek. Az elmaradott viszonyok, megélhetési nehézségek, a diszkriminatív hatású intézkedések csak erősítették a nemzeti eszmével mozgósító elkülönülési, elszakadási törekvéseket.¹⁵

A vallási összetételt tekintve, 1910-ben a lakosság 49%-a római katolikus volt. Az ortodox felekezetűek aránya 13%-ot, a görög katolikusok aránya 11%-ot tett ki. A protestánsok között 14% volt a reformátusok aránya, 7% az evangélikusoké és 0,4% az unitáriusoké. Az izraeliták aránya 5%-ot tett ki. Egyes esetekben szoros kapcsolat alakult ki a vallási és nemzetiségi hovatartozás között. A szerbek és románok döntő többsége ortodox felekezetű volt, a ruszinok nagy része görög katolikus. A szerb és román ortodox egyház „nemzeti egyház” jelleggel működött Magyarországon, meghatározó szerepet játszott az identitástudat kialakításában, a kulturális hagyományok őrzésében, a közösségszervezésben és a társadalmi törekvések artikulálásában. A horvátok római katolikus, a szlovákok római katolikus és evangélikus felekezetűek voltak. Esetükben az egyházak kevésbé segítették a nemzeti törekvéseket, mert ugyanezen felekezetekhez tartozott a magyarok és németek többsége is. A magyarok körében a római katolikusok aránya 58%, a reformátusoké 26%, az izraelitáké 7%, az evangélikusoké 4%, a görög katolikusoké 3%, az unitáriusoké 1% volt.¹⁶

A 6 ún. történelmi egyház (bevett felekezet), a római katolikus, görög katolikus, görög keleti, református, evangélikus és unitárius, a hitéleten túl széleskörű társadalmi és kulturális feladatokat látott el. Állami támogatásban részesült, és vezetői bekerültek a parlament felsőházába. 1895-től ezek közé lépett az izraelita egyház is. Az elismert egyházak (baptista, muszlim) önkormányzattal és bizonyos társadalmi mozgástérrel rendelkeztek, de állami szubvenciót nem kaptak, és politikai, közéleti szerepet nem játszottak. A római katolikus egyház különleges pozíciót töltött be a társadalomban. Nem volt ugyan „állam-egyház”, de az ország egyik legnagyobb földbirtokosaként (1,6 millió kh), a közoktatásban betöltött 50%-os részesedésével, állami reprezentációs funkcióival (koronázás) kiemelt országos intézménynek számított. A római katolikus egyház nem önkormányzati alapon működött, hanem egyházi ügyekben a Szentszék, szervezeti és társadalmi téren az uralkodó (a főkegyúr) irányítása alatt állt. Az 1895-re a „kultúrharc” során megszületett egyházpolitikai törvények, a kötelező polgári házasság és anyakönyvezés bevezetése bizonyos mértékig korlátozták az egyházak társadalmi súlyát. A szekularizáció azonban csak felemás módon valósult meg.¹⁷

15 Szarka 2004. 17.; Fónagy 2001. 192–195.; Mocsáry 1886. 62–66.; Nagy 2018. 228–231.

16 Dobszay – Fónagy 2005. 418–420.

17 Romsics 2010. 50–53.

Az oktatás tekintetében a kiegyezést követően gyors ütemben emelkedett az írástudók aránya, ami 1880-ban 41%-ot, 1910-ben már 67%-ot tett ki. Az örökös tartományokban ugyanez idő alatt ez 66%-ról 77%-ra nőtt. Jelentős különbségek voltak az ország centrális régiója és a peremvidékek lakossága, és ehhez kötődve a magyarok és más nemzetiségűek között. Míg a magyar társadalom 80%-a tudott írni és olvasni, az erdélyi románságnak csak 33%-a. A kor társadalmi szokásai miatt, komoly eltérés volt a férfiak és nők iskolázottsága között. A magyar népességben belül a férfiak 83%-a, a nők 76%-a volt írástudó, az erdélyi románság körében ez 41% és 25% volt. A férfiak és nők írni-olvasni tudása közötti különbség a polgárosodás szintjét jelezte, mert a polgári viszonyok terjedésével csökkent a különbség.¹⁸

Az oktatási rendszer alapját a 6 osztályos elemi iskola képezte, amely után a további nem tanulók számára elvileg 2–3 év ismétlőiskola következett, heti néhány órás oktatással. A gyakorlatban azonban sokan ezt már a munka miatt nem teljesítették. A továbbtanulók az elemi 4. osztály után különböző 4–6 osztályos általános vagy szakirányú képzésekre jelentkezhetek (polgári iskola, ipari tanonc, alsókereskedelmi, földműves iskola). Ezen iskolák elvégzése után, 14 éves kortól a középiskolai oklevelet nyújtó tanulmányok következhetek, (felsőkereskedelmi iskola, tanítóképző). A humán jellegű gimnázium és a természettudományok oktatására koncentráló reáliskola 8 osztályos képzést nyújtott, 10–18 év között. A népiskolák döntő többsége egyházi fenntartású volt: a kiegyezés idején működő 13 798 népiskolából 91%, 1910-ben 16 455 elemi iskolából 73% (18% állami, 8% községi). A gazdaságilag fejlettebb régiókban nagyobb volt a továbbtanulók aránya is. 1910-ben a magyarországi társadalom mintegy 2,4%-a rendelkezett érettségivel, ami ebben az időben 12 év tanulás után magas iskolai végzettségnek számított, és komoly presztízst biztosított. Ez az arány a magyar anyanyelvűek körében 3,5%, a németeknél 1,9%, a horvátoknál 1,2% volt.¹⁹

A dualizmus korában jelentősen átalakult a településszerkezet. 1850-ben még 64 szabad királyi várost és 855 mezővárost tartottak nyilván, melyek közül azonban csak 200 volt valóban városias jellegű. Az 1870-es években több törvénnyel újraszabályozták a települések jogállását. 1876-ban komoly városszelekciót hajtottak végre, csak a lélekszám és funkció tekintetében valóban városi jellegű települések tarthatták meg ezt a rangot. Az 1873-ban Buda, Pest és Óbuda egyesítésével létrejött főváros mellett 24 törvényhatósági jogú város (12 000 főnél népesebb), és 112 rendezett tanácsú város volt az országban. Budapest lélekszáma a kiegyezést megelőzően csak 270 000 fő volt, 1910-ben viszont már meghaladta a 880 000 főt. A városlakók aránya folyamatosan emelkedett, 1870-ben 15%, 1910-ben 24% körül alakult. Ez elmaradt a nyugat-európai adatok mögött, Franciaországban 39%, Németországban 49% volt a városlakók aránya. Ráadásul az agrárterületeken lévő városok lakosságának mintegy 30%-a nem a belterületen, hanem a tanyavilágban élt.²⁰

Budapest az I. világháború előtt már európai léptékkal mérve is nagyvárosnak számított, valójában azonban csak a belső kerületei mutattak metropolisz jelleget. A

18 T. Kiss 2012. 26., 35–36.; Fónagy 2001. 208–209.

19 Kelemen 2001. 60–61.; Romsics 2010. 41–42.; Zigány 1918. 13–18.

20 Gyáni – Kövér 2006. 54–55.; Tóth 1998. 413–414.; Böhm 1999. 30.

külvárosok nem sokban különböztek az alföldi mezővárosok képétől. Budapest házainak 54%-a földszintes volt, ami Bécsben 12%, Párizsban 6% körül alakult. Országosan a 3 vagy többemeletes házak aránya 1870-ben csak 2,5%-ot, 1910-ben már 16%-ot tett ki, azonban ez is csak kevesebb, mint fele volt a nyugat-európai átlagnak. A középítkezések tekintetében viszont Budapest felvette a versenyt a nyugati nagyvárosokkal. Az Európában második földalatti vasút, a pályaudvarok, a hidak, a Hősök tere és a Parlament gazdasági erőt, prosperitást sugároztak. Fejlődött az infrastruktúra. A köz- és magánvilágítást a városokban, a helyi gázgyárak által előállított városi gáz biztosította. Az 1870-es évektől megindult a villanyvilágítás kiépítése. A helyi közlekedésben egyelőre a lovak játszották a főszerepet, a kötött pályás lóvasút, a lóvontatású omnibusz és a taxit helyettesítő fiáker, konflis. A gépesítés azonban gyorsan utat tört magának. Budapesten az I. világháború előtt már 120 km villamos vonal épült ki, amelyen 1910-ben 1,1 millió utast szállítottak. Lassan terjedt az új közlekedési eszköz, az autó is. Gépkecsiből 1905-ben még csak 159 darabot tartottak nyilván.²¹

Míg Budapest és néhány más nagyváros (Pozsony, Kassa, Szeged, Kolozsvár) belső kerületei már a modern polgári Nyugat-Európa viszonyait idézték, a nagy lélekszámú alföldi mezővárosokban éles volt a különbség a főtér körüli téglafalú, cseréptetős középületek, üzletek és lakóházak kisebb szigete, illetve a külváros kövezetlen, csatornázatlan, falusias külsejű parasztházakból álló utcái között. A kisvárosok, falvak földszintes épületei döntően vályogtégelákból épültek, nád- vagy zsúptetővel. A legelmaradottabb képet a tanyavilág tükrözte. 1910-ben mintegy 2 millió fő élt tanyákon és pusztai szállásokon, ahol nem a városi színvonalú szolgáltatások (ügyintézés, oktatás, egészségügyi ellátás) hiánya jelentett gondot, hanem a közlekedés, a hírközlés, a tájékozódás elemi feltételei sem álltak rendelkezésre.²²

A gazdaság szerkezetét és a nemzeti jövedelem kitermelését tekintve Magyarország a 19. században agrárországnak számított. Ebben nagy szerepet játszott a Habsburg Birodalmon belüli munkamegosztás, amely keretében Ausztria és Csehország elsősorban iparcikkeket, a magyar területek pedig élelmiszert és mezőgazdasági nyersanyagot állítottak elő. 1870-ben a foglalkoztatottak 75%-a élt a mezőgazdaságból. A kiegyezést követően felgyorsult az ipar és a forgalmi ágazatok (kereskedelem, szolgáltatás, hitelélet, közlekedés) fejlődése, részben a hazai birtokosok és a növekvő számú polgári vállalkozó, részben az örökös tartományokból érkező jelentős számú vállalkozó és szakmunkás révén. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1910-re 63%-ra csökkent, miközben az iparból és forgalomból élők aránya 27%-ra emelkedett. Németországban ez az arány 50% és 37%, Romániában viszont 80% és 13% volt. A foglalkozásszerkezet régióként jelentős különbségeket mutatott. Az ország fejlettebb, nyugati és centrális körzeteiben élő német és magyar lakosság körében az agrárnépesség aránya 52–53%-ot tett ki, az iparból és forgalomból élők aránya pedig elérte a 34–35%-ot, ami már megközelítette a németországi adatokat.²³

21 Romsics 2010. 67–68.

22 Beluszky 2002. 212–217.

23 Romsics 2010. 52–53.

A vagyon, a presztízs, az erőforrások feletti rendelkezés és a gazdasági, társadalmi döntésekben való részvétel alapján a dualizmus kor társadalma négy nagyobb rétegre bomlott. A politikai és gazdasági elit a lakosság mindössze 1%-át tette ki. Ezen belül 0,6% volt a nagybirtokosok és 0,4% a polgári eredetű nagyvállalkozók aránya. A középosztály a nyugat-európai társadalmakkal összehasonlítva viszonylag szűk réteget, 19%-ot képzett, ezen belül is a többség, 13% a tradicionális nemesi, középbirtokosi csoportokból került ki, és csak 6% volt a polgári eredetű középosztálybeli. A magyar társadalom legszélesebb rétegét az önálló vagy alkalmazotti kisegyzisztenciák tették ki, 51%-kal. Ezen belül a birtokos parasztság 37%-kal, a polgári kisvállalkozó, alkalmazott és nagyipari munkások 14%-kal voltak jelen. A társadalom legszegényebb és legkiszolgáltatottabb rétegét a mezőgazdasági munkások (24%), illetve a városi napszámosok és házicselédék (5%) jelentették.²⁴

Az 1000 kh feletti nagybirtokkal rendelkező földtulajdonosok többsége az arisztokrácia (főnemesség) képviselője volt (700–800 család). Az etnikailag vegyes összetételű, az európai arisztokráciával szoros rokoni kapcsolatban álló magyar főnemesség maga is belső rétegekre tagolódott. A Habsburg család tagjai királyi hercegi címet viseltek. Ezzel kiemelkedtek a másik 8 hercegi család közül. Őket a grófok, az örögrófok és a bárók követték. Az arisztokrata címek adományozására, amely alapját a középkor folyamán elsősorban a katonai vagy hivatali teljesítmény jelentette, a 19. század második felében már csak néhány esetben került sor. Ez alól kivételt képezett a bárói cím, amelyet a birodalomnak tett gazdasági szolgálat révén is meg lehetett szerezni. Az új bárók és köznemesek 48%-a gazdasági teljesítmény után kapta a címét, 31% magas rangú katonaként, 21% pedig főtisztviselőként szolgált a dinasztiát. Nem minden nagybirtokos volt arisztokrata, a 19. század végén különböző intézmények (jogi személy) és növekvő számú polgári vállalkozó tartozott ebbe a csoportba.²⁵

A főnemesség életmódja, gazdasági és közéleti szerepe révén egyaránt a társadalom fölé emelkedett. A termőterület jelentős része az ő kezükben volt, de a felgyorsuló tőkés fejlődés lehetőségeit látva számos arisztokrata család kezdett ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységbe. A kiegyezés idején még minden arisztokrata család jelen volt a parlament főrendi házában, amely 82%-ban főnemesekből állt. Az 1885-ös parlamenti reform, azonban vagyoni feltételhez kötötte a parlamenti tagságot, ami évi 3000 forint egyenes adó volt. Ennek nyomán 699 főről 205 főre csökkent az arisztokrácia felsőházi képviselete. Közéleti szerepük így is jelentős maradt. A képviselőházban 15% volt az arányuk, a korszak 16 miniszterelnöke közül 10 (63%), 111 minisztere közül 38 (34%) tartozott az arisztokráciához. A külügyi tárca és a diplomáciai testület mintegy 50%-át arisztokraták tették ki, akik iskolázottságukat, nyelvismeretüket és nemzetközi kapcsolataikat jól tudták kamatoztatni ezen a területen.²⁶

Az elit másik csoportját 800–1000 nagypolgári család képezte, a 100 munkásnál többet alkalmazó ipari és 20 alkalmazottnál többet foglalkoztató kereskedelmi vállalkozások tulajdonosai. A korábban kevésbé iparosodott magyar területek kiaknázása, a

24 Berend T. 2003. 179–183.; Romsics 2010. 54.

25 Hanák 2001. 43.; Gyáni – Kövér 2006. 102–103.

26 Dobszay – Fónagy 2005. 435–437.

viszonylag nagy belső piac, a gyors városfejlődés, a szabad verseny biztosította körülmények széleskörű lehetőségeket nyújtottak a nagyvállalkozók számára. A nagyipar kiépítése részben a hazai kereskedelmi tőkére épült, részben a birodalom iparosodottabb régióiból, illetve más európai országokból bevándorló vállalkozókhoz kötődött. Kiemelkedő szerepet játszottak ebben a folyamatban a magyarországi zsidó családok.²⁷

A nagypolgárság azonban hatalmas vagyona és a gazdaságában betöltött szerepe ellenére nem rendelkezett olyan politikai súllyal, társadalmi tekintéllyel, mint a főnemesség. Ezt a hátrányt egyesek nemesi címek megszerzésével próbálták ellensúlyozni, 26 zsidó család kapott bárói, 346 család köznemesi rangot. Mások házasság révén igyekeztek megszerezni a hiányzó tekintélyt. A tény azonban, hogy nem a modernizációt képviselő polgári szereplők képezték az igazodási pontot a bomlóban lévő rendi társadalom tagjai számára, hanem a polgárság egy része alkalmazkodott társadalmi kapcsolataiban, viselkedésében, életmódjában, esetenként mentalitásában is a tradicionális rétegekhez, igen negatívan hatott a polgárosodás folyamatára. A földbirtokos és nagyvállalkozó elitet egy vékony főtisztviselő és vezető értelmiségi réteg egészítette ki, az állami intézmények vezetői, bírák, tábormokok, tudósok.²⁸

A középosztály nagyobbik részét a középbirtokos réteg adta, a 100 és 1000 kh közötti földdel rendelkező mintegy 7–8000 család. Ezek döntő többsége a történeti köznemességhez tartozott. Ez a réteg gazdasági szerepét tekintve valamelyest veszített a befolyásából. Részben az ipar gyors fejlődése szorította háttérbe, részben a kevésse jövedelmező tradicionális gazdálkodási mód. A 19. században bekövetkező változások, a jobbágyfelszabadítás, a közteherviselés, a birtokok elidegeníthetlenségének megszűnése, a leányág örökösödése és a gazdaság korszerűsítésének elmaradása – az úri életforma fenntartása mellett a köznemesi birtokok csökkenéséhez, esetenként birtokvesztéshez vezetett. Az elszegényedő köznemes (a dzsentri) műveltsége, közéleti jártassága, társadalmi kapcsolatai révén többségében a köz- és magántisztviselői pályát választotta. 1910-ben a képviselők 48%-a, a kormánytisztviselők 57%-a volt nemesi származású. Ők adták a vármegyei tisztikar 76%-át (a főispánok 56%-át, az alispánok 77%-át) is. Ugyanakkor a középbirtokon gazdálkodók növekvő hányada, 1910-ben már mintegy 25%-a nem nemesi származású volt, hanem polgári birtokos és bérlő.²⁹

A magyar társadalom egyik sajátossága a nemesek nagy száma volt. A 19. század közepén mintegy 550 000 fő tartozott ebbe a kategóriába, ami 5%-os arányt jelentett. Ennél Európában csak a lengyel és a spanyol nemesség aránya volt nagyobb. A köznemesség nagyobb része azonban nem rendelkezett középbirtokkal, sokan már elvesztették korábbi birtokaikat vagy annak egy részét, másoknak eleve csak kisebb földtulajdonuk volt (kuriális nemes), esetleg a nemesi címmel egyáltalán nem kaptak földadományt (armalista nemes). Ezek egy része közszolgálati pályák révén meg tudott kapaszkodni a középosztályban, többségük azonban a kiségzisztenciák közé süllyedt, kisbirtokosként maga gazdálkodott, vagy elszegődött intézőnek, gazdatisztnek egy nagyobb birtokra, illetve kisiparral, kiskereskedelemmel foglalkozott. A nemesi

27 Romsics 2010. 56–57.

28 Gyáni – Kövér 2006. 102–103.; Pethő 1925. 125–130.

29 Hanák 2001. 46.

cím azonban ilyen esetekben is alapul szolgált a megkülönböztetéshez, és kölcsönzött némi tekintélyt.³⁰

A középosztály másik csoportját a középállalkozó réteg képezte (6–7000 család), akik általában 10–100 munkást foglalkoztató ipari, vagy 5–20 alkalmazottal dolgozó kereskedelmi vállalattal rendelkeztek, háztulajdonosok, tőkepénzesek voltak. Fontos szerepet játszottak a modernizációban, a gazdasági innovációban és a polgári életmód, mentalitás elterjesztésében, mert az úri középrétegekkel szemben nyitottabb, az európai trendekhez igazodó szellemiséget képviseltek. A vidéki városokban főként ők jelentették a polgári mintát. Ez a réteg etnikailag vegyes összetételű volt, jelentős arányt képviseltek benne az örökös tartományokból vagy más európai országokból érkező német, cseh stb. polgárok, illetve a zsidóság képviselői.³¹

A középosztály harmadik nagy csoportját a köz- és magántisztviselők és a szabadpályás értelmiség alkotta. Ezek a pályák egyaránt keresettek voltak az elszegényedő köznemesség és a feltörekvő polgári elemek, köztük a zsidóság körében. 1910-ben a magántisztviselők 30%-a köznemesi, 40%-a zsidó származású volt. A köztisztviselők 22%-a nemesi, 10%-a zsidó felmenőkkel rendelkezett, míg ez az arány a szabadpályás értelmiség körében 8% és 39% körül mozgott. Mellettük a középpolgárság más képviselői, és kisebb számban kisvállalkozó és birtokos paraszt családok iskolázott gyermekei kerültek be ebbe a rétegbe.³²

A középosztály úri és polgári csoportjai, de még inkább a dzsenti és a zsidó polgári rétegek között a századforduló időszakától éleződő ellentét jelentkezett. Ennek okai elsősorban a gazdasági és társadalmi viszonyok gyors változásában gyökereztek. A 19. század folyamán a történeti nemesi rétegek igyekeztek megőrizni földtulajdonon keresztül a gazdasági, a hivatali pozíciókon keresztül a közéleti, politikai vezető szerepet. A vagyonosodó hazai vagy bevándorló polgárok számára így elsősorban az alacsonyabb társadalmi presztízsű területek, az ipari, kereskedelmi vállalkozások és a szakértelmiségi posztok maradtak elérhetőek. A 19. század végére azonban ezek a pozíciók felértékelődtek, míg a hagyományosan művelt, aprózódó földbirtok anyagi ereje, vagy a vármegyei hivatal tekintélyt adó szerepe csökkent. Mindez a középosztályokon belül fokozódó egzisztenciális rivalizálást váltott ki. A gyakorlati ellentétek mögött átfogóbb, a modernizációra, a társadalmi szerepekre, a nemzetfelfogásra, a politikai részvételre és a hatalomgyakorlásra vonatkozó elvi, ideológiai különbségek húzódtak meg. Az európai középosztályok két nagy történeti feladata, a gazdasági, társadalmi, mentális modernizáció, illetve a nemzetépítés és államszervezés elvált egymástól, és a különböző értékek, eltérő törekvések nyomán esetenként ellenhatásba kerültek, ami miatt sem az egyik, sem a másik folyamat nem lehetett kellő mértékben sikeres.³³

A kiségzisztenciák közé tartozott a fokozatosan bővülő birtokos parasztság. Ez a réteg életmódjában, tevékenységében, mentalitásában egyaránt elkülönült a nemességtől és a városi polgárságtól. A 19. század második felében azonban ebben a csoportban is

30 Berend T. 2003. 164–166.; Romsics 2010. 58–59.; Láng 1881. 65–69.

31 Dobszay–Fónagy 2005. 442–444.

32 Hanák 2001. 46.

33 Láng 1881. 57–59.; Romsics 2010. 59.

elindult a lassú polgárosodás, amelynek a gazdaságfejlesztés, a műveltség növelése, az önszerveződés, és az aktívabb közéletiség voltak a jelei. A parasztság vagyon, munkaszervezés és társadalmi presztízs tekintetében három nagyobb csoportra oszlott. Az 50 kh feletti nagygazdák (3%) rendszeres bérmunkát alkalmaztak, gazdasági gépekkel és esetenként kisebb feldolgozó üzemekkel rendelkeztek. Az 5 és 50 kh közötti családi gazdaságok tulajdonosai képezték a parasztság törzsét (61%). Általában 15–25 kh földre volt szükség ahhoz, hogy azon birtokot fejlesztő piaci termelést lehessen folytatni. Kisebb terület csak intenzív kultúrák (zöldség, gyümölcs, szőlőtermesztés) esetén jövedelmezett ennyit, ezek azonban nagyobb ráfordítást és speciális szakértelmet igényeltek. A középparasztnak birtokaikat gyakran bérelt földekkel egészítették ki, és nagy hangsúlyt fektettek az állattenyésztésre. A termőterület 46%-át kézben tartó paraszti birtokok nevelték az ország számosállat állományának (ló, szarvasmarha, sertés juh, kecske) 60%-át. Az 5 kh alatti birtokkal rendelkező szegényparasztság (36%) saját gazdaságából általában nem tudott megélni, ezért rendszeres bérmunkát vállalt. Folyamatosan fenyegette őket annak veszélye, hogy lecsúsznak a mezőgazdasági munkások közé.³⁴

A kispolgárság körébe tartoztak a néhány segéddel dolgozó iparosok, kereskedők, a segédet nem alkalmazó mesteremberek, falusi kézművesek, illetve az állami és helyi intézmények, a közlekedés, hírközlés, a fegyveres testületek érettségivel nem rendelkező tagjai, fizikai alkalmazottai (portások, gondnokok, altisztek). Ez a réteg, a középpolgárság viszonylag szűk keresztmetszete miatt átvett bizonyos modernizációs funkciót. A kiépülő gyáripár mellett számottevő gazdaság bővítő szerepet játszott, biztosította a lakossági ellátást, emelte a szakmai műveltséget. Ez volt a legmobilabb réteg, mely gazdasági fejlesztéssel, gyermekei iskoláztatásával igyekezett megragadni a középosztályba való feljutás lehetőségét. Életmód mintát közvetített az alatta lévő társadalmi csoportoknak, és ez volt a városi tömegkultúra egyik fő alakítója és fogyasztója. A kispolgárság szegényes életvitelű és a politikai jogok gyakorlásából kiszoruló alsó rétegei igen érzékenyek voltak a gazdasági vagy politikai krízishelyzetekre, melyek egzisztenciájukat alapjaiban ingathatták meg.³⁵

A városi nagyipari munkásság bizonyos szempontból önálló réteget képviselt, társadalmi helyzetét, rendszeres jövedelmét, életmódját, műveltségét tekintve azonban többségében a kisegzisztenciákkal azonos helyzetben volt. A munkások mintegy 50%-át kitevő szakképzett réteg számára általában elérhető volt a kispolgárság átlagos élet-színvonala. Életkörülményei, viselete, 2–3 szobás lakása, gyermekei taníttatása kispolgári mintákat követett, társadalmi törekvései, öntudatos közéletisége, szolidaritása viszont a többi munkásréteghez kötötte. A betanított munkásság társadalmi presztízsze, anyagi lehetősége szerényebb volt, de különösen a gyorsan fejlődő ágazatokban stabil megélhetéssel rendelkezett. A segédmunkások elsősorban a vidékről a városokba áramló parasztnak, mezőgazdasági munkások köréből kerültek ki. Ezt a réteget nagy fluktuáció, szerény kereset, ingadozó foglalkoztatás jellemezte, többségükben

34 Gyáni – Kövér 2006. 88–89.; Dániel 1911. 180–184.

35 Dobszay – Fónagy 2005. 445–447.

városszéli, egészségtelen lakásokban éltek, gyermekeiknek fiatalon munkát kellett vállalniuk. Kiszolgáltatott helyzetük ellenére a rendszeres jövedelem, a lassan emelkedő bérek, a bővülő szociális ellátás révén, körülményeik a napszámos rétegnél kedvezőbbek voltak.³⁶

Az egyes ágazatok között jelentős különbségek adódtak az elérhető jövedelmek tekintetében. Az ipari munkabérek 1910-ben a németországi bérek 60%-át, az oroszországinak viszont a 140%-át tették ki. A bányászat, a fémipar, a gépgyártás, a vegyipar, a közlekedés a jobban fizető szakmák közé tartozott, szemben a mezőgazdasági feldolgozóiparral. Az iparban dolgozó nők nagy része ez utóbbi területen kapott munkát. Főleg a textil- és élelmiszeripari vállalatok alkalmazták őket, a férfiakéhoz képest fele akkora bérezéssel. A női munkavállalók aránya az ipar és a forgalom területén az I. világháború időszakára elérte a 26%-ot.³⁷

A városi munkásrétegek legalsó kategóriáját a napszámosok és a házi cselédek alkották. Mindkét csoport döntően a faluról a városba érkező munkát keresők közül rekrutálódott. A városi napszámosok számára főként a korszak urbanizációs prosperitása, építkezések, szállítófeladatok jelentettek munkaalkalmat, de gyakran csak napról-napra éltek, mindenféle alkalmi munkát vállalniuk kellett. A házi cselédség tagjai általában 16–25 éves nők voltak, akik többségükben mezőgazdasági munkáscsaládokból jöttek. Legtöbbjük a házasságkötéséig szolgált, megkeresve a kelengye árát. A nagyobb település bővítette a házasság horizontját is, a gyári munkás, iparos- vagy kereskedősegéd, fizikai közalkalmazott jobb parti lehetett, mint a falusi napszámos. A cselédek nagy része a munkaadónál lakott, ami bizonyos mértékű stabilitást jelentett, de egyben személyes kiszolgáltatottsággal járt. A legtöbb házasságon kívüli gyermek cselédlányoktól született. Ezzel együtt, a városi napszámosok, házicselédek jövedelme éves viszonylatban 50–100%-kal is felülmúlhatta a mezőgazdasági munkásokét.³⁸

Az agrártársadalom legalsó rétegét a mezőgazdasági munkásság sokszínű csoportja alkotta. A gazdasági cselédség rendszerint éves szerződéssel dolgozott. Jövedelmét kisebb részben pénzben, nagyobb részben természetben (élelmiszer, tüzelő, ruházat, illetményföld) kapta. Az uradalmi cseléd, a béres a munkaadó birtokán, a majorságokban vagy a tanyákon lakott, így teljes idejével a gazda rendelkezett. A szerény anyagi biztonság (éves jövedelem) fejében személyüket tekintve függő helyzetbe kerültek a gazdával. A 19. században a törvények a cselédet a gazda háza népének tekintették, aki felett a birtokos fegyelmező jogot (testi fenyt) érvényesíthetett. A cselédség több rétegre oszlott, a legnehezebb helyzetben lévő béresektől a valamivel jobb anyagi helyzetben lévő és nagyobb mozgásszabadsággal rendelkező uradalmi kézművesekig és kocsisokig.³⁹

A mezőgazdasági munkások másik nagy csoportja, a napszámosok személyükben ugyan szabad munkavállalók voltak, a mezőgazdaság idényjellege miatt azonban átlagban csak 120–150 napot tudtak dolgozni, ez idő alatt kellett az egész éves jövedelmet

---

36 Sárkány – Szilágyi 2002. 250–253.; Rézler 1945. 35–39.

37 Fónagy 2001. 135–138., 201–202.

38 Romsics 2010. 62–63.; Szalay 1909. 12–16.

39 Gyáni – Kövér 2006. 92., 108–109.

megkeresni. Sajátos munkavállalási formát képviseltek a summás csapatok, akik sokszor az állandó lakóhelyüktől távol vállaltak munkát 1–3, ritkábban 5–6 hónapos csoportos szerződéssel. A summásoknál megtalálhatók voltak a többi mezőgazdasági munkásra jellemző munka és jövedelemformák. A feladatot a csoport vállalta, és a bért közösen kapták, kisebb részben pénzben, nagyobb részben természetben. A 19. század második felében a folyószabályozási és vasútépítési munkák révén egy új munkásréteg született, a földmunkások (kubikosok). Ezek szintén csapatban szerződtek el a nagyobb földmunkákra. Ennek hiányában jövedelmüket egyénekenként, napszámmal egészítették ki. A mezőgazdasági munkások és kubikosok a városi munkás rétegeknél kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A hosszabb (14–15 órás) munkaidő és a kevesebb bér mellett kimaradtak az iparban dolgozókat érintő szociális intézkedésekből is.⁴⁰

Az agrárnépesség fő problémáját az aránytalan birtokstruktúra, a nagybirtokrendszer és a nagyszámú nincstelen jelentette. 1910-ben a mezőgazdasági keresők között 1,6 millió önálló birtokost (és 1,2 millió segítő családtagot) tartottak nyilván, akik mellett 1,7 millió birtoktalan mezőgazdasági munkás dolgozott. A birtokosok között azonban 1000 kh feletti nagybirtokkal csak 0,2%, 100–1000 kh közötti középbirtokkal 0,8% rendelkezett. Ez az 1% birtokos tartotta kezében a termőterület 48%-át. A birtokosok 46%-ának 5–100 kh közötti gazdasága volt, míg a maradék 53% 5 kh alatti birtokos csak a termőterület 6%-a felett rendelkezett. A korszak folyamán fokozatosan nőtt az önálló kisbirtokosok aránya, elsősorban városok és községek parcellázták fel határuk egy részét. A mezőgazdasági munkásság mintegy másfélmillió tömege azonban változatlanul igen nehéz körülmények között élt.⁴¹

A jövedelmi viszonyok Magyarországon sok tekintetben aránytalanabban alakultak, mint az örökös tartományokban, vagy a nyugat-európai államokban. A hatalmas vállalkozói és nagybirtokosi bevételek és a filléres napszámbérek, a közszféra alsó szintjeit is jellemző kereseti stabilitás és a párhuzamos piaci szintek ingatag jövedelmei, a gyári szakmunkás növekvő bérezése és a magániparos fele akkora bevétele különböző módokon a polgárosodás problémáit jelezte, és növelte a társadalmi feszültségeket. A közalkalmazottak 11 fizetési osztályba sorolva végezték a munkát és kapták a jövedelmüket. Az I. osztályba tartozó kormányfő 1880 körül 20 000 forintot, a X. osztályba sorolt segédfogalmazó 600 forintot keresett, míg az örökös tartományokban ez 12 000 forint, illetve 1200 forint körül alakult. Ausztriában tehát jobban kerestek az alacsony beosztásúak, fizetésük elérte a miniszterelnök jövedelmének egytizedét, Magyarországon viszont az eltérés több mint harmincszoros volt. 1910-re ez a nagy különbség valamivel csökkent, mert időközben a bérek az alsóbb fizetési osztályoknál magasabb arányban növekedtek, a különbség azonban így is közel húszszoros maradt. A közalkalmazottaknak azonban ez is stabil jövedelmi előnyt biztosított az ipari munkásokkal szemben. A legalsó, XI. fizetési osztályba tartozó elemi iskolai tanító éves jövedelme átlag 2,5-ször annyi volt, mint egy gyári munkás bére.⁴²

40 Dobszay – Fónagy 2005. 453–455.; Ecséri 1898. 86–87.

41 Romsics 2010. 52.

42 Gyáni – Kövér 2006. 96–97.

A magyar társadalom egy másik problémája a mobilitás alacsony szintje volt, ami-ben a születési előjogok, a merev társadalmi szemlélet és az ehhez igazodó iskoláztatási szokások is szerepet játszottak. A saját erőből történő vagyonosodás nem ért el olyan szintet, hogy nagyobb tömegek számára feljebb lépési lehetőséget biztosított volna. A merev szokások miatt a házasság is csak egyedi esetekben nyitott utat felfelé. A mobilizáció a legtöbb ember számára reálisan elérhető módját az iskoláztatás jelenthette. Továbbtanulni középiskolában főként a tisztviselő és értelmiségi családok gyermekeinek volt esélye, kisebb mértékben az iparos és kereskedő családból származóknak. 1910-ben a polgári iskolában a tanulók 13%-a érkezett agrárcsaládból, 43%-a iparos és kereskedő, 39%-a pedig tisztviselő és értelmiségi családból. A gimnázium esetében 20%, 29% és 46% volt ez az arány. Az egyetemisták 65%-a tisztviselő és értelmiségi közegekből származott, ez a réteg kétharmados arányban újratermelte önmagát. Az iparos és kereskedő családok gyermekei 19%-ban, az agrárnépességé 14%-ban voltak jelen az egyetemi hallgatók körében.⁴³

Az egyes társadalmi rétegek közötti szakadékot jól jellemezték a társadalmi kommunikáció merev formái, az egyenlőtlen tiszteletadás, az alulról fölfelé kötelező magázás és a fölülről lefelé, kortól és nemtől függetlenül általános tegezés. A hercegek kegyelmes, a grófok méltóságos és a bárók nagyságos megszólítása, ami a köznemesség esetében a tekintetes, illetve nemzeti formát öltötte. Hasonló volt a helyzet a hivatali ranglétra különböző fokain állók esetében is, az I–II. fizetési osztályba tartozókat kegyelmes úrnak kellett szólítani, a III–V. osztály esetében a méltóságos, a VI. osztálynál a nagyságos, a VII. osztálynál a tekintetes megszólítás volt a kötelező. Mindez azonban csak felfelé érvényesült, a magasabb státuszú személyt az alacsonyabb iránt semmi sem kötelezte. Mindez nemcsak egyes személyek, hanem különböző országos vagy megyei, városi intézmények esetében is érvényesült. A nemeseknek és az uraknak kijáró előjogok, a megszólítás, a viselkedés merev szabályai, a társasági élet, a pihenés és szórakozás elkülönülő terei, a párválasztás szűk horizontja és a mobilizáció alacsony szintje mind nehezen átléphető rétegekre tagolta a magyar társadalmat.⁴⁴

A politikai jogok gyakorlása alapvetően népképviselői alapon történt, a választó jognak azonban szigorú feltételei voltak. A kiegyezés időszakában 300 forint értékű házingatlan vagy egynegyed telek termőföld jelentette a vagyoni cenzust, a nőket, a cselédeket, a tanoncokat pedig eleve kizárták a politikai jogok gyakorlásából. 1874-től adócenzust vezettek be, amely a lakosság 6%-ára szűkítette le a már korábban is igen korlátozott választójogot. Az 1913-as reform után ez az arány elvileg 9%-ra emelkedett, amit Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban titkosan, máshol nyílt szavazással gyakorolhattak. Ezen törvény alapján azonban nem volt referendum. A helyhatósági választások hasonló szabályok szerint zajlottak. A helyi és törvényhatósági képviselőtestületek két csoportból álltak: a képviselők 50%-át választották, a másik 50%-ot a legtöbb adót fizető polgárok (virilis) alkották. Ebben az az elv érvényesült, hogy a legnagyobb anyagi hozzájárulást fizetők közvetlenül részt vehessenek a döntésekben.

---

43 Sasfi 2014. 105–107.

44 Gyáni – Kövér 2006. 103.

Ezzel együtt, a dualizmuskor társadalma sajátos átmeneti állapotot tükrözött (térben és időben), nyugati és keleti, modern és tradicionális sajátosságok összetett struktúráját mutatva.⁴⁵

Hivatkozott irodalom:

- Ajtay József: A nemzetiségi kérdés. Budapest, 1914, Pesti Könyvnyomda.
- Beluszky Pál: A polgárosodás törekeny váza – városálózatunk a századfordulón. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. köt. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 201–221.
- Berend T. Iván: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. Budapest, 2003, História – MTA.
- Bóhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Dániel Arnold: Föld és társadalom. Budapest, 1911, Athenaeum.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005, Osiris. 397–459.
- Ecseri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898, Lampel.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai. 291–346.
- Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003, Hermész Kör – Osiris. 446–474.
- Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Debrecen, 2001, Csokonai.
- Gerő András: Az elvesztett magyar „aranykor”. In: Markó György – Schmidt Mária (szerk.): Európai testvérháború 1914–1918. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. 51–66.
- Gerő András: Elsöprő kisebbség. Budapest, 2017, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006, Osiris.
- Hanák Péter: A századforduló. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 2001, Korona. 33–60.
- Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. köt. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 142–160.
- Kelemen Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): Filozófia – Művelődés – Történet. Budapest, 2001, Trezor. 57–72.

45 Gerő 2017. 88–89.; Gyáni – Kövér 2006. 115–117.

- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kovacsics József: Magyarország népessége 1787–1870. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 249–270.
- Kövér György: Iparosodás agrárországban. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–286.
- Láng Lajos: Társadalmi deficit. Budapest, 1881. Kilián.
- Mocsáry Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Budapest, 1886, Singer és Wolfner.
- Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, 2018, Kronosz. 213–236.
- Pethő Sándor: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Budapest, 1925, Enciklopédia Rt.
- Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. Budapest, 1945, Faust.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós: Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, 2002, Akadémiai.
- Sasfi Csaba: Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban. Korall, 15. évf. (2014) 56. sz. 96–117.
- Szalay Sándor: Városi cselédkérdés. Budapest, 1909, May.
- Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A dualizmus kori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabetizmus. SZÍN, 17. évf. (2012) 2. sz. 25–44.
- Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904, Kilián.
- Tóth Zoltán: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, 1998, Korona. 405–416.
- Wetzel Tamás: A bevándorlás kérdése Magyarországon. Budapest, 2011, Publikon.
- Wittmann Ernő: A nemzetiségek önrendelkezési jogának múltja és jövője. Budapest, 1918, Franklin.
- Zigány Zoltán: Népoktatásunk reformja. Budapest, 1918, Új Korszak.

1.1.2. Társadalomkritika és társadalompolitikai koncepciók a dualizmus kori Magyarországon (Kiss Mária Rita)

1867-ben a liberalizmus jegyében megszülető modern polgári államnak még az olyan kiemelkedő teoretikusa is, mint Eötvös József,⁴⁶ távol állt annak beismerésétől, hogy az államnak társadalomformáló szerepet kellene felvállalnia. A kiegyezés után lehetőséget kapó liberális politikusok a „XIX. század uralkodó eszméi” alapján rendezték be a magyar társadalmat és az államot. Hamarosan azonban szembesülniük kellett a liberális teória és a politikai gyakorlat közti különbségből eredő problémákkal, az eszmék megvalósíthatóságának a valós életben jelentkező akadályaiival. Társadalomról való gondolkodásukat a „szabadság, egyenlőség, testvériség” politikai értéktriáza határozta meg. A liberalizmus a három érték közül a meghatározónak a szabadságot tekintette, míg a másik kettőt – az egyenlőséget és a testvériséget – ehhez képest töltötte meg tartalommal. Egyenlőség alatt a jogegyenlőséget értették, ami számukra mindenkinek a szabadsághoz való egyenlő jogát jelentette. A testvériség ígérete – amely a másik kettőhöz képest mindvégig háttérben maradt – a patriarchális kötelékekből kiszakadt ember bizonytalanságérzetére reflektált: az atomizáció ellenszereként a szolidaritás új formáit ajánlotta fel. Szabadság alatt a liberálisok mindenekelőtt a civil társadalom államtól való szabadságát értették, amit különböző jogintézményekkel (hatalommegosztás, emberi jogok, amelyek ekkor még nem tartalmazták a szociális jogokat) bástyáztak körül. Felfogásuk szerint az államot azért kell mesterségesen meggyengíteni, hogy ne veszélyeztethesse a társadalom individuumainak szabadságát. A liberálisokat az állammal szemben mélyszéles bizalmatlanság jellemezte, ezért gyengíteni kívánták, és inkább a társadalmi önkorrekcióna bízták a magánszférának tekintett életvilág problémáinak megoldását. Hittek ugyanis abban, hogy az oktatással vég nélkül fejleszhető ráció képessé teszi az embert érdekei felismerésére és az önérdekkövetésre, majd ennek a folyamatnak a végén a boldog egyénekből boldog társadalom születik. A liberalizmus etikai alapvetését elvégző Humboldt,⁴⁷ akinek eszménye az autonóm emberi lény volt, nem véletlenül vélekedett úgy, hogy az embereket, amennyire csak lehetséges magukra kell hagyni. Az államnak szabadságot kell biztosítani számukra, hogy mindenki ki tudja fejteni a benne rejlő képességeket. Elismerte ugyan, hogy az emberek között vannak olyanok, akik

46 Báró Eötvös József (1813–1871): liberális gondolkodó, politikus. a Batthyány-kormány, majd az Andrássy kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1866–1871 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. 1851-ben megjelent, „Az uralkodó eszmék befolyása az álladalomra” című munkájában lefektette a liberális társadalomberendezkedés elveit. Legfőbb feladatnak a társadalom államtól való szabadságának biztosítását tekintette, s úgy vélte az e miatt mesterségesen – a hatalommegosztás rendszerével – meggyengített állam tevékenységét a társadalmi öntevékenységnek kell kiváltania.

47 Wilhelm von Humboldt (1767–1835): német nyelvész, esztéta, liberális politikai gondolkodó.

külső hatalmak gyámkodását várják, ők viszont szerintem nem autonóm lények „legfeljebb jól táplált rabszolgák”.⁴⁸ A korszak liberális társadalomszemléletére hatottak Herbert Spencer⁴⁹ szociáldarwinista tanai, aki Darwin állatvilágra vonatkozó evolúciós elméletét alkalmazta a társadalomra. A gondolkodó szerint a „struggle for life”⁵⁰ a legjobbak túlélését eredményezi, s ez végső soron a társadalom tökéletesedéséhez vezet. Ennek átmenetileg vannak ugyan áldozatai, de hosszú távon az egész emberiség nyer vele. Emiatt eltökélt ellensége volt mindenféle szociális reformnak, amely szerintem csak lustasághoz, felelőtlenységhez és további igények születéséhez vezet. A nehéz helyzetben lévőknek a kemény munkát, a takarékossgot és a hedonizmus kerülését ajánlotta. A liberális államelmélet egy minimális államot tartott ideálisnak, amely nem szól bele a társadalmi folyamatok alakulásába, azokat a „társadalmi erők szabad játékára” bízza. Társadalomszemlélete lényegében a kapitalista piaci versenyrel kapcsolatos laissez faire⁵¹ álláspontjának társadalomra való alkalmazása volt. A liberális Émile Durkheim⁵² sem tartotta az állam feladatának a társadalmi szolidaritás biztosítását. Úgy vélte, az államnak mindenekelőtt a magántulajdont és a társadalom belső békéjét kell védelmeznie. A modern szolidaritást – csakúgy, mint a patriarchális társadalmakban – az erkölcs alapján a kooperáló egyének cselekedeteinek kell érvényre juttatnia.

Miután azonban a liberális államok napi gyakorlata megmutatta, hogy az individuális szabadság nem általános gyógyír a társadalmi problémákra, és a jogegyenlőség nem vezet el a társadalmi igazságosság spontán megvalósulásához, a liberális gondolkodók egy része eljutott a szociális szemlélet jelentőségének felismeréséig. A XIX. század végére megszületik a klasszikus liberalizmus egyik elágazásaként a szociálliberalizmus. Az irányzat korai előfutára John Stuart Mill⁵³ volt, aki felismerte, hogy a kapitalista társadalom bajai az elosztás igazságosabbá tételével orvosolhatók, fontosnak tartotta a jövedelmi viszonyok alakításában a szakszervezetek szerepét, s elengedhetetlennek a munkásosztály társadalmi integrációját.

A Magyarországon 1867 után berendezkedő liberalizmusnak is legfőbb kérdése az állam határainak meghatározása volt.⁵⁴ Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című művében arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam határainak helyét a polgárok közösségi erejének kell kijelölni. Ennek megfelelően 1867-ben egy gyenge, „éjjeliőr állam” született, melynek nem lévén komoly

---

48 Balla 1922. 15–22.

49 Herbert Spencer (1820–1903): angol filozófus, antropológus, szociológus. Vö.: Veress 1910. 190–225.

50 A létért való küzdelem.

51 Adam Smith (1723–1790): a liberális közgazdaságtani szemlélet megalapozója, aki a fő szabályozó szerepet a kereslet-kínálat viszonyainak szánta és a kormányzat feladatát csak a verseny feltételeinek biztosításában látta. Ugyanakkor morálfilozófus volt, aki szerint az emberi erkölcs és a társadalmi együttélés alapja az egymás iránt érzett rokonszenv és szolidaritás.

52 Émile Durkheim (1858–1917): a szociológia és a szociális antropológia atyja. Több társadalomelméleti munka szerzője.

53 John Stuart Mill (1806–1873): angol liberális politikus és közgazdász.

54 Schlett 2010. 2. 683–701.

társadalompolitikai eszközei, sokáig tiltakozott a túlzott állami feladatvállalás ellen.⁵⁵ Kezdetben a magánszféra részeként felfogott gazdaság működését is magánügynek tekintették és csak idővel, az 1873-as világgazdasági válság, a modernizáció feladatai és a nemzetiségi kérdés kényszerítettek ki a fokozottabb állami aktivitást. A társadalmi viszonyokba és folyamatokba való beavatkozás gondolata azonban nehezen tört utat magának. A szabadelvűek társadalompolitikai téren továbbra is tartózkodtak az állami feladatvállalástól annak ellenére, hogy mind nyilvánvalóbbá váltak a szabad versenyes kapitalizmus negatív társadalmi következményei: a munkáskérdés megoldatlansága, a parasztság tömeges elszegényedése és a dzsentrí tönkremenetele. Beksics Gusztáv, a Szabadelvű Párt liberális ideológusa, az elsők között volt kénytelen szakítani azzal a meggyőződéssel, hogy az individuális szabadság majd automatikusan megoldja a keletkező társadalmi problémákat és volt kénytelen elismerni a polgári állam társadalomfejlődési problémáit.⁵⁶ Úgy látta, az állam és a társadalom fejlődése elvált egymástól: míg a magyar állam modernizálódott, addig a társadalom lemaradt, mi több egyesén „Ázsia felé” indult, távolodva a liberalizmustól. A keletkező problémák megoldását azonban továbbra is a társadalmi kezdeményezésétől várva azt a következtetést vonta le, hogy a kormányzó liberalizmus feladata nem több mint a lemaradó társadalmat „munkás útra terelni”. Berzeviczy Albert⁵⁷ például a dzsentrí tönkremenetelének legfőbb okát abban látta, hogy idegenkedik a produktív munkától és nem takarékoskodik. Nem fogadta el, hogy a polgári szabadságért harcoló egykori középnemes utódjáról az államnak kellene gondoskodnia. Helyette azt tanácsolta a lecsúszóknak, hogy váltsanak mentalitást, vegyenek példát az ipari és kereskedelmi lehetőségeket sikeresen kamatoztató zsidóságról és vegyék föl velük a versenyt. Pulszky Ágost⁵⁸ 1890-ben

55 A gyakorlati liberális politika nem mindenütt ragaszkodott a minimális állam elvéhez. A közigazgatásban erős központosító törekvései voltak, hadügyi szempontból a kiegyezési törvény közös hadserege miatt kötelező sorozást volt kénytelen bevezetni, a nemzetiségi kérdés kapcsán többször (és a nemzetiségi törvény szellemével ellentétesen) belenyúlt a társadalmi viszonyokba, s a század végére a gazdaságpolitikában is egyre aktívabb szerepet játszott. Vö.: Cieger 2001. 95–118.

56 Beksics Gusztáv (1847–1906): liberális ideológus, hírlapíró, országgyűlési képviselő. Beksics 1884. 6–7.

57 Berzeviczy Albert (1853–1936): liberális politikus, történétíró, akadémikus, a Szabadelvű Párt, később a Nemzeti Munkapárt tagja. Történétíró, több mint 50 kiadvány szerzője. 1905 és 1936 között a Magyar Tudományos Akadémia, 1923 és 1936 között a Kisfaludy Társaság elnöke volt. 1903–1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Berzeviczy a kormányzati liberalizmus képviselőjeként a szociális feszültségek feloldását nem az államtól, hanem a társadalmi öntevékenységtől várta.

58 Pulszky Ágost (1846–1901): jogfilozófus, szociológus, politikus. Londoni és torinói középiskolái után, jogi tanulmányait a Pesti Egyetemen végezte. 1872-től egyetemi magántanárként, 1875 és 1894 között a jogbölcselet professzoraként tanított. 1887-ben az MTA levelező tagjává választották. Deák-párti, mérsékelt ellenzéki, majd szabadelvű programmal több ízben országgyűlési képviselővé választották. 1894-től közoktatásügyi államtitkár volt. Alapítója és első elnöke 1901-től a Társadalomtudományi Társaságnak, és alapítója a Huszadik Század című lapnak. Jelentős szerepe volt a szociológiai szemlélet, mint a közgazdaságtan, az etika, a politikatudomány és a jog- és állambölcselet diszciplínáit összegző általános társadalomtudományos megközelítés terjesztésében. Elsősorban jog- és államtudományi munkákat írt, de értekezett a nemzetiségekről, illetve az egyetemek fejlesztésének ügyéről is.

a munkáskérdésről írt könyvében az angol állami beavatkozást és a bismarci szociális olajcseppek politikájának keretében megvalósuló munkás társadalombiztosítást olyan kísérleti stádiumban lévő útkeresésként értékelte, amelyek „életrevalósága” még nem igazolódott. Nem tartotta helyesnek, hogy az államon keresztül „más osztályok erejével” tegyenek kísérletet a szociális problémák megoldására. Végzetes politikai lépésnek tekintette volna, ha Magyarországon követnék az ipar szempontjából sokkal fejlettebb nyugati országok példáját, mivel szerinte nálunk a probléma épp az ipar fejletlenségéből adódik. Következésképp a feladat itthon a tőke gyarapítása és nem korlátozása. Elismerte, hogy ez ugyan „átmeneti szenvedéseket okoz”, de mégis csak ezt tartotta az egyedül erkölcsös politikának, mert a tőke gyarapításából végső soron az egész társadalomnak haszna származik majd.

A szabad versenyek kapitalizmus nyomán sokasodó szociális problémák kezelésére a liberalizmusnak nem volt a vesztesek számára kielégítő válasza. A liberális válaszhiány a szociális problémák súlyosbodásához, végül azok politizálásához vezetett. Az 1880-as évek közepétől megindultak a politikai intézményesülés útján azok az irányzatok, amelyeknek fejlődése a konkurens ideológiák megjelenéséhez vezetett. A korabeli magyar politikai rendszer működésének legfontosabb konfliktusterülete a közjogi törésvonal, az Ausztriához való viszony kérdése volt. Ennek két oldalán helyezkedett el a kormányon lévő Szabadelvű Párt és az ellenzéken a szintén liberális Függetlenségi Párt. A szociális kérdés terén keletkező új konfliktusok (tőkés-munkás, város-falu, ipar-mezőgazdaság, dzsenti-zsidóság) módosították a politikai mező struktúráját és a politikai gondolkodás fókuszába a közjogi kérdés mellé felsorakoztatták a társadalmi problémákat is: átrendeződtek a politika témái, utat tört magának a szociális szemlélet.

A változások hatására maga a liberalizmus is irányzatokra bomlott. A kormányzó liberalizmus jobbra tolódott. Ez különösen markánsan jelentkezett a nemzetiségi politika területén, ahol az erőszakos elmagyarosításra törekvő kormányzati gyakorlat egyre élesebben vált el az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény szellemétől. A Munkapárt ideológusa, a konzervatív közjogi nézeteket valló Réz Mihály,⁵⁹ az 1905-ben megjelent „Magyar fajpolitika” című munkájában már-már hadászati terminológiát használva kereste a nemzetiségek fölötti magyar szupremácia „erővel való kivívásának” módozatait. Elvetette a nemzetiségi iskolák állami fenntartásának gondolatát, mert azok a magyar állameszmével ellenséges érzelmeket táplálnak, „idegen kultúrát” terjesztenek, helyette a „magyar erő demonstrálására” alkalmas hazai kultúra decentralizációját, mindenekelőtt vidéki, nemzetiségi területeken történő erősítését szorgalmazta. „Ha a cultura fegyver, e fegyvert meg kell szereznünk, s ha a támadás ellenünk culturalis eszközökkel indítatik, akkor ugyanazon a jogon, amellyel az általános katonakötelezettséget megállapítottuk, a culturalis védkötelezettség elvét is ki kell mondanunk.”– hangsúlyozta.⁶⁰ Réz Mihálynak a „fajpolitikát” és a szociális kérdést összekötő javaslatai radikális szakítást jelentettek a minimális állam korábban általánosan vallott elvével. A Munkapárt ideológusa nemzetiségek feletti szupremácia

59 Réz Mihály (1878–1921): közjogász, az eperjesi jogakadémia és a kolozsvári egyetem tanára, a Munkapárt ideológusa.

60 Réz 1905. 23.

megtartását szem előtt tartva, eljutott az állami beavatkozás gondolataig. A magyar középosztály megerősítésére javasolta például az elsőszülött kedvezményes és kötelező örökösödésének törvényben való kimondását, az örökségből így kizártak ipari pályára kényszerítését, az „idegen” kezekben lévő pénzintézetekkel szemben a vidéki bankok államhittel történő megsegítését, állami központi bank megeremtését, az eladósodott középosztályi birtokok állami felvásárlását stb.

A liberalizmus irányzatokra bomlásának folyamatában a kormányzó liberalizmustól balra a szociálliberalizmust találjuk. Képviselője Gratz Gusztáv⁶¹ szerint amennyiben a liberalizmus nem képes magába integrálni a szociális szemléletet, pusztulásra van ítélve. Szerinte hibázott a liberalizmus, amikor a szabadságot védő korlátokat keresve csak a valamtól való szabadságra gondolt, és nem törődött a szabadsággal való élés lehetőségeinek megteremtésével, s ezzel végül „a gyengébbek feletti modern rabszolgaság egy nemét” teremtette meg. Következtetése, hogy a liberalizmusnak épp a szabadság védelmében kell felvállalnia a gazdaságilag gyengék védelmét, be kell fogadnia a szociálpolitikai szemléletet, és biztosítani az esélyek egyenlőségét.⁶²

A liberális demokraták is esélyegyenlőségben gondolkodtak. Vázsonyi Vilmossal⁶³ az élükön a politikai rendszer reformjától – mindenekelőtt a választójog kiterjesztésétől várták a polgári társadalom szociális problémáinak enyhülését. A városi középosztályt képviselő Vázsonyinak meggyőződése volt, hogy a választójog kiterjesztése lehet a gyógyír a szociális problémákra is. Amennyiben ugyanis a parlamentbe a nép valódi képviselői kerülnek be, zöld utat fognak kapni a törvényhozásban demokrata körének főbb szociális követelései: a progresszív adózás bevezetése, a közüzemek állami/önkormányzati kézbe vétele, a 8 órás munkaidő bevezetése, az ingyenes népoktatás, tehát összességében a kisemberek támogatása. Pozícióját a politikai ideológiai palettán a következőkkel jellemezte: nem szocialisták, hanem „demokraták vagyunk, akik a mai termelési rend keretében akarjuk diadalra vinni a népállamot és megoldani a szociális problémákat.”⁶⁴

A liberalizmus bal- és jobboldali ellenzékeként fellépő konkurens ideológiák különböző politikai pártokban nyertek intézményesült formát. 1883-ban alakult a lesúlylyedő dzsentri csoportok politikai képviselőjét felvállaló szélsőjobboldali Országos Antiszemita Párt (1883–1892). Istóczy Győző⁶⁵ mozgalma a következő évi választásokon 17, majd 1887-ben 11 képviselőt juttatott a parlamentbe antiszemita programmal.

61 Gratz Gusztáv (1875–1946): német származású politikus és publicista. 1896-tól a Pester Lloyd parlamenti tudósítója volt. A dualizmus korában a polgári radikálisokhoz állt közel, lapjuknak a Huszadik Száznak egyik alapítója, majd főszerkesztője volt, de nem értett egyet a szocialista nézetekhez való közeledésükkel, mivel maga szociálliberális nézeteket vallott. Kétszer volt miniszter: 1917-ben Eszterházy Móricz kormányában a pénzügyi, majd 1921-ben Teleki Pál első kormányában a külügyi tárcát vezette.

62 Gratz 1904. 15.

63 Tőkéczi 2005.; Beer 19–32.

64 Hegedűs Sándor: Egy magyar Don Quijote <http://magyar-irodalom.elte.hu/ezredveg/0510/05105.html> (2020.09.30.)

65 Istóczy Győző (1842–1915): politikai pályája kezdetén szabadelvű, majd antiszemita országgyűlési képviselő. Az Országos Antiszemita Párt vezetője.

A magyarországi munkásság első pártpolitikai szervezetei már a 70-es évek végén létrejöttek, részben ezek tagságából alakult meg 1890 végén a korábbi munkáspártoknál lényegesen fajsúlyosabb szerepet játszó Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt Engelmann Pál⁶⁶ vezetésével. Az egyházpolitikai küzdelmek szülötte volt a politikai katolicizmus pártpolitikai szerve a Katolikus Néppárt, amelynek politikai gondolkodásában az ultramontanizmus gyengülésével egyre inkább az újkonzervatív ideológia dominált. Hosszú érlelődés után 1896-ban öltött intézményes formát gróf Károlyi Sándor⁶⁷ vezetésével a liberális kormányok egyoldalúan iparpártoló politikájával szemben, a magyar mezőgazdaság érdekeinek képviselőjére vállalkozó újkonzervatív agrárius mozgalom lobbiszervezete, a Magyar Gazdaszövetség. A városi középosztályt képviselő Vázsonyi Vilmos⁶⁸ 1894-ben hozta létre községi Demokrata pártját, ami 1900-ban vált országos szervezetté. 1901 januárjában alakult meg a liberális társadalomtudósokból álló Társadalomtudományi Társaság, amelyen belül fokozatosan formálódott a polgári radikalizmus irányzata. 1914-ben Jászi Oszkár⁶⁹ vezetésével megalakult a Polgári Radikális Párt. A kormányzó liberalizmus kétoldali opozíció keresztüztüzebe került, mind bal- mind jobboldali ellenzékének támadásaiban fontos szerepet játszott a társadalompolitikai bíráló, amelyet minden irányzat a maga világnézetének, értékeinek és nem utolsó sorban pártpolitikai érdekeinek megfelelően fogalmazott meg.⁷⁰

Az újkonzervatív szemléletet a jobb oldalon az agrárius mozgalom és a politikai katolicizmus képviselték. Az újkonzervativizmus társadalomszemléleti alapjai⁷¹ a korszak szociálkonzervatív, keresztényszocialista és katedraszocialista eszmeáramlataiból táplálkoztak. Ezek az irányzatok a társadalmi béke megóvásának módozatait keresve végső soron a munkásmozgalom forradalmi megoldásának kiküszöbölésére törekedtek. Az osztrák Lorenz von Stein, a bécsi egyetem államelmélet tanára szerint a szociálpolitikára mindenekelőtt azért van szükség, hogy a munkásságot integrálja a polgári társadalomba, megakadályozza hatalomra kerülésüket. A magyar agrárius mozgalomra a szociológia egyik megalapozójának tartott Frederic Le Play és Rudolf

---

66 Engelmann Pál (1854–1917): bádgos, munkásmozgalmi politikus. A marxista eszmét az ausztriai németországi munkásmozgalomból hozta haza, a II. Internacionálé bízta meg, hogy szervezze meg a magyarországi szociáldemokrata mozgalmat.

67 Gróf Károlyi Sándor (1831–1906): szociálkonzervatív politikus, országgyűlési képviselő, a Szabadelvű Párt tagja, az agrárius lobbiszervezet, a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya Szövetkezet megalapítója.

68 Vázsonyi Vilmos (1868–1926): polgári demokrata politikus, a dualizmus idején négy választási cikluson keresztül képviselő, két alkalommal igazságügy miniszter. Liberálisnak vallotta magát, de nem a kormányzati liberalizmus értelmében. A Polgári Demokrata Párt vezetője. Példaképei a korabeli angol liberálisok voltak.

69 Jászi Oszkár (1875–1957): polgári radikális politikus, a Társadalomtudományi Társaság vezető ideológusa. Lapjának a Huszadik Század című folyóiratnak egyik szerkesztője, szabadkőműves, 1915-ben a Polgári Radikális Párt alapítója. Károlyi Mihály kormányában nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszter, de a Tanácsköztársaságot később az emigrációban már „új középkor”-nak nevezte.

70 A politikai frontvonalak ugyan az 1906-os kormányválság hatására némileg módosultak: az összűz egyre inkább a baloldal és azon belül is a polgári radikálisokra irányult.

71 Ormos 2009. 61–86.

Meyer eszméi, valamint a német agráriusok és katedraszocialisták elképzelései hatottak leginkább.⁷² A „gazdatársadalom” nevében fellépő, lényegében ágazati érdeket képviselő agrárius politikai publicisztika részletesen tematizálta milyen pusztítást végzett a kapitalizmus a mezőgazdaságban és ezzel együtt a vidék társadalmában. A pusztulás okát a merkantilista gazdaságpolitikában, valamint abban látták, hogy az állam aránytalanul iparpártoló, azaz – ahogy ők fogalmaztak – az „ingó tőke” urait szolgálja, miközben elhanyagolja a mezőgazdaságot. Hangsúlyozták, hogy a liberalizmus individuális szabadság elve a „korlátok nélküli az önzéshez”, „keserűbb rab-szolgáshoz” vezetett, mint amilyen a feudalizmusban volt. Bírálták az „egyéni önzés” és a „korlátok nélküli szabadság” liberális elvét, amely végső soron a „gyöngék eltiprásához” vezetett. Korukban két felfogás versenyét látták az individualizmusét, mely az „erkölcsi ideált a természetes önzés kifejlesztésében keresi” és sajátjukét, amit altruizmusnak neveztek, s alatta egyféle etikai elemekkel telített individualizmust értettek. Az irányzat fő ellenségének a „plutokráciát,” azaz a pénztőkét tekintette. Úgy látták, hogy a plutokrácia hegemoniája következtében a szabadság és egyenlőség elve önmaga ellentétébe fordult, megteremtette a „világtörténelem legnagyobb zsarnokát”, a pénzarisztokráciát. Meggyőződésük volt, hogy a „laissez faire, laisser passer” társadalompolitikájával, ami szerintük nem több mint a „hulljon a férgese” elve, nem lehet megszüntetni a nyomort. Miként a mozgalom egyik közgazdasági teoretikusa Bernát István az 1913-as akadémiai székfoglaló beszédében fogalmazott – „az erők szabad játékának gyógyító erejébe vetett hit, csalódásoknak van kitéve”. Az agráriusok az államsegély elvével szemben az önségély elve mellett tették le a voksukat. A falu szociális problémáinak megoldására irányuló javaslataik közül a legbiztosabb szociálpolitikai eszköznek a kis magántulajdonosok önkéntes alapon szerveződő szövetkezeteit tekintették. Azzal érveltek, hogy a szövetkezet az egyéni érdeket összeköti a közérdekkel, miközben ráadásul a társadalmi kohéziót és az altruizmust is erősíti, azaz egyben „etikai és népjóléti intézmény”. A szövetkezést, mint az individualizmus és a szocializmus közötti átmeneti alakulatot kezelték, alkalmasnak tartva az erkölcsi értéknek tekintett szolidaritás erősítésére, de arra is, hogy az egyesült kisegzisztenciák a szövetkezetek nemzetközi szövetségén keresztül a nagytőkével is felvegyék a piaci versenyt. A szocialista szövetkezeti koncepció számukra mindenekelőtt azért volt elfogadhatatlan, mert az a föld magántulajdon tagadásán alapult, ami nemcsak ellentmond a parasztság céljainak, de teljesen ki is kívánja iktatni a piaci versenyt. A Magyar Gazdaszövetség 1916-ban falusi szervezetei révén kétszázhatvanegyezer emberrel állt kapcsolatban.⁷³ Az agrárius mozgalom társadalompolitikai szemlélete az 1880-as évektől 1913-ig Czettler Jenő⁷⁴ „Magyar mezőgazdasági szociálpolitika” című szisztematizáló munkájának megjelenéséig maga is komoly átalakuláson ment át. Induláskor érdeklődésük középpontjában még a dzsentri megmentése állt, a korszak végére

72 Takáts 2007. 75–78.

73 Anka 2013. 1–13.

74 Czettler Jenő (1879-1953): egyetemi tanár, földművelésügyi államtitkár, a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja, az agrárius Magyar Gazdaszövetség egyik vezetője. 1925 és 1941 között az agráriusok szakfolyóiratának a Magyar Gazdák Szemléjének szerkesztője.

azonban a szociálpolitikai koncepció középpontjába már a kisbirtokosok kerültek. Czettler Jenő a nemzeti szempontból privilegizált csoportnak már nem a dzsentrit, hanem a kisgazdaosztályt, a kisbirtokosokat és a törpebirtokosokat tartotta. A szociálpolitikát a „kisemberek helyzetével foglalkozó tudománynak” tekintette, amely mindenekelőtt a termelő embert védi. Szerinte a szociálpolitika a marxizmus és a liberalizmus „ellentudománya”, a társadalmi béke elmélete, amelynek célja az osztályharc megszüntetése.

A keresztényszocialista irányzat Európában már az 1840-es évek végétől formálódóban volt.⁷⁵ Ketteler mainzi püspök⁷⁶ társadalmi nézeteit az 1864-ben megjelent „A munkáskérdés és a kereszténység” című művében foglalta össze. Tanulmányának főbb pontjai a munkabér, a munkaidő, a munkaszüneti napok és a gyermekmunka megítélésében nyújtottak támpontot. Ő maga számos keresztény munkásegyletet szervezett meg és elsőként adott ki átfogó szociálpolitikai programot. Elképzelései XIII. Leó 1891-es *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában nyertek pápai megerősítést. A *Rerum novarum* állást foglalt a növekvő szegénység kapcsán, cselekvésre ösztönzött a munkáskérdésben, felvetette a szociális igazságosság szempontjait, érvelt a közjót szolgáló társadalmi és állami feladatvállalás szükségessége mellett. Az enciklika meghatározó dokumentumává vált a szociális kérdéssről való egyházi gondolkodásnak, megalapozta a szolidaritás eszméjét, s aktivizálta a keresztény vallási mozgalmakat a társadalmi bajok orvoslása érdekében. Bár a Katolikus Néppárt alapítása a *Rerum novarum*ot elsőként magyarra fordító Prohászka Ottokár⁷⁷ ötlete volt, az új szemlélet csak fokozatosan, a 19-20. század fordulója után tört utat magának a katolikus politika gyakorlatában. A modernista nézeteket valló székesfehérvári püspök korát megelőzve ismerte fel, hogy az egyháznak túl kell lépni a hagyományos értelemben vett karitászon és jótékonykodáson, a szociális reform mellett kell letennie a voksát, mert csak így lesz képes megtartani a híveit és visszafordítani az elvallástalanodás (aposztázia) folyamatát.⁷⁸ 1916-ban saját földreform tervszövegét alapján maga kezdett földet osztani birtokán. 1918-ban a következőket írta Prohászka a szociális kérdéssről: „A lényege a szociális evolúciónak jellegzetesen krisztusi és én nem tudom elég hangsúllyal kimondani, mennyire nagy nemzeti érdek fűződik a szociális igények végsőkig való kielégítéséhez. Politikai formula el sem képzelhető anélkül, hogy annak élvonalában ne a

75 Székely 2007. 210–212.

76 Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877): püspök, politikus. 1871-től képviselő, a szociális gondoskodást programjába elsőként felvevő német Centrum Párt alapítója. Kiemelkedő szerepe volt a katolikus szociális szemlélet megteremtésében, a keresztényszocializmus kialakulásában. A munkáskérdést tanulmányozva jutott el az állam szociális szerepének felismeréséig.

77 Prohászka Ottokár (1858–1927): székesfehérvári püspök, országgyűlési képviselő, a keresztényszocializmus vezető alakja, akit a katolikus egyházban „szociális apostolként” tisztelnek. Ő fordította először magyarra XIII. Leó *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját, amely fordulatot jelentett az egyház szociális kérdéshez való hozzáállásában. Prohászka szociális szemléletéből következett antiszemitizmusa is. Szerinte a zsidókérdés mindenekelőtt szociális kérdés, ezért megszavazta az 1920. évi XXV. törvényt, a *numerus clausus*ot. A közgondolkodásban két ellentétes kép él a püspökről. Bírái „hungarizmusát” és antiszemitizmusát emelik ki, míg az értékrendjéhez közel állók szociális érzékenységét.

78 Gyurgyák 2007. 150–153.

társadalomsegítő kérdések álljanak.”⁷⁹ Magyarországon Giesswein Sándor⁸⁰ a keresztényszocializmus eszméit demokrata politikai értékekkel ötvözte.⁸¹ A győri kanonok a keresztényszocialista szervezetek úttörő megszervezője, az 1907-ben zászlót bontó Országos Keresztény Szocialista Párt vezetője volt. Programjában a Katolikus Néppárt konzervatív szociális katolicizmusát meghaladó demokratikus követelések (elsősorban az általános, titkos választójog) és a radikális szociális célok álltak, amelyek a munkás- és alkalmazotti rétegek nagytőkeellenes törekvéseinek adtak hangot. Giesswein a keresztényszocializmust egy társadalompolitikai irányzatnak tartotta,⁸² melynek célja a társadalmi igazságosság érvényre juttatásán keresztül a társadalmi béke megteremtése, eszközei pedig a szociális reformok. 1907-ben írt, a „Társadalmi problémák és a keresztény világnézet”⁸³ című munkájában kifejti, hogy a kor nagy kérdése a társadalmi kérdés, két fő eszméje a materializmus és az idealizmus. Giesswein a helyes társadalmi berendezkedést az individualizmus és a szocializmus kombinációjában látta. A kettő közötti alapkonfliktust szerinte az individuális irány és a szociális irány abszolutizálása okozza, amelynek ellentétét a keresztényszocializmus oldja fel. A nemzetgazdaságban szerinte durva egoizmus uralkodott el, az etikai elvek kivesztek, nyoma sincs benne a társadalmi igazságosságnak. A kereszténységet az individualizmus és a szocializmus közötti kiegyensúlyozó erőnek tartotta, melynek szociális küldetése az, hogy igazságosságot vigyen be a társadalompolitikába. Erre szerinte azért képes, mert a társadalmi igazságosság tartalmát a keresztény etika talaján állva határozza meg.

A dualizmuskori politikai paletta jobbszélén az Országos Antiszemita Párt nézeteit találjuk,⁸⁴ amelyek a társadalmi problémák eredőjét az etnikai törésvonalban, a magyarok és a zsidók konfliktusában jelölték meg. A párt vezetője, Istóczy Győző parlamenti felszólalásaiban hangot adott a magyarországi kora kapitalizmusban talaját veszített dzsentri életérzésének. Az általuk képviselt modern politikai antiszemitizmus a középkori zsidóellenességtől eltérően már nem a zsidó és keresztény vallás közötti különbség teológiai érvkészletét vette elő, hanem társadalompolitikai, mindenekelőtt szociális és kulturális szempontokkal támasztotta alá álláspontját. Istóczy és követői a polgárosodással járó mentalitásváltást a zsidóság hatalomátvételeként élték meg, s feladatukat abban látták, hogy felhívják a figyelmet a zsidókat asszimilálni kívánó liberális modell tarthatatlanságára. Az antiszemita mérsékelt szárnya a Függetlenségi Párt (szintén liberális) soraiból került ki: számukra az antiszemitizmus csak a közjogi ellenzéki kiegészítő eleme volt. A radikális szárny azonban már a nyugati

79 Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. <http://mek.niif.hu/05400/05479/05479.htm> (2020.09.30.)

80 Giesswein Sándor (1856–1923): pápai prelátus, győri kanonok, demokrata és keresztényszocialista politikus, közel húsz éven keresztül országgyűlési képviselő. Társadalomtudós, több szociális témájú könyv szerzője. A konzervatív Katolikus Néppárttal szemben 1907-ben zászlót bontó Országos Keresztényszocialista Párt vezetője, aki a magyar parlamentben a kisemberek érdekeit képviselte. Támogatta a választójog nőkre való kiterjesztését. 1916 és 1921 között a katolikus gondolkodás szellemi központjának számító Szent István Akadémia elnöke volt.

81 Életéről: Szolnoky 2003.

82 Gergely 1987. 66–86.; Gergely 1977. 22–44.

83 Giesswein 1907. 82–114.

84 Gyurgyák 2007. 135–155.

antiszemita eszmék adaptációja nyomán a zsidóság emancipációját, a jogegyenlőség visszavonását szerette volna elérni. Az antiszemitizmus azonban sokkal piacképesebbnek bizonyult egyfajta világnézetként, mint, pártpolitikai programként: az Országos Antiszemita Párt viszonylag gyorsan kikopott a magyar parlamentből, de a közgondolkodásban a látens antiszemitizmus búvópatakként megmaradt. Mindenkit érintett valamilyen mértékben. Szimpatizáltak vele mindazok, akiket a modernizáció nyugtalansággal töltött el. Tömegigényt elégített ki, hiszen viszonylag egyszerű megoldást kínált a kollektív rosszérzések magyarázataként. Mindenkit, aki nem tetszett, zsidónak lehetett nevezni, mindazt, ami negatív jelzöt kapott, a zsidóság káros hatásának lehetett tulajdonítani. A párt feloszlása után jobbára látens antiszemitizmus meglétét a korszak néhány nagyobb közéleti vitája is jelzi: előkerült az egyházpolitikai küzdelmek kapcsán, a franciaországi Dreyfus-per hazai sajtóvisszhangjában, a budapesti egyetem 1900-1902-es kereszt-mozgalmában, az agráriusok által vezetett kárpátaljai (ruténföldi) szociálpolitikai akció körüli vitákban, de a polgári radikális Huszad Század folyóirat zsidókérdésről szóló felmérésében és Ágoston Péter⁸⁵ „A zsidók útja” című könyvének közéleti visszhangjában is.

Az antiszemita által meghonosított etnocentrikus szemléletmód és a hozzá kapcsolódó modernizmus kritika intellektuális presztízsnövekedése figyelhető meg a 20. század első évtizedeiben. A reformkorban a zsidókérdés elsősorban emancipációs kérdésként merült fel, míg a dualizmus első felében sokan a lényegét a gazdasági elit-cserében vélték látni, és a zsidó tőke gazdasági életben játszott vezető szerepével, a dzsentri földek zsidó kézre kerülésével hozták kapcsolatba. Amikor a századfordulóra a kapitalizálódás elérte a kulturális szférát is, a zsidókérdés egyre inkább kulturális kérdéssé vált, és a sajtó, a magyar nyelv, az irodalom, az oktatás új jelenségeivel kapcsolatos állásfoglalásokban jelentkezett markánsabban. Ennek egyik oka az volt, hogy a kultúra ebben a korszakban vált tőkés vállalkozássá és a korábbi értelmiségi magaskultúra mellett egyre több a tömegkulturális termék jelent meg. A tömegkultúra sajátosságait sokan színvonalromlásként, az erkölcsök elfajulásaként élték meg és hajlamosak voltak a „zsidó erkölcs” káros hatásának tulajdonítani. Az új konfliktusterület kialakulásának inspirálója nem utolsó sorban a társadalomstruktúrában keresendő. Társadalompolitikai szempontból szemlélve az érdekütközés háttérében az értelmiség magyar nemesi múltból és a zsidó múltból érkező két szárnya között a konkurenciaharc éleződése állt. A jobboldali gondolkodásban a századforduló kultúrharcában alakult ki az a sztereotípia, hogy ami polgári, kapitalista, urbanizált az a magyartól idegen, a nemzetkarakterrel szemben álló, vagy azt veszélyeztető. A jobboldali radikális Petrássevich Géza⁸⁶ „Magyarország és a zsidóság” című művében az ország közgazdasági állapotait vizsgálva az antiszemita nézetrendszer szisztematikus összefoglalását adta 1895-ben. Mint ez a mű is példázza, addigra már bőven születtek

85 A vitához lásd a szöveggyűjteményben található forrást. (Ágoston György: A zsidók útja és Komáromi Sándor: Ágoston statisztikái.)

86 Petrássevich 1895. 80–137. Petrássevich Géza (1871– ?): hírlapíró, főként antiszemita írásairól közismert jobboldali radikális publicista. Elsősorban katolikus lapoknál, így a Magyar Államnál, az Alkotmánynál publikált.

az antiszemita szerint a „zsidók társadalmi térfoglalását” dokumentálni hivatott összeírások. Statisztikák sora készült annak kimutatására, hogy a zsidóság „országos számarányánál” nagyobb mértékben van jelen bizonyos foglalkozási ágakban az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra területén. Az első világháború éveiben a kultúrharc hullámát meglovagolva megerősödött a jobboldali radikális fajvédő mozgalom. A közgondolkodásban társadalmpolitikai elvként polgárjogot nyert egyféle arányosító szemlélet, mely a foglalkozási ágakban elfoglalt „helyes arányok” megteremtését követelte. Ezt mesterséges eszközökkel, az etnikai viszonyokhoz igazított állami szabályozással vélte megteremthetőnek. Ez az arányosító szemlélet vezetett el a háború után a *numerus clausus* megszületéséhez.

A liberalizmust balról bíráló konkurens ideológiák szintén éltek a kapitalizmus elmentmondásain alapuló társadalmpolitikai érvrendszerrel, csak hogy ezen az oldalon a nagy vagyonok bírálatának célkeresztjébe a nagytőke mellé a feudalizmusból átöröklött nagybirtok és a szintén feudális csökevénynek tekintett katolikus egyház is bekerült. A magyar politikai gondolkodás e korszakában koherens társadalomkritikán alapuló társadalmpolitikai alternatívát a szociáldemokraták és a baloldali értelmiség egy maroknyi csoportjából álló polgári radikálisok állítottak fel.

A szocializmus⁸⁷ radikálisan újraértelmezte a liberális jogegyenlőség fogalmát és egyenlőségesszménye eljutott a tényleges vagyonegyenlőség megteremtésének szükségességéhez, az egalitarizmushoz. A munkásosztály nyomorának forrását a tőke kizsákmányolásában jelölte meg, ezért a magántulajdon kisajátítása egyik legfőbb programpontja volt. A szocialisták a liberalizmus számos tételét megkérdőjelezték, többek között például az újraelosztást sem magánügynek, hanem közügynek tekintették. Nem fogadták el, hogy a gazdaság a magánszférába tartozik és a tervgazdaság szükségessége mellett tették le a voksukat. A 19. század különböző szocialista irányzatai számos megoldási alternatívát vetettek fel a munkásosztály helyzetének megoldására. A radikális demokraták a kistulajdonosok idilli közösségeiről álmodoztak. Az utópista szocialisták közül volt, aki a tudósok és technokraták által vezetett társadalomtól remélt javulást, mások a gazdagosság követelményét jobban érvényesítő termelési szervezetektől, vagy új életmód modellektől vártak eredményeket, míg a kispolgári szocialisták a tőke és az állam proletariátus által történő megszerzését hirdették, s nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától sem. Karl Marx koherens társadalomelmélete a kizsákmányolást erkölcsi kategóriából közgazdasági kategóriává tette, amikor a „Tőke” című munkájában kimutatta, hogy a munkás által megtermelt értéktöbblet miként keletkezik. Következtetése az volt, hogy a kizsákmányolás megszüntetése csak úgy lehetséges, ha a tőkés magántulajdont köztulajdonná teszik, de ez csak forradalom útján, a polgári társadalom felszámolásával és a kommunizmus megteremtésével lehetséges. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt⁸⁸ megalakulásakor marxista alapokra helyezkedett. 1890-es Elvi Nyilatkozata elfogadva Marx elnyomorodás elméletét kimondta, hogy a magántulajdon maga után vonja a széles néptömegek elszegényedését, ezért a

87 Ormos 2009. 88–100.

88 Gyurgyák 2007. 467–472.

fő cél a munkaeszközök közös tulajdonba vétele. A marxista elméletet a hazai politikai gyakorlatba átültetni azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak. A hazai szociáldemokrácia teoretikus szempontból gyenge, inkább az osztrák szociáldemokráciát intellektuálisan követő mozgalom volt, ami konkrét politikai cselekvés terén is következményekkel járt. A századfordulóra a munkásmozgalom nemzetközi szervezetében a II. Internacionáléban kialakuló elméleti viták nyomán megjelenő centrista irányzat érezte hatását az MSZDP itthoni politikájában is. Kunfi Zsigmond,⁸⁹ a századelő vezető szociáldemokrata ideológusa úgy látta, a pártnak most még nem a szocializmusért, hanem a kapitalizmus kiteljesítéséért kell küzdenie. Mivel a marxista politikaelmélet szerint nem lehet fejlődési fokokat kihagyni, és a szocializmus csak a kapitalizmus után következhet, Magyarországon előbb a feudalizmust (a nagybirtokot, a klerikalizmust, a főrendiházat, a dzsenti osztályt) kell felszámolni, majd utána a kapitalizmust kiteljesíteni és a választójog kivívásával demokratizálni. A fő ellenfél tehát nem a tőke, hanem az elmaradottság, a küzdelem fő színtere nem a tőke és munka ellentéte, hanem valójában a haladó és reakciós erők közötti tér. Ezzel a magyar szociáldemokraták a forradalmi hatalomátvételt a távoli jövőbe helyezték, s a forradalmi retorika megtartása mellett lényegében zárójelbe tették. A helyzetértékelésből egy sajátos ellenmondás keletkezett. A munkásmozgalomnak küzdenie kellett annak a rendszernek a kiteljesítéséért, amelyik a munkásság kizsákmányolásából él, mert csak a kapitalizmus tudja megteremteni a szocializmus alapjait. Ugyanakkor másrésről szembe kellett szállni a rendszer munkásokat degradáló hatásaival.⁹⁰ Az MSZDP dualizmuskori történetének első szakaszában még öntudatosan utasította vissza a „szociális olajcseppek” politikáját, a politikai stratégiaváltás után azonban már konkrét szociálpolitikai intézkedéseket követelt. Az ipari dolgozók társadalmi integrációját célzó szociális törvényhozásra elsősorban, mint a hazai és nemzetközi munkásmozgalom osztályharca által kikényszerített eredményekre tekintettek.⁹¹ A munkásmozgalmi ideológia hazai adaptációjának nehézségeit jelezte a párt agrárpolitikájának alakulása is. A marxista tanok alapján merreven ragaszkodtak a föld köztulajdonba vételéhez, nem ismerték fel, hogy a magyar parasztság évszázados föld utáni vágyának figyelmen kívül hagyásával lemondanak a potenciális vidéki tömegbázisuk egy jelentős részéről. A földtulajdonához ragaszkodó parasztot (hasonlóan a kispolgársághoz) gyakran a reakciós erők közé sorolták. „A parasztosztály ellensége ugyan a kapitalizmusnak, de másképp, mint a munkásosztály” – írja a Népszava 1907-ben,⁹² majd így folytatja: „a parasztosztály reakcionárius a szó igazi értelmében. Szeretné visszaállítani a régi viszonyokat, a terménygazdaságot, a

89 Kunfi Zsigmond (1879–1929): szociáldemokrata politikus, lapszerkesztő. Az osztrák centrista Karl Kautky követője. 1904–1918 között az MSZDP elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak a szerkesztője. Károlyi Mihály kormányában tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszter, a Berinkey-kormányban közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság idején közoktatási népbiztos.

90 G. Fodor 2006. 255–278.

91 Böhm 1912. 547–554. Böhm Vilmos (1880–1949): baloldali szociáldemokrata politikus, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja. Aktívan részt vett az őszirózsás forradalomban, a kommunistákkal folytatott pártegyesülési tárgyalásokon, a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg szociális, majd hadügyi népbiztosa, később a hadsereg főparancsnoka lett.

92 Parasztpolitika 1907.

házi ipart, a régi jó időket [...] szeretné megsemmisíteni az egész modern életet. [...] Görcsösen ragaszkodik birtokához, még akkor is midőn az már nem az övé, hanem a hitelezőjéé. [...] reakció minden téren, ez a parasztpolitika lényege. És ezen politikától bennünket még nagyobb úr választ el, mint a felvilágosodott burzsoá politikájától.” A pártból kivált Várkonyi István által alapított Független Szociáldemokrata Párt e stratégia kritikájaként hirdette meg földosztást követelő agrárszocialista programját. Hasonlóképp szembefordult az MSZDP vezetőségével Mezőfi Vilmos⁹³ is, aki nyíltan megtagadta a munkásosztály vezető szerepére vonatkozó tanokat. Igazi parasztvezérnek számított Áchim L. András,⁹⁴ a Magyarországi Parasztpárt alapítója, aki 1910-ben országgyűlési képviselő is lett.

A szociáldemokrata párt a követendő politikai stratégiát illetően nem volt egységes. Az első világháború végén bekövetkezett totális összeomlás azonban megerősítette a radikális baloldaliak pozícióit, akik szövetkezve a forradalmi taktikát hirdető, 1918 novemberében Oroszországból hazatért és bolsevik eszméket valló kommunistákból éppen hogy csak megalakult Kommunisták Magyarországi Pártjával és 1919 márciusában rövid időre kikiáltották a proletárdiktatúrát bevezető Tanácsköztársaságot.

Amikor 1901 januárjában polgári liberális, polgári demokrata és szociáldemokrata magyar értelmiségiek megalapították a Társadalomtudományi Társaságot, céljuk a magyar közélet és társadalomfejlődés kritikai vizsgálata, a lehetséges fejlődési alternatívák kimunkálása volt. Ahogy Pikler Gyula⁹⁵ megfogalmazta: a társaság szociálpolitikájának fő célja „a jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség és a felvilágosodás segítségével”. Ugyanő már 1892-ben is úgy vélekedett, hogy a szociológia tudománya megvilágítva a társadalmi teret, segít a helyes társadalmi berendezkedés kialakításában: segítségével „matematikai pontossággal meg lesz állapítható, hogy minden társadalomnak mily intézményekre van szüksége, hogy tagjai a lehető legnagyobb boldogságra képesüljenek”.⁹⁶ Nem véletlenül tekintik még ma is sokan a társaságot a korabeli magyar szociológia műhelyének. Keretében formálódott

93 Mezőfi Vilmos (1870–1947): szociáldemokrata, majd agrárszocialista közíró, politikus, aki közel állt a Függetlenségi Párt ellenzéki liberalizmusához is. 1896-ban lépett ki az MSZDP-ből bírálva annak a magyar viszonyokhoz nem igazodó agrárpolitikáját.

94 Áchim L. András (1871–1911): jómódú nagygazda, aki felkarolta a szegényparasztság érdekeit. Parasztpolitikus: 1906-ban megalapítja a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot, majd a Kisgazdák, Földmunkások és Kubikosok Szakegyletét. Kétszer választották be a parlamentbe, de mandátumát csak az 1910-es választások után vehette át. Politikai gyilkosság áldozata lett.

95 Pikler Gyula (1864–1937): egyetemi tanár, a jogbölcselet professzora a budapesti egyetemen. A pozitívista jogbölcselet kiemelkedő képviselője, a magyar baloldali társadalomtudományi gondolkodás egyik megalapozója. A dualizmus utolsó évtizedében a konzervatív liberalizmus és a tőle jobbra elhelyezkedő irányzatok ideológiai támadásainak kereszttüzeiben állt baloldali, polgári radikális és szabadkőműves nézetei miatt. A polgári radikális Társadalomtudományi Társaság tagja, szellemi vezetője, a Huszadik Század c. folyóirat irányvonalának egyik meghatározója volt, de a társaság radikálisainak 1906-os előretörése után magát a marxizmustól mindvégig igyekezett elhatárolni. Mentora volt továbbá a szabadgondolkodó egyetemi fiatalokat tömörítő 1908-ban alakult Galilei körnek is.

96 Takáts 2007. 93.

ki a szocializmus és a liberalizmus eszméiből táplálkozó új politikai gondolkodásbeli irányzat, a polgári radikalizmus. A polgári radikálisok hittek abban, hogy a helyes politikának a tudományból kell következnie. Gondolkodásukban zárójelbe került, hogy a szociológia képes ugyan a társadalmi folyamatok leírására, de a társadalomformáló döntések végső soron mégis inkább a társadalmi csoportok politikában lezajló érdek-konfliktusainak eredői.

Az irányzat követői radikálisan gondolkodtak, az egész magyar társadalmi és politikai berendezkedést látták betegnek, amiből szükségszerűen következett annak gyökeres átalakítására törekvés. A dualizmus kori Magyarország szerintük agrárfeudális világ, oszlopai a főnemesség, a dzsentri, a klerikális reakció, a demagógok hatása alatt álló kisparasztság, a vagyonokat és a hatalmat kiszolgáló értelmiség, valamint nem utolsó sorban a velük szövetkezett „nihilista zsidó nagytőke”. Különösen fontosnak tartották a klérus elleni küzdelmet, amely felfogásukban szorosan összekapcsolódott a szociális kérdéssel. Kétpólusúra egyszerűsített társadalom- és politikaképükben ezzel „reakcióval” állnak szemben a „progresszió” erői – azaz ők és mindenki, aki megnyerhető volt az átalakulás ügyének. Céljuk a liberális szocializmus eszméin alapuló „Új Magyarország” megteremtése volt. Ehhez példát a nyugati társadalmakból merítették, amelyek szemükben a haladás és a fejlődés hordozói voltak, s ahol szerintük már küszöbön áll az egyetlen lehetséges új társadalmi berendezkedés, a szocializmus megvalósulása. 1905 és 1917 után mintaként kezelték Oroszországot is, mert a polgári demokratikus, majd a bolsevik forradalom által hozott változásokban az általuk megálmodott új világ felé tett döntő lépést látták.

A Társadalomtudományi Társaság liberális és radikális tagjai között vízvíasztónak bizonyult többek között a magyar társadalomról alkotott képük különbözősége és belőle levonható társadalompolitikai program is. 1906-ban a liberálisok kiléptek a Társadalomtudományi Társaságból és létrehozták a Magyar Társadalomtudományi Társaságot. A polgári radikálisok vezetője, Jászi Oszkár ekkor jelentette meg a Huszadik Században az irányzat zászlóbontó programjaként is felfogható „Az új Magyarország felé”⁹⁷ című cikkét. Ebben az improduktív osztályok kemény megadóztatásán alapuló szociálpolitikai intézmények egész sorát tartotta szükségesnek. A munkásosztály számára munkásvédelmet és biztosítást, a parasztságnak a nagybirtok és egyházi vagyon felosztásával felszabaduló földet, a nép érdekét szolgáló termelési, fogyasztó és értékesítő szövetkezeti hálózatot, az alsóbb osztályok számára megreformált – az egyházi reakciós hatásoktól megszabadított – új közoktatási rendszert, népegészségügyi intézményeket követelt. A társaság 1907 ősztől 1908 nyaráig vitaciklust szervezett a nagybirtok szociális hatásairól. Ezen számba vették a vele szövetségben és a nagybirtokkal szemben álló társadalmi erőket és eljutottak felszámolásuk szükségességéig. A szocialistáktól eltérően azonban elvetették a föld köztulajdonba vételét: a dán szövetkezetek mintájára a szabad kisparaszti gazdaságok szövetségében látták a jövő útját. Eljutottak a földosztás gondolatáig, de ennek konkrétumait sohasem dolgozták ki, s az Áchim Andrással tartó rövid idejű együttműködésen túl, nem találtak utat a paraszti

---

97 Jászi 1982. 89–107.

tömegekhez sem.⁹⁸ Az Országos Polgári Radikális Párt megalakulására végül 1914-ben került sor. Társadalmpolitikai programjukban első helyen gyökeres földreform megvalósítása szerepelt, mindenekelőtt a hitbizományok megszüntetésének s az egyházi javak szekularizálásának formájában. A párt követelte a kisbirtokot sújtó előnytelen adópolitika megváltoztatását, a mezőgazdasági munkástörvények alapos revízióját s a mezőgazdasági hitel- és szövetkezeti ügy demokratizálását.

A polgári radikálisoknak meggyőződésük volt, hogy a fejlődés az egyéni szükségletek mind magasabb szintű kielégítése felé vezet, s a folyamat végpontján valamiféle kollektivista-szocialista társadalom áll. Erősen hatott rájuk a marxizmus társadalomszemlélete: az irányzat számos tagja magévá tette a történelmi materializmus állambölcseletét, elfogadta a termelőeszközök köztulajdonba vételének elkerülhetetlenségét. De a munkásmozgalom ortodoxiája egyben riasztotta is őket. Jászi 1903-ban a „Történelmi materializmus állambölcselete” című munkájában foglalta össze a marxi szocializmushoz képest alternatívaként kezelt saját „liberális szocializmusának” jellemzőit. Ennek lényege az állam által irányított és kikényszerített tervszerű együttműködés, amely azonban összekapcsolódik az egyéni szabadság lehető legnagyobb mértékével. Ez a szabad szocializmus az ortodox marxizmus kritikája alapján megfogalmazott „kultúrszocializmus” volt, amelyben igyekezett biztosítani az értelmiség alkotó munkájához oly fontos szabad légkört. A változások vezetőjének, az új Magyarország megteremtőjének a polgári radikalizmus a progresszív értelmiséget tekintette, a munkásosztálynak viszont csak a tömegbázis, a segédcsapatok szerepét szánta.⁹⁹

Összefoglalónkban nagy vonalakban áttekintettük a dualizmus fontosabb politikai gondolkodásbeli irányzatainak társadalmpolitikai vonatkozású helyzetértékeléseit, a kívánatosnak tartott megoldási alternatívák irányait, a politikai csoportok eszközhasználatának jellemzőit. Láthattuk, hogy a különböző irányzatok ugyanabból a társadalmi valóságból kiindulva eltérő diagnózist állítottak fel a korabeli magyar társadalom állapotáról, s közben szükségszerűen torzítva a valóságot bizonyos problémákat túldimenzionáltak, míg másokat még csak nem is érintettek. Az eltérő társadalomszemléleti pozíciók, érdekek és értékrendek függvényében módosult a megoldásra váró feladatok köre, azok prioritási sorrendje. A bajok forrásait is másképp látták. Az irányzatok ellenségképei – finánctóke, klérus, nagybirtok, burzsoázia, a zsidóság – sokszor egymásra mutattak, egymásra reflektáltak. A legyőzendő rossz is változatos formában fogalmazódott meg az individuális önzéstől a kizsákmányoláson, elmaradottságon, szegénységen, a választójog hiányán keresztül a feudális reakcióval bezárólag. Az ideologikus társadalmi tablók az irányzatok számára a politikai cselekvési tér megteremtését, saját önazonosságuk megfogalmazását szolgálták, a tömegbázis megalapozásának kísérletét jelentették.

Ebből a szempontból a korszak elején a kormányzó liberalizmus kedvező feltételekkel indult. A kormányoldalon és az ellenzékben is liberálisok ültek, s ha nem is volt mindenki liberális, a politizáló elit többsége minden bizonnyal annak vallotta

98 A polgári radikálisok és az agrárkérdés

http://multunk.com/index.php?title=A_polgári_radikalizmus_és_az_agrárkérdés (2020.09.30.)

99 G. Fodor 2006. 234–236.

magát. Később módosult a képlet: épp a szociális kérdés kapcsán csappant meg a liberális tábor és szerveződtek meg azok az érdekcsoportok, amelyek különböző problémákkal küszködő társadalmi rétegek érdekképviseleti programjával léptek fel. A 19. század elejére a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt és szakszervezetei már százezres nagyságrendű munkástömeget mondhattak magukénak. Az agrárius mozgalom a nagybirtokosoktól a szegényparasztságig az egész gazdátársadalom megszervezésére törekedett, megjelenítve egyben a gazdasági eliten belül a nagybirtok és nagytőke közötti agrár-merkantil ellentéteket is. A politikai katolicizmus több millió, a lakosság 49%-át kitevő katolikus érdekeinek védelmére hivatkozott, az elszegényedő középnemes, a magát a „nemzet gerincének” kikiáltó dzsentri életérzésének a modern politikai antiszemitizmus adott hangot, a városi polgárság képviselőjeként Vázsonyi Polgári Demokrata Pártja és részben a polgári radikálisok léptek fel. Mint azt a társadalomtörténeti fejezetből is láthattuk, ezek a társadalmi csoportok nagyon eltérő szociokulturális közegben, speciális problémákkal rendelkeztek. Hogy ezek közül melyik kezelése jut el a parlamenti döntéshozatal szintjére és a mindenkor kormányzat milyen választ ad a megoldandó társadalmi problémára, az sok tényező függvénye lehet. Annyi azonban bizonyos: a válasz, vagy annak hiánya mindenkor társadalmi érdekkonfliktusok eredője, amit a politikában vívnak meg. A politika határozza meg a társadalompolitika tartalmát, a tudomány csak eszközöket kínálhat a megoldásban. Döntései társadalomformáló erővel bírnak, szerepet játszanak a társadalmi tények alakulásában, amivel az előző fejezetben ismerkedtünk meg.

Hivatkozott irodalom:

- Anka László: A magyar agráriusok és eszméik. Valóság 56. évf. (2013) 1–4. sz. 1–13.
A polgári radikalizmus és az agrárkérdés. http://multunk.com/index.php?title=A_polgári_radikalizmus_és_az_agrárkérdés (2020.09.30.)
- Balla Antal: A liberalizmus története, gazdasági politikai tanításai. Budapest, 1922, Légrédy.
- Beer Iván: Vázsonyi Vilmos, az igazi demokrata. In: Landesmann György – Deutsch Róbert (szerk.): Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára. Budapest, 1992, Budapesti Zsidó Hitközség. 19–32.
- Beksics Gusztáv (Censor): Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Budapest, 1884, Zilahy Sámuel.
- Böhm Vilmos: Szociálpolitikai kongresszusok. In: Jemnitz János – Schlett István (szerk.) Szocializmus (1906–1938). Budapest, 1984, Kossuth. 547–554.
- Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég, 6. évf. (2001) 1. sz. 95–118.
- G. Fodor Gábor: „Jászság” II. Az exoterikus szövegek – az új Magyarország programja. In: G. Fodor Gábor – Schlett István: Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról. Budapest, 2006, Századvég. 232–255.

- G. Fodor Gábor: „Ugrás közben megkövült oroszlán” – a szociáldemokrácia, mint politikai mozgalom (1900–1919) In: G. Fodor Gábor – Schlett István: Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról. Budapest, 2006, Századvég. 255–278.
- Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923. Budapest, 1977, Akadémiai.
- Gergely Jenő: A napbaöltözött ember. Budapest, 1994, Gondolat.
- Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950. Budapest, 1987, Kossuth.
- Giesswein Sándor: Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Budapest, 1907, Szent István Társulat.
- Gratz Gusztáv előadása a liberalizmusról. In: A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által 1904-ben rendezett vita. Huszadik Század (klnyt.). Budapest, 1904, Porlitzer Zsigmond. 1–20.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, 2007, Osiris.
- Litván György – Varga F. János (szerk.): Jászi Oszkár publicisztikája. Budapest, 1982, Magvető.
- Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok. Budapest, 2009, Napvilág.
- Petrássevich Géza: Magyarország és a zsidóság. Budapest, 1895, Szent Gellért Ny.
- Pulszky Ágost: A munkáskérdés. Budapest, 1890. Eggenberger.
- Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. <http://mek.niif.hu/05400/05479/05479.htm> (2020.09.30.)
- Réz Mihály: Magyar fajpolitika. Budapest, 1905, Kilián Frigyes.
- Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. 2. Budapest, 2010, Századvég.
- Székely Gábor: A kereszténydemokrácia Németországban. Múltunk, 18. évf. (2007) 3. sz. 202–236.
- Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, 2007, Osiris.
- Tőkéczkai László: Vázsonyi Vilmos eszmei politikai arca. Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
- Veress Jenő: Herbert Spencer erkölcstana. http://epa.oszk.hu/02300/2360/00031/pdf/EPA02360_theologiai_szakla_1910_03_190-225.pdf (2020.09.30.)

1.1.3. A szociálpolitika és a szociális jogok fejlődése a dualizmus időszakában (Cora Zoltán)

A 21. századi európai államok egyik általános jellemzője a kiterjedt jóléti rendszerek jelenléte. Ez jórészt az 1945 után kibontakozó történeti fejlődés eredménye, ugyanakkor alapjai a jóval távolabbi múltban alakultak ki. A jóléti állam fogalma (welfare state v. Wohlfahrtsstaat) a második világháború alatt született meg, amikor Nagy-Britanniában a rekonstrukcióra kidolgozott állami terveket szembeállították a náci Németország háborús gazdálkodásával.¹⁰⁰ A brit kifejezés az 1940-es években terjedt el Európában. Országonként eltérő, ugyanakkor rugalmas fogalomként jelent meg. Németországban a Wohlfahrtsstaat és a Sozialstaat fogalmaival kapcsolódott egybe. A német jóléti állam koncepciója azonban az aufklérista abszolutizmus államjogi hagyományai és a Gustav Schmoller nevével fémjelezhető nemzetgazdasági iskola révén szélesebb jelentéstartalommal bírt.¹⁰¹ Mindenesetre az 1940-es évektől a jóléti állam fogalma – akár welfare state akár Wohlfahrtsstaat formában – többnyire egységesült, és egész Európában elfogadottá vált. A második világháború után szinte mindenhol olyan államot értettek alatta, mely egy adott ország állampolgárai számára a szociális biztonság egy meghatározott szintjét garantálja pénzbeli és természetbeni juttatások révén.

Az új jóléti politika időzítése régióként eltérő volt, s az adott gazdasági változásokhoz igazodott, valamint az eltérő társadalmi és politikai berendezkedések függvényévé vált. Habár az egyes európai országok ezekre a folyamatokra számos esetben eltérő módon reagáltak, mégis közös jellemzőjük, hogy a 20. század folyamán többségükben kiterjedt jóléti rendszerek jöttek létre. Ugyanakkor mivel az európai nemzetállamok szociálpolitikája eleve eltérő gazdasági, politikai és társadalmi adottságokra adott válaszokból állt össze, így a jóléti állam – welfare state, Wohlfahrtsstaat, vagy Sozialstaat megjelöléssel – országonként egyben eltérő felfogásokat takart.

Mindazonáltal a modern jóléti állam alapelemei, többek között a társadalombiztosítási rendszer, a 19. század utolsó évtizedeiben indultak fejlődésnek. Az 1880-as évek óta igen gyakran a társadalmi szolidaritás bismarcki elveit tekintik a modern jóléti állam kiindulópontjának. Ugyanakkor a jóléti állam e korai megnyilvánulásai az európai országok gazdasági modernizációjával egy időben játszódtak le. A 19. századi és a korábbi agrártársadalmak bizonyos értelemben rendelkeztek egyfajta „korai jóléti rendszerrel”.

---

100 William Temple canterbury-i érsek szóhasználatában a welfare state tehát így került szembe a warfare state-tel. Flora – Heidenheimer 1981. 17–18.; Gardiner – Wenborn 1995. 798–799.

101 A Wohlfahrtsstaat kifejezés Adolph Wagner katedraszocialistától származik 1879-ből, míg a Sozialstaat „sozialen Staates” formában Lorenz von Steintől és az államjogi iskola egyes képviselőitől ered az 1870-es évekből. Sozialstaat formájában a Weimari Köztársaság idején terjedt el. A Wohlfahrtsstaat kifejezést az 1920-as években jobboldali kritikusok is használták a weimari szociáldemokrácia negatív leírására. Glennerster 2007. 1–2.; Ritter 1991. 7–8, 11–13.

Utóbbi azonban nem annyira az állami beavatkozáson, hanem a családon és a közösségen alapult. A modernizációs paradigma lényege, hogy a 19–20. századi modernizáció és iparosodás új társadalmi és gazdasági viszonyokat hozott létre. A 19. századi iparosodás előrehaladtával a mezőgazdasági termelés és foglalkoztatás fokozatosan háttérbe szorult, a gazdasági struktúrában bekövetkezett változások pedig a társadalom szervezetének átalakulását is maguk után vonták. A századforduló Európájában általánosan kiterjedő iparosodás és urbanizáció tehát mélyreható változásokat idézett elő a társadalom életében. A „régijóléti rendszer” már elégtelennek bizonyult. A demográfiai változások, a társadalmi rétegződés és a gazdasági növekedés következtében ez a fejlődés egyben kihívások elé állította ezeket az államokat. Ennek megfelelően az új és komplex gazdasági és társadalmi folyamatok az állam funkciójának átalakulását tették szükségessé a munkaerőpiac, az erőforrások kezelése és a gazdasági tervezés terén. Következésképp az állami modernizáció a szociálpolitika átalakulásához vezetett: az egyén és a család védelmét fokozatosan az állam vállalta át. Ezeknek a változásoknak a tükrében a szociálpolitika pedig bizonyos szociális szükségszerűségeket teljesített be.¹⁰²

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma pedig szintén Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon azonban a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom csupán a 20. század elején érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el. A jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek. Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye a második világháborút megelőző periódusban pedig lehetővé tette a kiadások és szociális jogok kiterjesztését, ami a korszak végére az ipari munkásság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségében valósult meg.

Magyarországon az első világháborút megelőzően a gazdasági tényezők és a gazdasági fejlődés önmagukban nem adnak magyarázatot a szociális programok kialakulására és fejlődésére.¹⁰³ Bár az európai országok szocioökonómiai fejlődése együtt járt bizonyos jóléti programok megjelenésével, mégis az figyelhető meg, hogy egyes, főképp abszolutista, paternalista vagy autoriter politikai múlttal rendelkező országokban hamarabb és gyorsabban terjedtek el a modern szociálpolitikai programok. A kelet-közép-európai térségben ez azt jelentette, hogy Németország mintájára a környező országok időben viszonylag korán hasonló, kötelező társadalombiztosítási rendszereket építettek ki.¹⁰⁴ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a magyar kormány több ízben delegációkat küldött Németországba az ottani szociálpolitika tanulmányozására.¹⁰⁵

102 Vobruba 1991. 3–4.; Tomka 2009. 232–233.; Tomka 2008. 56–57.; Esping-Andersen 2001. 144–182.; Flora – Alber 1981. 37–48.

103 Szikra 2000. 18–19.; Szikora 2004. 255–257.; Tomka 2003. 59–62.

104 A társadalombiztosítás ekkor vált a szegénygondozás mellett a szociálpolitika meghatározó formájává. Stein 1981. 125–130.; Tomka 2003. 115–116.; Ritter 1991. 80–87.

105 Tomka 2003. 116.

A diffúziós hatás mellett természetesen más okok is közrejátszottak. A növekvő számú munkásság politikai tényezőt jelentett, melyet a magyarországi elit a szociálpolitika révén akart saját legitimációs céljaira felhasználni. A paternalisztikus társadalombiztosítás kialakulását így Németországhoz hasonlóan Magyarországon is elősegítette az alkotmányos monarchia rendszere. A kelet-közép-európai alkotmányos monarchiákban ugyanis a liberalizmus elvrendszere kevésbe terjedt el, így a századforduló szociálpolitikájában a piac igényeit jobban szem előtt tartó társadalombiztosítási formák, mint például az önkéntes biztosítás, nem váltak meghatározóvá. A liberális rendszerekre jellemző rászorultsági elv helyett a munkavállalásra épülő jogosultsági elv érvényesült.

A magyar társadalombiztosítás tehát a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma pedig szintén Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egy időben fogadták el. Mivel a magyar társadalom csak az első világháború után érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit felfogásának megfelelően az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadták el.¹⁰⁶

Magyarországon ennek megfelelően az 1880-as évektől mind kormányzati, mind pedig szakértői szinten megkezdtek a kötelező társadalombiztosítás kidolgozását.¹⁰⁷ Ugyanakkor már az 1884. évi XVII. tc., az ún. ipartörvény is kötelezte az ipartestületeket segélypénztárak létrehozására, a munkavédelemet azonban továbbra is a munkaadó és munkavállaló közötti kontraktus hatáskörébe utalta.¹⁰⁸ A kötelező társadalombiztosítás első intézményesítésére mégis az 1891. évi XIV. törvénnyel került sor – Európában harmadikként –, amely az ipartörvényben megjelölt foglalkozási osztályokra, valamint még néhány ágazat dolgozóira terjesztette ki a kötelező betegbiztosítást nemre, korra és állampolgárságra való tekintet nélkül.¹⁰⁹ A magyar társada-

106 Bódy 2004. 5–6.

107 A törvénytervezet vitájában az iparkamarák többsége támogatta a kötelező biztosítást bevezetését. A beérkezett vélemények többsége is kiállt a kötelező forma mellett. Ezt a magyar ipar relatív fejletlenségével, a német tapasztalatok figyelembevételével és a szocialista mozgalmak elleni fellépéssel indokolták. A minisztériumi szakértők ekkor már az európai országok ide kapcsolódó törvényeit és törvénytervezeteit is ismertették, így a bismarcki törvények már tervezetként is ismertek voltak Magyarországon. Bódy 2004. 14.; Bódy 2001. 73–93.

108 Az 1922-ben elfogadott II. ipartörvény nem hajtott végre lényeges változtatásokat. Átfogóan csak az 1928. évi V. törvény rendelkezett a nők és gyermekek munkaviszonyáról: a gyermekek ipari munkája tilos vált, kivéve egyes iparágakat, ahol 12 év felett lehetett gyerekeket alkalmazni, a nőknél pedig megtiltotta az éjszakai munkát, valamint 12 hét szülési szabadságot, és egy óra munka közbeni szoptatási időt engedélyezett. Gyáni – Kövér 2006. 365–366., 368.

109 1891. évi XIV. törvény: az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről: minden az 1884-es törvényben említett foglalkozás, beleértve az 1884. XIV. 183. § d, és f, pontokban megnevezettek is, valamint az 1891. 2. §-ban felsorolt foglalkozások és kereseti ágak. Magyarországon elsőként a betegbiztosítást vezették be, míg Nyugat-Európában inkább a balesetbiztosítás szerepelt az első helyen. A törvényekre a Társadalombiztosítási Közlöny vagy a Magyar Törvénytár kiadványai alapján hivatkoztunk. Külön hivatkozást csak abban az esetben közlünk, ha eltérő forrást használtunk.

lombiztosítást közös fejlődési trendbe illesztette, hogy az 1880-as években a korábbi repressziós szegénységélyezés fokozatos felváltásának céljával az osztrák állam is a kötelező biztosítási rendszer kiépítésébe kezdett.¹¹⁰ Ennek megvalósítása ugyanakkor erőteljes elmozdulást jelentett a 19. századi liberális logikával szemben az etatista intervenció felé. E mögött a társadalomfelfogásban bekövetkezett változás is meghúzódott, mely már kollektívan határozta meg az egyének közösségét, ahol – a társadalom tagjai között fennálló szolidaritásból kifolyólag – a felelősségvállalás is csak kollektívan, „közjogilag” értelmezhető.¹¹¹

A magyarországi társadalombiztosítás következő jelentős kormányzati intézkedését az 1907. évi XIX. törvény jelentette, amely bővítette a biztosítottak körét, és bevezette a kötelező balesetbiztosítást. A kisipari, kiskereskedelmi és mezőgazdasági dolgozók továbbra is a kötelező biztosítás keretein kívül szorultak, számukra csak az önálló biztosítási ág állt nyitva.¹¹² Az új törvény a munkaadók és munkavállalók paritásos képviselőinek elvét érvényesítette a biztosító pénztárakban. A biztosítást kerületi, vállalati és magánegyesületi pénztárak látták el, melyeket az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár fogott össze.¹¹³ Ezek az intézkedések a társadalombiztosítás központosítása felé tett lépések voltak, s hozzájárultak a rendszer kifinomultabbá válásához. Az első világháború végéig nem került sor lényeges változtatásra.

A 20. századi szociális rendszerek egyik tanulsága, hogy a társadalombiztosítás az életminőséget alapvetően befolyásoló intézménnyé és joggá fejlődött. Ezt jól tükrözik a századot meghatározó, korszakhatárnak tekinthető világháború társadalmi és gazdasági következményei, különös tekintettel a magyarországi agrár-munkavállalókra nézve. Szinte közhelyszerű megállapítás ugyanis, hogy a társadalombiztosítás már ebben a korszakban is alapvetően meghatározó tényezővé vált az életszínvonal alakulását illetően.

Az agrár-szociálpolitika a 19. század végén és a 20. század elején Magyarországon elsősorban földkérdésként, és mint a szegényparasztság önálló és sikeresen gazdálkodó egzisztenciává fejlesztése jelent meg. Emiatt a témával foglalkozó művek

110 Tólos 1998. 7.

111 Kétségtelen, hogy a kötelező társadalombiztosítás révén az állam nagyobb ellenőrzést tudott megvalósítani a társadalom tagjai felett, ugyanakkor ezzel az állampolgári hovatartozás jelentősége is megnőtt. Az 1891-ben elfogadott törvény problémáiból kiindulva a Kereskedelmi Minisztérium már 1900-ra elkészítette reformtervezetét, melyet azonban az igen gyakori politikai összetűzések miatt 1905-ig fektettek a kormányok. Bódy 2004. 7., 15–16., 23–25.

112 1907. évi XIX. törvény: ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról. Kötelezően biztosított betegek 1907. XIX. 1–2. §, kötelezően biztosítottak baleset esetére 3–6 §. A mezőgazdasági munkások biztosításáról az 1900: XVI., 1902: XIV. és 1912: VIII. törvény rendelkezett. Ezekben az esetekben azonban csak önálló biztosításról volt szó, nem pedig kötelezőről. Herczeg 1911. 28–31.

113 Az egyes nagyobb vállalati–szakmai alapon szerveződő intézetek közül a legfontosabbak: Magyar Hajózási Betegségi Biztosító Intézet, MÁV Betegségi Biztosító Intézet, Posta Betegségi Biztosító Intézet (9210/1923. M.E. sz. r. hatálya alapján 1924. január 1-től); Dohányjövédéki Országos Betegségi Biztosító Intézet 1928. január 1-től. A baleset- és nyugdíjbiztosítás az OTI-nál történt, azonos jogok, feltételek és szolgáltatások mellett. Bikkal 1943. 46–50.; Vörös 1985. 107., 221., 445.

többsége a falusi lakáskérdésre, a földosztásra, vagy a mezőgazdasági termelési technológia fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A szakmai és politikai diskurzusban a társadalombiztosítás oldaláról túlnyomórészt a kiterjesztést megfogalmazó általános elvi álláspontokkal, illetve a balesetbiztosítás bevezetését méltató megnyilvánulásokkal találkozunk.¹¹⁴ Tallián Béla agrár-szociálpolitikus például önkéntes alapon kívánta bevezetni a betegség-, baleset- és nyugdíjbiztosítást az agrár-munkavállalók számára, mivel a kötelező biztosítás adminisztrációját lehetetlennek tartotta.¹¹⁵

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna fel a mezőgazdasági népesség szociális problémáinak gyökerét. A századfordulós agrármegmozdulások és a 20. század elejére megváltozott munkaerőpiaci helyzet következtében növekvő falusi munkaerő-felesleg az okok feltárását sürgette. További problémát jelentett, hogy az 1900. évi XVI. tc. alapján létrehozott Országos Gazdasági Munkás és Családpénztár a készpénzhiány, a merev közigazgatási reakció, valamint az agrár-munkavállalók körében kialakult évszázados mentális berögződések és szokások következtében igen nehézkessé, helyenként lehetetlenné vált a kezdetleges társadalombiztosítási szolgáltatás.¹¹⁶

Ezzel kapcsolatban már az első világháború idején igen széles körű társadalompolitikai diskurzus bontakozott ki, átfogó, kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás azonban mégsem jött létre a háború után. A kiscgazda reformelképzelések mellett, melyek elsősorban szintén a földosztásban látták a megoldást, a keresztényszocialisták (Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Giesswein Sándor győri kanonok, Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök) a szociálpolitikát a társadalmi rendszer fenntartójának tartották, ezért az agrárszférában is a szociálpolitika kiterjesztése mellett érveltek, s hosszú távon a szegényparasztok „polgárosítását” szerették volna elérni.¹¹⁷

Czettler Jenő földművelésügyi szakember szerint ehhez nélkülözhetetlen a szociális adatgyűjtés rendszerezítése, a szakoktatás, a közegészségügy korszerűsítése, a földhöz juttatás és a falusi lakásügy fejlesztése.¹¹⁸ 1916-tól maga Prohászka Ottokár is készített terveket, amelyekben a háborúban résztvevő, kiszolgált egykori föld nélküli agrárszegényeket szerette volna kötött kisbirtokokhoz juttatni. Prohászka egyes nagybirtokrészeket haszonbér ellenében örökbérletekké akart átalakítani. Tési birtokán ő maga is végrehajtott földosztást. A püspök 1920-tól a KNEP parlamenti képviselőjeként kívánta érvényre juttatni álláspontját. 1919-ben, a háború lezárultával, ennek szellemében javaslatot tett Csernoch János hercegprímásnak az egyházi nagyjavadalmak felparcellázására és örökbérletek kialakítására.¹¹⁹ A háború tehát elsődlegesen katalizálta a földkérdésről alkotott radikálisabb vélemények megszületését, valamint

114 Összefoglalóan lásd Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914, Pátria Nyomda. Hilscher Rezső például ezzel kapcsolatban a társadalmi szolidaritásra utalt, viszont ő sem fogalmazott meg konkrét javaslatokat. Hilscher 1928. 103–104.; Bódy 2001. 82–83.; Bódy 2004. 15–19.

115 Tallián 1896.

116 Hámori 2006. 29–35.

117 Hámori 2006. 37–39.

118 Lásd még: Czettler 1995. 88–107.

119 Juhász 2009. 41–42.

a kiszolgált katonák, akik a frontról visszatérve általában önálló gazdálkodásból szereztek volna egzisztenciát teremteni, maguk is jórészt a rászoruló réteghez tartoztak.

Ugyanakkor a katolikus egyház nem támogatta a demokratikus programokat. A korban létezett egy megállapodás az állam és az egyház között, mely szerint a politikai katolicizmus nem léphet fel demokratikus programokkal. Részben ez magyarázza, hogy a korai katolikus és keresztényszocialista pártok marginalizálódtak (Katolikus Néppárt 1894; Országos Keresztény Szocialista Párt 1910). Továbbá a katolikus prelátusok számára túl „demokratikusnak” számítottak ezek a világháború idején kidolgozott programok, hiszen a Magyar Katolikus Egyház volt az egyik legnagyobb földbirtokos.

Hivatkozott irodalom:

- Bikkal Dénes: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Budapest, 1943, Danubia Könyvkiadó.
- Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall*, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 72–93.
- Bódy Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. *Aetas*, 19. évf. (2004), 1. sz. 5–30.
- Czettler Jenő: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. A Magyar Gazdaszövetségnek Budapesten rendezett II. szociális kurzusán tartott előadása. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek.* Szerk. Tóth Pál Péter. Budapest, 1995, Századvég. 88–107.
- Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika.* Budapest, 1914, Pátria Ny.
- Esping-Andersen, Gosta: *Social Welfare Policy: Comparisons.* In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences.* Amsterdam – New York, 2001, Elsevier. 14481–14495.
- Flora, Peter – Alber, Jens: *Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe.* In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 37–80.
- Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J.: *The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State.* In: Flora, Peter – Arnold J. Heidenheimer (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 17–36.
- Gardiner, Juliet – Wenborn, Neil (eds.): *The History Today Companion to British History.* London, 1995, Collins & Brown.
- Glennerster, Howard: *British Social Policy. 1945 to the Present.* Oxford, 2007, Blackwell.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2004, Osiris.

- Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. In: Hámori Péter: „Sze­gények mindig lesznek veletek...” Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Bu­dapest, 2006, PPTÉ. 29–35.
- Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest, 1928, Szövétnék.
- Juhász Annamária: Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról. Valóság, 52. évf. (2009) 8. sz. 16–45.
- Ritter, Gerhard: Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München, 1991, Oldenbourg Verlag.
- Stein Kuhnle: The Growth of Social Insurance Programs in Scandinavia: Outside Influences and Internal Forces. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New York –London, 1981, Transaction Books. 125–150.
- Szikra Dorottya: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrend­szerről. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 11–27.
- Szikra Dorottya: The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the late 19th Century. European Journal of Social Security, Vol. 6. (2004) No. 3. 255–257.
- Tallián Béla: Törvényjavaslatok munkások- és cselédek sorsának betegség, baleset, rokkantság és aggkor esetére való biztosításáról. Budapest, 1896, Pátria Ny.
- Tálos, Emmerich: Sozialstaat – Sozialpolitik. In: Forum Politische Bildung (Hg.): Informationen zur Politischen Bildung. Sozialpolitik im internationalen Vergleich, (1998) No. 14. 5–14.
- Tomka Béla: A jóléti állam Magyarországon és Európában a 20. században. Budapest, 2008, Corvina. 56–57.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009, Osiris.
- Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2003, Századvég.
- Vobruba, Georg: Korszerűség, modernizáció, szociálpolitika. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 2. évf. (1991) 6. sz. 3–11.
- Vörös Károly et al. (szerk.): A magyar állam szervei 1944–1950. I. köt. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.

2. A Horthy-korszak

2.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1920–1944

2.1.1. Tradíció és modernizáció keresztútján. Társadalmi viszonyok a Horthy-korszakban (Olasz Lajos)

Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés gyökeresen átalakította Magyarország gazdasági, társadalmi képét. Az új ország egy jelentős gazdasági tartalékokkal, nagy belső fogyasztópiaccal és aktív külkereskedelemmel rendelkező nagyhatalomból, beszűkült gazdaságú, jelentősebb erőforrásokkal, ásványkincs bázissal már nem rendelkező, kellő külső mozgástér nélküli kisállammá vált. A közigazgatás struktúrája részben széthullott, a központjukat vagy lakosságuk nagy részét veszített megyék, járássok átszervezésre szorultak. A vasúti és vízi közlekedés korábbi lehetőségeit az új határok nagymértékben korlátozták. Számos jelentős iparral, urbanizációs funkciókkal, nagyobb számú polgári lakossággal rendelkező város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Újvidék) az utódállamokhoz került. Az elcsatolt centrumok agglomerációját alkotó vidékek elveszítették ipari és felvásárló központjukat, igazgatási, kulturális, egészségügyi centrumaikat. A helyzetet súlyosbította a világháborús gazdasági erőfeszítések nyomán kialakult akut nyersanyag és élelmiszerhiány, a termelés és a közellátás területén jelentkező, állandósuló hiány, a forradalmak és az idegen katonai megszállás dezorganizáló hatása, az országból elhurcolt anyagi javak, az antant gazdasági szankciói. Kétségtelen, hogy egyes modern, nagyobb hozzáadott értéket előállító iparágak (pl. gépipar), valamint egyéb tevékenységek (pl. pénzügyi szolgáltatások) a lakosság arányánál nagyobb mértékben kerültek át a trianoni Magyarországra. Ezek hatékony működését azonban a békeszerződés következményei, korábbi gazdasági terület szétdarabolása, a nyersanyagbázis, az energiaellátás, a fogyasztópiac beszűkülése, a munkalehetőségek csökkenése, a nagyarányú infláció, illetve a pénzügyi stabilizáció szempontjából meghatározó, önálló nemzeti bank hiánya stb. jelentős mértékben akadályozta.¹²⁰

Az új körülmények a társadalom szinte minden rétegének személyes veszteséget okoztak, megnehezédtek megélhetési feltételeik, romlott egzisztenciális helyzetük. Az új határ számos erdélyi és délvidéki nagybirtokot elvágott az országtól, ami nemcsak a tulajdonosoknak okozott veszteséget, hanem a mezőgazdasági idénymunkások tömegeit is megfosztotta szokásos munkalehetőségétől. A parasztgazdaságok földjeinek egy része a szomszéd országokhoz került, az elvesztett piacközpontok miatt pedig terményeiket nehezebben tudták értékesíteni. Az elcsatolt ipari és bányatelepeket az

120 Tomka 2011. 106–109.; Kaposi 2002. 272–278.

utódállamokban sokszor nacionalizálták. A kisajátítás a tulajdonost, a határ a nagyszámú ingázó munkást hozta nehéz helyzetbe. Az új államokban lecserélték a köztisztviselőket, közalkalmazottakat nagy részét, de a szabadpályás értelmiség lehetőségei is beszűkültek. A középosztály állás és megélhetés nélkül maradt tagjai nagy számban menekültek Magyarországra, ami viszont a súlyos anyagi gondokkal küzdő államnak jelentett szinte kezelhetetlen foglalkoztatási és nyugdíjterheket. Mindennek nyomán a társadalom nagy része fogékonyan mutatkozott a revízió gondolata iránt, amit a kormányzat vagy más politikai tényezők széleskörű propagandával igyekeztek kihasználni.¹²¹

Az I. világháborút lezáró békeszerződés szétdarabolta a Magyar Királyságot. Az ország területének 67%-át elcsatolták, így az, a Horvát-Szlavónország nélkül számított 282 870 km²-ről 92 963 km²-re csökkent, amely Sopron és környéke népszavazás nyomán történő 1921-es visszacsatolása 93 073 km-re módosult. A korábbi, 18 264 533 fős lakosság 57%-a szintén az utódállamokhoz került. Az elszakított területen élő 10,6 millió ember több mint 30%-a (3,2 millió fő) magyar nemzetiségű volt, akik nagyobbik része közvetlen az új határok túlsó oldalán élt. A trianoni Magyarország lélekszáma 1920-ban 7 986 875 fő volt, amely a következő két évtizedben folyamatosan emelkedett, 1941-ben a trianoni országterületen már elérte a 9 316 074 főt.¹²²

1938-tól azonban jelentős változások kezdődtek, négy év alatt négy nagyobb tájegységet sikerült visszacsatolni a Trianonban elszakított területből. 1938. november 2-án az első bécsi döntés során a német és olasz kormány döntőbíráskodása révén Magyarország visszakapta a Felvidék többségében magyarok lakta déli sávját, mintegy 11 927 km-t, 1 062 022 lakossal (köztük 84,1% magyarral). 1939. március 15-ét követően, Csehszlovákia széthullása és az önálló szlovák állam létrehozása idején a magyar honvédség megszállta Kárpátalját, amelyet a helyi ruszin lakosság többsége ellenállás nélkül fogadott. Így visszakerült 12 061 km terület és 694 022 lakos, akiknek 10%-a volt magyar (6% szlovák). 1940. augusztus 29-én a második bécsi döntés alkalmával a német és olasz vezetés Erdély északi részét ítélte Magyarországnak, 43 104 km-rel és 2 577 260 lakossal, akik közül 52% magyar, 42% román 13% német volt. Végül, 1941. áprilisában a Jugoszlávia elleni német támadás megindulását követően a magyar honvédség megszállta a Délvidéket, (a Bácskát, a Baranyai háromszöveget, a Muravidéket), visszacsatolva ezzel 11 475 km-t és 1 030 027 lakost, melyek 39%-a volt magyar, 19%-a német és 16%-a szerb. A területi változások következtében a Magyar Királyság 171 753 km-re nőtt, lakosainak száma 14 683 323 főre emelkedett.¹²³

Az I. világháború a későbbi, trianoni országterületre vetítve ugyan jelentős, 230–250 000 fős katonai veszteséget okozott, amit a „spanyolnátha” járvány pusztítása, illetve az elmaradt születések száma (ami 550–600 000 főre becsülhető) tovább súlyosbított. Ezt a háborút követően, kiugróan magasán alakuló születésszám (a nagyszámú elhalasztott családalapítás) jelentős mértékben pótolta. Néhány évvel később azonban

121 Gratz 2001. 14–15.; Földes 1928. 205–209.; Teleki 1933. 1–5.

122 Az 1941. évi népszámlálás, 3. 1978. 13–14.; Romsics 2010. 145–147.

123 Romsics 2010. 246–252.

a születésszám ismét visszaesett. Mindez általában megfelelt a közép-kelet-európai régió sajátosságainak. A népességnövekedés lassuló ütemének háttérében elsősorban a házas termékenység csökkenése, a születések számának apadása állt. Részben, mert kitolódott az első házasságkötés életkora, a férfiak jellemzően 27–28, a nők 23–24 éves korukban házasodtak. A nők későbbi házasságkötése 5–6 évvel rövidítette meg a gyermekszülés időszakát. Ez magasabb volt, mint a kelet-európai országokban, és a nyugati adatokhoz közelített. Másrészt lényegesen kevesebb gyermek született a megkötött házasságokban, mint korábban. Ebben szerepet játszott a nyugat-európai társadalmi trendek hatása, a polgári individualizmus, a női szerepek, illetve a gyermekszemlélet átalakulása és természetesen a gazdasági nehézségek befolyása is. A városokban elsősorban az urbánus életmód, a parasztbirtokok egykés családjában (főként a Dunántúlon) a vagyon egyben tartása állt a folyamat háttérében. Összességében a századforduló időszakához viszonyítva az 1940-es évekre mintegy a felére esett vissza a házas termékenység, ami 100 családra vetítve a korábbi 500 gyermek helyett 250 születést jelentett.¹²⁴

Fokozatosan terjedt, elsősorban a városi népesség körében a születésszabályozás, és rendkívül nagyarányú volt a terhesség-megszakítás, ami a becslések szerint az 1930-as évek elején elérhette a 80–90 000 esetet, holott az abortuszt tiltották, bűncselekménynek minősítették a hatályos törvények. Az egy családra jutó gyermekek száma jelentős mértékben különbözött az ország egyes régióiban, míg az észak-keleti országrészben viszonylag magasabban alakult (3–5 gyermek), addig a Dél-Dunántúlon jellemző volt az egy gyermekes család. A legtöbb gyermek változatlanul a gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkáscsaládokban született, és ott volt a legmagasabb a házasságon kívül született gyermekek száma is.¹²⁵

A lélekszám növekedés kezdeti gyors üteme az 1930-as években lelassult, a természetes szaporodás az 1920-as években 9,6%-ot, a következő évtizedben viszont már csak 6,5%-ot tett ki. Hogy a népesség száma a csökkenő születések ellenére, ha lassuló dinamikával is, de emelkedni tudott, azt a halálozás nagymértékű csökkenése biztosította. A korszak folyamán a nyers halálozási arány 21,4 ezrelékről 13,2 ezrelékre mérséklődött. Az európai mércével kiugróan magas csecsemő- és gyermekhalandóság jelentős arányban, mintegy 35%-kal csökkent. Az egészségügyi és szociális szolgáltatások, intézményrendszer bővítése, korszerűsítése, a járványok megelőzése a sokak számára nehéz életkörülmények ellenére, összességében kedvező demográfiai hatást gyakorolt. A születéskor várható élettartam 40 évről 57 évre emelkedett. A 14 év alattiak aránya a korszak folyamán 30,6%-ról 25,5%-ra csökkent, miközben a 60 éven felüliek aránya 9%-ról 11%-ra nőtt.¹²⁶

A nemek közötti arány, ami a 19. században még kiegyenlítettnek számított a Horthy-korszak folyamán egyre inkább férfihiányt kezdett mutatni. A mintegy negyedmilliósférfivesztés megváltoztatta a nemek arányát. A hiányt a megszülető több fiúgyermek csak részben tudta kiegyenlíteni, mert az idősebb korosztályokban egyre

124 Kamarás 1997. 319–321.; Tomka 2009. 42–45., 88–91.; Csernák 1997. 342–343.

125 Gyáni – Kövér 2006. 204–205.; Doros 1938. 37–41.

126 Klinger 1997. 306–309.; Gyáni – Kövér 2006. 199–200.

markánsabbá vált a korábbi férfihalálozás. Az 1910-ben még mindössze 4 ezreléknyi férfihiány, 1941-re az ötszörösére nőtt (49% férfi – 51% nő). A családi állapot tekintetében döntő változás nem állt be a korábbiakhoz képest. A férfiak 63–65%-a élt házasságban, a nőknél ez az arány 57–59% volt. A nemek között a legnagyobb eltérés az özvegyeknél mutatkozott, míg a férfiak között ez csak 4–5%-ot tett ki, a nők körében 13–15% volt. Az eltérést a korábbi férfihalálozás magyarázza, illetve az, hogy az egyedül maradó férfiak gyakrabban kötöttek új házasságot, mint a nők.¹²⁷

A családformák között a kiscsalád és a kiterjesztett kiscsalád vált a meghatározó keretté. Egyrészt, mert a trianoni ország helyén, a korábbi állam centrális régiójában addig is ez a családforma fordult elő legnagyobb számban, másrészt, mert a modernizációs folyamatok, a foglalkozásszerkezet fokozatos változása, az urbanizációs folyamatok és a szemléletmódban bekövetkező változások is ebbe az irányban hatottak. Az európai trendekhez hasonlóan csökkent az 5 vagy annál több tagból álló együtt élő családok aránya, ugyanakkor emelkedett az egyszemélyes háztartások aránya, az előbbi magasabb (1930-ban 33%), az utóbbi pedig alacsonyabb maradt (1930-ban 6%), mint a nyugat-európai átlag. A háztartások átlagos létszáma Magyarországon a két világháború között 4 fő körül alakult, ami alapvetően a nyugat-európai államokéhoz hasonló mértéket jelentett.¹²⁸

A két világháború közötti időszakban a korábbiakhoz képest jelentősen csökkent a kivándorlás, amely korábban is elsősorban a peremvidékeket, nem a centrális országrészt érintette. A kivándorlás fő célpontja az USA volt, ahol azonban 1921-ben és 1924-ben szigorították a bevándorlási szabályokat, ezért egy időre Kanada vált elsődleges célszállóvá. A korszak mintegy 90–100 000 fős magyar kivándorlását a gazdasági nehézségek, az 1920-as évek elején fellángoló antiszemita jelenségek, illetve a korábbi, külföldön egzisztenciát teremtő kivándorlók családgyegetése motiválta. A kivándorlás másik formáját a Magyarországon élő nemzetiségek egy részének áttelepülése jelentette. A békeszerződés lehetőséget biztosított, hogy a volt Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárai szabadon válasszák meg az utódállamok közül az állampolgárságukat (optálás). Ez az elvándorlás 40–50 000 főre tehető, és fokozottan érintette az értelmiségi réteget.¹²⁹

Ennél nagyságrendekkel magasabb volt a bevándorlás, különösen az 1918–1924 közötti időszakban, amikor az idegen fennhatóság alá került területekről a magyar lakosság egy része elmenekült. A különböző statisztikai adatok összességében mintegy 450 000 menekült valószínűsíthető. Ezek egy részét állampolgárságuktól megfosztották és kiutasították, mások a már kezdetben bevezetett diszkriminációs intézkedések hatására költöztek át a trianoni Magyarországra, illetve itt is gyakori szempont volt a családgyegetés. A bevándorlók közel kétharmadát közalkalmazottak, köztisztviselők és egyéb értelmiségiek tették ki, akikre foglalkozásuk miatt különösen nagy nyomás nehezedett az utódállamokban. Jelentősebb csoportot képeztek a szomszéd országokban végrehajtott földreformok során a földjüktől megfosztott magyar birtokosok is. Az

127 Klinger 1997. 309–310.

128 Tomka 2009. 103–107.

129 Oltvai 1991. 139–143.; Koloh 2018. 43–44.

érkezők közül sokan hónapokon át jövedelem és lakás nélkül tengődtek, a határ menti nagyvárosok pályaudvarain vasúti vagonokban éltek.¹³⁰

A trianoni Magyarország nemzetiségi összetétele alapvetően különbözött a korábbi helyzettől. Mivel a döntően nemzetiségek lakta peremvidékeket csatolták el és a magyar többségű centrális régió maradt meg, a kisebbség aránya a határmódosítások nyomán 46%-ról 10%-ra csökkent. A Horthy-korszak folyamán a nemzetiségi létszám tovább apadt, miközben az összlakosság mintegy 20%-kal nőtt, a kisebbségek aránya 25%-kal csökkent. Ezen belül a németek száma 13%-kal, a horvátoké 36%-kal, a románoké 42%-kal, a szlovákoké 49%-kal, a szerbeké pedig 68%-kal lett kevesebb. A csökkenés az 1920-as években kétszerese volt a következő évtizedének, amit a korszak elején lezajló nagy elvándorlás magyaráz.¹³¹

A kisebbségek létszámának apadását nagymértékben befolyásolta az asszimiláció, amely az ország központi területein már a korábbi évtizedekben előre haladt. A trianoni béke a nemzeti tömböktől, a nagyvárosok elcsatolásával pedig helyi kulturális centrumaiktól szakította el a magyarországi kisebbségeket. Szaporodtak a vegyes házasságok, az etnikai exogámia. Ez elsősorban az azonos vallású lakosság körében volt jellemző, és nagyobb arányban fordult elő a katolikus (német, szlovák, horvát), esetleg az evangélikus (német, szlovák) kisebbségek körében, mint az ortodox (szerb, román) lakosságánál. A modernizáció, az átalakuló településstruktúra, a városiasodás szintén az asszimiláció előre haladása felé hatott. Az 1920-as évekre már a nemzetiségek nagyobb részénél, különösen a fiatalabb generációkban jellemző volt a kétnyelvűség. A közszolgálat, a szűkebb etnikai közösségen kívül végzett munka (városi ingázás, ideny munka), az interetnikus kapcsolattartással járó foglalkozások (kereskedelem, szolgáltatás, idegenforgalom) bővülése a többségi nyelv terjedésének irányába hatott.¹³²

A magyar nyelv átvételében jelentős szerepe volt az iskolai oktatásnak és az egyházi szertartások során kialakult szokásoknak. A hatályos rendelkezések (110 478/1923. VKM) ugyan lehetővé tették az elemi iskolákban, hogy a tanítás egészben vagy részben kisebbségi nyelven történjen, ennek azonban a legtöbb helyen nem álltak rendelkezésre a szükséges személyi és tárgyi feltételei (tanító, tankönyv). Így a nemzetiségi iskolák többségében magyarul folyt a tanítás, és a kisebbségi nyelv csak, mint egy tantárgy szerepelt az oktatásban. Az etnikailag vegyes lakosságú, de azonos felekezeti településeken, az egyházi szertartás általában magyarul, vagy a két nyelvet felváltva folyt. Sok helyen magyarul hangzott el a szentbeszéd és magyar volt a hitoktatás nyelve is. A nemzetiségi nyelv elsősorban a templomi éneklés során került előtérbe. A természetes demográfiai és társadalmi folyamatok mellett az asszimiláció terjedésében szerepet játszott a kormányzati kisebbségpolitika ellentmondásos jellege, a lojalitással és alkalmazkodással kapcsolatos szigorú elvárások, a közigazgatási szervek részéről a gyakorlatban tapasztalható türelmetlenség, és a közéletben előforduló szélsőséges nacionalista megnyilvánulások.¹³³

130 Gyáni – Kövér 2006. 206.; Szarka 1998. 228.

131 A. Sajti 2004. 26.; Oltvai 1991. 143., 173.; Az 1941. évi népszámlálás, 3/a. 1983. 14., 23., 30.

132 Horváth 2005. 183–187.; Kovács 1941. 40–43.; Kocsis 1997. 7–8.; Szarka 1998. 231–234.

133 Manherz 1998. 34.; Rác 2005. 78.; Kugler 2000. 177.

Az ország vallási összetétele, a peremvidékek jelentős, részben ortodox és görög katolikus lakosságának elcsatolása folytán megváltozott, de korábbi jellegét megőrizte. A római katolikusok aránya 64%-ra emelkedett, miközben a görög katolikusoké 2%-ra, az ortodoxoké 1%-ra csökkent. A reformátusok aránya 21%-ot, az evangélikusoké 6%-ot tett ki. Az izraeliták aránya 1920-ban 6% volt. A többi bevett vagy elismert felekezet híveinek aránya nem érte el a fél százalékot. Ez utóbbi 1941-re, a kivándorlás, és a kikeresztelkedés nyomán 4,3%-ra csökkent. Az egyházak társadalmi szerepe, különösen a bevett vallások esetében továbbra is jelentős maradt. Az elemi iskolák kétharmadát működtették, széleskörű szociális tevékenységet folytattak, jelen voltak a közélet, a közvélemény alakításában. A bevett egyházak vezetői tagjai lettek a parlament 1927-ben újraszervezett felső házának. A római katolikus egyház tekintélyét nemcsak jelentős vagyona biztosította, ami ugyan a területelcsatolások nyomán 2,2 millió kh-ról 860 000 kh-ra csökkent, de még így is komoly anyagi erőt képviselt. Kiemelt presztízsében az is szerepet játszott, hogy fontos szereplője volt különböző alkotmányos aktusoknak, állami ünnepeknek, amelyeknél az állami és egyházi jelleg összekapcsolódott (pl. Szent Jobb körmenet).¹³⁴

A trianoni határváltozás nyomán a közigazgatási szerkezet és a településstruktúra bizonyos mértékig átalakult. Az új határok közötti területen az eredeti 63-ból 9 egész és 26 csonka vármegye maradt. Az 1923: XXXV. tc. rendelkezései szerint 9 csonka megye önálló maradt, a többi töredék vármegyét 7 egységbe vonták össze, hogy így biztosítsák a működőképességet. A megyék száma így 35-ről 25-re csökkent. Az új egységek nevében, a revíziós várakozások szellemében megőrizték a régi elnevezéseket és feltüntették az összevonás ideiglenes jellegét: így jött létre például három korábbi megye maradványaiból Csanád-Arad-Torontál k.e.e. (vagyis: közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegye. A járások száma 161 volt. Újabb változást az 1938 és 1941 közötti revíziós visszacsatolások okoztak. Ezek nyomán az ideiglenes közigazgatási összevonások részben megszűntek, a megyék száma 44-re (41 vármegye és 3 kárpátaljai közigazgatási kirendeltség: Ungi, Beregi, Máramarosi), a járásoké 264-re emelkedett. Kárpátalja, az egyetlen nemzetiségi többségű régió 1939-ben részleges autonómiát kapott, közigazgatása élére kormányzói biztos került kinevezésre, a tervezett széleskörű területi autonómiát biztosító törvény azonban végül nem született meg. A megyei és városi törvényhatóságok működését az 1929: XXX. tc. alakította át. Az önkormányzati testületekben 40-40%-ra csökkent a választott képviselők és a legtöbb adót fizető virilisták aránya, míg 20%-ban a fennálló berendezkedés állandóságát megtestesítő közigazgatási tisztviselők, egyházi vezetők és kinevezett tagok kaptak helyet.¹³⁵

A trianoni Magyarország népessége 3643 településen lakott. A településhálózat az ország kis területe ellenére változatos képet mutatott, a régióra jellemző domborzati viszonyok, gazdasági tevékenység, illetve a társadalmi szokások függvényében. A Dunántúlon viszonylag sűrűn álltak egymás mellett a kistalvák, melyek lélekszáma

---

134 Gyáni – Kövér 2006. 214–216.

135 Hajdú 1996. 12–13.; Faragó 2015. 243–247.

gyakran 500 fő körül mozgott. Észak-Magyarországon gyérebb volt a települések száma, de jellemzően 1500–2500 fős falvakban éltek az emberek. Az Alföldön általában népesebb községek létesültek, melyek azonban gyakran nagy külterülettel, sok tanyai lakossal rendelkeztek. A korábbi évtizedekben felgyorsuló urbanizációs folyamat a Horthy-korszakban folytatódott. Budapest székesfőváros, 10 törvényhatósági jogú és 46 megyei város mellett még mintegy 150 nagyközség látott el közigazgatási, gazdasági, kulturális városfunkciókat. Budapest lélekszáma meghaladta az 1 millió főt, Szeged és Debrecen lélekszáma 100 000 felett alakult, 42 város lakossága érte el a 20 000 főt. A népesség további 227 településen 5000 és 20 000 fő között volt. A főváros népességkoncentrációját a határok megváltozása csak tovább növelte, mellyel a határ mentivé váló regionális centrumok nem tudtak versenyezni. A közel tízszeres lélekszám különbség Budapest, illetve Szeged között kirívó adatnak számít, Európa országai többségében a főváros és a 2. legnépesebb város közötti különbség nem haladta meg a háromszoros mértéket. A területi visszacsatolások nyomán a törvényhatósági jogú városok száma 1941-ben 20-ra, a megyei városoké 69-re emelkedett. A városlakó népesség aránya összességében 1920 és 1941 között 35,3%-ról 38,3%-ra nőtt.¹³⁶

Az urbanizációs folyamatnak azonban volt két komoly problémája. Az egyik, hogy az egyébként is erős főváros-centrikus városfejlődés, a trianoni határváltozások nyomán, a többi más regionális centrumként működő nagyváros elcsatolása, a meglévő ipari, kereskedelmi, közlekedési, illetve igazgatási hálózat egyoldalú Budapest központúsága következtében még tovább erősödött, és gyakorlatilag elvonta az urbanizációs potenciált a vidéki városok elől. A korszak folyamán a vidéki városok lélekszáma mintegy 270 000 fővel emelkedett ugyan, aránya azonban változatlan maradt. Az urbanizációs többletet így döntő mértékben a főváros és agglomerációja jelentette. Budapest közigazgatásilag 14 kerületből állt, a közelében lévő 7 megyei város (Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest) és 19 nagyközség azonban szoros kapcsolatban állt a fővárossal, gyakorlatilag egy elővárosi övezetet alkotott körülötte. Az így kialakuló funkcionális Nagy-Budapesten élt az ország lakosságának 18,4%-a, ami már a vidék fejlődését korlátozó, (Európában példátlan mértékű) népességkoncentrációt jelentett.¹³⁷

A másik probléma a városok urbanizációs szintjének viszonylagosságában rejlett. A lakosságuk jelentős része, különösen az alföldi települések esetében falusias elővárosokban, kisebb külterületi központokban vagy a tanyavilágban élt. Szeged esetében ez a külterületen élő népesség 34%-ot, Kecskeméten 50%-ot tett ki. A városok nagy részéről elmondható, hogy inkább csak a szűkebb belváros mutatott az európai mintákhoz hasonló urbanizációs képet, a külvárosok, földszintes házaikkal, részben kövezetlen utcáikkal inkább falusias benyomást keltettek. A fővárosban és a nagyobb nyugatmagyarországi településeken a házak döntő része már téglából, kőből épült, az Alföld településeinek egyik fő építőanyagának azonban továbbra is a vályogtégla számított. Debrecen házainak 24%-a vályogból épült, Szegeden ez az arány 45%, Kecskeméten

136 Weis 1941. 26–30.; Bódy 2015. 233–234.; Tomka 2009. 228–229.

137 Gyáni – Kövér 2006. 207–208.; Romsics 2010. 204–205.

63% volt. Budapesten 1935-ben 44% volt az emeletes (7% a három- vagy többemeletes) házak aránya. Vidéken az emeletes házak csak 2%-ot tettek ki. A fővárosi lakásokat tekintve 83%-ban volt villanyvilágítás, 85%-ban vezetékes víz és 50%-ban gázszolgáltatás. Vidéken azonban a lakásoknak csak 52%-a rendelkezett villannyal, 25%-a vezetékes vízzel, a gázzal pedig mindössze 1%-a. Még élesebb különbségek mutatkoztak települési formák szerint a különböző humán szolgáltatások tekintetében. A korszakban lezajló fejlődés, például a zöldkeresztes egészségház hálózat kiépítése ellenére, falun és a tanyavilágban alapvető problémát jelentett az orvoshiány.¹³⁸

A városiasodás egy másik mércéje, a korszerű közlekedési és hírközlési szolgáltatások tekintetében szintén ellentmondásos volt a magyarországi kép. A főváros e tekintetben európai színvonalat ért el. Budapestet az elővárosaival sűrű vasúthálózat, egyes helyeken pedig HÉV vonal kötötte össze. A lóvontatású tömegközlekedést teljes egészében, a személyszállítást részben kiváltotta a motorizáció, a villamos, az autóbusz és a taxi. A fővárosban 1938-ban 191 km-es pályán már 1780 kocsi futott. Budapesten kívül 6 vidéki városban épült ki a villamosközlekedés. A főváros mellett 22 városban üzemeltettek helyi buszjáratokat, 700 autóbusból 223 Budapesten közlekedett. 1933-ban még 19 970 gépjármű futott az utakon, 1940-ben viszont már 52 910 (közte 38 724 gépkocsi). A jobboldali forgalmat más európai országok gyakorlatához igazodva 1941-ben vezették be Magyarországon, az első közlekedési lámpát Budapesten állították fel 1928-ban. 1930-ban 1000 lakosra 1 gépkocsi jutott, ami megfelelt a közép-európai átlagnak. A telefon tekintetében (1000 lakosra 12 állomás) Magyarország mutatói kedvezőbbek voltak a régió országainál és több nyugat-európai államénál is.¹³⁹

Komoly fejlődésen ment keresztül a MÁV. A korszak folyamán a helyiérdekű vasutak nagy részét államosították. 1922-ben a vasutak hossza 8705 km volt, ami főként a visszacsatolások révén 1941-re 14 012 km-re nőtt. Épült 400 km új pálya, villamosították a Hegyeshalom–Budapest–Szolnok vonalat. Az ország bekapcsolódott az I. világháború után kiépülő légi közlekedésbe. A nemzetközi légikikötő szerepét 1937-ig Mátyásföld töltötte be, majd ezt az újonnan épült Budaörsi repülőtér vette át. A nemzetközi forgalom mellett időszakosan belföldi posta- és személyszállítás is folyt, elsősorban Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és a főváros között. A nehéz körülmények ellenére fejlődött a belvízi hajózás, az utasforgalom a korszak elejéhez viszonyítva 1939-re csak 15%-kal nőtt, az áruszállítás viszont majdnem megháromszorozódott 280%-kal emelkedett.¹⁴⁰

Jelentős változás következett be a foglalkozásszerkezetben is. A népességen belül a keresők aránya lényegesen nem változott 1920 és 1941 között 47%-ról 48%-ra emelkedett. A női keresők aránya ez időszak alatt 1%-ot csökkent, ami abszolút számokban mintegy 100 000 fős növekedést takart, de ez a népességnövekedés nagyobb mértéke miatt relatíve visszaesést jelentett. Jellemét tekintve viszont valamelyest kedvezőbb szerkezetet mutatott. Csökkent a dolgozó nők között az östermelésben (56%-ról 44%-ra), a napszámosként, illetve a házi cselédként foglalkoztatottak aránya, és

138 Romsics 2010. 204–205.; Scherer 1938. 118–120.

139 Majdán 2010. 25–29.; Tomka 2018. 73.

140 Fekete 1996. 147.; Horváth 1999. 140–143.

emelkedett az iparban (16%-ról 19%-ra), a kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozóké, valamint a fokozottabb iskoláztatás és a közszolgálat bővülése révén a közalkalmazottként, szabadfoglalkozásúként tevékenykedők aránya, illetve a nyugellátásban részesülőké.¹⁴¹

A századfordulót követően felgyorsuló modernizációs hatások okozta átalakulás, a mezőgazdasági népesség csökkenése, az ipar és forgalom népességszámának növekedése tovább folytatódott. Míg 1920-ban a mezőgazdaságból élők aránya 56%-ot tett ki, addig ez 1941-re 49%-ra csökkent (1870 és 1910 között évtizedes átlagban fele ekkora volt a csökkenés üteme). Ez Ausztria és Csehszlovákia kivételével a legalacsonyabbnak számított a kelet-európai (és közép-kelet-európai) régióban. Az agráriumban élők abszolút száma lényegesen nem változott, arányuk a jelentős népességnövekedés következtében mérséklődött. A másik nagy gazdasági szférában, a bányászat, ipar és forgalom területén élők aránya ezzel párhuzamosan 1920 és 1941 között 30%-ról 35%-ra nőtt (ezen belül az ipar, a bányászattal és kohászattal együtt 21%-ról 26%-ra, a kereskedelem és hitelélet 5%-ról 6%-ra. Valamelyest csökkent, mintegy 20 000 fővel a napszámosok aránya, a házi cselédeké pedig stagnált, ami arányaiban szintén csökkenést jelentett. Emelkedett viszont, közel 100 000 fővel a közszolgálatban dolgozók és szabadfoglalkozásúak száma. Mindezzel együtt megmaradt az ország agrárjellege, de az ipar és forgalom részesedése elérte e kritikus tömeget, így az európai közepesen fejlett agrár-ipari államok sorába lépett.¹⁴²

A foglalkoztatottak között ugyan a korábbiakhoz képest magas volt az önállóak aránya, a korszakban végig 42–43%, jelentős részük azonban csak alacsony termelékenységű és bevételű, tőketartalékok nélküli kis mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi vállalkozással rendelkezett. Ez koránt sem biztosított a középosztály szintjének megfelelő anyagiakat, gyakran a nem önálló szakmunkások vagy kertészek jövedelmének mértékét sem érte el. Az I. világháborút követő gazdasági nehézségek, infláció, illetve az 1929–1933-as gazdasági világválság időszakában sokan tönkrementek közülük, és még többeket fenyegetett a vállalkozás elvesztésének veszélye. A munkavállalók mintegy fele pedig még ilyen ingatag kistulajdonnal sem rendelkezett, hanem segédszemélyzetként dolgozott, ami az ő helyzetüket is bizonytalanná tette a gazdaságot sújtó recessziós periódusok idején.¹⁴³

A gazdasági változások, a modernizációs folyamat nem járt együtt a társadalmi rétegződés meghatározó mértékű átalakulásával. A mintegy 50 000 főnyi elit csak alig több mint a társadalom fél százalékát képviselte. Ezt a csoportot továbbra is a nagybirtokos réteg, a nagypolgárság és egy szűkebb, vezető politikusokból, értelmiségiekből álló kör alkotta. Ide tartozott az egyházak, a fegyveres erők és a kulturális élet vezető pozícióit betöltő 100–100 fő, illetve politikai intézmények irányítói, miniszterek, főtisztviselők a bíróságok vezetői, mintegy 200 fő. Az elitpozícióba kerülők azonban a két világháború között a korábbinál szélesebb körből rekrutálódtak, a középrétegek, sőt egyes esetekben a kisegyzisztenciák egyes képviselői is eljuthattak oda. Az

141 Az 1941. évi népszámlálás 3. 1978. 96–97., 158–159.

142 Hoóz 1970. 67–68.; Romsics 2010. 189–190.

143 Gyáni – Kövér 2006. 217–218.

elit azonban továbbra is a társadalom fölé emelkedő önálló csoportként viselkedett, életmódja, státuszrepresentációja, kapcsolatrendszere elválasztotta tagjait eredeti kibocsátó rétegtől.¹⁴⁴

A nagybirtokosok száma a nagyarányú területelcsatolások következtében csökkent. A dualizmuskor több mint 2000 nagybirtokosa, nagybérleje közül 1930-ban már csak 745 rendelkezett 1000 kh feletti gazdasággal, ezen belül az arisztokrata nagybirtokosok száma 800-ról 350-re apadt. A nagy történelmi családok egész sora veszítette el a földje jelentős részét a határváltozások révén, köztük a korszak 3 arisztokrata miniszterelnöke Bethlen István, Teleki Pál és Károlyi Gyula gróf. Ugyanakkor azonban a nagybirtok gazdasági szerepe nem csökkent, sőt a részaránya a birtokállományon belül valamelyest tovább növekedett, és 1935-ben 30%-ot ért el. A nagybirtokos réteg tehát személyében némiképp átrendeződött, az 50 legnagyobb latifundium közül már csak 23 tulajdonosa volt született herceg vagy gróf. Magának a rétegnek a szerepe, mentalitása azonban döntő módon nem változott. Annak ellenére sem, hogy nőtt a polgári származású nagybérlek aránya, akik egyharmadát zsidó vállalkozók alkották.¹⁴⁵

A nagybirtok és az arisztokrata státusz bizonyos mértékben elvált egymástól, de a hercegi, grófi, bárói rang sokaknak továbbra is kiemelt társadalmi pozíciót biztosított. Az arisztokrácia, ha befolyása csökkent is, nem elhanyagolható politikai szerepet játszott. A parlament második kamarája 1918-ban megszűnt. Az 1927-től újra összehívott felsőházába csak bizonyos feltételekkel kerülhetett be a születési arisztokrácia. A törvényhatóságok (megyék, városok) képviselőinek maximum a felét tehették ki, és legalább 2000 P egyenes adó kötelezettséggel járó vagyonnal kellett rendelkezniük. Arra azonban lehetőség volt, hogy maguk a törvényhatóságok válasszanak főnemesi képviselőt, illetve az államfő által jelölt 40 felsőházi tag között is voltak arisztokraták. 1927-ben a felsőházi tagok csak 27%-a (55 fő) volt arisztokrata, tekintélyük azonban fajsúlyosan érvényesült. A képviselő házban viszont jelentéktelen maradt a szerepük, különösen az 1930-as évektől. Kis számban vettek részt a végrehajtó hatalomban is. A korszak 13 kormányának 15 arisztokrata miniszter tagja volt. Ők többségükben a nagybirtokaikat vesztett főrendi családokból kerültek ki. Jelentősen csökkent a számuk a közigazgatás különböző posztjain, a minisztériumi, illetve megyei tisztviselők között is. A főrendek egy része a Habsburg jogfolytonosság melletti elkötelezettsége, legitimista nézetei miatt távolodott el, sőt került szembe a fennálló ún. szabad királyválasztó hatalommal. Tekintélyüket azonban a kormányzati politika által is felvállalt tradíció, a megmerevedő társadalmi érintkezési szokások, a társasélet elitintézményeinek presztízse (pl. a Nemzeti Kaszinó) továbbra is fenntartotta.¹⁴⁶

A legnagyobb vagyonnal rendelkező (milliomosok) száma a korszak folyamán csökkent, az 1920-as években még 450 fő körül alakult, míg az 1930-as években ez 300 fő alá esett. Országosan a földingatlan (60%), a házingatlan (22%), illetve a pénzügyi és ipari vállalkozás (5%) biztosította a bejutást a legvagyonosabbak csoportjába. Budapesten a földbirtok kevésbé, a banki, ipari érdekeltség viszont nagyobb szerepet

144 Bódy 2015. 251–252.

145 Kaposi 2002. 309–310.

146 Romsics 2010. 191–192.; Barta 2009. 197–199.

játszott a kiemelt vagyonoknál: 1935-ben a földingatlan tulajdonosai a legvagyonosabbak 32%-át, a háztulajdonosok 19%-át, a pénzügyi és ipari vállalkozók viszont 24%-át tették ki. Ezek az arányok 1940-re tovább módosultak, a birtok esetében 26%-ra, a háztulajdonnál 21%-ra, a pénzügyi és ipari részesedésnél pedig 30%-ra. A legnagyobb éves jövedelmeket tekintve országosan a birtok 24%-ban, a háztulajdon 19%-ban, az ipari, pénzügyi vállalkozás 7%-ban szerepelt. A fővárosban ez az arány 1935-re a föld- és a háztulajdon esetében 19 és 15%-ra, 1940-re pedig 12-12%-ra, csökkent, míg az ipari és banki érdekeltség esetében 1935-re 44%-ra, majd 1940-re 47%-ra nőtt. A nagypolgárság körében azonban általános volt a komplex gazdasági érdekeltség, a legvagyonosabbak gyakran bányával és iparvállalattal, pénzügyi funkcióval és vásárolt vagy bérelt birtokkal is rendelkeztek. A gazdasági elit soraiban magas volt a zsidó családok aránya, ami a korszak folyamán 35–40%-ra tehető, ezt azonban az 1938-tól bevezetésre kerülő ún. zsidótörvények jelentős mértékben csökkentették.¹⁴⁷

A társadalom középosztálya a vagyon és jövedelem, az iskolai végzettség és a foglalkozás, lakóhely, illetve közéleti tevékenység szempontjából igen változatos képet mutatott. A különböző státuszképző tényezőket figyelembe véve egy viszonylag vékony réteg, az összlakosság 18%-a sorolható ide. A középosztályba tartozók foglalkozásuk, megélhetésük szempontjából alapvetően négy (egymást esetenként átfedő) csoportra oszlottak: a középbirtokos, a középvállalkozó, a köztisztviselő és az értelmiség. A 100–1000 kh közötti középbirtokos réteg jelentős részét tette ki a történeti középnemesség. A módos középbirtok alkotta elsősorban a vidéki társadalom meghatározó, mintát szolgáltató, a helyi közéletben hangadó rétegét. A Horthy-korszakban a középbirtok jövedelmezősége erősen hullámzott. Bár az egymást követő kormányzatok támogatták a termelés korszerűsítését, illetve a mezőgazdasági exportot, a belső piacnak az Osztrák–Magyar Monarchiához képest történt jelentős beszűkülése, az 1930-as évek elején jelentkező elhúzódó agrárválság időről-időre gazdasági nehézségeket okozott. Ennek kompenzálására ebből a középbirtokos családok tagjai nagyobb számban vállaltak szerepet közéleti, közszolgálati pályákon, így erős összefonódás alakult ki a hivatalnok és értelmiségi középréteggel. A korszak folyamán a középbirtokosok parlamenti képviselők közötti aránya 1%-ról 15%-ra emelkedett.¹⁴⁸

A diplomához, de legalábbis érettségihez kötött foglalkozásokat űző, társadalmi megítélés tekintetében „úriembernek” számító rétegben jelentős volt a közalkalmazásban állók száma. A korszakban az állami és törvényhatósági bürokrácia felduzzadt, a megelőző korszakhoz képest arányaiban majd megkétszereződött. Az 1930-as években a stabil megélhetést biztosító jövedelemnek számító havi 2–300 P fix fizetés a közalkalmazottaknak X. fizetési osztályig biztosítva volt. Ezt a réteget is érték azonban megrázkódtatások. A trianoni határváltozás nyomán mintegy 50 000 közszolgálatban dolgozó menekült el az elcsatolt területekről. Ezek egy részét fokozatosan felszívta a bővülő állami alkalmazás, jelentős hányaduk azonban csak szakképzettségénél és korábbi életnívójánál alacsonyabb státuszokban tudott elhelyezkedni. A nagy gazdasági

147 Bódy 2015. 253–254.; Gyáni – Kövér 2006. 248–252.

148 Romsics 2010. 192–193.; Püski 2015. 23–25., 98–99.

válság idején a központi takarékosági intézkedések keretében csökkentették a közszolgálatban a fizetéseket és a nyugdíjakat. 1932–1933-ban jelentősen megemelkedett körükben a munkanélküliség, számos érettségizett, sőt diplomást ideiglenesen ínségmunkákon foglalkoztattak. A köztisztviselők professzionalizálódását szolgálta az 1931-ben bevezetett közigazgatási szakvizsga. Származásukat tekintve a közszolgálatban állók jelentős része köznemesi, középbirtokosi gyökerekkel rendelkezett, míg a gazdasági tisztviselői és szabadfoglalkozású pályákon magasabb volt a polgári elem, közte a zsidóság aránya. A köztisztviselői rétegnek igen magas volt az önrekrutációja. Az alacsonyabb társadalmi státuszú, például kispolgár családokból főként a megszerzett magasabb iskolai végzettséggel be lehetett jutni ebbe a körbe.¹⁴⁹

E két társadalmi csoport volt az ún. úri középosztály bázisa. A többségében nemesi származású birtokos és hivatalnokréteg jelentős befolyást gyakorolt a politikai folyamatokra, és komoly hatással volt a közállapotok alakulására. Az új társadalmi berendezkedés kiépítése során aktív tényezőként lépett fel, így a korábbi elit kénytelen volt megosztani vele a politikai hatalmat. Az úri középosztály egyes csoportjai be tudtak kapcsolódni a reorganizációs, modernizációs folyamatba, míg más körök a korábinál is jobban bezárkóztak, nem nyitottak a többi társadalmi réteg felé. Az elit különböző csoportjaival szemben, melyek többnyire a status quo megőrzését szem előtt tartó hagyományos konzervatív, konzervatív-liberális politikát szorgalmaztak, a helyét kereső, egzisztenciájában bizonyos mértékben külső tényezőktől függő, és a komoly válsághelyzetek idején a lecsúszás veszélynek is kitett úri középrétegek támogatták a tekintélyelv fokozottabb érvényesítését, vagy hajlandók voltak radikális megoldások, szélsőséges nézetek elfogadására is.¹⁵⁰

Az úri középosztálynak nagy szerepe volt a társadalmi viszonyok „neobarokk” jellegének kialakulásában. Sokan közülük tradicionális életmódjuk és a kikövetelt tekintélytiszteltet révén igyekeztek megkülönböztetni magukat a társadalom más rétegeitől. A korábbi birtokát, progresszív politikai szerepét, műveltségi monopóliumát részben már elvesztő dzsentri ilyen módon próbálta reprezentálni régi társadalmi státuszát. A világháborús vereség, az ország szétesése, a forradalmak tekintélyromboló időszak után kiépülő keresztény-úri rendszerben igyekezett visszaállítani korábbi presztízsét. Ragaszkodott mindenhez, ami formálisan rangot, pozíciót, elitjelleget tükrözött, még ha azt tényleges belső tartalom, teljesítmény nem is alapozta meg. A társadalmi érintkezést elurulta a rang- és címkórság, mely mögött részben maga az államapparátus, a közigazgatás, részben pedig a közéletben némiképp háttérbe kerülő arisztokrácia helyére törekvő úri középosztály állt.¹⁵¹

A középosztály harmadik csoportját a polgári vállalkozók képezték, általában a 10–100 munkással dolgozó ipari üzemek, az 5–20 alkalmazottat foglalkoztató kereskedelmi, forgalmi, szolgáltató vállalkozások tulajdonosai. Külön csoportot képeztek ezen a rétegen belül az ingatlanaikat bérbeadó háztulajdonosok, akik elsősorban az urbanizációs folyamat révén jelentős jövedelemhez jutottak. A korszak sok tekintetben

149 Gyáni – Kövér 2006. 266–269.

150 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 147.; Gyáni – Kövér 2006. 266–268.

151 Szekfű 1935. 417–421.; Weis 1942. 77–80.

kedvezett a középállalkozások fejlesztésének. Az 1920-as, majd 1940-es évek ipartámogató politikája, a viszonylag magas iparcikkárak a stabil háttérrel rendelkező vállalatok számára megfelelő körülményeket biztosítottak. A nagyvállalatoknak a főváros és néhány északi területen történő térbeli koncentrációja nyomán, a középállalkozások elsősorban a vidéki városokban találtak helyet maguknak. A középpolgárság a gazdasági lehetőségei és a társadalmi stabilitás biztosítása miatt általában támogatta a fennálló kormányzati politikát. Érdekeiket az 1920-as évek merkantil törekvései jobban, az 1930-as évek agrárius megerősödése kevésbé szolgálta. Az állam azonban nemcsak a gazdasági környezet megteremtése révén, hanem mint megrendelő is fontos szerepet játszott a középrétegek megélhetésének biztosításában.¹⁵²

A korszak megkerülhetetlen társadalmi kérdése volt a zsidókérdés. 1920-ban az izraelita vallású zsidóság lélekszáma 473 000 fő körül alakult, ami 1941-re azonos területet tekintve 401 000 főre csökkent. Az adatok a kikeresztelkedett zsidókat nem tartalmazzák. A dualizmus kori társadalomfejlődés következtében a gazdasági elitben, a polgári középállalkozók, illetve az értelmiség és a tisztviselők között a jelenlétük lényegesen meghaladta az országos arányszámukat. A banktisztviselők 70–80%-a, a kereskedők 60%-a, az ügyvédek 50%-a, a magántisztviselők, orvosok, állatorvosok, újságírók 30–40%-a zsidónak vallotta magát. A korszak folyamán fel-fellángoló zsidóellenesség okai között a gazdaságszerkezet és a társadalmi rétegződés sajátos vonásai mellett, számos más tényező is szerepet játszott, köztük a dualizmus kori kapitalizmuskritika utórezgése, a trianoni ország középrétegeinek egzisztenciális rivalizálása, a szociálpolitika terheinek etnicizálása, a revíziós törekvések nyomán felfokozott kultúrnemzeti etnocentrizmus, illetve a parasztság, a falu felemeléséért perlekedő népi erők fellépése. Az 1920-ban bevezetett numerus clausus a korábbi 30–35%-ról 10% körüli csökkentette a tisztviselő és értelmiségi utánpótlást jelentő izraelita vallású egyetemi hallgatók arányát. Ezt követően azonban a nyílt zsidóellenesség már nem kapott kormányzati támogatást. Az 1930-as évek végétől azonban ismét szélesedett a diszkrimináció. Az első zsidótörvény (1938) még vallási, a második (1939) viszont már származási alapon igyekezett a gazdaságban háttérbe szorítani, a közéletből pedig kiszorítani azt a zsidóságot, amely nagy része már integrálódott a magyar társadalomba, és magáénak vallotta a magyar nemzeti törekvéseket. A háború alatti sorozatos korlátozó intézkedések után, 1944-ben a magyar állam kiszolgáltatatta zsidó polgárait a német birodalomnak.¹⁵³

A Horthy-korszakban az önálló vagy alkalmazotti kisegzisztenciák aránya a társadalom 34–35%-át tette ki. A háború végén megromló gazdasági körülmények, illetve a trianoni rendelkezések hatására a középosztályba tartozók egy része a kisegzisztenciák közé csúszott le, miközben az 1920-as és 1930-as évek második felének konjunkturális viszonyai, a földreform, a kvalifikált szakmunka iránti igény révén egy szerény felfelé történő mozgás is zajlott a mezőgazdaságból és ipari munkás rétegekből. A belső választóvonalat általában a segéd alkalmazása jelentette. A kisiparosok, kiskereskedők,

152 Erdei 1980. 338–340.; Bódy 2015. 245–249.

153 Stern 1938. 21–25.; Romsics 2010. 196.; Ungváry 2016. 40., 112–116.

szállító vállalkozók jelen voltak egyaránt a városokban és a falvakban. Urbanizált környezetben valamivel nagyobb szerepet játszottak a szolgáltató szférában, míg a falvakban a kézműipar volt a hangsúlyosabb. Ugyancsak a kisegzisztenciák közé tartozott a viszonylag nagyszámú érettséginel alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, és alacsonyabb presztízsű munkaköröket ellátó, gyakran fizikai tevékenységet folytató köz- és magán alkalmazott. Mindkét réteg egzisztenciája rendkívül sérülékeny volt, a fennálló gazdasági, politikai rend stabilitásától függött. Ennek megfelelően társadalmi szerepük ellentmondásosan alakult. A megingó biztonság esetén a kisegzisztenciák nem elhanyagolható köre gyakran támogatta az etatizmus különböző formáit, illetve várta helyzete megerősítését, a jobb- vagy baloldali politikai erők által hirdetett radikális változásoktól. Ugyanakkor a kispolgárság, a szűk keresztmetszetű és erősen megosztott középosztály bizonyos funkcióit átvéve polgári mintákat képviselt és közvetített az alacsonyabb társadalmi rétegek felé.¹⁵⁴

A kisegzisztenciák körébe tartozott a birtokos parasztság 1 és 100 kh birtokkal rendelkező rendkívül heterogén rétege, amely egymástól lényegesen különböző vagyoni helyzetű és életmódot folytató csoportokból állt. Valamennyire jellemző volt azonban, hogy önállóságuk, gazdasági lehetőségeik lefelé, a vagyontalan rétegektől, birtokaik recessziós hatásoknak erősen kitett jövedelmezősége és korlátozott közéleti befolyásuk felfelé, a középrétegektől érzékelhetően elválasztotta őket. Ezek 6–8%-át tette ki a módosabb paraszti birtok, amely a föld minőségétől és művelési formától függően 25–50 kh-tól 100–200 kh-ig terjedt. Ezeknek a tulajdonosaik személyesen már nem vettek részt a közvetlen termelő munkában, a gazdaságokban rendszeres bér munkát alkalmaztak. Az 5–25 (50) kh közötti birtokok a paraszti gazdaságok mintegy 40%-át képviselték. Ezeket elsősorban családi munkaerővel művelték, de idényszerűen bér munkát is igénybe vettek. Az ilyen méretű családi gazdaságok állandó kihívás előtt álltak, hogy a termelést jövedelmezővé tegyék. A tulajdonosok gyakran további földeket béreltek, nagyszámú állatot tartottak, igyekeztek intenzív gazdálkodást (zöldség-, gyümölcs-, szőlőtermesztés) folytatni. Az 1–5 kh közötti földdel rendelkezők (paraszti birtokosok fele) általában csak igen szerény jövedelemre számíthattak, így gyakran kénytelenek voltak más földjén részes munkát, napszámot vállalni.¹⁵⁵

A városi munkásság, amelynek létszáma a korszak végére már meghaladta az 1 millió főt, szintén erősen polarizálódott. A szakmunkás réteg viszonylagos foglalkoztatási biztonságban élt, jövedelme a korszak nagy részében elérte, sőt meghaladta a kisvállalkozókét, és életmódját tekintve is leginkább a kispolgárok közé volt sorolható. A konjunkturális időszakokban jelentős mértékben felduzzadó betanított és segéd munkások tömegeinek életét nehéz munkakörülmények, gyakran komfort nélküli szobakonyhas lakás, és az állásvesztés permanens veszélye jellemezte. Ezek a szakmunkások bérének alig több mint a felét keresték, a nagy gazdasági világválság időszakában pedig közel 200 000 munkás volt állás nélkül. A nagyvárosi, nagyipari munkásság az urbanizált környezet, a szakmai és érdekvédelmi szerveződés, a kulturális lehetőségek

---

154 L. Nagy 1991. 9–11.; Gyáni – Kövér 2006. 296–298., 301–304.; Erdei 1980. 341–343.

155 Kerék 1939. 343–345.; Matolcsy 1938. 14–18.; Gunst 1987. 13–16.

révén is valamivel jobb helyzetű, egyes csoportjaiban polgárosodó réteget képezett, míg a segéd munkások, különösen a vidéki középiparban, illetve a férfibéreknél alacsonyabban fizetett női munkások a korszak végéig nehéz körülmények között éltek.¹⁵⁶

A társadalom legkiszolgáltatottabb rétegeit a városi napszámosok és házi cselédek, illetve a mezőgazdasági munkások és gazdasági cselédek képezték. Ezek a népesség mintegy 24–25%-át, a szintén nincstelennek tekinthető, önmagát csak fizikai munkából fenntartani képes segéd munkásokkal és csak töredékparcellával rendelkező szegény paraszttal együtt viszont már 45–47%-át képezték. Közülük, a városi rétegek az urbanizációs hatások nyomán valamivel több munkaalkalomra számíthattak, míg az agráriumban dolgozókat a korszak közepének elhúzódó mezőgazdasági válsága fokozottabb mértékben sújtotta. A munkahiány, a csökkenő bérek miatt kibontakozó megmozdulásokat, aratósztrájkokat a hatóságok gyakran karhatalmi erővel törték le.¹⁵⁷

A két világháború között viszonylag alacsony szinten mozgott a társadalmi mobilitás. A birtokos parasztság esetében 75–80%-os volt az önreprodukció, és csak 20–25% lépett ki ebből a csoportból. A mobilizáció 10–12%-ban a városi munkásrétegek felé irányult, ezzel a parasztság az ipari munkásság utánpótlásának 30–35%-át adta. A másik kilépési irányt az önálló (főként falusi) iparos pozíció jelentette, ezzel a parasztság az iparos réteg rekrutációjában szintén 30–35%-kal vett részt. Tipikus mobilizációs pálya volt a parasztság részéről az altiszti (intézményi szolgálai) munkakörök feltöltése, a korszakban az altisztek közel 60%-a rendelkezett paraszti felmenőkkel. Az ipari munkásság 48–50%-ban reprodukálta önmagát. A parasztság mellett a másik fő feltöltő bázisát a korábban független, de a nyersanyagforrások és a piacok egy részének elcsatolása, a gazdasági válság, illetve a nagyipar versenye miatt vállalkozásukat feladó kisiparosok jelentették. A szellemi foglalkozásuk esetében 65–70% volt az önrekrutáció. E réteg utánpótlását 10–15%-ban az önálló kisiparosok és kereskedők, illetve hasonló mértékben a birtokos parasztság biztosította. A kétkezi munkás rétegekből csak 3–5%-ban sikerült bejutni ebbe a csoportba.¹⁵⁸

A korszak folyamán a korábinál nagyobb közfigyelmet kapott a falu, a parasztság, az agrármunkásság helyzete, gazdasági lehetőségeinek és a társadalmi részvétele kérdése. Az 1930-as években jelentősen kiszélesedett, komolyabb visszhangot váltott ki, és bizonyos mértékig politikai tényezővé vált az ún. népi írók tevékenysége, az agrár-szociográfia és az ehhez kapcsolódó falukutató mozgalom. Ebbe a szellemi körbe tartozott többek között: Szabó Dezső, Szabó Pál, Szabó Zoltán, Illyés Gyula, Veres Péter Kovács Imre, Féja Géza, Kodolányi János, Erdei Ferenc, Simándi Béla, Somogyi Imre és szoros kapcsolatot tartott velük Móricz Zsigmond és Németh László. A viszonylag gyorsan fejlődő, polgárosodó városi társadalom és a nagykiterjedésű agrárvidékek világa között az életmód, a jövedelmi viszonyok, a kulturális és szociális lehetőségek és a közéleti részvétel tekintetében egyaránt mély szakadék húzódott. A népi mozgalom törekvése részben ennek, a lakosság felét kitevő tömegnek a közgondolkodásba való beemelését szolgálta, részben a forradalmak baloldali, majd

156 Rézler 1940. 16–21.; Bódy 2015. 241–245.

157 Heller 1937. 12–15., 164–167.

158 Böhm 1999. 59–60.; Gyáni 1995. 554–556.

az ellenforradalom által képviselt jobboldali modernizációs alternatívához képest egy új, mindkét irányzat egyes elemeit felhasználó, „harmadik utas” társadalomszervezés koncepcióját próbálta kialakítani.¹⁵⁹

Az I. világháború és a trianoni béke okozta nehézségek ellenére a magyar gazdaság az 1920-as években viszonylag dinamikus fejlődésnek indult, majd a nagy gazdasági válság miatti jelentős visszaesés után, ismét fel tudott zárkózni a korábbi szintre. Az egy főre jutó GDP tekintetében a nyugat-európai államok átlagához viszonyítva Magyarország 1910-ben 61%-ot ért el a trianoni országterületre vonatkoztatva. Az 1920-as 53%-ra való visszaesés után az évtized végére 57%-ot produkált, majd a válság alatti valamivel több, mint 1%-os csökkenést követően 1939-re már 58% fölé emelkedett. Az elmaradás a Nyugathoz képest a történeti okok miatt így is jelentős, több mint egyharmados volt, a saját lehetőségekhez, illetve a szomszédos országokhoz viszonyítva azonban a fejlődés számottevőnek tekinthető.¹⁶⁰

A jövedelmek megoszlása rendkívül egészségtelenül alakult. Nemcsak a társadalom felső és alsó 10%-a (decilis) között mutatkozott a nyugat-európai országoktól eltérően nagy különbség, hanem a társadalom alig 20%-át kitevő felső középosztály és az alatta lévő többi réteg között is jelentős eltérés állt fenn. A legnagyobb éves jövedelmeket tekintve, a gyáripár utáni bevétel 40%-os, a pénzügyi és kereskedelmi vállalkozás 22%-os arányban volt jelen a legjelentősebb jövedelmek sorában, a földtulajdon 12%-os, a háztulajdon szintén 12%-os arányt képviselt, a tisztviselői és értelmiségi fizetések pedig 7%-át képezték a legmagasabb éves jövedelmeknek. Az 1%-nyi elit, az 1930-as évek elején az átlagjövedelem (1050 P/fő) 33,4-szeresét kereste, és ezzel az összes jövedelem 20%-át tudhatta magáénak. Ez az arány Németországban 9%, az Egyesült Államokban 4% körül alakult. A középosztálynak az átlagjövedelem 2-szerese jutott. Mindenki más keresete az átlag alatt maradt. A 10–100 kh közötti birtokkal rendelkezők az átlagjövedelem 81%-át, a nagyipari szakmunkásság 70–75%-át, az önálló kisiparosok 60–65%-át kapták. A városi napszámosok az átlag 45%-ára, a 10 kh alatti szegényparasztok 40–45%-ára, a mezőgazdasági munkások 35%-ára számíthattak.¹⁶¹

Az oktatási rendszer a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett veszteségek, az elcsatolt nép- és középiskolák, főiskolák, egyetemek, illetve az ország nehéz gazdasági helyzete ellenére, különösen az 1920-as évek második felében jelentős fejlődésen ment keresztül. A korszak két nagyformátumú, közel egy-egy évtizedig regnáló kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint komoly fejlesztéseket végzett az oktatás és a művelődés területén. Ez idő alatt mintegy 7190 új népiskolai helyiség (tanterem, tanítói lakás) épült, amiből 1929-ig elkészült 3508 tanterem és 1604 tanító-lakás. A középiskolák száma 129-ről 206-ra, a szintén középfokú intézménynek számító polgári iskolák száma 253-ról 409-re emelkedett. Már Klebelsberg tervezte 1928-ban, hogy a 9 év tankötelezettség mellett fokozatosan bevezetésre kerül a 8 osztályos népiskola, de ennek megvalósítását a gazdasági válság megakadályozta. Az 1940. évi XX. tc. intézkedett a 8 osztályos képzés bevezetéséről, de a háborús körülmények,

159 Salamon 2010. 155–156.; Borbándi 2000. 13–15., 20–21.

160 Tomka 2018. 66–69., 77.

161 Matolcsy 1938. 28–31.; Kaposi 2002. 308–313.

financiális problémák, tanterem- és tanárihiány miatt ez egyelőre csak néhány iskolában került megvalósításra, nem sikerült általánossá tenni.¹⁶²

A fejlődés különösen Klebelsberg időszakában volt dinamikus. Ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a költségvetés mintegy 10%-ával gazdálkodott, aminek 50%-át a közoktatásra fordították. A gazdasági válság miatt Hóman minisztersége alatt már 30%-kal csökkent az oktatásra fordítható pénzügyi keret nagysága. Bár Klebelsberg és Hóman felfogásában és intézményszervezési koncepciójában számos eltérés mutatkozott, a rendelkezésre álló lehetőségek között az oktatás és a közművelődés területén jelentős előrelépések történtek. Az írni-olvasni nem tudók aránya 20 év alatt, 1941-re, 15%-ról 7%-ra csökkent (Lengyelországban 1939-ben 23% volt). Hat elemi végzettséggel a társadalom 56%-a, érettségivel, 6%-a, felsőfokú végzettséggel 1,5%-a rendelkezett. A Trianonban elcsatolt pozsonyi egyetem helyett Pécsen, a kolozsvári helyett pedig Szegeden állítottak fel új intézményt, melyek átvették az elcsatolt egyetemek nevét, tanári karának nagy részét és feladatkörét. Jelentősen bővült a debreceni Tisza István Tudományegyetem és a budapesti József (majd József nádor) Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem. Amikor 1940-ben Észak-Erdély visszacsatolásával visszakerült a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem is, Szegeden új felsőoktatási intézményt alapítottak (Horthy Miklós Tudományegyetem). Ugyancsak Szegeden állították fel (1928-ban) az ország mintegy 400 polgári iskolájába tanárokat képező főiskolát is. Az egyetemi hallgatók arányát tekintve a 20–24 éves korosztályon belül, a magyar adatok (2%) általában megfeleltek a legtöbb európai ország mutatóinak.¹⁶³

A művelődés más szféráit tekintve rendkívül jelentős fejlődésen ment keresztül a könyvkiadás. 1920-ban még 2305 címet jelentettek meg a kiadók, ez a szám 1941-re 5036-ra nőtt (ugyanekkor Belgiumban 1700, Spanyolországban 2400 féle könyvet adtak ki). A közéleti és szakmai tájékozódás, a szórakozás fontos eszközévé váltak az újságok. Magyarországon 1938-ban 1934 féle sajtótermék jelent meg (ebből 376 közéleti napi és hetilap), ezeknek kétharmada Budapesten. A tömegkommunikáció és szórakozás új eszköze volt a rádió, melynek rendszeres adása 1925-ben indult. 1935-ben már mintegy 430 000 készülék volt az országban. Ez a lakosság számarányát tekintve csak kétharmada volt, mint Csehszlovákiában, de csaknem a kétszerese, mint Lengyelországban, és közel a négyszerese, mint Romániában és Jugoszláviában. A rádiókészülékek száma 1943-ra 890 000 darabra emelkedett. Egyre népszerűbbé vált a mozi. A korszak elején 347 „mozgóképszínház” működött az országban, ezek száma 1941-re 707-re nőtt. A nagyobb településen épített mozik mellett vándormozisok járták a kisebb településeket, illetve számos kulturális intézmény rendelkezett saját filmvetítő géppel. A játékfilmek közel 50%-a amerikai volt, de 1931 és 1944 között 352 magyar film is készült. A szórakoztató filmekben és ismeretterjesztő alkotásokon túl fontos szerepet kapott a filmhíradó, (1924-től a Magyar Híradó, 1931-től a hanggal ellátott Magyar Világhíradó), amely az ország és a világ (főként Európa) aktuális

162 T. Kiss 1998. 69–70, 99–101.; Kornis 1927. 37–40.

163 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997, 243–246.; T. Kiss 1998. 109–111., 137–139.; Tomka 2009. 458.

eseményeiről közölt hetenként mozgóképes beszámolót, nagymértékben bővítve ezzel az emberek tájékozottságát, világgképét.¹⁶⁴

A dualizmus időszakához képest csökkenő mértékben, de a fő- és köznemesség továbbra is jelentős szerepet kapott a közéletben, a parlamenti politikában. Az országgyűlési képviselőknek 1922-ben 47,5%-a, 1939-ben pedig 35,3%-a volt nemesi származású. A korszak átlagát tekintve a nemesség aránya a parlamentben 38,5%-os volt, Nagy-Britanniában ez 15%, Franciaországban 3,5% körül alakult. A korszak első választása (1920) a megelőző időszakhoz képest viszonylag széles politikai képviseletet biztosított, a lakosság 39,7%-a rendelkezett szavazati joggal (1910-ben 6,4%). A későbbiekben azonban a konzervatív jobboldali rendszer stabilitása, a kormányzó erők többségének biztosítása, az ellenzéki liberális, kisgazda és baloldali (polgári radikális, szociáldemokrata) erők háttérbe szorítása, és ugyanakkor a szélsőjobboldal kézen tartása érdekében szűkítették a választásra jogosultak körét. Nőtt az életkori határ, vagyoni és műveltségi cenzuselemek kerültek beépítésre. Ezen belül a nőkre szigorúbb szabályok vonatkoztak. Budapest és a törvényhatósági jogú városok kivételével 1922 és 1939 között megszűnt a szavazás titkossága. Ennek nyomán 1939-ben, a titkosság helyreállításakor a lakosság 30,4%-a rendelkezett választójoggal.¹⁶⁵

A korszak folyamán élénk társadalmi élet, sokszínű civil szféra bontakozott ki, mely nemcsak a nagyvárosok polgárosodó világát, hanem (ha más jelleggel és színvonalon) a vidéken, a falvakban és tanyákon élőket is aktivizálta. 1932-ben közel 14 500 társadalmi egyesület működött az országban, mintegy 3 millió taggal. Minden társadalmi rétegnek voltak szervezetei. A közösségépítés, a társadalmi reprezentáció, a nemzeti és vallási törekvések képviselete, az érdekvédelem, a jótékonykodás és polgári öngondoskodás vagy a szabadidő szervezése terén tevékenykedő egyesületek kiszélesítették a nyilvánosság kereteit, gazdasági és szociális támogatást nyújtottak, helyi érdekeket jelenítettek meg, normákat, értékeket, műveltséget terjesztettek, ízlést formáltak, viselkedésmintákat adtak át.¹⁶⁶

Hivatkozott irodalom:

- A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004, Napvilág.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3. köt. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978, KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. köt. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983, KSH.
- Barta Róbert: Egy történelmi osztály hanyatlása. Arisztokrácia és a politikai elit 1919 után. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem. 191–204.
- Bódy Zsombor: Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest, 2015. Országgyűlés Hivatala. 227–256.

164 Fekete 2014, 16–18.; Tomka 2018. 73.

165 Ilonszki 2009. 60–63.

166 Kovalcsik 2003. 484–486.

- Borbándi Gyula: Népiesség és népiek. Budapest, 2000, Püski.
- Bóhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Doros Gábor: Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen. Budapest, 1938, Magyar Családvédelmi Szövetség.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai. 291–346.
- Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003, Hermész Kör – Osiris. 446–474.
- Fekete Bálint: A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. Média-kutató, 15. évf. (2014) 4. sz. 13–23.
- Fekete György: A magyar belvízi hajózás a két világháború között. Közlekedéstudományi Szemle, 46. évf. (1996) 4. sz. 143–149.
- Földes Béla: A trianoni békeparancs hatása a magyar közgazdaságra. In: Apponyi Albert et al.: Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Budapest, 1928, Magyar Külügyi Társaság. 258–309.
- Gratz Gusztáv: Magyarország a két világháború között. Budapest, 2001, Osiris.
- Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1987, MTA TTI.
- Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: Valuch Tibor (szerk.): Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Budapest, 1995, Osiris – 1956-os Intézet. 553–557.
- Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006, Osiris.
- Hajdú Zoltán: A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon. Tér és Társadalom, 10. évf. 1996. 1. sz. 5–21.
- Heller András: Cselédsor. Budapest, 1937, Szent István Társulat.
- Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1970, Akadémiai.
- Horváth Ferenc: A MÁV utolsó nagy vasútépítő munkája Szeretfalva–Déda között 1940–1944. In: Mezei István (szerk.): Vasúthistória Évkönyv 1998. Budapest, 1999, MÁV. 104–147.
- Horváth Sándor: A grádistyei horvátok XVI–XX. századi asszimilációjának példái. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 2. sz. 181–193.
- Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Budapest, 2009, Akadémiai.

- Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 317–340.
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest – Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Budapest, 1939, MEFHOSZ.
- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kocsis Károly: Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. Kisebbségkutatás, 6. évf. (1997) 1. sz. 5–15.
- Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 9–46.
- Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, 1927, Magyar Pedagógiai Társaság.
- Kovács Alajos: Magyarország népe és népesedésének kérdése. Budapest, 1941, Magyar Statisztikai Társaság.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2003, EPL.
- Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000, Osiris – MTA.
- L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Budapest, 1991, MTA TTI.
- Majdán János: Közlekedéspolitikai és hálózatfejlesztések 1920 és 1944 között Magyarországon. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 16–31.
- Manherz Károly (szerk.): A magyarországi németek. Budapest, 1998, Útmutató.
- Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adóeloszlás. Budapest, 1938, Universitas.
- Oltvai Ferenc: A Csongrád vármegyei szerb optánsok ügye. In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991, Móra Ferenc Múzeum. 137–198.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.
- Rác Erika: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura menti területeken 1945-ig. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 1. sz. 76–80.
- Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Budapest, 1940. Magyar Közgazdasági Társaság. 7–47.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.

- Salamon Konrád: Népi mozgalom – népi gondolat. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 154–160.
- Scherer Péter Pál: Így látom én. Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 1938, Pesti Izraelita Hitközség.
- Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998, Ister.
- T. Kiss Tamás: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Budapest, 1998, MMI – Mikszáth.
- Teleki Mihály: Trianon hatása mezőgazdaságunkra. Budapest, 1933, Kovács–Szegedi Ny.
- Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 47–80.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009, Osiris.
- Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Budapest, 2016, Jelenkor.
- Weis István: Hazánk társadalomrajza. Budapest, 1942, Magyar Szemle.

2.1.2. Politika és társadalompolitikai koncepciók a Horthy-korszakban (Kiss Mária Rita)

Az első világháború után a liberalizmus Európa számos országában pártpolitikai értelemben elvesztette vezető szerepét, eszméinek egy része azonban beépült a polgári politikai rendszer működési alapelvei közé. Magyarországon egy autoriter elemekkel tarkított korlátozott versenyelvű parlamentarizmus jött létre, ahol keresztény nemzeti kurzus (1919–1922) idején a törvényhozásnak, később a végrehajtó hatalomnak jutott központi szerep. A bethleni konszolidáció nyomán kialakult politikai rendszerben pártpolitikai pluralizmus létezett, de azért a pártok közötti szervezkedési esélyegyenlőségtől messze állt a rendszer, a kormánypártok mindig stabil többséggel rendelkeztek, igazi parlamenti váltógazdálkodás nem jöhetett létre. A szociáldemokrata párt parlamenti tényezővé válhatott, de az ország házában ugyanúgy jelen volt a konzervatív fék szerepét 1927-től betöltő Főrendiház is, melynek tagjait örökös jogon, méltóság, vagy hivatal alapján nevezték ki. A rendszer 1938-ig lényegében sikeresen akadályozta meg a szociális feszültségeket meglovagoló szélsőjobboldali pártszerveződések politikailag releváns erőkké növekedését.

A Horthy-korszak első felét a keresztény nemzeti kurzus szélsőségeinek háttérbe szorítása után gróf Bethlen István neve fémjelezte. Bethlen 19. századi értelemben vett liberális („nemesi liberális”) volt, de politikáját számos konzervatív politikai filozófiai elem is meghatározta. A szerves fejlődés, a nemzeti hagyományok figyelembe vételével történő lassú változtatások mellett tette le a voksát. Bizalmatlanul tekintett a „nyers tömegek uralmával” fenyegető, széles választójogon alapuló tömegdemokráciákra. Történelmi elitizmus jellemezte, s akárcsak a dualizmus utolsó liberális miniszterelnöke Tisza István, a politikától ő is távol kívánta tartani a felelős döntésekre képtelennek tartott tömegeket: választójoggal a lakosság mindössze 29–27%-a rendelkezett. Rendszere a gazdasági elit, a nagybirtokosság a nagypolgárság, az úri középirtokosság és a felső katonai-államhivatalnoki csoportok kompromisszumán nyugodott.¹⁶⁷

A szociális kérdés a két világháború közötti kormánypolitika meghatározó területe volt, s a szociálpolitikai szemlélet a korszakban fokozatosan utat tört magának közgondolkodásban is. A világháborút lezáró békeszerződések „Munka” fejezetében a megfogalmazott szociális jogok és alapelvek lépéskényszert jelentettek a korszak magyar kormányaira nézve is. Az első világháború és az azt követő események (gazdasági instabilitás, infláció, a régi állami keretek összeomlása, a jótétel fizetése, majd később az 1929–1933-as világgazdasági válság) nyomán az életszínvonal tömeges csökkenése, a megélhetési gondok növekedése következett be. Mindez nyilvánvalóvá tette, hogy a szociális kérdés nem pusztán munkáskérdés, mint ahogyan azt a dualizmus korában még sokan gondolták. A konzervatív társadalompolitika további fontos

---

167 Romsics 2001. 222–224.; Romsics 2012. 10.

jellemzője volt, hogy a szociális problémák hatékony kezelését a társadalmi stabilitás előfeltételeként kezelte, aminek különös súlyt adott a közelmúlt proletárdiktatúrájának az emléke.

A szélsőséges politikai megnyilvánulásokat semlegesítő konszolidációs politika igyekezett a hatalomból kizárt rétegeket társadalompolitikai eszközökkel a rendszer bázisába beépíteni. A gazdasági stabilizáció eredményeinek kibontakozása lehetőséget teremtett a szociális problémák állami szintű kezelésére. Az 1927–1931 közötti időszak a szociális törvényalkotás kora. Ekkor fogadták el a betegség és baleset esetére szolgáló biztosítást (1927: XXI. tc.), az öregség, rokkantság, özvegyesség árvaság esetére szolgáló biztosítást (1928: XL. tc.) és ratifikáltak mintegy 11 szociális jogokat garantáló nemzetközi egyezményt.

Bethlen népjóléti és munkaügyi minisztere Vass József¹⁶⁸ volt, aki a kormányfő mellett 8 évig töltötte be ezt a tisztséget. A politikus nézetrendszerében a keresztény társadalmi tanításban fogant közösségi szolidaritást állította szembe a liberális individualizmusnak tulajdonított modern élet atomizáltságával. Úgy vélte, az emberi méltóságból következő létfenntartási joghoz kötelezettségek, mindenekelőtt „a munka társadalmában” való részvétel kötelezettsége társul. „Embervédelemre” viszont szükség van, mert a társadalmi különbségek és annak alapja a magántulajdon nem kiküszöbölhető. Meggyőződése volt, hogy az embervédelem és a társadalmi konfliktusok megszüntetésének leghathatósabb eszköze a keresztény szellemű szociálpolitika.¹⁶⁹

Klebelsberg Kuno¹⁷⁰ vallás- és közoktatásügyi miniszter neve fémjelezte az 1926-tól útjára induló, a vidéki népesség körében mutatkozó analfabetizmus felszámolására irányuló népiskolai és felnőttoktatási programot, melynek eredményeképpen mintegy ötezer tanterem és tanítólakás épült, s a harmincas évekre jelentősen javította az írni-olvasni tudás statisztikáit. A kor közgondolkodása eleve összekötötte a tudatlanság és a szociális nyomor fogalmát, de ezen túl a miniszter a közoktatás fejlesztését sajátos ideológiai konstrukcióval is alátámasztotta, amit ő „neonacionalizmusnak” keresztelt el. Konceptiója az volt, hogy az oktatás eszközeivel elérhető műveltségbeli fölényvel lehet előkészíteni Magyarország jövőbeni regionális vezető szerepét és a revíziót. Hitt abban, hogy a műveltség emelésén keresztül vezet az út ahhoz, hogy „jómódú” és

168 Vass József (1877–1930): kalocsai nagyprépost, keresztény konzervatív politikus, Bethlen kormányainak népjóléti minisztere 1922–1930 között. Ő hozta létre az Országos Társadalombiztosítási Intézetet (OTI) és nevéhez köthető az 1927–1928 évek szociálpolitikai törvényei. Lex Vass I. megnövelte a betegségi és baleseti járadék összegét a háború előtti időszakhoz képest. A lex Vass II. bevezette az öregségi, rokkantsági, özvegyességi és árvasági ellátást.

169 Balogh – Kovrig 1927. 14–15.

170 Klebelsberg Kuno (1875–1932): jogász, művelődéspolitikus, a Bethlen-korszak vallás és közoktatásügyi minisztere 10 éven (1921–1930) keresztül. Kultúrpolitikája két fő területének a népművelést és a magas kultúra fejlesztését tartotta. Német mintára ő honosította meg Magyarországon a tudománypolitika gyakorlatát. Számos gyakorlati alkotással gazdagította a magyar kultúrát. Egységes koncepcióba foglalta a magyar közoktatás rendszerét, 1925-től külföldi forrásokból aktívan fejlesztette a magyar népiskolák hálózatát. Szegeden, Pécsen és Debrecenben egyetemeket építtetett, létrehozta a Testnevelési Főiskolát, több ezer népkönyvtárat alapított, stabilizálta a közgyűjtemények helyzetét, biztosította a Magyar Tudományos Akadémia függetlenségét.

kulturális fölényünk okán vezető nemzetté váljunk, amihez szívesen térnek vissza az elcsatolt területeken élő nemzetiségek.

A kormányzati társadalompolitikai gyakorlatot a konzervatív gondolkör talajáról is számosan bírálták. Ezek egyike volt Szekfű Gyula történész, aki az 1920-ban megjelent „Három nemzedék” írójaként visszatekintve a közelmúltra a dualizmus egyik első emlékezetpolitikai összegzését adta. Könyvében a Trianon előtti liberális politikusi nemzedékek tevékenységét hanyatlástörténetként ábrázolta, s ezzel mintegy megalapozta a bekövetkezett katasztrófa után nemzeti újjászületést ígérő új korszak hivatalos ideológiáját. 14 évvel később azonban megjelentette a mű átdolgozott és bővített kiadását, amely már a bethleni rendszer konzervatív kritikáját fogalmazta meg. Szekfű szerint az új rendszer elsikkasztotta a nemzeti újjászületés ígérését, s nem volt egyéb, mint formalizmus, „neobarokk dzsentriskedés”, üres urizálás, amely „a Széchenyi féle reform konzervativizmusból a reform szót kifejejtette a szótárából”.¹⁷¹ E politika következtében tovább súlyosbodtak a régen megoldásra váró társadalmi problémák, „a magyar élet antinómiái”. Legsúlyosabbnak a földkérdés megoldatlanságát tartotta, érvelve az állami aktív birtokpolitika szükségessége mellett. A forradalmak után végrehajtott birtokreform nem segített, mert – mint írta – a „neobarokk közszellem” érdemi reformmunka helyett a „parasztvédelmet frázissá formalizálta”. Szekfű konzervatív reformprogramjának célja egy „magyarabb magyarság” megteremtése volt, ami szerinte csak az állam aktív társadalompolitikai szerepvállalása mellett kivitelezhető. Feltétele egy erős paraszti középosztály megteremtése, „az öntudatra ébredt nemzettest tagjainak szaporítása” [...] melynek a fizikai egyéneket alkalmassá kell tennie tudatos nemzeti kultúra befogadására, részben újból kialakítására.”¹⁷²

A világgazdasági válság korszakhatárt jelentett a két világháború közötti magyar politika történetében. Bár a parlamentáris rendszer keretei 1944-ig megmaradtak, a 30-as évektől általános jobbrtolódás következett be. A Bethlen-korszakban hagyományosan konzervatív centrumú, bal- és jobboldali frakcióból álló kormánypárt arculata fokozatosan átalakult. Megnövekedett a jobboldali radikális, fasisztoid csoportok aránya, míg a liberálisok kiszorultak, s a konzervatívok befolyása is jelentősen lecsökkent, a centrum pozícióból balra kerültek. Az összességében a jobbra tolódó kormánypártok viszont erősítették pozíciójukat a parlamenten belül. Az ellenzék arányai is megváltoztak. Az 1919–1921 között hangadó, majd a Bethleni konszolidáció idején átmenetileg visszaszoruló jobboldali radikalizmus a gazdasági válság nyomán újra megerősödött. Az 1939-es választások után összeülő parlamentben a szélsőjobboldal

171 Szekfű 1935. 420. Szekfű Gyula (1883–1955): történész, publicista, politikus. A Budapesti Egyetem bölcsészkarán szerzett történelem, német, francia szakos diplomát 1905-ben. 1905–1906 között a Nemzeti Múzeum, 1907-től a bécsi udvari levéltár munkatársa. 1916-tól egyetemi magántanár, 1925-től a Budapesti egyetem kinevezett professzora volt. 1925-ben az MTA levelező, 1941-ben rendes tagjává választották. Hóman Bálinttal közösen nagy összefoglaló munkát írt a magyar nemzet történetéről. 1927-től 1939-ig a mérsékelt konzervatív irányzatú Magyar Szemle szerkesztője, 1939-től 1944-ig pedig a németellenes Magyar Nemzet publicistája volt. 1945-től 1948-ig moszkvai magyar követ, 1953-tól országgyűlési képviselő volt, 1954-től bekerült Elnöki Tanácsba.

172 Szekfű 1935. 496.

már 49 mandátummal volt jelen, ebből 31-et Szálasi Nyilaskeresztes Pártja birtokolt. A demokratikus ellenzék a jobboldal megerősödéséhez képest egyre csökkenő létszám-ban tudta képviseltetni magát az országgyűlésben.¹⁷³

A harmincas évek több módosulást eredményeztek a társadalmpolitikai gondolkodásban is. A gazdasági válság nyomán, a fasiszta Olaszország, majd a náci Németország növekvő erejével nőtt a jobboldali radikális nézetek befolyása a politikára és a közgondolkodásra. A hivatásrendiséggel új állam- és társadalomszervezési elvek indultak hódító útjukra, népszerűvé vált a keynesi keresletpótlásra alapozott beavatkozó állami gazdaságpolitika eszméje. A hagyományos baloldal visszaszorulására reagálva Európában és Magyarországon is megjelentek a harmadikutas mozgalmak.

A világgazdasági válságból való kiútkeresés eredményeként megnőtt a kereslet a korporatív filozófiai tanok politikában történő gyakorlati alkalmazása iránt, ugyanis többen a munkásmozgalom forradalmi potenciáljának csökkentését remélték tőle. Az első korporatív rendszert a spanyol diktátor, Primo de Rivera hozta létre még az 1920-as években, őt követte az olasz fasiszta államban Mussolini, aki 1927-ben vezette be a hivatásrendi szemlélet fasiszta változatát képviselő Carta del Lavoro-t. Megszüntette az autonóm munkás szakszervezeteket és helyükbe az állam által ellenőrzött rendszerbe kényszerítette a munkavállalókat, majd 1934-ben a munkaadók és munkavállalók közös egységeit is létrehozta, s élükre fasiszta vezetőket ültetett. A hierarchikusan felépített és a társadalom ellenőrzésére alkalmas bürokratikus rendszer csúcán a korporatív tanács állt.¹⁷⁴

E folyamattal közel egy időben, a jobboldali radikális eszmékkel konkurálva született meg XI. Pius pápa antietatista korporatív társadalomszervezési javaslata. 40 évvel a korszakalkotó Rerum Novarum után, 1931-ben látott napvilágot a „Quadragesimo anno” kezdetű enciklika, új fejezetet nyitva a katolikus állambölcseletben. XI. Pius szerint az emberhez méltó társadalom a spontán módon létrejövő, autonóm közösségeken (család, hivatásszervezetek, a nemzet) alapul és alulról felfelé építkezik. A kor hivatásrendi szociológiai elméleteivel¹⁷⁵ összhangban a pápa úgy vélte, ideális megoldás, ha az azonos hivatáscsoportokhoz tartozó munkaadók és a munkavállalók közös szervezeteket hoznak létre és így képviselik érdekeiket az állammal szemben. Az állam feladata egyrészt, hogy koordináló, szociálpolitikát szervező tevékenységével járuljon hozzá a társadalom biztonságának és a közjónak megteremtéséhez, másrészt pedig hogy – amennyiben az autonóm közösségek erői elégtelennek bizonyulnak problémáik megoldására – kiegészítse, azaz subsidiumban részesítse őket.¹⁷⁶ Ez utóbbi a szubszidiaritás elve, a gondolatrendszerben a hatáskörök elosztására és a társadalom

173 Romsics 2001. 225–231.

174 Ormos 2009. 128–129.

175 Spann, Messner, Nell-Breuning SJ, Eberle, Schmidt és a domonkosrendi magyar Horváth Sándor az állam túlhatalmának ellenszereit az érdekvédelmi szervezetekben vélték felfedezni. A korporatív társadalomszervezés az osztrák Othmar Spann közgazdász szociológus munkáiban az organikus társadalomszemléletből ered, aminek a foglalkozási áganként rendekbe foglalt társadalomstruktúra felel meg. A bécsi professzor nézetei hatottak Dolfuss kancellárra is. Vö. Ormos. 2009. 86.

176 Petrás 2013. 77–92.

autonómiájának védelmére szolgált volna. Szemben a fasiszta megoldásokkal – ahol a korporációk végső soron a társadalom ellenőrzésének szervei – az enciklikában a foglalkozások szerint létrejött hivatasközösségek autonóm szervek, a társadalmi öntevékenység alanyai, amelyeket szabadság illet meg a saját ügyeik intézésében. A pápa erről az alapállásról bírálja mind a szocialista-kommunista, mind pedig a fasiszta megoldásokat. „A fasiszta társadalmi rend értékelése és kritikája” címet viselő fejezetben elismeri ugyan, hogy a fasiszta megoldás előnye a szocializmus háttérbe szorítása, de megjegyzi azt is, hogy Olaszországban „az állam, amelynek pedig be kellene érnie a szükséges és elégséges segítségnyújtással, itt bizony a szabad cselekvés helyébe nyomul [...] inkább partikuláris politikai célokat szolgál, mint egy jobb társadalmi rend megteremtését.”¹⁷⁷ XI. Pius nem hagy kétséget a felől sem, hogy bár a magántulajdon szent, annak használata – mivel a magántulajdonnak társadalmi kötelezettségei vannak – az állam által a közjó (bonum commune) érdekében korlátozható.

A két koncepció között nyilvánvaló különbségek ellenére a Quadragesimo anno-t – függetlenül annak antietatista tartalmától – előszeretettel használták saját legitimitációjuk erősítésére az európai autoriter rendszereket, diktatúrákat építő politikusok. Az elméletnek számtalan olvasata született Magyarországon is, ahol a miniszterelnöki székbe 1932-ben kerülő Gömbös Gyula¹⁷⁸ Nemzeti Munkaterve olasz mintára, majd Imrédy Béla miniszterelnök (1938–1939) – „a magyar Salazar” – portugál mintára,¹⁷⁹ az őt követő Teleki Pál (1939–1941) pedig a portugál és az osztrák viszonyokat alapul véve vette fontolóra a korporatív társadalomszervezés gyakorlati alkalmazását.

A Quadragesimo Anno komoly hatást gyakorolt a szociális velleitású laikus katolikus társadalomtudományi gondolkodásra, csakúgy, mint a hivatásrendi elven szerveződő katolikus tömegmozgalmakra. Nyomában megerősödtek a kontúrjai egy új katolikus reformértelmiségi csoportnak, amelynek útja a háború végére a hagyományos politikai katolicizmustól elkülönülő kereszténydemokráciában öltött előbb szellemi, majd pártpolitikai formát. Ez a katolikus progresszió a tradíció és a haladás szintézisét keresve új társadalompolitikai alternatívát dolgozott ki Magyarország politikai és társadalmi kérdéseinek megválaszolására és adott választ arra kérdésre, miként haladható

---

177 Quadragesimo anno 1931.

178 Gömbös Gyula (1886–1936): vezérkari tiszt, politikus, honvédelmi miniszter, 1932–1936 között miniszterelnök. 1919 januárjában a militarista antikommunista Magyar Országos Véderő Egylet egyik megalapítója, a Bethlen-féle Antibolsevista Comité tagja. 1920-ban lett először képviselő a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt színeiben. Az 1924–1928 között működő, jobboldali ellenzéki Fajvédő Párt alapítója, az első világháború végén az akkor nagy befolyással bíró fajvédő mozgalom politikai vezére. A nagy gazdasági válság nyomán fokozódó feszültségek kezelésére, mint az „erős kéz politikájának” képviselője kap megbízást kormányalakításra. Miniszterelnökként olasz mintára tett kísérletet a politikai rendszer tekintélyelvű átépítésére.

179 Az eredetileg társadalomtudós António de Oliveira Salazar 1933-ban új alkotmányt fogadtatott el az országgal, majd belekezdett hazája politikai- és államéletének átalakításába. Elvben XI. Piusz pápa szociális tanításaira alapozó, az országot foglalkozások szerinti érdekképviseleti csoportokba, vagyis hivatásrendekbe szervező, a parlamentet pedig háttérbe szorító állam kialakítására törekedett. A gyakorlatban viszont egyre jobban a saját kezébe összpontosította a döntéshozatalt, és a következő évtized során lényegét tekintve egy autoriter, diktatórikus rendszert épített ki maga körül, amelyet clerikofasisztának is szokás nevezni.

meg a szociális gondoskodás terén a hagyományos katolikus karitás. Körükbe tartozott a társadalomtudós - szociálpolitikus Kovrig Béla, Mihelics Vid, és a második világháború után megalakuló Demokrata Néppárt majdani főtitkára, Barankovics István, de közel került a neokatolikusokhoz az akkor már nagy tekintélynek örvendő történész professzor Szekfű Gyula is.¹⁸⁰

A 30-as évektől jelentkező új katolikus reformértelmiségi csoport a szociális viszonyok javítása mellett a lelki megújulást is elengedhetetlen feltételnek tartotta. Egyaránt bírálta az állami szociálpolitika elégtelenségét, nem utolsó sorban a lényegében elsikkasztott földreform miatt, mind pedig a földreformnak mereven ellenálló egyházat. Politikai szócsövükben a „Korunk szavában” jelent meg 1932-ben Barankovics István¹⁸¹ írása, az „Új földbirtokreform felé”, melyben annak a véleményének adott hangot, hogy a földosztás feltartóztathatatlanul bekövetkezik majd, a kérdés csupán az, hogy az egyház belegyezésével, vagy nélküle. Úgy vélte, ha az egyház nem hajlandó a legprogresszívebb szociális szemléletet képviselni, veszíteni fog spirituális és morális befolyásából.¹⁸²

Mihelics Vid¹⁸³ „Az új szociális állam” című munkájában az egyház társadalmi tanítása szemszögéből vizsgálta az európai alkotmányok szociális jellemzőit és fogalmazta meg a kívánatos társadalmi berendezkedés alapjait. Meggyőződése volt, hogy az első világháború előtti szabadságcentrikus liberális jogállamot feltartóztathatatlanul felváltja majd az új szociális állam. Míg az első – mint írja – a gazdasági és társadalmi folyamatok passzív szemlélője volt, addig az új szociális állam aktív szereplő a szociális igazságosság képviselője érdekében. Hasonlóképp feladatai vannak a magántulajdonnak is. A magántulajdonhoz a birtoklás és az igazgatás kizárólagos joga kötődik, de a javak végső rendeltetése a szociális jólét előmozdítása és a közjó szolgálata.¹⁸⁴ Mihelics Vid a Quadregesimo anno egyik legmarkánsabb hazai népszerűsítője volt. Az Imrédy Bélától kapott ösztöndíjjal személyesen utazott Portugáliába, hogy tanulmányozza Salazar korporatív rendszerét. A korporációkra úgy tekintett, mint amelyek

180 Petrás 2018. 87–88.

181 Barankovics István (1906–1974): kereszténydemokrata politikus, újságíró, az 1947-es parlamentbe legerősebb ellenzéki pártként bekerülő Demokrata Néppárt főtitkára. A két világháború között újságíróként, szerkesztőként dolgozott. Pethő Sándor halála után a Magyar Nemzet főszerkesztője lett. A második világháború után megalakuló kereszténydemokrata párt főtitkárává választották. Miután a Demokrata Néppárt is a kommunista szalámi taktika áldozata lett, emigrációba kényszerült. Tagja lett a Magyar Nemzeti Bizottmány 13 tagú végrehajtó bizottságának, ahol a vallás- és közoktatásügyi tárcát vezette.

182 Petrás 2018. 87–88.

183 Mihelics Vid (1899–1968) szociológus, szociálpolitikus, a katolikus reformértelmiség tagja. A hivatalos politikai katolicizmussal szemben a 30-as években formálódó újkatolikus értelmiségi csoport tagja, újságíró szociológus, szociálpolitikus. 1947-től a Demokrata Néppárt parlamenti képviselője, a párt 1956-os újjáalakulása után annak vezető alakja. Párizsban szociológiát, itthon jogot tanult, mindkettőből doktori fokozatot szerzett, magántanári kinevezést kapott. 1931-től a Magyar Társadalomtudományi Társulat titkárává választották, majd tagja lett a Magyar Szociálpolitikai Társaságnak is. 1938-ban felvételt nyert a Szent István Akadémiába. „Az eszmék és tények professzora” az egyház társadalmi tanításán és a természetjogi gondolkodáson alapuló szociális reformokat sürgetett.

184 Mihelics 1931. 160–171.

képesek megvalósítani a felebaráti szeretet őskeresztény elveit. A hivatásrendiséget alkalmasnak tartotta továbbá arra is, hogy a keresztényszocialista szakszervezeteknél hatékonyabb társadalmi jelenlétet biztosítsanak a katolikus egyház számára.

A katolikus reformnemzedék kiemelkedő képviselője volt Kovrig Béla, aki sokoldalú teoretikus és gyakorlati tevékenységével meghatározó módon járult hozzá a hazai szociálpolitika formálásához. A társadalomtudóst és gyakorló szakpolitikust szakmai pályafutása¹⁸⁵ érzékenyvé tette mind a társadalmpolitikai, mind a szakpolitikai szemléletmód logikájának képviselőjére: művei e kettős megközelítés jegyében születtek. Írásai kezdetben a klasszikus konzervatív organikus társadalomszemléletet, majd a reformkonzervatív megközelítést tükrözték, később hatott rá a Quaragesimo Anno hivatásrendi koncepciója, míg a korszak végére egyre inkább Jacques Maritain perszonalista társadalomelmélete¹⁸⁶ határozta meg és kötötte a demokráciához gondolkodását. Kovrig társadalomszemléletét másrésről a saját kora által felvetett megoldásra váró kérdések is formálták: szakmai, közéleti és tudományos munkáiban arra igyekezett választ keresni, miben jelölhető meg a keresztény társadalmi cselekvés szerepe egyrésről a kommunista, másrésről a fasiszta és náci „újpogány” totalitarizmusok elleni küzdelemben. Mert – mint azt már 1934-ben Szegeden megjelent művének vezérgondolata is kétségtelenné tette – meggyőződése volt, hogy a „totális állam és a keresztény álláspont összeférhetetlen”¹⁸⁷ A „bolsevik köntösbe bújtatott Oroszország” irányából érkező veszélyre már 1926-ban felfigyelt, majd 1941-ben újabb könyvet szentelt a

185 Kovrig Béla (1900–1962): egyetemi tanár, szociológus, szociálpolitikus, katolikus közéleti szereplő. A budapesti tudományegyetemen 1920-ban államtudományi, 1921-ben jogi doktorrá avatták. 1923-ban Bethlen István miniszterelnök személyi titkára, majd különböző államigazgatási tisztségeket tölt be. Volt a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkatársa, az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatója, az Imrédy-kormány idején a Miniszterelnökség V. Társadalmpolitikai Osztályának, majd Teleki Pál Nemzetpolitikai Szolgálatának vezetője. Ő dolgozta ki többek között az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló 1928: 40. törvénycikket. Szociálpolitikusi munkája mellett oktatói és tudományos tevékenységet is folytatott. Számos könyv szerzője, a Kolozsvári Egyetem szociológia oktatásának megszervezője, majd az egyetem rektora. Katolikus közéleti szerepvállalásaként a Katolikus Szociális Népmozgalom világi vezetője volt. A 2. világháború után a kommunista titkosrendőrség zaklatásai elől emigrált, a milwaukee-i Marquette Egyetem szociológia tanáraként dolgozott. 1956-ban kérdőíves adatfelvételt végzett a magyar forradalom emigránsai körében. Poszthumusz munkája a forradalom 60. évfordulóján jelent meg magyar nyelven.

186 Jacques Maritain (1882–1973): a XX. század meghatározó francia katolikus filozófusa, a skolasztikus és a tomista filozófia megújításának talán legjelentősebb képviselője, aki az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának megalkotásában is részt vett. 1936-ban publikálta „Az igazi humanizmus” című művét, amelyben a liberális demokráciával szemben megfogalmazta saját perszonalista demokrácia koncepcióját. Nézetrendszerének központi kategóriája a „személy” méltóságának tiszteletben tartása, ami kötelezettséget ró mind az államra, mind a társadalom tagjaira.

187 Kovrig 1934. 17. 1934-ben, a Magyar Szemle májusi számában közölt „Új rendiség felé” címmel egy tanulmányt, amelyben megállapította, hogy az olasz fasiszta rendszer korporációi nem felelnek meg a katolikus elképzeléseknek. „Kereszténység és nemzetiszocializmus” című tanulmányában, mint újpogányságtól határolódott el a nemzetiszocializmus eszméitől. Az Imrédy-kormány Társadalmpolitikai Osztályán, a Teleki-kormány Nemzetpolitikai Szolgálatának vezetőjeként feladata volt a jobboldali radikális irányzatok befolyásának visszaszorítása is.

témának.¹⁸⁸ A társadalmi reformok elkötelezett híve volt, hitt a Horthy rendszer megreformálhatóságában, ugyanakkor a politikacsínáláshoz közeli gyakorlati szakemberként világosan látta a szociálpolitika mozgásterét behatároló reálpolitikai tényezőket is. Kovrig a szociálpolitika korlátait anyagi és alanyi tényezőkben jelölte meg. Anyagi tényezőkön mindenekelőtt a szociálpolitika fedezetét biztosító nemzetgazdaság teljesítőképességet értette, míg az alanyi korlátokat a politikai kultúra területén kereste. Úgy vélte a szociálpolitikai beavatkozások irányát, a döntéshozók „társadalmi akaratát” mindenekelőtt az határozza meg, hogy milyen világnézetet, „szociálpolitikai szemléletet” képviselnek, „minek tekintik az embert”, milyen értékszemponthoz követnek. Ettől függ ugyanis ki mit ért a közjó fogalma alatt, milyennek látja a társadalmi valóságot és hozzá képest miben jelöli meg az elérendő célt, milyen politikai eszközöket kíván használni. „Szociálpolitika annyiféle lehet, ahány világnézet, s illetékesen mindenki csak a maga világnézetének szociálpolitikájáról szólhat”- írta, miközben nem hagyott kétséget a felől, hogy ő maga gyakorlati keresztény szociálpolitikát („christianismus in praxi-t”) művel. Kovrignál a közjó fogalma túlmutat a materiális közjó fogalmán, egyféle „totális közjót” jelent, amelynek keretei között az ember az „igazságosság érényének általános és állandó érvénye révén emberi méltóságának épségében természetes jogai szerint élhet.” Nem individuumokban gondolkodott, mint a liberalizmus és nem osztályokban, mint a szocializmus, hanem – konzervatív módra – „életközösségekben”. Ezek sorában a közösségi kapcsolatrendszer legtermészetesebb formájának a családot tekintette, ezt követte a lakóhelyi életközösség, majd a hivatásközösség, végül a legmagasabb szintű társadalmi szerveződés forma, ami szerinte a „politikai életközösség”, azaz a nemzet. A korporativizmus jegyében születő hivatásközösség esetében azonban élesen különbséget tett a fasiszta állam által felülről szervezett és a társadalmi öntevékenység útján alulról és fokozatosan kialakuló hivatásszervezetek között. Magáévá tette a 30-as évek produktív szociálpolitika gondolatát, az államsegély versus önszegély korábban is felvetődő dilemmájában az utóbbi mellett tette le a voksát és úgy vélte, a passzív támogatás helyett aktív eszközöket kell alkalmazni, a segélyezés mellett mindinkább az önálló életvitelhez szükséges sokoldalú segítséget kell nyújtani a rászorulóknak, s így kell úrrá lenni a munkanélküliség felett.¹⁸⁹

Kovrig a szociálpolitikát nemcsak „embervédelemnek” és „nemzetvédelemnek”, „a leghatékonyabb állami propagandának” tartotta, de prevenciós célzatú társadalompolitikai beavatkozásnak is tekintette, mint amely hivatott a társadalom rendjét felborító konfliktusok megelőzésére. Ezért a szociális reformok lehetőségeinek és szükségességének tárgyalásánál figyelme kiterjedt olyan tényezőkre is, mint a közgondolkodás szociális érettsége, a szociális védelemre szorulóknak elkeseredettségének mértéke, a munkásmozgalom forradalmisága, avagy reformista iránya, vagy például az, hogy az értelmiség milyen mértékben vállalja fel a szociális reformok ügyét.¹⁹⁰

Az enciklika inspirálta közegben a katolikus vallás korabeli mobilizációs potenciálja is megmutatkozik. A Horthy korszak gazdasági válságot követő második szakaszában a

188 Petrás 2018. 189–211.

189 Kovrig 2019, 264–286, és Cora 2011. 98–102.

190 Kovrig 1936. 12–20., 73.

szocializmussal és a náciizmussal, a nyilas propagandával egyaránt szemben álló új típusú katolikus tömegmozgalmak alakultak ki.¹⁹¹ Számos szociális és hivatásrendi egyesület szerveződött, mint például az Egyházközségi Munkásszakszervezetek (EMSZO), a Katolikus Agrárfűjségi Legényegyletek Országos Testülete (KALOT), a Katolikus Lánykörök Szövetsége (KALÁSZ), a Keresztény Ifjűmunkások Országos Egyesülete (KIOE), a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete. Közülük a legsikeresebbnek a KALOT bizonyult. 1935-től 1946-os betiltásáig közel félmillió parasztfiatalnak kínált a valláserkölcsi nevelés mellett politikai és szociális ismereteket, műveltségbeli perspektívát. A népi műveltség terjesztésére és a szaktudás kiszélesítésére 1941 és 1944 között 20 népfőiskolát működtetett, kulturális, vezető- és gazdaképző tanfolyamokkal.¹⁹²

Kovrig mindvégig szoros kapcsolatban állt mind a katolikus reformnemzedékkel, mind pedig a vidék lakosságának egy jelentékeny hányadát a radikális eszméktől sikerrel távol tartó katolikus tömegmozgalmakkal. Széles körben elismert szociológusi-szociálpolitikusi tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus politika különböző árnyalatait integráló személyiségként ismerjék el, így az egyház vezetése őt bízta meg a háború utáni katolikus program kidolgozására. Munkájának eredményeit az 1943-ban megjelenő „Merre megyünk?”¹⁹³ brosúra, majd az 1944-re elkészülő 3 kötetes „Magyar társadalompolitika”¹⁹⁴ foglalta össze. Ebben a nagyszabású vállalkozásban Kovrig a lezáruló korszak szociálpolitikai gondolkodásának, jogalkotásának összegző, elemző értelmezése mellett a magyar társadalmi problémák kezelésére egy „negyedik útnak” elkeresztelt önálló komplex katolikus reformtervet bocsátott közre. A koncepció az ideálisnak tekintett berendezkedés kontúrjait mutatta be. Politikai kereteit az önkormányzatiságra, a szubszidiaritásra erősen építő demokratikus berendezkedés jelenti, ahol az állam nem cél, hanem az emberek kiteljesedését szolgáló eszköz. A szociálpolitika eszközrendszerének alapját egy keresztény etikán alapuló szociális piacgazdaság¹⁹⁵ adja, ahol a szabadság és a magántulajdon elve a szociális igazságossággal ötvöződik, a magántulajdon működésének célja pedig nem a profit, hanem az emberi szükségletek kielégítése.¹⁹⁶

A Horthy-rendszer baloldali ellenzéke a korszakban defenzívában volt kénytelen politizálni. A hivatalos állami ideológia és hatására a közgondolkodás őket tette

---

191 Gergely 1997. 195–237.; Kovrig 2019. 353–399.

192 Kollega 1996–2000. 337–386.

193 Merre megyünk? 1943.

194 Kovrig 1944.

195 A szociális piacgazdaság elméleti és társadalomfilozófiai kereteit Wilhelm Röpke (1899–1966) dolgozta ki a liberális és a kollektivisták és nemzetiszocialista nézetek kritikájaként és a második világháború után először Ludwig Erhard a CDU-s Adenauer-kormány gazdasági minisztere ültette át a gyakorlatba. Röpke „Korunk társadalmi válságáról” írt munkája magyarul „A Harmadik Út” címen jelent meg 1943-ban jelent meg, Barankovics István írt hozzá előszót. A szociális piacgazdaság az emberi méltóság keresztény elvét ötvözte az ordoliberalis gazdaságpolitikai elképzelésekkel. Alappillérei az ember méltóságteljes élethez való joga, a gazdasági tevékenység szabadsága, az állam által koordinált gazdasági rend, a társadalmi igazságosság, a felelősségteljesen cselekvő ember, a társadalmi szolidaritás, a közjó, a szubszidiaritás, az egyéni teljesítmény és a magántulajdon sérthetlensége. Részletes ismertetését lásd: Zachar 2018.

196 Tiszai 2014. 61–65.

felelőssé az első világháború végén bekövetkező nemzeti katasztrófáért, nem utolsósorban az őszirózsás forradalomért és a Tanácsköztársaság miatt. A baloldali irányzatoknak vezetői emigrációba kényszerültek (pl. Károlyi Mihály, Jászi Oszkár) és kapcsolataikat mind inkább elvesztették a magyar valósággal. Itthon a liberálisok Rassay Károly vezetésével a szabadelvűség reneszánszát hirdették, Vázsonyi Vilmos pedig a nemzeti demokrácia fogalmába sűrítette elképzeléseit. A dualizmus korában a liberálisok táborán belül kialakult szociálliberalizmus felismerte ugyan, hogy a szabadság-esszmény önmagában nem nyújt védelmet a gazdasági igazságtalanságokkal szemben, de döntő áramlattá válni már nem tudott. Képviselői, mint például Gratz Gusztáv a kor nagy kérdését a szociális kérdésben látták. A baloldali társadalompolitikai gondolkodás egyik kiemelkedő alakja volt Heller Farkas,¹⁹⁷ aki a szociális kérdés tanulmányozásához a közgazdaságtan felől érkezett. Elismerte, hogy az állami szociálpolitika költségeit a gazdaság teljesítményének kell megalapoznia, de azt is hangsúlyozta, hogy ez megtérülő beruházás, mert a fejlett szociálpolitikával rendelkező országokban a nagyobb jólét a termelés nagyobb intenzitását eredményezi. Heller bírálta a társadalmi szolidaritás érzésére és a lelki újjászületésre apelláló konzervatív nézeteket, mert szerinte a gazdaság mozgatórugója a bírvágy és az anyagi javak által biztosított jobb élet reménye. Ezért ha a társadalmi igazságosságot jobban érvényesítő rendszert akarunk létrehozni, azt nem a szellem szférájában kell keresnünk. Olyan berendezkedésre van szükség, ami megtartja a magántulajdont, de kiegészíti azt a nyereségvágy megfűkezését szolgáló eszközökkel.

A gazdasági világválság okainak keresése és következményeinek kezelése Európa szerte éles vitákat váltott ki a liberális közgazdasági elméletek között is. E téren a fő törésvonal a klasszikus liberális önszabályozó piac hívei és a válságkezelő beavatkozó állam teoretikusai között húzódott. Nyilvánvaló volt továbbá az is, hogy a szociális szerepvállalás aktív államot feltételez, amire a minimális állam koncepcióját valló liberális felfogásnak valamiképpen reflektálnia kellett. Az állami beavatkozás melletti legnagyobb hatású érvrendszert John Maynard Keynes¹⁹⁸ közgazdász fogalmazta meg, 1934-es „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz elmélete” című munkájában. Az általa végrehajtott szemléletváltás lényege az volt, hogy szakítva a liberális éjjeliőr állam koncepciójával az államnak aktív szerepet szánt a piac működését alapvetően biztosító fizetőképes kereslet fenntartásában. Keynes szerint az állam feladata, hogy kereslet-élénkítő gazdaságpolitikájával hozzájáruljon a foglalkoztatás fenntartásához és a termelés élénkítéséhez, a gazdasági válságok következményeinek enyhítéséhez. Heller

197 Heller Farkas (1977–1955): közgazdász, egyetemi tanár, akadémikus. A Műegyetemen a kereskedelemügy és az iparpolitika tanára. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Karának első dékánja, majd 1945–1946-ban az egyetem rektora. A Közgazdasági Szemle szerkesztője, 1934-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1949-ben tagságától megfosztották, 1989-ben rehabilitálták.

198 John Maynard Keynes (1883–1946): a 20. század egyik legnagyobb hatású közgazdásza, a láthatatlan kéz klasszikus liberális elméletének bírálója. A tőkés gazdaság működésében a kereslet, azaz fogyasztóképesség jelentőségére hívta fel figyelmet. Úgy vélte, az állam válságok idején munkaalkalmak teremtésével, infrastrukturális beruházásokkal képes mesterséges eszközökkel fenntartani a fizetőképes keresletet.

Farkas is elismerte, hogy az államnak szerepe van a fogyasztóképesség biztosításában, de ezt csak a piaczgazdaság kereteinek megőrzésével tartotta megvalósíthatónak.¹⁹⁹

Hilscher Rezső²⁰⁰ a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociálpolitika Tanszékének tanára elméleti és gyakorlati tevékenységével egyaránt hozzájárult a szociálliberális társadalompolitikai szemlélet fejlődéséhez. 1928-ban publikált „Bevezetés a szociálpolitikába” című művében az emberiség legnagyobb problémájának a szociális béke hiányát nevezte. A szociálpolitika főszereplőjének az államot tartotta, melynek feladata a társadalmi igazságosság megvalósítása. Ebben partnerei lehetnek a helyi közigazgatási szervezetek, a szakszervezetek és az egyesületek. Hilscher szerint a termelés alapvető célja a társadalmi szükségletek kielégítése, tehát egy közösségi cél, ami a történelem folyamán háttérbe szorult. „A termelés ezt a közérdekű célzatát elvesztette az emberi cselekedetek irányításában, az uralomra jutott önzés behatása folytán és végeredményben magáncéllá vált” – írja, majd kifejti, hogy ez kizsákmányoláshoz, az érdekcsoportok uralmához vezetett. A szociálpolitika feladata szerinte, hogy a társadalom egymással viaskodó csoportjai között megteremtse újra a kohéziót.²⁰¹ A korszak második felében, a totalitárius tendenciák erősödésével a liberalizmus tábora fő feladatának a polgári parlamentarizmus védelmét tekintette és ennek jegyében az antikommunizmus és antifaszizmus álláspontjára helyezkedett. A liberális gondolkodók 30-as évekbeli teoretikus munkássága a fasiszta, nemzetiszocialista és a kommunista totalitárius rendszerek természetrajzának kimunkálására irányult.²⁰² A diktatórikus rendszerek születését részben a társadalmi konfliktusok feloldatlanságával magyarázták és annak ellenére sem kérdőjelezték meg a parlamentarizmus eszméjét, hogy a diktatúrák is kísérletet tettek a szociális kérdés megoldására.

Az 1921 végén megkötött Bethlen-Peyer paktum a szociáldemokráciát parlamenti párttá tette, de cserébe kénytelen volt lemondani a tömegsztrájkok szervezéséről, a forradalmi propagandáról. A párt vezetői kötelezettséget vállaltak a szakszervezetek depolitizálására valamint arra, hogy nem szervezkednek a mezőgazdasági munkások körében. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt társadalompolitikai nézeteit részben a parlamenti felszólalásokban, részben az irányzat elméleti folyóiratában, a „Szocializmus”-ban fejtette ki. Az MSZDP a munkásvédő szociálpolitikai intézmények számának gyarapításán, és a munkajogi törvényhozás továbbfejlesztésén túl követelte a „kapitalisták háborúja” után maradt árvák, özvegyek, hadirokkantak ügyeinek rendezését. A társadalom minden rétegének szociális érdekvédelméért lépett fel, összekötve követeléseit a politikai rendszer demokratizálásának programjával, amibe az általános egyenlő és titkos választójog mellett beletartozott az érintettek beleszólási joga a szociális érdekvédelem ügyeinek intézésébe is. Az 1927-es betegség és balesetbiztosítási törvény vitájában például a párt kifogásolta, hogy a törvény a korábbihoz képest

---

199 Egresi 2008. 106–107.

200 Hilscher Rezső (1890–1957): jogász, szociálpolitikus. 1920-tól a közgazdaságtudományi kar adjunktusaként vezette a Szociálpolitikai Intézet népvédelmi osztályát. 1944-ben miskolci jogakadémiai tanár, 1949-től 1955-ig a pécsi egyetemen tanszékvezető docens.

201 Hilscher 1928. 4–7.

202 Egresi 2008. 51–52.

csökkentette a munkavállalók arányát a munkásbiztosító pénztár önkormányzatában. Kéthly Anna²⁰³ részben emiatt a korábbi rendelkezéshez képest visszalépésként értékelte az új szabályozást. Emögött mindenekelőtt az állt, hogy a párt felfogása szerint a szociális érdekvédelem alapja a politikai jogok birtoklása volt.

Az MSZDP a Bethlen-kormányt nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a kor színvonalán álló szociális törvényhozást valósítsa meg, mint ahogyan általában a kapitalizmust sem arra, hogy a szociális feszültségeket kiküszöbölje. Helyzetértékelése minden esetben Magyarország Európához képest elmaradott viszonyaiból indult ki. Alapvetően üdvözölte a kormány szociális intézkedéseit, de azokat – utalva az állam szűkkeblűségére – csak „népjóléti aprópénznek” tekintette. Vélhetően többen osztották ifj. Szász Bélának a párt elméleti folyóiratában 1924 őszén kifejtett azon véleményét, hogy a szociális állam magasabb létformáját majd csak a szocializmus tudja megvalósítani. A párt meghatározó személyisége Mónus Illés²⁰⁴ még 1934-ben is azt hangoztatta, hogy a szociális problémákat csak egy másik társadalmi rend lesz képes megoldani, s ehhez a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételére, a kirívó jövedelemkülönbségek eltörlésére van szükség. A világgazdasági válság okait a kapitalizmus alaptermészetében, a termelőeszközök magántulajdonában vélték felfedezni, aminek napi kemény társadalmi tényei, a növekvő munkanélküliség kézzelfogható bizonyítékot szolgáltatnak a magántulajdonon alapuló gazdaság és a polgári politikai rendszer meghaladását sürgető elméletek létjogosultságára. A Gömbös-kormány hivatásrendi ihletettséggű Nemzeti Munkaközpontjának tervei konkrét veszélyt jelentettek a szociáldemokrata szakszervezetekre nézve, amire a párt a tömegakciók számának gyarapításával reagált és meghirdette a diktatúra elleni harc programját. A fasizmusról megjelent írások a diktatórikus tendenciákat összefüggésbe hozták az uralkodó osztályok elnyomó politikájával és a középosztály bizonytalan helyzetéből adódó radikalizálódással. 1933 után sokan úgy vélték, hogy az MSZDP reformista korszakát le kell zárni, a demokráciát nem szabad fetiszálni és ha „forradalmi helyzet” alakulna ki, akkor a munkásosztálynak vállalnia kell a forradalmat. A harciasság növelése azonban nem hozta meg a tömegtámogatás hanyatló trendjének megfordulását: a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a háború előtti utolsó választásokra az 1922-es 25 mandátumról 4 főre esett vissza a parlamenti képvisellete. Hasonló tendencia figyelhető meg a liberálisok táborában is, akiknek 5 főre apadt a képvisellete.²⁰⁵

203 Kéthly Anna (1889–1976): szociáldemokrata politikus, 1922–1948 között parlamenti képviselő, 1922-től a második nő a magyar parlamentben. A két világháború között gyakran szólalt fel a társadalmi igazságtalanságok enyhítése, a nők jogainak kiterjesztése érdekében, oktatási és egészségügyi témákban. Szót emelet a zsidótörvényekkel szemben, a németellenes, a háborúból való kiugrást szorgalmazó politika híve. A háború alatt bujkálni kényszerült, utána az újjászervező MSZDP parlamenti frakciójának vezetője, 1945–1948 között a parlament alelnöke. A Rákosi-korszakban életfogytiglani börtönrre ítélték, majd házi őrizetbe került. 1956-ban a szociáldemokrata párt elnöke, Nagy Imre államminisztere. A szovjetek bevonulása idején Bécsben tartózkodik és már haza sem tért Magyarországra.

204 Mónus Illés (1888–1944): Szociáldemokrata politikus, közíró, ideológus. A Szocializmus folyóirat és az MSZDP napilapjának, a Népszavának egyik szerkesztője. A nyilasok végezték ki.

205 Egresi 2008. 111–132.

A 30-as évek kiütkeresése kapcsán, a hagyományos baloldal válságára reagálva és az agrár-szociálpolitika komoly hiányosságaira reflektálva, jelentek meg azok az új ellenzéki, harmadik utas mozgalmak, amelyek a nacionalizmust a parasztság iránti szociális érzékenységgel párosították. A harmadikutasság a hagyományos bal-jobb törvonal helyett szintézisre törekedett: népbarát szemléletű volt, de a szociális kérdést nacionalista alapon képviselte. A harmadikutások – hasonlóan a katolikus reformértelmiséghez – a kapitalizmus és szocializmus között kerestek alternatívát és társadalmi bázisuknak a parasztságot tekintették. A Gaál Gaszton, Tildy Zoltán, Eckhardt Tibor vezette kisgazdamozgalom a nemzeti demokrácia letéteményesének a falu népét tartotta, céljának a rendszer birtokos parasztság érdekei szerinti módosítását, az ország agrárdemokrata jellegének megteremtését tekintette. A párt az 1931-es választásokon 10 képviselői helyet szerezve jutott be a parlamentbe. Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja²⁰⁶ a kisgazdákénál radikálisabb földreformot követelve egyféle utópikus kisparaszti rendben gondolkodott, amely a középosztály szociálisan érzékeny rétegének vezetésével valósul majd meg. A harmadikutás irányzatok közül a kapitalizmus és szocializmus nemzeti alapú kritikáját mindennél nagyobb hatással kötötte össze a szociális reformok követelésével a népi mozgalom. Már maga névválasztás sem volt véletlen: a népi jelzőt azt volt hivatva kifejezni, hogy a mozgalom tagjai társadalompolitikai célokat követnek, íróként, értelmiségiként szerepfelfogásukba beletartozik a „nép”, érdekeinek képviselője is. Az irodalmárokból, közírókból és publicistákból álló csoport tagjai, kiábrándultan tekintettek a polgári politikai rendszerre, a hatalmi elitet felelőssé tették a nép nyomoráért, mindenekelőtt a paraszti milliók kirekesztettségéért. A hagyományos nacionalizmustól szociális érzékenységük és egy újfajta patrióta nemzetkoncepció választotta el, amelybe a magyar szupremácia hirdetése helyébe már a „vörös és barna népek közé szorult” közép-európai nemzetek történelmi sorsközösségének felismerése, a „tejtestvérek” békés egymás mellett élésének gondolata lépett.²⁰⁷ A szocializmustól az internacionalizmus létjogosultságának tagadása, a nemzetcentrikus gondolkodás, a szélsőjobboldaltól a fajelmélet elutasítása és a társadalmi problémák nagyon is racionális valóságismerete választotta el őket. A rendkívül heterogén, részben baloldali marxizáló, részben a jobboldali értékrendhez, sőt egyes képviselőiben a jobboldali radikalizmushoz kötődő mozgalmat lényegében három társadalompolitikai célkitűzés kapcsolta össze: a nemzeti önvédelem gondolata, a szociális felszabadítás követelése, az alulról felfelé építkező, önkormányzó demokrácia vágyképe.

206 Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944): jogász, újságíró, politikus. országgyűlési képviselő. A korszakban több lap főszerkesztője volt. Az első világháború után nézetei a fajvédőkéhez álltak közel, amikor Gömbös 1924-ban megalapítja a Fajvédő Pártot, ő is belép. Az 1930-as években a harmadikutás mozgalommal szimpatizál, maga is saját pártot alapít. A korszak második felében Bajcsy-Zsilinszky Endre nézeteiben egyre inkább a németellenesség domborodott ki, 1941-ben az általa szerkesztett náciellenes Szabad szó c. lap hasábjain is hangot adott nézeteinek. A Gestapo az ország megszállása után szinte azonnal letartóztatta, de ekkor még szabadon engedték. 1944 novemberében elnökletével alakult meg a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, amely a németekkel és a nyilasokkal szembeni politikai erőket tömörítette. Emiatt a nyilasok elfogták és Sopronkőhidán kivégezték.

207 Bárdi 1997. 52–78.

A magyar valóság feltárására a népieknek az általuk megteremtett szociográfia műfaja szolgált. A rövid idő alatt terebélyessé váló falukutató mozgalmat Illyés Gyula 1933-ban megjelent „Pusztulás” című baranyai útirajza indította el, amely a parasztság nyomorát összekötötte a magyarság létszámbeli csökkenésének problémájával és telepítési földreformot sürgetett a veszély elhárítására. A sajtó által fölkapott téma nem utolsó sorban azért kerülhetett a közérdeklődés központjába, mert megközelítésmódja régi magyar szorongásokat mozgósított anélkül, hogy a forradalom rémével fenyegetett volna. Egy klasszikus jobboldali kérdésfeltevést – a magyarság fennmaradása – kapcsolt össze a szociális kérdés megoldásának sürgetésével.²⁰⁸ Németh László 1934-ben induló „Válasz” folyóiratának fő célja a fiatal értelmiségnek a magyar társadalmi problémák feltárására való ösztönzése, egy közösségért felelős értelmiségi generáció formálása mellett a reformjavaslatok kimunkálása volt. Németh szerint egy új tudományra a „magyarság tudományra” van szükség, amely reális társadalomképet alakít ki, felmutatja a társadalom struktúráváltzásait, a társadalmi csoportokhoz tartozó anyagi és szellemi kultúra sajátosságait. A falukutató írók számos tanulmányban és kötetben tárták fel a magyar vidék gazdasági és szociális viszonyait, szócsovéük többek között a „Magyarságtudomány” című folyóirat volt. Szinte kivétel nélkül minden alkotásuk bírálta az egészségtelen földbirtokmegosztást és a nagybirtok érdekeit képviselő rendszert. Munkásságuk felnyitotta számos értelmiségi szemét, akiknek eddig csak a paraszti életet idealizáló, stilizált népszínművek nyújtottak társadalmi tájékozódási pontokat. Egyik jelentős, a gyakorlati szociális munka irányába mutató kezdeményezésük volt a szege-di settlement mozgalom, melynek teoretikus megalapozását Hilscher Rezső egyetemi tanár végezte el. Ebben a körben indult a dél-alföldi parasztság körében végzett valóságfeltáró munkájára Erdei Ferenc²⁰⁹ is. Falukutató munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált paraszti világ önjelétől nem képes a polgárosodás szerves részévé válni, mert sem a politikától, sem a társadalomtól nem kap segítséget, hogy végleg kitörhessen a korábbi zárt világából, a hagyományos paraszti életformából. Kovács Imre²¹⁰ a református Pro Christo Diákszövetség munkájában játszott meghatározó szerepet. A falukutató módszerének kidolgozásán túl foglalkozott a falusi intelligencia, a népművelő munka vidék életében betöltött szerepével. Radikális változásokat követelt a szegényparasztság felemelése érdekében: az 500 holdon felüli nagybirtok azonnali kisajátítását, szövetkezetek szervezését, a paraszti érdekképviselet jogszabályi kereteinek megteremtését. Úgy látta, céljainak megvalósulásához a művelt parasztságon keresztül vezet az út, ezért szorgalmazta a falusi népiskolák

208 Lackó 1975. 77–78.

209 Erdei Ferenc (1910–1971): népi író, szociológus, nemzeti parasztpárti, majd kommunista politikus. 1949–1953 között földművelésügyi miniszter. 1956 után a szövetkezetesítés egyik vezéregyénisége.

210 Kovács Imre (1913–1980): a népi mozgalom bal szárnyához tartozó író, a Nemzeti Parasztpárt politikusa. Agrár-közgazdasági tanulmányokat folytatott, de nézetei miatt nem kaphatott diplomát. A falukutató mozgalomban Kemsén gyűjtött anyagot az ormánsági egykézés leírására. Dolgozott Györfly István néprajzprofesszorral és gróf Teleki Pállal is. Részt vett a Táj- és Népkutató Intézet munkájában és falukutatásaiban. 1939. június 29-én egyik alapítója a Nemzeti Parasztpártnak. A háború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban, 1947-ben – látva a kommunisták megerősödését – emigrált.

felállítását, a mezőgazdasági szakoktatás elindítását. 1937-ben megjelent „Néma forradalom” című könyvében a Tisza-menti telepes falvakban gyűjtött anyag alapján írja le a szegénység szubkultúrájának romboló jelenségeit, a szociális nyomor nyomában járó szekták, a nihilizmus, a közöny terjedését, a családalapítási kedv csökkenését. Jól jelzi a falukutató mozgalom heterogenitását, hogy míg Erdei és Kovács nézetei egyértelműen baloldalhoz köthetők, addig a cserkészmozgalomhoz, Teleki Pálhoz és Sík Sándorhoz közel álló Szabó Zoltán²¹¹ a szociológia magyar konzervatív hagyományaihoz, Friedrich La Play francia szociológus nézeteihez nyúlt vissza. Az 1935-ben publikált, Tard község szociográfiáját bemutató kötetében az idealizált paraszti hagyományos életmód és mentalitás megőrzése mellett tette le a voksát, majd az 1938-as „Cifra nyomorúságban” az értelmiség és az úri középosztály társadalmi szerepét bírálta. Szemléletmódja túlmutatott a szociális problémák tüneti kezelésének szükségességén, az egész magyar társadalomszerkezet és mentalitás válságát érezte, melyre megoldást csak a politikai együttélési formák gyökeres átalakításában, az ország demokratizálásában látott. Hasonló következtetésre jutott Féja Géza „Viharsarok” című könyvében. A nép felemelkedését biztosító szociális reformok (földosztás, munkaalkalmak teremtése, oktatás fejlesztése) mellett a politikai szabadságjogok biztosítását követelve. Féja²¹² úgy vélte, a társadalmi hierarchia Magyarországon kasztszerűen merev, a rendszer előnyeit az arisztokrácia, az úri középosztály, a polgári középosztály és a módos parasztgazdák tudják csak kamatoztatni, ők viszont azon fáradoznak, hogy a társadalom alsóbb rétegeinek nyomorúságos valóságát elkendőzzék a közvélemény előtt.²¹³

A falukutatók munkái a rendszer elleni vádiratként hatottak, nem véletlen hogy nézeteik miatt többet közülük – így Kovács Imrét, Szabó Zoltánt, Féja Gézát – nemzetgyalázás címén perbe fogták és több-kevesebb büntetésben részesítették.²¹⁴ Az általuk körvonalazott új társadalom képéhez további adalékul szolgált Német László munkássága. Az író publicisztikájában hangot adott a népiek parlamentarizmusból való kiábrándultságának. Németh szerint a kapitalizmus túlélte virágkorát „a tömegek érdekei ellen fordult”, a „parlamentek elnehezedtek”, a szocializmus, amelyben megvan a törekvés, hogy a dolgozókat védelemben részesítse, dogmává merevült, „gépmechanizmussá vált”, a faszizmus pedig a „barbárság betörő kapuja”, könnyen a humanizmus sírásója lehet. Mivel egyik iránytól sem várt túl sok jót – a „tévútra siklott modernitást” elvette. A jobboldali Magyarországot bírálta, de a baloldali alternatívákat sem tudta

---

211 Szabó Zoltán (1912–1984): író, falukutató, a szociográfiai irodalom egyik kiemelkedő képviselője. 1933-ban alapította a Fial Magyarorság Szociográfiai Munkaközösségét, amely cserkészklubok keretében végzett falukutatókat. Több lap, köztük a Magyar Nemzet munkatársa, ahol elindítja a jobboldali radikális befolyással szembeni Szellemi honvédelem rovatot, amit a cenzúra miatt be kellett szüntetnie. A háború után a Nemzeti Parasztpárt vezetőségi tagja. A kommunista fordulat következtében nem tért vissza Magyarországra. 1951–1974 között a Szabad Európa Rádió londoni szerkesztőségében dolgozott.

212 Féja Géza (1900–1978): író, középiskolai tanár, falukutató. a népi mozgalom mellett közel került Bajcsy-Zsillinszky Endre köréhez is. 1956-ban a fővárosban részt vett a Nemzeti Parasztpárt utódjának a Petőfi Pártnak a szervezésében.

213 Gyurgyák 2007. 416–441.

214 Egresi 2008. 133–150.

elfogadni, így eljutott a következtetésig: új politikára van szükség. Koncepciójában ez az új politika a „minőségszocializmus”, az „új humanizmus” megvalósítója, ahol a „minőség” jelző annyit jelent: nem marxista szocializmus.²¹⁵ Olyan rendszert keresett, ami az emberi létezést képes minőségivé tenni, ahol megvalósítható az egyén és közösség harmonikus kapcsolata, a kis közösségek öngazgatása, a hierarchikus társadalmi rend helyett a „mellérendelés művészete”. Erről az alapról bírálta a marxizmust, mert az tömegtársadalmat, tömegpolitikát teremtett, elgépiesítette az embert. A vizionált és utópisztikus minőségszocializmus a szövetkezetek által végzett, belterjes mezőgazdasági munkán alapuló „kertmagyarország” – Németh elképzelései szerint – vegyes tulajdonú gazdaságon nyugalomra. Megvalósítója az „új nemesség” a morális értelemben vett „példaadó elit”, azaz a közösség iránt felelősséget érző értelmiség lehetne. Az értelmiség szerepvállalására azért van szükség, mert a fent lévők nem akarják a változást, a lent lévők fellépése pedig tömegforradalomhoz vezetne. Az 1943-as szárszói beszédében – vitázva Erdei Ferenc marxizáló koncepciójával, mely a szocializmust, mint egyedül lehetséges jövőt vizionálta – a háború utánra vonatkozó társadalompolitikai elképzeléseit Németh László a „harmadik oldal” fogalmába sűrítette és lényegében a magyar érdek, a magyar értékek, a nemzeti önrendelkezés képviselőit értette alatta. Ezt szembeállította a külső hatalmak által diktált úttal, a „kívülről kinevezett megváltók” akaratával.²¹⁶ Az Erdei által képviselt népi mozgalom balszárnya azonban 1943-ra egyre inkább hajlamos volt azt gondolni, hogy a háború után bármiféle polgári társadalom útja járhatatlan lesz, választási lehetőség csak a sztálini út és a fasiszta megoldás között lehetséges, míg Németh László az akkori viszonyok között ezt a reálpolitikainak látszó alternatívát képtelen volt elfogadni és a nemzeti önrendelkezés elve mellett tette le a voksát.²¹⁷

A társadalompolitika a korszakban kiemelkedő kérdésként kezelte a zsidóság magyar társadalomban való elhelyezkedésének ügyét. Ennek oka részben az első világháború utáni válsághelyzetben felszínre törő antiszemitizmus volt. A korszak kezdetén a korábban látens antiszemitizmus felerősödéséhez hozzájárult a keresztény értelmiség, az állami tisztviselők életszínvonalának látványos csökkenése, a zsidó hadiszállítók meggazdagodása, az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság traumája, a baloldali politikai szereplők zsidó származása. Ez utóbbi a „zsidó kommunizmus” magyarországi mítoszát hosszú távon alapozta meg. A társadalmi feszültségeken alapuló bűnbakkeresésnek az első világháború után a leglátványosabban a fajvédő irányzat adott hangot. A fajvédők elitjéhez tartozó Szabó Dezső „Elsodort falujának”²¹⁸ példátlan

215 Németh 1933. 547–548.

216 Bartha 2017. 40–57.

217 Gyurgyák 2007. 433–440.

218 Szabó Dezső (1879–1945): író, kritikus, közíró, a korszak elején a fajvédők egyik kiemelkedő képviselője. Szabó Dezső (1879–1945): író, kritikus, közíró, magyar–francia szakos középiskolai tanár. Első írásai az 1910-es években a Nyugatban jelentek meg, de később eltávolodik a lap irányvonalától és az első világháború végére már a fajvédők táborához tartozik. 1919-ben megjelent ideológiai irányregénye „Az elsodort falu” kordokumentum, a keresztény nemzeti kurzus egyik nagy hatású programműve. Az alkotás a korabeli irodalmi élet jeles képviselőitől lesújtó kritikát kapott, viszont politikai üzenete páratlan közönségikert aratott, szerzőjét a korabeli ifjúság szellemi vezérévé tette.

sikere jelzi, hogy a zsidó-magyar együttélés regényben vázolt problémái nemzedékek életérzésére adtak egyféle magyarázatot. A fajvédő ideológia a magyar–zsidó etnikai törésvonalra és a szociális kérdés tematizálására épült. Az irányzat képviselői a bekövetkezett nemzeti katasztrófát, a háborúvesztést, Trianont és a baloldali forradalmakat a zsidóság káros hatásának tulajdonították. Politikai, szellemi, társadalmi őrsváltást, a Habsburgoktól, az arisztokráciától, a zsidóktól, a bankároktól nem függő szociálisan érzékeny országot követeltek, ahol az állam biztosítja mindenkinek a munkához való jogot és garantálja a létminimumot. Az antiszemita tematikát az irányzathoz kapcsolódó Ébredő Magyarok Egyesülete látványos zsidóellenes akciók keretében foganatosította a gyakorlatban. A fajvédők többek között követelték, hogy a zsidók az élet minden területén csak számarányuknak megfelelően vehessenek részt a szakmák gyakorlásában. Követelésükre és részben lecsendesítésükre született meg Teleki Pál²¹⁹ miniszterelnöksége idején 1920-ban az arányosító szemléletet tükröző numerus clausus.²²⁰ Bethlen István viszont – aki a politikai stabilizáció részeként kezelte a bal- és jobboldali szélsőségek háttérbe szorítását – egyértelműen állást foglalt a fajvédők által javasolt megoldásokkal szemben. “Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak. A jogrendet minden áron fenn fogjuk tartani. [...] A jogegyenlőség olyan alapja, olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet bántani, amelyet érinteni nem szabad. Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk” – adott hangot véleményének. Bethlen a Horthy-korszak második felében – immár exminiszterként – sem értett egyet a zsidóellenes törvényhozással. A zsidótörvényeket gazdasági szempontból felelőtleneknek, humanitárius szempontból elfogadhatatlannak tartotta. Kultuszminisztere Klebelsberg Kunó sem tekintette megoldásnak a zsidók gazdasági életben való visszaszorítását, ha annak a jogegyenlőség sérelme az ára. Helyette a magyar középosztály minden lehetséges eszközzel – nem utolsó sorban az oktatással – történő polgárosodási pályára állítását tartotta célravezető megoldásnak.

A századfordulón kibontakozó keresztényszocializmus sokkal koherensebb és komplexebb eszmerendszer volt annál, semhogy minden társadalmi probléma okát kizárólag a zsidókra vezessen vissza, de az irányzat politikai gondolkodásába zsidóellenes felhangok is vegyültek. Prominens képviselője Prohászka Ottokár a zsidók beolvasását a magyar társadalomba sikertelennek tartotta, saját feladatát a „keresztény társadalom letörésének” megakadályozásában látta. Az általa is megszavazott numerus clausust „faji önvédelmi eszköznek”, szociális törvénynek tekintette, amely a keresztény középosztály pozitív diszkriminációját alapozza meg. Ugyanakkor álláspontja

219 Teleki Pál (1879–1941): politikus, két ízben miniszterelnök, földrajztudós. Elismert földrajztudós, egyetemi tanár, rektor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1938-ban létrehozta a Magyar Táj- és Népkutató Intézetet. A trianoni béke delegáció tagja volt, az ő irányítása alatt készült Magyarország híres vörös etnikai térképe, amelynek alapján a magyarlakta területek védelmében etnikai elven érvelt a delegáció a békekonzferencián. A cserkész mozgalom nagy hatású főszereplője volt. A keresztény nemzeti kurzus első miniszterelnökeként ő terjeszti be a numerus clausust, majd második miniszterelnöksége idején 1939-ben fogadják el a második zsidótörvényt és kezdik el a harmadik zsidótörvény előkészítését.

220 Gyurgyák 2007. 217–253.

nem volt disszimilatív: a keresztényszocializmus céljaként jelölte meg „a jóakarátú és nemzeti érzésű zsidóság” megtérítését a keresztény műveltség és erkölcs számára. A katolikus reneszánsz másik központi figurája Bangha Béla különbséget tett a „faji antiszemitizmus” és az „elvi-erkölcsi antiszemitizmus” között. Utóbbit a keresztény társadalom ellenmozgalmaként fogta fel, amibe nála is belefért a kereszténységre áttértek befogadása. Bangha zsidókérdéssel kapcsolatos hangneme kétségtelenül radikális, helyenként vulgáris is volt, viszont mindvégig elutasította a faji alapú antiszemitizmust, nem tartotta megoldásnak a vagyonok kisajátítását és befogadó attitűdjéhez még a zsidótörvények idején is ragaszkodott.²²¹

A reformkonzervatív ellenzéki történész és politikai gondolkodó Szekfű Gyula a dualizmus és a Bethlen-korszak történetét áttekintő történetpolitikai esszéjében szintén nem térhetett ki a zsidókérdésben való állásfoglalás elől. Úgy látta, a társadalom meghatározó pozícióit a dualizmusban a zsidóság foglalta el, s ezen a magát kereszténynek és nemzetinek valló első világháború utáni új rendszer sem változtatott. A tőke idegen eredete miatt a világgazdasági válság szociális következményeit még kevésbé tolerálja a magyar társadalom. Ezért van az – írja a nagy gazdasági világválság nyomán megerősödő szélsőjobboldalra utalva – hogy a kilátástalan helyzetbe került emberek „meghallgatják a fajvédő szóonokok és tudósok antiszemita előadásait, s az állástalanok él- és rohamcsapatokban látják jövőjüket.” Szekfű szerint azonban mégsem járható út a zsidó vagyonba történő állami beavatkozás, mert ezzel az állam csak a saját létalapját jelentő kapitalizmust tenné kockára. A megoldást a zsidó bevándorlás korlátozásától várta, mert szerinte így az őszintén megmagyarosodott, magyar műveltségű zsidóság és a magyarság közötti viszony közelebb juthatna a végleges megnyugváshoz.²²²

A világgazdasági válság nyomán gyarapodó szociális problémák felborították a Bethleni konszolidáció időszakában a zsidókérdésben kialakult kényes egyensúlyt. Az antiszemitizmust zászlajukra tűző szélsőjobboldali pártok befolyása megnőtt, a kormányzati politikában a társadalmi reformok ügye mindinkább összekapcsolódott a zsidókérdéssel. 1938-ra a nem zsidók pozitív diszkriminációjának programját felváltotta a zsidók hátrányos megkülönböztetésének programja, ami egy nemzeti alapon történő szociális újraelosztási modellben is testet öltött. A tendencia a három zsidótörvény megalkotásában érhető leginkább tetten, de több olyan törvény és rendelet is született, amelyek fokozatosan növelték a zsidóságra nehezedő nyomást. Imrédy Béla²²³ Prohászka Ottokár nyomdokain haladt, amikor antiszemitizmusának legfőbb legitimációját a keresztény társadalmi rend védelmében jelölte meg. Társadalompolitikájának jelszava a modernizáció volt, s ez alatt az elavult társadalomszerkezet átalakítását, a társadalmi mobilitás növelését, a szociális szakadék mérséklését értette. Kezdetben

221 Gyurgyák 2007. 150–153.

222 Szekfű 1935. 444–450.

223 Imrédy Béla (1891–1946): politikus, miniszterelnök, a Magyar Megújulás Pártjának vezetője. 1928-tól a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, majd elnöke. Gömbös Gyula kormányában pénzügyminiszter, majd 1938-tól miniszter, aki egyre inkább a diktatórikus fordulat hívévé vált. 1939-ben elindította a Magyar Élet mozgalmat, 1940-ben megalapította a Magyar Megújulás Pártját. A háború után népbíróság elé állították, és mint háborús bűnöst kivégezték.

– még Darányi gazdaságélénkítő győri programjának kidolgozójaként – a szociálpolitikai újraelosztás volumenének növelését a nagytőkére kivetendő vagyonadóval vélte megoldhatónak, ami a magyar viszonyok között elsősorban a zsidóság vagyonának megsarcolását jelentette. Miniszterelnökként „csodálatos forradalmat” hirdetett, melynek része volt a nagybirtok rovására tervezett gyorsított földosztás, a családvédelmi alap létrehozása, a hivatásrendek felállítása és a „zsidókérdés lezárása” is, ami alatt a 2. zsidótörvény kidolgozását értette. Imrédy politikai gondolkodásában a szociális reform egyben az állam gazdaságirányító szerepének megnövelését, a központosított újraelosztás rendszerének kiépítését is jelentette. A zsidókérdés gazdasági vonatkozásait sorsdöntő kérdésként kezelte, az országban jelen lévő zsidóellenességet „üzleti reakciónak” tekintette. Miniszterelnöksége alatt számos, a mélyszegénységet valóban enyhítő szociálpolitikai intézkedés született (a mezőgazdasági munkanélküliség ellen intenzív mezőgazdasági kultúrák telepítése, a háziipar ösztönzése, Közjóléti Szövetkezeti program, zöldkeresztes kiskert akció), de az intézkedések egy része kifejezetten a zsidóság kárára, egy „arányosításra” törekvő társadalompolitikai koncepció részeként valósult meg. A negatív és pozitív diszkrimináció összekötésének példája a 10 ezer hektoliter feletti szeszipari üzemek alacsony megváltási áron történő államosítása, ami kifejezetten a zsidó kezekben lévő szeszgyárak kisajátítására irányult. Nem véletlen, hogy vele párhuzamosan rendelet született munkanélküli keresztény fiatalok szeszfőzdevezetői képzésére. A rendelet nem érintette a feltehetően keresztény kézben lévő kisüzemeket és a szövetkezeteket, ahol vélelmezni lehetett, hogy zsidókat nem vesznek be tagnak. Hasonló logika fedezhető fel más területeken is. Így például a zöldkeresztes cukorakció terheit, mely a népegészségügyi problémákat okozó alacsony cukorfeldolgozás enyhítésére irányult, fokozódó mértékben hártották a zsidó kezekben lévő cukorgyárakra. Imrédy agrárpolitikájában a középbirtokos parasztságot az arisztokrácia rovására akarta erősíteni, de tervbe vette a zsidó tőke faluból történő kiutasítását is. Később, bukott miniszterelnökként már teljesen azonosult a náci korszakkal, ami elől szerinte nem térhet ki egyetlen ország sem, ezért feladatának egy megmagyarított „konkurens fasizmus” megteremtését tartotta. Ellenzéki pártja a Magyar Megújulás Pártja programjában kifejtette, hogy a zsidókérdést csak „arizálással”, azaz a zsidó tőke keresztény kezekbe juttatásával lehet végérvényesen rendezni. Imrédy 1942-re eljutott a zsidóság elkülönítésének, majd külön államba telepítésének gondolatáig is.²²⁴

Teleki Pál miniszterelnöksége idején fogadták el 1939-ben az Imrédy által előkészített második zsidótörvényt. Kormányzati ciklusa alatt jött létre az Imrédy által beígért és részben a zsidóság elkobzott vagyonából működő Országos Nép- és Családvédelmi Alap. Teleki már a tízes évek végén úgy vélekedett, hogy a zsidóság és a magyarság között küzdelem folyik, a zsidóság „destruktív” hatását kormányzati eszközökkel kell mérsékelni. Míg első miniszterelnöksége idején a zsidóságot – megkülönböztetve a dualizmus felekezeti besorolásától – nem vallásnak, hanem nemzetiségnek tekintette, addig a második zsidótörvény betervezésekor már fajról beszélt. A fő veszélyt a bevándorló keleti zsidókban látta, akikre szerinte nem vonatkozik a jogegyenlőség elve.

---

224 Ungváry 2009. 305–341.

Az első zsidótörvény (1938: XV. tc. „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”) még felekezeti alapon határozta meg a zsidónak minősülő személyek körét. A hatására a zsidók körében elinduló tömeges kikeresztelkedés nyomán a szélsőjobboldal szigorításokat követelt. A már származási alapon kirekesztő második zsidótörvény faji szemléletét („A zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló 1939. évi IV. törvénycikk) Teleki felsőházi beszédében azal indokolta, hogy a vallás cseréje önmagában nem szünteti meg a zsidósággal való összetartozás tudatát. Elismerte, hogy a törvény sérti a magántulajdon szentségét és a jogegyenlőséget, de úgy vélte magasabb érdekből megengedhető a polgári állam jogrendjének megbontása: „Ez a törvényjavaslat sok tekintetben jogfosztás az egyedekre nézve. [...] De jogfosztás az egyedekkel szemben a nemzet magasabb érdekéből [...] az állam, vagy a nemzet jogos önvédelemből mindenkinek korlátozhatja szerzett jogát.”²²⁵

Az állami szociálpolitika részeként 1940-ben elinduló ONCSA társadalompolitikai célja az úgynevezett „kiegyenlítés” volt. Alatta a magyar etnikumhoz tartozó szegényparasztság felemelését értették, bevallottan más nemzetiségek, elsősorban a zsidók rovására.²²⁶ Az ONCSA – amellet, hogy 84 ezer nincstelen családnak biztosított egzisztenciát, lakást megélhetést – az „örségváltás” antiszemita programjának egyik gyakorlati eszköze is volt. 1942-ben született meg a rendelkezés a zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok kisajátításáról, aminek háttérében az a társadalompolitikai megfontolás állt, hogy a kisajátított javakból finanszírozzák tovább a szociálpolitikai reformokat. Az ONCSA keretében folyósított kölcsönök odaítélésének feltétele a magyarsághoz tartozás mellett a keresztényi szellem, és a politikai megbízhatóság volt. A zsidókkal való házasságot fajbiológiai alapon tiltó 1941-es harmadik zsidótörvény értelmében házassági kölcsönt az ONCSA-n keresztül az kaphatott, akinek a származását előtte ellenőrizték. Hasonló céllal, a zsidó ingatlanoknak az óvodák, egészségházak céljaira való felhasználását javasolta 1944 nyarán Jaross Andor belügyminiszter állásfoglalása, amelynek kivitelezését szintén az ONCSA-ra bízta volna.²²⁷

A fenti példák azt jelzik, hogy a korszak társadalompolitikája a társadalmi egyenlőtlenségekből eredő feszültségeket részben olyan szociálpolitikai eszközökkel kívánta kezelni, amelyek előbb burkoltan etnikai, majd egyre nyíltabban faji szempontok szerint határozták meg a kedvezményezettek és a diszkriminációval sújtottak körét.

Hivatkozott irodalom:

- Balogh Margit: *Quadragesimo anno. História*, 13. évf. (1991) 5–6. sz. 6–7.
 Bárdi Nándor György: *A minőség fölénye. Korunk*, 8. évf. (1997) 11. sz. 52–78.
 Bartha Ákos Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás*, 49. évf. (2017) 2. sz. 40–57.
 Cora Zoltán: *A szociálpolitika válaszútjai Magyarországon: a mintakövetés lehetőségei és kényszerei (1938–1950)*. Doktori értekezés. Szeged, 2011, SZTE.

225 Gyurgyák 2007. 380–382.

226 Hámori 2004. 5–12.; Hámori 2008. 25–55.

227 Szikra 2008. 35–77.

- Cora Zoltán: Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika Magyarországon. – In: Így kutattunk mi! Tanulmánykötet III. A Nemzeti Kiválóság Országos Program ösztöndíjasainak tanulmányaiból. 3. köt. Budapest, 2014, Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, 57–66. http://real.mtak.hu/23348/7/kovrig_bela_es_a_produkativ_szocialpolitika_magyarorszagon.pdf (2020.09.30.)
- Egresi Katalin: Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939. Budapest, 2008, Napvilág.
- Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Budapest, 1997, Pannonica.
- Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Budapest, 1977, Akadémiai.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Budapest, 2007, Osiris.
- Hámori Péter: ONCSA. Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. Országépítő, 15. évf. (2004) 2. sz. 5–12.
- Hámori Péter: Utak az Országos Nép- és Családvédelmi Alaphoz. In: Szilágyi Csaba (szerk.) Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1941–1945). Budapest, 2008, Gondolat – Barankovics. 25–55.
- Kovrig Béla: Fasizmus – Hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika. Szeged, 1934, Városi Ny.
- Kovrig Béla: Magyar társadalmpolitika. Kolozsvár, 1944, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem.
- Kovrig Béla: Szociálpolitika. Budapest, 1936, Magyar Szemle Társaság.
- Kovrig Béla: Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon. Budapest, 2019, Barankovics – Gondolat.
- Lackó Miklós: Válságok, választások. Budapest, 1975, Gondolat.
- Kollega Tarsoly Iván (szerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. 4. köt. Egyházak, felekezetek. A Horthy-korszak egyházai. Budapest, 1996–2000, Babits.
- Merre megyünk? Budapest, 1943, EMSZO – KALOT.
- Mihelics Vid: Az új Portugália. Budapest, 1939, Franklin.
- Mihelics Vid: Az új szociális állam. Társadalmpolitikai és gazdasági rendelkezések Európa legújabb alkotmányában. Budapest, 1931, Szent István Társulat.
- Németh László: Új politika. In: Németh László: Kisebbségben – a minőség forradalma. Budapest, 1939, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Ny. 547–551.
- Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok. Budapest, 2009, Napvilág.
- Petrás Éva: A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata. Kovrig Béla kereszténydemokrata szociálpolitikus kommunizmus képe. Hét Hárs, 15. évf. (2016) 3. sz. 56–63.

- Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: Feitl István (szerk.): Nyitott/zárt Magyarország: Politikai és kulturális orientáció 1914–1949. Budapest, 2013, Napvilág. 77–92.
- Petrás Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében (1931–1944). Egyháztörténeti Szemle, 14. évf. (2013) 2. sz. 1–19.
- Petrás Éva: Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulóján 2018. augusztus 25-én rendezett „Útkeresés két korszak határán” c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. (Kézirat.)
- Romsics Ignác: A Horthy rendszer jellegéről. Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. Rubicon, (1997) 1. sz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_jellegerol_elitizmus_tekintelyelv_konzervativizmus (2020.09.30.)
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2001, Osiris.
- Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1935, Királyi Egyetemi Nyomda.
- Szikra Dorottya: A produktív szociálpolitika és a zsidótörvények. A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországn. Századvég, 12. évf. (2008) 2. sz. 35–77.
- Dr. Parassin József – Dr. Gortvay György (szerk.): Társadalmpolitikai feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott közegészségi és társadalmpolitikai országos értekezlet munkálatai. Budapest, 1927, Franklin.
- Tiszai Attila: Keresztény szociálpolitika? Szolgatárs, 23. évf. (2014) 3–4. sz. 61–65.
- Ungváry Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány (1900–1948). Budapest, 2009, Osiris. 305–341.
- XI. Pius pápa Quadragesimo anno kezdetű enciklikája (1931). https://web.archive.org/web/20100902073658/http://ocipe.hu/_KatSzoc/qa1.htm#T50 (2020.09.30.)
- Zachar Péter Krisztián: Az egyház társadalmi tanítása és az emberarcú piacgazdaság. Jelűjság, <http://www.jelujsg.hu/az-egyhazi-tarsadalmi-tanitasa-es-az-emberarcu-piacgazdasag> (2020.09.30.)

2.1.3. A szociálpolitika és a társadalombiztosítás fejlődése a két világháború közötti időszakban (Cora Zoltán)

Az 1.1.3. fejezetben már említettük, hogy az első világháború során nem került sor lényeges változtatásra sem a társadalombiztosítás, sem pedig általában a szociálpolitika területén. Az 1920-as évek elején sem születtek új törvények, melyben a világháború és az 1920-as trianoni békeszerződés teremtette gazdasági nehézségek is közrejátszottak. Ebben az időszakban inkább megszorító intézkedésekre került sor, mintsem fejlesztésekre. Csak az ország pénzügyi helyzetének megszilárdulása után (1926) kerülhetett sor a társadalombiztosítás további reformjaira. Az 1920-as évek munkajogi javaslatai modern formájukban elbuktak. Ennek az volt a fő oka, hogy ekkor még a 19. századi paternalista munkaviszony-felfogás érvényesült. Ezek a kezdeményezések ugyanakkor hozzájárultak a biztosítás későbbi reformjainak sikeréhez.²²⁸

Az új társadalombiztosítási törvény így a modern munkavállalói viszony kialakítása körüli vitába illeszkedett. Kétségtelenül hozzájárult az újabb törvények elfogadásához az is, hogy a konzervatív establishment a szociális biztosítás szélesítésével igazolni szerette volna azt is, hogy az első világháborút követő forradalmakhoz hasonlóan a keresztény-konzervatív kurzus is a „haladó gondolkodást” képviseli. Ezzel a korszakban mindvégig meglévő, szociáldemokratákkal szembeni álláspontjukat is artikulálták.²²⁹

Az 1927. évi XXI. törvény, amely 1928. január 1-től lépett életbe, egységes, átfogó rendszerbe foglalta az addigi egészségbiztosítást, és tovább tágította a kötelezően biztosítottak körét.²³⁰ Ehhez a törvényhez kapcsolódott az 1928. évi XL. törvény, melyben a kötelező öregségi (és rokkantság, özvegyiség, árvaság esetére szóló) biztosításról rendelkeztek.²³¹ A kötelezően biztosítottak köre az 1927. évi XXI. törvény-

---

228 Bódy 2003. 200–212.

229 Bódy 2003. 213.

230 Tulajdonképpen az 1907 és 1927 közötti rendeleteket iktatták törvénybe. 1927: XXI. 1–10. §., illetve 55–60. §. Ebbe beletartoznak az üzemi, ipari, és kereskedelmi alkalmazottakon kívül a bányavállalatok dolgozói, egyes tisztviselői rétegek, valamint a házi és gazdasági cselédek. A törvényjavaslat a Bethlen–Peyer paktumnak megfelelően már 1924-re elkészült, de csak 1927-ben nyújtották be.

231 Az egészségbiztosításhoz hasonló történelmi előzmények után az 1912. évi LXV. tc. rendelkezett az állami alkalmazottak és hozzátartozóik nyugellátásáról. A bányászati dolgozók nyugérbiztosítását pedig az 1925. évi XXXIV. tc. vezette be. A kötelező öregségi (és rokkantság, özvegyiség, árvaság esetére szóló) biztosítást az 1928. évi XL. törvény írta elő azokra nézve, akik az 1927. évi XXI. törvény értelmében már részesültek egészségbiztosításban. Kivételt csupán néhány foglalkozási csoportot jelelt: 1928: XL. 1–14. §.; A háztartási cselédeket csak 1944-ben vonták be a nyugdíjbiztosításba. A járulékok 5%-ig terjedtek, s napibérsztyályok szerint változtak. A nyugdíjkorhatárt 65 évben állapították meg. A várakozási időt az öregségi biztosításnál 400 hétben (valamivel több, mint hét és fél év), a rokkantsági és özvegyi nyugdíjak esetében pedig 200 hétben állapították meg. Gyáni – Kövér 2006. 369.

ben megnevezett foglalkozási ágakban dolgozókra terjedt ki, kivéve a kisiparosokat, a kiskereskedelmi alkalmazottakat, az állami és önkormányzati közalkalmazottakat, a mezőgazdasági munkásokat valamint a tengeri hajózásnál dolgozókat és vízi társulatok alkalmazottait.²³² A törvény 1929. január 1-jén lépett életbe. Az Országos Munkásbiztosító Hivatalt Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) néven szervezték újjá. A magánalkalmazottak biztosítását a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI) szervezte meg.²³³ 1928-as nyugdíjtörvénnyel az ipari munkásság lefedettsége szinte teljesen egészében megvalósult.

Az agrármunkásokkal kapcsolatban az 1927. évi XXI. tc. a korszakban domináns konzervatív szociálpolitika szellemiségével összhangban csupán a balesetbiztosítást tartotta indokoltnak.²³⁴ Ennek megfelelően a korszakban a mezőgazdasági dolgozók biztosítása megoldatlan maradt, hiszen egyes csoportjaik számára is csak 1938-ban fogadta el a parlament a kötelező öregségi biztosításról szóló törvényt. Ugyanakkor a kötelező társadalombiztosításhoz kapcsolódóan külön hangsúly esett a családtámogatásra: a családi pótlékot igen korán, már 1912-ben bevezették. A családpolitika az 1930-as évek végére az egyik legfőbb népesedéspolitikai eszközzé vált.

Intézménytörténetileg külön ágat képviselt a bányászati dolgozók biztosítását ellátó bányatárspénztárak rendszere. Létesítésüket minden bányatársaság esetében – osztrák mintára – már 1854-ben elrendelte a magyarországi osztrák abszolutista kormányzat. Az 1907. évi XIX. tc. rögzítette függetlenségüket, s 1927-ben már 19 ilyen bányatárspénztár működött a trianoni ország területén.²³⁵ A társpénztárak

232 1929-re azonban gyakorlatilag a teljes ipari munkásságot, valamivel több, mint 900 000 főt ölelt fel a kötelező magyar társadalombiztosítási rendszer. A közalkalmazottak és köztisztviselők számára 1921-től az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA) folyósított járadékokat. Az OTBA 2%-os járulékokból fedezte a biztosítást, valamint ingyenes háziorvosi ellátást, kórházi gyógykezelést, gyógyszerellátást, üdültetést, gyermekágyi és temetkezési segílyt nyújtott. Az OTI-nál és a MABI-nál biztosítottak átlagosan 5%-os járulékokat fizettek, az OTBA-hoz hasonló ingyenes szolgáltatásokat, 55%-os táppénzt, ingyenes szülészeti ellátást, valamint szoptatási segílyt kaptak. A családtagok is részesültek a kórházi, orvosi és gyógyszerészeti ellátásban, ugyanakkor általában csak a teljes biztosítás szolgáltatási idejének feléig. A baleseti biztosítás esetén a járulékot a munkaadó fizette. A baleseti táppénz 20 hétig járt, s ingyenes kórházi és orvosi ellátással egészült ki. A jogosult 20 hét után a bér 2/3-át kitevő készpénzben folyósított táppénzt kapott. A kötelező biztosítási rendszerben temetési segíly és a férj jövedelmének 20%-át kitevő özvegyi járadék is járt. Bikkal 1943. 50–52.

233 AMABI-hoz tartozott a tisztviselők, könyvelők, pénztárosok, levelezők, kereskedelmi alkalmazottak és utazó ügynökök biztosítása. A korban ez az intézet adta a legmagasabb társadalombiztosítási szolgáltatásokat. Bikkal 1943. 45–46.; Vörös 1985. 1. 434.

234 „A mezőgazdasági munkásnak az ipari munkással szemben kisebb intelligenciája, ennek folytán munkájánál jóval csekélyebb értéke, életszükségleteinek egyszerűbb köre, a melyek mind lehetővé teszik, hogy a mezőgazdasági munkások ezreire nézve egy meghatározott, nem nagyon magas összegben megállapított segíly csakugyan a baleset alkalmával fizetendő és biztosítandó járadék jellegével bírjon.” 1927. évi XXI. tc. 8. §. A mezőgazdasági munkavállalókon kívül nem voltak kötelezően biztosítva a közalkalmazottak, a Belügyminisztériumi szervek dolgozói, az egyházi szervezetek tagjai, a szellemi szabadfoglalkozásúak, a háztartási alkalmazottak, valamint azon személyek, akik esetében a munka nem megélhetési forrásként szolgált (családtagok).

235 Vörös 1985. 1. 59.

betegségi és nyugdíjszolgáltatásokat nyújtottak, baleset ellen tagjaik az Országos Balesetbiztosítónál, majd az OTI-nál szereztek biztosítást. A 4400/1926. N.M. sz. r. egy rendszerbe vonta össze a bányanyugbér különböző biztosításait, és az Országos Munkásbiztosító Pénztárba integrálta azokat. Ezt követően a 6100/1928. N.M. sz. r. pedig a bányanyugbérék szintjét az OTI ipari nyugdíjbiztosításainak színvonalához igazította.²³⁶ Ez egyes esetekben a bányanyugbérék alacsonyabb szinten történő nivellálását jelentette, ugyanakkor egy egységesebb és racionalizáltabb társadalombiztosítás felé mutatott.²³⁷

A jóléti intézmények keretei az önkormányzatiság elve alapján jöttek létre.²³⁸ Magyarországon tehát a némethez hasonló jóléti rendszer épült ki. Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye lehetővé tették a kiadások és szociális jogok kiterjesztését, ami a korszak végére az ipari munkásság szinte teljes lefedettségében valósult meg.²³⁹ Jóllehet az 1870-es évek magyarországi szegénypolitikájához képest az 1930-as évekre megszilárduló biztosítási rendszer igen lényeges előrelépést jelentett, mégis számos megoldatlan kérdést és területet – például a mezőgazdasági népesség biztosítása, vagy a munkanélküli biztosítás – hagyott az 1940-as évek szociálpolitikája számára. A kormányzati szociálpolitika és a társadalombiztosítási rendszer alakulását azonban nem csupán a két világháború közötti politikai struktúrák adottságai, hanem a szociális kérdéshez kapcsolódó különböző eszmei áramlatok és mozgalmak, valamint a külföldi minták átvétele is befolyásolta.

Magyarország szociálpolitikájának két világháború közötti hiányosságait illetően a meg nem valósult teljes agrár-társadalombiztosítás és a földreform mellett a munkanélküliség esetére szóló biztosítást említhetjük. Ha a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országokat vizsgáljuk, szinte mindegyik állam rendelkezett valamilyen, önkéntes vagy kötelező, munkanélküliség esetére szóló biztosítással vagy segélyezési rendszerrel. Az európai szociális jogok és társadalombiztosítás fejlődésén belül a munkanélküli biztosítással kapcsolatban azonban fontos néhány szempontot kiemelni. Először is a biztosítások törvénybe iktatásának kronológiai sorrendjét tekintve általában utolsóként vezették be a munkanélküli biztosítást, mely számos esetben nem állt egyértelmű összefüggésben az adott ország vagy régió társadalmi és politikai fejlettségével, valamint a munkanélküliség arányának alakulásával.²⁴⁰ 1914 előtt a szakszervezetek ellenálltak a kötelező rendszer bevezetésének, mivel az állami beavatkozás növekedésével saját befolyásuk háttérbe szorulásától tartottak. Ennek megfelelően a nyugat-európai és skandináv országokban hol önkéntes, hol kötelező munkanélküli

236 A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 51–54.

237 Laczkó 1968. 19–20.

238 A biztosítási kifizetéseket helyi szinten a kerületi pénztárak bonyolították, melyből 1941-ben már 52 működött Magyarország területén. Ezekhez részletesen lásd A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 62–64., 93–94.; Bikkal 1943. 44–45.

239 A társadalombiztosítási törvényhozással párhuzamosan 1926 és 1927 folyamán Magyarország 11 nemzetközi egyezményhez csatlakozott, melyek elsősorban a baleseti kártalanítások megfelelő és minimális formáit írták elő. Ormos 2006. 157.

240 Alber 1981. 151–153.

biztosításokat léptettek életbe, viszont 1945-re Hollandia, Franciaország és Svájc kivételével a kötelező biztosítás terjedt el.²⁴¹

Kelet-Közép-Európában a két világháború közötti periódusban – Csehszlovákiát leszámítva – a nyugat-európai rendszerhez hasonló munkanélküliség esetére szóló biztosítás nem létezett, mivel a régióban más szociálpolitikai felfogás dominált, illetve többnyire hiányzott a biztosítási ág bevezetéséhez szükséges anyagi fedezet.²⁴² A biztosítás helyett így többnyire a szegénygondozás, ínségmunkák vagy közmunkák rendszerét alkalmazták. 1918 után az Osztrák–Magyar Monarchia területén újonnan megalakult országokban teljes pénzügyi dezintegráció következett be, így az 1920-as évek közepéig a rekonstrukció miatt is igen komplikált lett volna a munkanélküli biztosítás megvalósítása. E jóléti program megindítását ugyanakkor Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter már 1922 óta napirenden tartotta. Vass szerint a biztosítást a munkaadók által fizetett kétszeres járulékok hozzájárulásaiból kellett volna fedezni. A gazdasági konszolidációban résztvevő nagytőkés körök – elutasítva a további munkaadói adóztatást – azonban az államra hárították volna a fedezet előteremtését, melyet a kormánynak közmunkák formájában kellett volna biztosítania.²⁴³ A Bethlen-kormány azonban – jóllehet a NEP 1922-es választási programjában szerepelt a munkanélküliség esetére szóló biztosítás – az állam gazdasági nehézségei mellett és a konszolidációs program más kötöttségei miatt ennek aligha tudott eleget tenni az 1920-as évek első felében.²⁴⁴

A munkanélküli biztosítás negligálásához további politikai tényezők is hozzájárultak. Az 1920-as évek első felében a 1918–1919-es forradalmak szociálpolitikai törekvései „nemkívánatosá” váltak, mivel a Horthy-rendszer velük szemben határozta meg magát. Az 1926-os Vass-féle javaslat 4%-os, munkáltató által fizetett járulék mellett vezette volna be a Munkanélküli Biztosítási Alapot, mely 13 hétig fizetett volna járadékot az állását veszített munkavállalónak. A minisztériumi tárgyalások és a Magyar Közgazdasági Társaság ankétjain levezetett, igen kemény hangvételű munkaadói – főként a GYOSZ részéről megnyilvánuló – és munkavállalói viták miatt azonban Vass végül a javaslatot levette a napirendről. A társadalombiztosítás kiterjesztésének 1926-os parlamenti vitájában pedig ennek megfelelően a kötelező munkanélküli biztosítást a súlyos

241 A nyugat-európai és skandináv országok közül önkéntes rendszert hozott létre: Franciaország (1905), Norvégia (1906), Dánia (1907), Hollandia (1916), Finnország (1917), Belgium (1920), Svájc (1924), Svédország (1934). A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO – International Labour Office) 1919-ben megfogalmazott Munkanélküliségi Ajánlásában (Unemployment Recommendation) minden országot hatékony munkanélküliségi rendszer bevezetésére biztatta. Részben ennek köszönhető, hogy az első világháború után több ország a kötelező rendszert választotta. Számos önkéntes biztosítással rendelkező ország áttért a kötelező biztosításra: Nagy-Britannia (1911), Olaszország (1919), Ausztria (1920), Írország (1923), Németország (1927), Norvégia (1938), Belgium (1944), Hollandia (1949), Franciaország (1967), Svájc (1976). Alber 1981. 154–155.

242 Kovrig 1944. 12–13.

243 Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a munkaadók a munkanélküliség fenntartásából hasznot is húzhattak, mivel így a béreket alacsonyabb szinten tarthatták. Béremelés-követelések esetén a dolgozókat a munkaadók elbocsáthatták, s alaphéremért helyükre munkanélkülieket vehettek fel. Továbbá a munkaadók sztrájkok esetén a munkanélkülieket sztrájktrórákként fel tudták használni. Laczkó 1968. 136–138.

244 Ormos 2006. 155.

gazdasági implikációkra hivatkozva leszavazták, habár a szociáldemokraták és több konzervatív politikus is támogatta, például Apponyi György, Kovrig Béla vagy Dréhr Imre.²⁴⁵ Emiatt a munkanélküli biztosítás kimaradt az 1927–1928-as társadalombiztosítási törvényhozásból. A gazdasági válság idején, illetve azt követően az egyre hátrózottabb követelményeket megfogalmazó szociáldemokrata interpellációkra pedig – Károlyi Gyula igen rövid kísérletét leszámítva – csupán kormányígéretet születtek.²⁴⁶

Gazdasági és politikai okain túl a munkanélküli biztosítás elvetése társadalomfilozófiai megfontolásokra épült. A szociáldemokrata és szociálliberális megfontolásokkal szemben a domináns keresztény-konzervatív szociálpolitika – a gazdasági nehézségek mellett – erkölcsi érvekre hivatkozva utasította el a biztosítás bevezetését.²⁴⁷ A munkavállalásra vonatkozó hagyományos 19. századi liberális felfogás szerint a munkanélküliség eleve az egyén erkölcsi hibájából fakad, így a munkanélküli élethelyzet morálisan degradáló. A munkanélküli biztosítás bevezetése külön megélhetési forrást ad, s ezáltal nem serkenti a munkavállalást, sőt „ránevel” a munkanélküli létre.²⁴⁸

Ennek megfelelően a korszakban a munkanélküliek felkarolása elsősorban az ínségmunkákban és segélyezésben merült ki. Rendszeres támogatást csupán egyes szakszervezetek nyújtottak, a nagyobb városokban, legfőképp Budapesten rászorultsági elven nyugvó segélyakciókat szerveztek.²⁴⁹ A munkanélküliség megítélésénél a magyarországi szociálpolitikában hármas csoportosítást alkalmaztak: munkaképtelenek, munkanélküliek és munkakerülők.²⁵⁰ Az első két csoportnál lehetséges segélyezés ellenszolgáltatás fejében történt: az állami hatóságoknál vagy valamilyen közszervezetnél kellett közmunkát végezni. Utóbbi leginkább a magas munkanélküliségi rátával rendelkező, s főképp frissen diplomázott értelmiségi réteget érintette, míg a nem renitens közmunkákat többnyire más társadalmi csoportokkal végeztették.²⁵¹

245 A kötelező munkanélküli biztosítás fő támogatói a szociáldemokraták voltak, akik főképp a korábbi ínségmunkák és segélyek stigmatizáló hatását szerették volna megszüntetni az új biztosítási ág bevezetésével. Az MSZDP politikusai gyakran hivatkoztak az 1919-es párizsi békeszerződések munkaviszonyra vonatkozó klauzuláira, ahol a társadalombiztosítás kiterjesztését jelölték meg a jövő szociálpolitikájának fő irányaként. 1924-ben az MSZDP és a szakszervezetek kampányt indítottak a biztosítás bevezetése érdekében, mely az 1926-os vitákban kulminált. Egresi 2008. 80–81., 281–282.; Ormos 2006. 156.; Kovrig 1944. 14–15.

246 Ormos 2006. 158., 171.

247 Az ellenzőkhöz csatlakozott ugyanakkor Kovrig Béla és Dréhr Imre konzervatív szakértők. Propper Sándor szociáldemokrata szociálpolitikus szerint ugyanakkor a munkanélküli biztosítás bevezetése már társadalmi minimum kérdése. Propper 1933. 75–83. Ugyanerre az álláspontra helyezkedett Hilscher Rezső is. Hilscher 1928. 41–42.

248 Ladik 1940. 5–8.; Tegzes 1941. 42.

249 Bódy 2005. 1457–1475.

250 123 800/1929. PÜM sz. rendelete 3.§. 1. a-b. pontja munkakerülés esetén megtiltotta a segélyezést. Ferge 1986. 115.

251 Az ínségmunka megítélése céljából környezettanulmányt végeztek, azaz a rászorultsági elvet érvényesítették. A munka idejére a rászoruló „ínséges igazolványt” kaptak. Az ínségbérek azonban nem haladták meg a korabeli napszámberéket, így egy többtagú családnak legfeljebb a létminimum körül mozgó életszínvonalat garantálhattak. A rendszerből minden esetben ki voltak zárva az „érdemtelenek”: az önhibájukból munkakerülők és a cigányok. A munkanélküli biztosítás bevezetését a gazdasági válságot követően a 181 635/1931. NM sz. rendelettel meg is tiltották. Ferge 1986. 116–120.

Jóllehet a meg nem valósult munkanélküli biztosítás a korszak magyar szociálpolitikájában hiányosságként jelent meg, bevezetésének elhalasztását pontosabban ítélnék meg, ha a kelet-közép-európai régióban működő munkanélküliség elleni rendszerekkel vetjük össze. 1929-ben a kelet-közép-európai térség országaiban még viszonylag alacsony volt a munkanélküliség aránya, viszont 1931-re Romániát leszámítva mindegyik országban többszörösére nőtt a munkanélküliek száma. Ekkor a térség országai közül Magyarországon volt a legnagyobb a munkanélküliség: 1931–1932-ben 560 000–610 000 között mozgott a regisztrált munkanélküliek száma.²⁵² Ezzel szemben Ausztriában, Csehországban, és Lengyelországban csupán 200 000–300 000 munkavállaló volt munka nélkül. Ugyanakkor az 1930-as évek végéig – a nyugat-európai csökkenő tendenciától eltérően – mindegyik kelet-közép-európai országban magas maradt a munkanélküliség szintje, melyet csak a háborús gazdasági konjunktúra volt képes csökkenteni.²⁵³

Így az 1930-as években a munkanélküli biztosítás felértékelődött. Magyarországon e jóléti program kiépítését még indokoltabbá tette, hogy az 1930-as években a reálbérek nem emelkedtek, egyes foglalkozási csoportok esetében pedig még csökkentek is, és csupán az 1930-as évek végén nőttek újra.²⁵⁴ Ugyanakkor a kelet-közép-európai térségben csupán Csehszlovákiában került sor a munkanélküliségi biztosítás hivatalos bevezetésére.

A Csehszlovák Köztársaságban a 267/1921. sz. törvény értelmében az ún. genti rendszert honosították meg. Ez azt jelentette, hogy a munkanélküli segélyeket a szakszervezetek folyósítják a munkavállalóknak a munkabérekéből levont járulékok alapján. A járadékok azonban nem haladhatták meg a munkabér legfeljebb kétharmadát. A munkanélküli segélyezést 1933-tól állami hozzájárulás egészítette ki (161/1933. Korm. sz. r.), mely igen méltányos juttatást jelentett a térség más országainak ínségmunka-rendszereihez képest.²⁵⁵ Habár Jugoszláviában is létezett egy kezdetleges munkanélküli biztosítás (1938. január 1-től), ez viszont csak a bányászati és kohászati dolgozókra terjedt ki. Romániában a magyarországi rendszerhez hasonlóan közhatósági munkákat végeztek az „ínségesekkel”, melyet az egészségügyi és népvédelmi alapból finanszíroztak. Habár Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon intézményileg különbözőképp oldották meg a munkanélküli segélyezést, azt mindig valamilyen közmunkarendszer egészítette ki.²⁵⁶

252 Ferge Zsuzsa számításai szerint Magyarországon ez az adat 1932-ban 24%-os munkanélküliséget takart, s az 1929-es életszínvonal 70%-át. A munkanélküliségi ráta alakulása szerinte a következőképp alakult: 1929: 13%, 1932: 24%, 1935: 17%, 1941: 11%, 1942: 5,5%. Ferge 1986. 35.

253 Tomka 2009. 289–291.

254 A munkások és alkalmazotti állások többségénél a reálbér stabilitása mutatható ki, a tisztviselők esetében viszont 1936-ban az 1929-es szintnek már csak 80%-át érte a fizetés. Az 1930-as évek második feléig tehát legfeljebb a reálbérek stabilitásáról beszélhetünk. Ugyanakkor 1937-től a reálbérek növekvő tendenciát mutattak, s a háborús konjunktúra következtében az életszínvonal emelkedése csökkenő munkanélküliséggel párosult. Egresi 2008. 224–228.

255 A csehszlovák munkanélküli biztosítás értékét emelte, hogy családos munkavállalóknak az állami pótlék 2–3-szorosát utalták ki. Kovrig 1944. 16.

256 A jugoszláv biztosítás azonban anyagi fedezet híján a második világháborús konjunktúra 1939-től való kibontakozásáig gyakorlatilag nem volt képes folyósításokra. Romániában 1938-tól – szintén e konjunktúrának köszönhetően – nagyobb lendülettel indult meg a közmunkaszervezés. Kovrig 1944. 17., 30–31.

Fontos tehát, hogy e segélyezési rendszerek eltérő formáitól függetlenül az alapelv azonos maradt: munkanélküli segélyezés csak munkavégzés ellenében adható.

A munkanélküli biztosítás két világháború közötti Magyarországi helyzetét vizsgálva tehát arra a megállapításra juthatunk, hogy bár a nyugat-európai programok általános bevezetési időpontjához képest a magyar munkanélküli biztosítás „késésben” volt, a kelet-közép-európai térség más országaihoz viszonyítva sem anyagi feltételeit, sem pedig politikai döntéshozatali mechanizmusait tekintve nem lehet elmaradottnak minősíteni. A konzervatív szociálpolitikát megvalósító kelet-közép-európai országokban ugyanis a munkanélküliséget a munka hagyományos erkölcsi megítélése alapján értelmezték, ezért magas arányát a rendszer pozícióját potenciálisan veszélyeztető tényezőnek tekintették. Tulajdonképpen e miatt kapcsolták a többnyire létminimum szintje alatt mozgó munkanélküli segélyezést közmunkavégzéshez.²⁵⁷ Kétségtelen azonban, hogy Magyarországon és a régióban Nyugat-Európához viszonyítva hiányterületnek minősíthető a munkanélküli biztosítás.

A két világháború közötti munkanélküliség külön vetületét képezi, hogy az enyhítésére tett intézkedések egy részénél, például új állások létesítésénél elsősorban az értelmiségi munkanélkülieken kívánt segíteni a kormányzat. A Gömbös-kormány 1936-os statisztikai összeírása alapján 34 500 volt az értelmiségi munkanélküliek száma. Azonnali kormányintézkedéseknek megfelelően ebből 1350-et sikerült elhelyezni az állami közigazgatásban és pénzügyintézeteknél, ugyanakkor számos átképzési tanfolyamot indítottak meg, melyeknek az is célja volt, hogy „a magángazdasági szektort [...] képzett keresztény fiatalokkal” töltsék fel.²⁵⁸ A keresztény értelmiség munkához juttatását szolgálta a 4.600/1937. M.E. sz. rendelet is, mely az időközben átképzettek részére Nemzeti Önállósítási Alapot hozott létre.²⁵⁹ Az Alap olyan helyre irányította a „frissen végzetteket”, ahol munkaerőhiány jelentkezett, s kétségtelenül a zsidóság visszaszorításának eszközéül szolgált.²⁶⁰

A korábbi fejezetben bemutattuk, hogy a magyarországi társadalombiztosítási rendszer néhány további hiányossággal is rendelkezett. Nem létezett mezőgazdasági betegbiztosítás, a meglévő baleseti és öregségi járadékok (átlagosan 60 P) a létminimum (átlagosan

---

257 Ormos Mária hasonló következtetésre jut, mivel a munkanélküliség tekintetében az 1930-as évek európai szociálpolitikája szerinte sem tekinthető „jólétinek”. Ormos 2006. 196–197.

258 A trianoni Magyarország területére a határon túli területekről igen nagy számú tisztviselő és értelmiségi érkezett, miközben az 1920-as, 1930-as években a honi értelmiség is állásgondokkal küszködött. 1936-ban 850 főiskolai végzettségű munkanélkülit ideiglenesen az állami közigazgatási szektorban helyeztek el. További 500 felsőfokú képesítésű munkanélkülinek a GYOSZ-nál, valamint a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületénél hoztak létre munkahelyeket. Bikkal 1943. 79–80.

259 A 2 000 000 P-vel rendelkező Alap önállósítási segélyigénylési feltételei közé tartozott, hogy az igénylő legfeljebb 40 éves lehetett, rendelkezett a megfelelő képzettséggel, s erkölcsileg feddhetetlen életet élt. Az igénylőnek hajlandóságot kellett mutatnia az Önállósítási Tanács utasításainak végrehajtására, valamint ellenőrzésének elfogadására. A segély összege változó volt, 10 év alatt kellett törleszteni. További sajátosság volt, hogy a zsidó származásúak nem igényelhettek az Alaptól. A Nemzeti Önállósítási Alap a kereskedelem szolgálatában (1941) Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban SOL), 286. f.

260 Bikkal utalt is az örsékváltás fontosságára. Bikkal 1943. 82.

100–120 P) alatti szinten mozogtak. Nem volt továbbá munkanélküli biztosítás sem, mivel a korszak társadalmpolitikája és a „produktív szociálpolitika” munkahelyteremtéssel és önálló egzisztenciák létesítésével kívánta megoldani a munkanélküliség problémáját. Ezen túlmenően több kisebb társadalmi csoport csupán az önkéntes biztosítás lehetőségével rendelkezett. A magyarországi társadalombiztosítási rendszer tehát 1941-ben a szolgáltatások esetében nem garantált létminimumot, s a szociális jogok tekintetében sem nevezhető univerzálisnak, azaz nem állampolgári jogon juttatott járadékokat, hanem a munkavállalás alapján s elsősorban az ipari munkásoknak és alkalmazotti rétegeknek.

Ugyanakkor Tomka Béla kutatásai igazolták, hogy a magyar jóléti állam a két világháború közötti periódusban európai összehasonlításban összességében konvergált Nyugat-Európa jóléti fejlődési tendenciáihoz.²⁶¹ Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a bismarcki rendszerben a foglalkoztatáson alapuló biztosítás bővítésével egy olyan fejlődési logika érvényesült, mely a hasonló rendszerrel rendelkező országokban is jóléti expanziót eredményezett.²⁶² Ezt a tendenciát jól reprezentálja, hogy a térség két, magyarországihoz hasonló jóléti berendezkedésű országa, Csehszlovákia és Lengyelország társadalombiztosítási fejlődése nem sokban tért el a magyarországitól.²⁶³

Csehszlovákia, amint azt már a munkanélküli biztosítással kapcsolatban részben már bemutattuk, összességében fejlettebb szociálpolitikát épített ki, mint Magyarország. Az Osztrák–Magyar Monarchia részeként kiépülő kötelező társadalombiztosítási rendszert a Csehszlovák Köztársaság az első világháborút követően továbbfejlesztette. A nyugdíjbiztosítást már 1909-ben kiterjesztették a köztisztviselőkre, majd 1924-ben minden munkavállalóra.²⁶⁴ További különbséget jelentett, hogy Csehszlovákiában létezett munkanélküli biztosítás, míg Magyarországon ezt nem vezették be a korszakban. Ennek ellenére a biztosítási rendszer azonos elvek alapján épült ki, mely a felvidéki területek társadalombiztosítási reintegrálódását is elősegítette.²⁶⁵

Lengyelországban is hasonló elvek szerint épült ki a korai jóléti állam. Az 1920-ban bevezetett Társadalombiztosítási Törvény betegségi biztosítást, ingyenes egészségügyi ellátást, anyasági és temetkezési segélyeket vezetett be. Az 1923-as Jóléti Törvény ezek mellett társadalmi segélyprogramokat hozott létre, majd az 1924-ben bevezetett baleset- és munkanélküli biztosítás tovább szélesítette a társadalombiztosítási rendszert.²⁶⁶ Az igen dinamikus lengyel fejlődés következő lépcsőfokát az 1927-ben bevezetett nyugdíjbiztosítás jelentette, mely teljessé tette a munkavállalók társadalombiztosítását. Ezt követően

261 Tomka 2003. 41–42., 61–62., 81–82.; Tomka 2004. 110–117.

262 Kovrig 2011. 1. 123–129.

263 Ezt az támasztja alá, hogy 1945 előtt a térségben német és osztrák minta alapján transznacionális diffúzió ment végbe, s ennek megfelelően e jóléti rendszerek fejlődési trendjei is hasonlóságokat mutattak. Tomka 2004. 122.

264 A fejlett nyugdíjbiztosítás további előnye volt, hogy 1929-től nem kötötték hozzájárulásokhoz. Dixon – Macarov 1992. 79.; Tomka 2004. 123.

265 A különbségek közé tartozott még, hogy a csehszlovák biztosítás csak négy hétre biztosított ingyenes kórházi ellátást, míg a magyar 1 évig. A kisebb hasonlóságokhoz és különbségekhez lásd Kovrig 1944. 277–281.

266 A szegénységélyezést a magyar rendszerhez hasonlóan a lengyel is a helyi közösségek és hatóságok kezelésében hagyta. Dixon – Macarov 1992. 156–157.

1933-ban egységesítették a biztosítási járulékokat, s a biztosítást kiterjesztették a nem alkalmazott munkavállalókra is.²⁶⁷ 1933 és 1939 között, a gazdasági világválságot követő években nem történt lényeges változás, az addig elért szintek fenntartására törekedtek. 1939 és 1945 között a háborús viszonyok között a jóléti politika szinte teljes egészében szünetelt, s csupán „jóléti önkéntesek” láttak el szolgálatot.²⁶⁸

A térségben tehát a kötelező társadalombiztosítási rendszer expanziója általános jelenségnek tekinthető. Így a csehszlovák és lengyel fejlődéssel párhuzamosan a magyarországi társadalombiztosítás második világháborút megelőző fejlődésének három meghatározó tendenciája állapítható meg: a szociális jogok kiterjesztése, a kötelező biztosításba bevontak számának növekedése, valamint a társadalombiztosítási szolgáltatások bővítése. Ennek megfelelően vizsgáljuk a társadalombiztosítás lefedettségének alakulását, s részletesen elemezzük a biztosítottak körének bővülését is. Ehhez szorosan kapcsolódik a színvonal és szolgáltatások alakulásának tárgyalása. A társadalombiztosítás lefedettségének e fejezetben történő elemzését elsősorban az indokolja, hogy a második világháború idején jelentősen bővült a biztosításba vontak száma. A társadalombiztosítás vizsgálata során elsőként a biztosítottak számának alakulását elemezzük, melyet az itt következő két táblázatban tüntettünk fel (1–2. táblázat).

1. táblázat: A magyar társadalombiztosítás lefedettségének alakulása (1930–1943)

Kategóriák	1930		1940		1942–1943	
	Betegségi	Nyugdíj	Betegségi	Nyugdíj	Betegségi	Nyugdíj
Összes biztosított száma	1 197 784	927 775	1 327 598	1 298 602	1 971 000	** 1 980 000
Magyarország lakossága (1940-től a visszacsatolt területekkel)	8 688 319		11 070 435*		14 843 279	
Gazdaságilag aktívák száma	3 999 242		4 297 402		5 000 000 (becsült adat)	
Biztosítottak aránya a gazdaságilag aktívákhoz viszonyítva (%)	30	23	31	30	39	40
Biztosítottak száma a teljes lakossághoz viszonyítva***	14	11	12	12	13	13

267 Dixon – Macarov 1992. 157.; Tomka 2004. 123.

268 Mint például a Lengyel Vöröskereszt, vagy a Jóléti Főtanács. A háború folyamán a lengyel lakosság 20%-a odaveszett, a nemzeti vagyon 38–40%-a pedig megsemmisült. Dixon – Macarov 1992. 158.

*Erdély nélkül

** A biztosítottak létszáma az évi ki- és bejelentések váltakozása miatt 1,8 és 2 millió fő között ingadozott 1942–1943-ban (mindhárom biztosítási ágra vonatkozóan).

***A biztosítottak családtagjai a hozzátartozó jogán rendelkeztek bizonyos jogosultságokkal, tehát az ebben a sorban közölt adatok csak a teljes biztosítási szolgáltatásokkal rendelkezőket tüntetik fel.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. 1932, 3.; Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. 1934, 10., 50–53., 60–63., 68–77., 89.; Az 1941. évi népszámlálás. 1. kötet. 1975, 15.; A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 3–4., 44., 50., 58.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1931. 35–36.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1940. 54.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1941. 53–56.; Bikkal 1943. 36–37., 50–52., 57.; Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL OL) P 1240/4. OTI Elnökségi Iratok 1940–1941.; Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL), 274. f., 12. cs., 134. ö.e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztálynak a magyar társadalombiztosítás helyzetéről. (1945).

2. táblázat: Kötelező társadalombiztosítás lefedettsége a gazdaságilag aktívak arányában Nyugat-Európában és Magyarországon (1900–1940)

Betegségi biztosítás	Nyugat-Európa	Szikra Dorottya	Tomka Béla	Prónai Borbála	Saját számítások
1900	17, 20	8, 89	-	3	-
1910	27, 28	13, 13	-	6	-
1920	39, 72	12, 80	25	-	-
1930	48, 00	18, 02	27	24	30
1940	56, 83	21, 53	27	31	31
Öregségi nyugdíjbiztosítás					
1900	-	-	-	-	
1910	-	-	-	-	
1920	-	-	-	-	
1930	60, 22	10, 51	16	24	23
1940	67, 50	16, 13	30	31	30

Forrás: A nyugat-európai adatokhoz lásd, Flora – Alber 1982. 75–76.; Prónai 2008. 57.; Szikra 2000. 18–19.; Tomka 2003. 10–12. táblázat. A saját számításaink a gazdaságilag aktívak és a biztosítottak 1. táblázatban közölt adatain alapulnak.

Mind a nyugat-európai trendhez viszonyítva, mind pedig a magyar társadalombiztosítás fejlődésén belül a táblázatok adatai egy növekvő tendenciát mutatnak. A betegségbiztosítási ágban 1930-ban 1 197 784 főre, 1940-ban 1 327 598 főre, 1943-ban pedig 1 971 000 főre terjedt ki a kötelező társadalombiztosítás. A nyugdíjbiztosítás is hasonló fejlődést mutat: 1930-ban 927 775 fő, 1940-ban 1 298 602 fő, 1943-ban pedig már közel 2 000 000 fő volt biztosítva. Mindenekelőtt feltűnik – mind a betegség, mind pedig a nyugdíjbiztosításnál – az 1940 és 1943 közötti növekedés. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a visszacsatolt területeken számos magyar lakos, aki foglalkozás szerint jogosulttá vált, ekkor kapcsolódott be a magyar társadalombiztosítás rendszerébe. Ez elsősorban a Délvidékre és

Erdélyre értendő, mivel Csehszlovákiában már meglévő biztosításokat vett át az OTI, tehát az már az 1940-es adatban is megjelent. Másrésztől 1940 és 1943 között több kiterjesztést hajtott végre, melyeket e fejezetben részletesen elemzünk. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a gazdasági válság hatásai miatt 1931-től a társadalombiztosítási rendszerben megszorításokat is bevezettek, melyeket csak 1934 és 1939 között számoltak fel.²⁶⁹ Ennek következtében nagyobb bővítésekre eleve csak 1940-től kerülhetett sor.

Ha 1943-ban a teljes lakosság számához (14,8 millió fő) viszonyítjuk a biztosítottak számát, akkor közel 13%-os eredményt kapunk (családtaggal együtt 28%, több mint 4 millió fő), ha a gazdaságilag aktívakéhoz (5 millió fő), akkor viszont már 39%-os eredményt kapunk.²⁷⁰ Különösen jelentős a biztosítottak számának alakulása a gazdaságilag aktívak arányában: míg 1930 és 1940 között a betegségi és baleseti biztosításnál alig volt növekedés, addig 1940 és 1943 között, alig több mint 2 év alatt 9%-al nőtt a biztosítottak aránya annak ellenére, hogy Magyarország – a felvidéki területeket nem számítva – alapvetően fejletlenebb társadalombiztosítással rendelkező területeket kapcsolt vissza az anyaországhoz.²⁷¹ A növekedés tehát egyrészt a jogkiterjesztésekhez kapcsolódott. A nyugdíjbiztosítottak számának 1930 és 1940 közötti nagyobb növekedése elsősorban a mezőgazdasági öregségi biztosítottak 1939 utáni megjelenésének köszönhető. Az OMBI-nál 1940. december 31-én 556 000 járadékost regisztráltak 1941. december 31-én viszont már 722 052 főt.²⁷²

Az 2. táblázat adatai ezzel kapcsolatban a nyugat-európai fejlődési trendhez képest mutatják be a magyar társadalombiztosítás lefedettségének alakulását több kutató számításai alapján. Tulajdonképpen saját számításaink közelebb állnak Tomka Béla és Prónai Borbála adataihoz, míg Szikra Dorottya – habár a növekedési tendencia nála is kiolvasható – viszonylag alacsony lefedettségű adatokat közöl. Az eltérések alapvetően a különböző források használatából erednek. Míg Prónai Borbála számításait nagyrészt az általunk is használt források alapján végezte el, addig Tomka Béla, bár a Statisztikai Évkönyv és a Statisztikai Füzetek adatait is felhasználta, inkább az ILO kiadványaira támaszkodott. Ezzel szemben Szikra Dorottya jórészt csupán az OTI hivatalos statisztikáit használta, mely nem kielégítő, hiszen például épp a mezőgazdasági biztosításnál következett be jelentős létszámbővülés. Kétségtelen, hogy a magyarországi biztosítottak jelentős hányada az OTI-nál nyert biztosítást, ugyanakkor más biztosítóintézetek is folyósítottak járadékokat (MABI, OMBI, MÁVBBI, stb.), melyek viszont nem kerültek bele Szikra számításaiba.²⁷³ Mindezek alapján kijelenthető, hogy a lefedettségi

269 Az 1930-as éveket szanalási problémák jellemezték. Csúpan 1939-re sikerült a deficit rendezése. A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 29–34.

270 Kádár 1944. 169.

271 Joggal jelentette ki Keresztes-Fischer Ferenc a társadalombiztosításról „A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1892–1942” című munka előszavában: „50 évvel ezelőtt még idegenkedéssel nézett törekvések mostoha sorsában osztozott és lekicsinyléssel találkozott, megérte azt, hogy a nemzet egyeteme által figyelemmel kísért közfeladattá emelkedett.” A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 4.

272 Bikkal 1943. 57–58.

273 A forrásbázis részletes adataihoz lásd a 2. és 3. táblázat forrásainál megjelölt könyvészeti és levéltári adatokat.

arányokat tekintve Magyarország a nyugat-európai tendenciákat megközelítő ütemben fejlesztette kötelező társadalombiztosítási rendszerét a gazdasági világválság és a második világháború befejezése közötti időszakban.

Magyarországon a 20. század első felében az ipari dolgozókat tulajdonképpen teljes egészében, az alkalmazotti munkavállalókat és mezőgazdasági népességet pedig részlegesen sikerült a társadalombiztosítási rendszerbe integrálni. Ennek ellenére a magyar társadalomnak az 1940-es évek elején még mindig több olyan jól elkülöníthető nagyobb csoportja volt, amely vagy csak részleges vagy semmilyen biztosítással nem rendelkezett.²⁷⁴ Nyilvánvalóan így a nem biztosított csoportok családtagjai sem részesültek a biztosítások szolgáltatásaiból, kivéve, ha magánalkalmazotti, ipari vagy egyéb, kötelező biztosítás alá eső foglalkozást űztek. A 2. táblázat adatai alapján láthattuk, hogy Magyarország lakosságának több mint 60%-a számára még 1944-ben is csak az önkéntes biztosítás jelentett védelmet a tartós keresőképtelenség, vagy az öregkori munkaképtelenség esetére.²⁷⁵

A magyar kormányok azonban csak 1941-től fogva mutattak nagyobb fogékonyságot a mellőzött társadalmi csoportok bevonására. A háborút megelőzően elsősorban a gazdasági világválság teremtette szűkös anyagi helyzet, valamint a konzervatív szociálpolitikai attitűd, – amely mindenekelőtt egy már elért színvonal megtartását tartotta szem előtt –, volt a fő oka a kiterjesztés hiányának. A háborús részvétel azonban a hatalmi csoportok nagyobb fokú legitimálási igényéből kifolyólag, a szakmai véleményformálók és a politikai ellenzék nyomására, illetve a háborús viszonyok teremtette szükséghelyzet következtében a biztosítások kiterjesztését eredményezte. A magyar társadalombiztosítás szolgáltatásait a visszacsatolt területekre is egységesen kiterjesztették.²⁷⁶

E lassú bővítés első fázisa az 5.960/1941. M.E. sz. rendelet, mellyel egyes társadalombiztosítási juttatásokat növeltek.²⁷⁷ Utóbbihoz kapcsolódott a 7.200/1942. M.E. sz.

274 A csak részlegesen biztosított csoportok között a már említett agrárlakosságon kívül kiemelkedik a közalkalmazottak társadalmi csoportja, akik az OTBA révén rendelkeztek igen korlátozott egészségügyi és nyugdíjjuttatásokkal. Ugyanakkor a 7850/1937. M.E. sz. rendelet országos szinten rendezte a vármegyei, városi és községi tisztviselők és egyéb alkalmazottak, valamint hozzátartozóik öregségi, rokkantsági, özvegségi és árvasági ellátását. Ha helyi szinten az OTBA nem tudta ezt ellátni, akkor biztosításuk a MABI vagy az OTI kerületi szerveihez került. Rajtuk kívül ugyanakkor nem bírtak kötelező biztosítással a kis- és középkereskedők sem, valamint a vidéki iparosok rétegei, továbbá számos szervezet és testület tagjai. A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 47.

275 Néhány szakma esetében létesülek önálló és vállalati nyugdíjpénztárok, ezek azonban a magyar társadalomnak csak igen szűk rétegeit érintették, körülbelül 20 000–25 000 főt. Bikkal 1943. 52–54.

276 A Felvidékre a 11 770/1939. sz. M.E. sz. r., Kárpátaljára a 300/1941. M.E. sz. r., Erdélyre és a Partiumra a 200/1941. M.E. sz. r., a visszafoglalt Délvidékre pedig a 850/1942. M.E. sz. r., A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943, 29.

277 Így tehát már nemcsak az egyházközösségek és egyházi intézmények által foglalkoztatott munkavállalók, hanem testületi tagjaik is teljes biztosítást nyertek. Hozzájuk hasonlóan ugyanez a rendelet a magántitkárokat a MABI biztosítottjainak körébe sorolta, ugyanakkor minden eddigi társadalombiztosítási jogosultságot a tényleges szolgálati járandóság alapján határozott meg. A rendelet ugyanakkor megemelte az anyagási segélyeket, a minimális táppénzt 55%-ban, a táppénzpótlékot pedig 15%-ban maximálta. A napibérek és napibérosztályok meghatározását pedig minden esetben a Belügyminisztérium hatáskörébe utalta. A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 29.

rendelet, mely a betegbiztosítási szolgáltatásokat a biztosítási jogviszony egész időtartama alatt ingyenessé tette, a családtagokét pedig 28 napról 42 napra emelte. E rendelkezés 1945 előtt egyedülállóan szolidárisnak tekinthető a térség más országainak betegségbiztosítási szolgáltatásaihoz képest.²⁷⁸ E nagyobb szolgáltatásbeli bővítésekhez kapcsolódóan további rendeletek kisebb kiterjesztéseket hajtottak végre 1941–1942-ben.²⁷⁹ A 3. táblázatban összefoglaltuk, hogy 1940 és 1944 között mely foglalkozási csoportok kerültek a kötelező társadalombiztosítás rendszerébe.

3. táblázat: A kötelező társadalombiztosítás rendszerébe vont új foglalkozási csoportok 1940–1944

Foglalkozási csoport / Típus	Bevezetést előíró rendelet	Biztosítási forma	Szolgáltatásai
Házfelügyelők	6.000/1940. M.E. sz. r.	teljes biztosítás*	OTI
Egyházi testületek tagjai	5.960/1941. M.E. sz. r.	teljes biztosítás	OTI
Egységes bányanyugbér**	300/1942. B.M. sz. r.	nyugdíjbiztosítás	OTI
Katonai szolgálatosok	7.200/1942. M.E. sz. r.	nyugdíjbiztosítás	OTI
Háztartási alkalmazottak	3.000/1944. M.E. sz. r.	nyugdíjbiztosítás	OTI
Sztójay-nyugdíjasok***	2.500/1944. M.E. sz. r.	nyugdíjbiztosítás	OTI

*Teljes biztosítás alatt a betegségi, baleseti és nyugdíjbiztosítás együttes meglétét értjük.

**A bányanyugbéréknél 1940-re 158 millió P-s deficit gyűlt össze, így az állam a bányanyugbéréket csak államosításukkal tudta megmenteni. A szanálást elősegítette, hogy az 5.555/1941. M.E. sz. rendelet a bányatermékekre maximum 4%-os bányanyugbérfelárt vetett ki. Az 1942-es új bányanyugbér az OTI ipari nyugdíjbiztosításának megfelelő szolgáltatásokat adta, s kiterjedt a bánya- és kohóüzemekkel területi és termelési kapcsolatban álló ipari üzemekre is.

***A nyugdíjkorhatár 60 évre csökkentése nőknél és férfiaknál egyaránt.

Forrás: A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943, 29., 53–54.; Bikkal 1943. 9–10.

E bővülések közül kettő jelentős mértékű volt. A 3.000/1944. M. E. sz. rendelet, melyben – már létező betegségi biztosításuk mellé – a háztartási alkalmazottak kötelező öregségi, rokkantsági és árvasági biztosítását vezették be. Ennél jelentősebb intézkedésnek bizonyult a nyugdíjjogosultság 1944-es módosítása: a Sztójay-kormány népszerűségének növelése érdekében 5 évvel leszállította a nyugdíjkorhatárt.²⁸⁰ A korábbi kormányok fokozatos nyugdíjjáradék-bővítéséhez képest ez azért tűnt váratlannak, mivel az új jogosultságok pénzügyi fedezetével kapcsolatban a kormány csupán annyit közölt, hogy ezt a bővítést az elmúlt 17 év vagyoni gyarapodása, valamint egy

278 Kovrig 1944. 277–285.

279 Az 5960/1941. M.E. sz. rendelet a nyugdíjak járadéktörzsét 120 P-re emelte, s a fokozódó póttjáradék minimum szintjét 30 P-ben állapította meg. A gyermekpótlékot a járadék 10%-ra emelte. A 300 300/1941. és 262 000/1942. B.M. sz. rendeletek a pótlék szintjét emelték. Ennek következtében az már a járadék 30%-a lett. A 7200/1942. M.E. sz. rendelet annyiban fejlesztette ezt tovább, hogy a nyugdíjbiztosítási járulékok utólag, részletekben is fizethetőkbe váltak.

280 Laczkó 1968. 151.; Ormos 2006. 334–335.

jövőbeli állami támogatás teszi lehetővé.²⁸¹ A magyar szociálpolitika anyagi viszonyai azonos színvonal garantálása mellett azonban nem tettek lehetővé ilyen mértékű bővítést.²⁸² Az új nyugdíjbiztosítás pénzügyi fedezetét tovább terhelte, hogy ezzel párhuzamosan 1944 októberétől 120 P-ről 480 P-re emelték a járadéktörzset, mely valorizációs szempontból vált szükségessé, ugyanakkor a biztosítottak létszámának megugrásával kettős pénzügyi nehézséget teremtett.²⁸³ Az infláció és a tartalékvagyon pusztulása mellett az 1945 utáni nyugdíjbefagyasztásokhoz, ahogy látni fogjuk, ez a kormányzati döntés is hozzájárult.

A honvédelmi intézkedések köréhez köthető társadalombiztosítási rendelettel a katonai szolgálatosokat is bevonták a jogosultak körébe: 1941-ig a szolgálati évek nem számítottak bele a nyugdíj várakozási idejébe. A 7.200/1942. M.E. sz. rendelet értelmében azonban az egész katonai szolgálatot be kellett számítani a nyugdíjra jogosító munkaévek számába.²⁸⁴ A 2. magyar hadsereg 1942. áprilisi mobilizálása tehát szociálpolitikai intézkedéseket is szükségessé tett. Kötelező társadalombiztosításukon kívül a hadbavonult munkavállalók szociális védelmét további rendeletekkel is elősegítették: munkaviszonyukat nem lehetett felfüggeszteni, s a hadbavonult családtagjairól a munkaadónak kellett gondoskodni.²⁸⁵ Tulajdonképpen kettős hatásmechanizmussal állunk szemben. Már a katonaság biztosítása is egy közvetlen harci helyzetből adódó szükségszerűséget fejezett ki, ugyanakkor a háborús rekvirálások sok szempontból a társadalombiztosítási ellátások folyósítását is érintették. Korabeli értelmezésben a „népháború” része volt a „szociális igazságért való küzdelem” is, mely azt jelentette, hogy a szociális szolgáltatások kiterjesztését a hadigazdálkodás és a termelés szempontjaival egyeztetették össze, s például a hadbavonultak családi pótlékának juttatását a családtagok termelésbe való minél nagyobb arányú bevonásával kötötték össze.²⁸⁶

Ugyanakkor e bővítéseknek természetesen nagy költségkihatásai voltak, melyeket a belügyi és a honvédelmi tárca fedezett.²⁸⁷ A szolgáltatások szintje 1943 első felében,

281 Hindy 1944. 273–274.

282 Az eredeti, 1928-ban bevezetett nyugdíjbiztosításban 400 hét volt a várakozási idő. 8 évre volt ugyanis szükség, hogy a várományfedezeti rendszerben a befizetett járulékokból képzett tartalékalap elérje azt a szintet, amelyből az OTI és a MABI képessé vált a biztosítási járadék folyósítására. Viszont ezzel a gyors kiterjesztéssel egyik napról a másikra számos új nyugdíjas lépett be a biztosítási rendszerbe, mely így óriási anyagi terheket volt kénytelen felvállalni.

283 Laczkó 1968. 151.

284 A biztosítással a katonai szolgálatosok családtagjai is jogosulttá váltak az OTI szolgáltatásaira. Prónai: A kötelező társadalombiztosítás szolgáltatásai a két világháború közötti Magyarországon, 59.

285 7800/1938. M.E. sz. r., 7400/1939. M.E. sz. r., 5777/1941. M.E. sz. r., 940/1942. M.E. sz. r., 1900/1942. sz. r., 6800/1942. M.E. sz. r. A tartási hozzájárulás 1941-től vált közeleztővé: a munkaadó a hadbavonult munkavállaló javadalmazásának 50%-át fizette a családnak. Ez az összeg minden egyes eltartott után 10%-kal emelkedett. A hadbavonultak családja 1942-től a jegyrendszer esetében is elsőbbséget élvezett, és havi 100–180 P összegben hadisegélyt is igényelhetett. Bikkal 1943. 87–90.

286 S bár 1942-ben az ONCSA tevékenységét úgy kívánták fokozni, hogy a szociális gondozásban az OSZF vezetésével korporatív átszervezést hajtanak végre, ez a már megkezdett ONCSA építkezések befejezésén túl nem valósult meg. Tegzes 1942. 126–129.

287 Új rendelkezések a társadalombiztosításban 1943. A költségvetési kiegyenlítésről és a gyógyászati segédanyagok ellátásának romlásáról.

amint azt már korábban elemeztük, stagnált, ugyanakkor bizonyos egészségügyi anyagokat és gyógyszerkészleteket a hadsereg lefoglalt, illetve azokra takarékosági intézkedéseket rendeltek el. 1943 második felétől azonban gyógyszerekben, kötszerben és gyógyászati segédeszközökben nőtt a hiány.

Ennek fő oka a magyar gyógyszeripar helyzetében keresendő. A visszacsatolt területeken szinte sehol nem volt gyógyszergyár, Erdélyben 1920 és 1940 között semmilyen ilyen típusú vállalat nem létesült, bár Romániának például rendelkezésére álltak a megfelelő alapanyagok. A román kerületi munkásbiztosítók csupán 7 házi gyógyszerterületet vettek korábban igénybe, melyből a Belügyminisztérium csupán kettőt használt fel. Így jórészt a trianoni területeken létesült vállalatokat tudták csak igénybe venni. E vállalatok azonban alapanyagaikat jórészt külföldről szerezték be. A külföldi import viszont erőteljesen visszaesett a külkereskedelem kiszámíthatatlansága, valamint a nemzeti autarkiakra való berendezkedés következtében. Ezt a helyzetet tovább súlyosbították az egyre gyakoribbá váló katonai rekvirálások. Az ellátási nehézséget a Belügyminisztérium a gyógyszerköltségek hatósági szubvencionálásával, s új házi gyógyszerterületek létesítésével próbálta – kevés sikerrel – ellensúlyozni.²⁸⁸

Bár formálisan csak 1946-tól vált a társadalombiztosítás részévé, a családi pótlék rendszerét is bővítették a háború folyamán. Magyarországon Európában negyedikként vezették be családi pótlékot 1938-ban. A szomszédos országokban csak a háború kitörése után, 1941-től került sor elsőként folyósítására, tehát a magyar szociálpolitika e családvédelmi programja a térségben egyedülállónak tekinthető.²⁸⁹ Magyarországon 1941-ben már 331 953 gyermek után fizették a pótlékot, s a következő évben a pótlékok összegét is jelentős mértékben emelték: a korábbi havi 5 P helyett 7 P-re emelték az alapösszeget, mely progresszíven növekedett.²⁹⁰ Ugyanakkor a köztisztviselők családi pótléka jóval magasabb volt, mint a többi munkavállalóé: a korábbi havi 12 P

288 A kötszerekhez és gyógyászati textíliákhoz szükséges gyapotot Angliából, a szemüveg- és optikai lencsét pedig Németországból szerezte be Magyarország. Az anyagok jó részét a magyar honvédség foglalta le, így az egészségügy csak igen kis mennyiségű utánpótlásban részesülhetett. További nehézséget jelentett, hogy a legmodernebb műszerek beszerzése és javíttatása is a külföldről függött. Új rendelkezések a társadalombiztosításban 1943. A költségvetési kiegyenlítésről és a gyógyászati segédanyagok ellátásának romlásáról.; A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 110–111.

289 Slovenskóban 1941. szeptember 24-én vezették be a családi pótlékot 14 éves korig, a betegségi biztosítás jogosultjai számára. 1942-ben 260 000 gyermek után fizettek pótlékot. Cseh-Morvaországban 1941. november 21-től folyósították rászorultsági elven működő közsegély formájában. Horvátországban a szlovák rendszerhez hasonlóan biztosítási alapon vezették be 1942. április 25-től. Bulgáriában 1942-től létezik gyermeknevelési pótlék. Azonban még a kelet-közép-európai országokkal valamelyest párhuzamba vonható Spanyolországban és Portugáliában is csak 1938 végén kezdték meg a családi pótlékok folyósítását. Tóth 1943a. 380–381.; Tóth 1943b. 457.

290 A 7310/1942. M.E. sz. rendelet értelmében egy gyermek után 7 P, két gyermek után 16 P, három gyermek esetén 27 P, négy gyermek után pedig 40 P járt havonta. További bővülést jelentett, hogy a családi pótlék minden igazoltan eltartott gyermek után járt (törvényes, örökbefogadott és törvénytelen). A jogosultság feltételei nem változtak: a munkavállalónak minden hónapban legalább 15 munkanapot igazolnia kellett. Ha a munkaviszony önhibáján kívül szűnt meg, akkor további három hónapig járt a pótlék. Bikkal 1943. 26.

helyett 1941-től a köztisztviselői családoknál gyermekenként havi 48 P járt, szintén progresszív alapon.²⁹¹

Ugyanakkor az infláció miatt a családi pótlékok szintjeit is valorizálni kellett, így 1943 decemberében Bornemissza Géza iparügyi miniszter a gyermeknevelési pótlék emelésére és kiterjesztésére tett javaslatot. Bornemissza javaslata igen generózusnak tekinthető, mivel a pótlék megemelt szintjét (havi 12 P) már a kisiparosokra és a mezőgazdasági dolgozókra is ki kívánta terjeszteni.²⁹² Jóllehet a folyósítás 1944-ben a magyar szociálpolitika összeomlása után már nem kezdődhetett meg, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a tulajdonképpen már univerzálisnak tekinthető családi pótlék kiterjesztésére vonatkozó javaslat már a Horthy-korszak utolsó éveiben megszületett.

A társadalombiztosítás háború alatti fejlesztéseit a várományfedezeti rendszer alapján létrejött feltőkésített tartalékalapok tették lehetővé. Ezeket a biztosító intézetek részben értékpapírokba, részben pedig ingatlanokba fektették be. Mivel a magyarországi biztosítási szisztéma pénzügyi alapját alkották, így a tartalékalapok sorsa döntően befolyásolta a magyar jóléti rendszer anyagi viszonyait. Részletes elemzése azért is szükséges, mivel a háborús front a magyarországi, s főként a budapesti ingatlanvagyonban nagy károkat okoz majd, s így a társadalombiztosítás vagyonát is érintette. Ezen túlmenően a háborús pénzügyi költségvetésre jellemző infláció a magyar államkötvényeket és értékpapírokat is elértektelenítette, tehát a biztosítók vagyonát a háború egy másik szempontból is károsította. A 4. táblázatban az 1943 végi állapot alapján rekonstruáltuk a magyarországi társadalombiztosítók tartalékalapjainak és befektetéseinek anyagi viszonyait.

4. táblázat: Az OTI és a MABI vagyona, 1943. december 31. (millió P)

Beruházási kategória	OTI	MABI
Egészségügyi	14,9	4,8
Nem egészségügyi	5,9	1,4
Belügyminisztérium lekötött összege	3,4	-
Szállodák	1,5	-
Dunahídalap	12,5	-
Értékpapírok	13,5	-
Egyéb befektetés	75,5	10*
Budapest Székesfőváros beruházásai	51,5	9
Mátravidéki villamostelep	5,3	-
Ipari Munkaszervező Intézet	22,8	11
Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet	8,6	12
Községi orvosi lakások építése	-	1

291 8500/1941. és 6500/1942. M.E. sz. rendeletek alapján a köztisztviselő felesége után havi 48 P, első és második gyermeke után további havi 48–48 P pótlékot kapott. Harmadik gyermeke után már 58 P, negyedik esetén 68 P, további születések után pedig már 78 P járt. További előnyt jelentett a nem köztisztviselői munkavállalókkal szemben, hogy a gyermekszületést követő hónapban a járadékosok a havi összeg ötszörösét kapták. Bikkal 1943. 27–28.

292 Tóth 1943b. 457.

Saját ingatlan beruházás	84,4**	7
Nem befektetett pénzvagyon (készpénz, pénztárjegy, vagy betét)	110,6	35
Összesen	410,4	91,2

*Nemzeti Beruházási Kölcsön.

**1930 és 1942 között.

Forrás: A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1943. 156–162.; Bikkal 1943. 43–44.; Hindy 1939. 497–500.; Lengyel 1942. 397.

A táblázat adataiból látható, hogy mindkét intézet esetében a befektetések domináltak. Az OTI teljes vagyonának 75%-át fektette be valamilyen formában, a több mint 410 millió P-ből csupán 110,6 millió maradt készpénzben vagy betétekben. A MABI esetében ez valamivel alacsonyabb: teljes vagyonának 62%-a volt valamilyen értékpapírban, kölcsönben vagy ingatlanban elhelyezve. Ezek a beruházások nem csupán a magyar társadalombiztosítás, hanem az egész magyar hitelezés és beruházási rendszer szempontjából is igen jelentősek voltak, mivel – egy 1936-os adat szerint – az összes magyar hitelintézet teljes beruházási tőkéje nem haladta meg a 840 millió P-t.²⁹³ A magyar társadalombiztosítási rendszer megalkotásakor azért döntöttek a várományfedezeti tőkeelhelyezés mellett, hogy rentábilis befektetéseket biztosítsanak, illetve hogy a politikai és gazdasági válságok csak a vagyon egy részét érinthessék. A korszakban ez a tőkeallokációs megoldás a bismarcki típusú társadalombiztosítási rendszereknél igen gyakori volt, melyet az 1938-as bécsi társadalombiztosítási szakértők kongresszusa is megerősített.²⁹⁴ Ennek következtében a bélyegrendszer és a felosztó-kirovó elvű járulékolást, mint általános finanszírozási alapsémát, elvetették.²⁹⁵ Ugyanakkor e pénzügyi megfontolások miatt olyan társadalmi csoportok biztosítása, mint például az agrár-munkavállalók, kivitelezhetetlennek tűnt, hiszen a szezonális munkák miatt nem lehetett a rendszeres járulékbefizetésekre alapozni. Másrésről a várományfedezeti alapok befektetéseinek kidolgozásakor, jóllehet politikai válságok esetén viszonylag biztos vagyon-elhelyezési módnak látszott, nem számoltak azzal, hogy az infláció vagy a fizikai megsemmisülés ugyanúgy tönkretelhetnék a tőkevagyonot.

293 Nagy 2001. 91–92.

294 Horvát 1938. 313–324.

295 Bélyegrendszer működött Angliában, Franciaországban, Romániában s a német társadalombiztosítás egyes ágaiban. A várományfedezeti rendszer előnyeit bemutató irodalom a bélyegrendszer kritikáját emelte ki. E szerint a bélyegalapú kötelező biztosítás „fakultatív válnak”, s ellenőrzése roppant nehéz, s óriási költségeket emészt fel. A bélyegrendszerben sok lehetőség nyílik a visszelésekre – fennáll a bélyeghamisítás veszélye –, a halasztásra és mulasztásra. A túlságosan cizellált és sokféle bélyegtípus nehezíti a biztosítási rendszer átláthatóságát. További hátrány, hogy nincs lehetőség a munkaadói tartozások utólagos ellenőrzésére sem. Ezzel szemben a várományfedezeti rendszer egyszerű, rendszeres és pontos ügykezelést tesz lehetővé, mivel a várományi lapokat az Intézet kezeli, összesíti, ezért a munkahelyváltoztatás esetén a biztosítottat is ő utalja új helyiszervhez. A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1943. 46.

Összegzés

Összefoglalva megállapítható, hogy a munkanélküli és agrár-biztosítás bevezetésének hiánya adta a két világháború közötti magyar szociálpolitika legfőbb gyengéit. Az első világháború utáni szűkös földosztás és a telepítések elégtelen volta nem teremtett megfelelő számú önellátó paraszti egzisztenciát – a létminimumon vagy az alatt élő agrármunkások száma még 1938-ban is a 3 millió főt közelítette. Ez önmagában is felértékelte a szociálpolitika és a kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás jelentőségét. Az 1920-as, 1930-as évek magyarországi szociálpolitikájának legjelentősebb hiányossága e ponton ragadható meg: csak Darányi Kálmán kormánya vezetett be igen korlátozott nyugdíjbiztosítást néhány tízezer agrár családnak számára a már létező, szintén meglehetősen szűkös balesetbiztosítás mellé. Ez egyrészt az ipari munkásság szociálpolitikai „felértékeléséhez” köthető, mely az elit politikai legitimálásához, a korszakban elterjedt ipari biztosítás és a bismarcki minta követéséhez kapcsolódott, másrészt – kisebb mértékben – az agrárrétegek irányában megnyilvánuló közömbös-ségből, valamint az ország Trianont követő igen súlyos gazdasági nehézségeiből eredt. Ugyanakkor az 1930-as évek végére az első bővítési javaslatok is megjelentek, melyek már a külföldi – elsősorban csehszlovák – példákat és a lehetséges revíziót is figyelembe vették.

A teljes agrárbiztosítás mellett a munkanélküli biztosítás is hiányzott a magyarországi társadalombiztosítási rendszerből. Ennek hiánya valamelyest eltérő összefüggésekre vezethető vissza. Habár Nyugat-Európához viszonyítva tényleges lemaradás tapasztalható e szociális jog tekintetében, ugyanakkor a magyarországi ínség- és közmunkarendszer, mint a biztosítás alternatívája, a kelet-közép-európai államok szociálpolitikájával összehasonlítva egyáltalán nem nevezhető fejletlennek. Mindazonáltal a munkanélküli biztosítás problémája annyiban tekinthető sajátosnak, hogy a biztosítás bevezetésének lehetőségét az 1930-as évek végén fellépő gazdasági konjunktúra munkaerő felszívó ereje jórészt okafogyottá tette.

Az európai gazdasági fellendülés, a gömbösi reformkísérlet, a külföldi minták, valamint a háborúra való készülődés az 1930-as évek végére, 1940-es évek elejére megteremtették egy új, teljesebb jóléti modell kialakításának esélyeit. Ugyanakkor ezek a fejlemények mind a demokratikus rendszerű, mind pedig a totális berendezkedésnek alárendelt szociálpolitika lehetőségét is magukban hordozták. Ez a bismarcki minta alapján kiépített rendszerből való továbblépést jelentette, ugyanakkor éppen a korábban megindult jóléti programok „fejlesztési imperatívusza” teremtett egyfajta kényszert a jóléti állam kereteinek tágításához.

Az Imrédy- és Teleki-kormány szociálpolitikája meghatározta és formálta a produktív szociálpolitika kialakulását és fejlődését. Az 1930-as évek végét, 1940-es évek elejét a keresztény-konzervatív szociális gondolkör hatására és a korábbi magyar jóléti tradíciók folytatásaként, részben pedig a korabeli korporatív államszervezések mintául vétele következtében növekvő társadalmpolitikai aktivitás és állami expanzió jellemezte. E folyamat tulajdonképpen több politikai, gazdasági és társadalmi igénynek is megfelelt. A produktív szociálpolitika és az e köré felépült munkaügyi

rendszer a magyar, főként anyaországi tisztviselői csoportnak nyújtott új hatáskört, kapcsolatokat és pénzügyi lehetőségeket, tehát egy társadalmi réteg sajátos érdekét szolgálta. Ugyanakkor meghatározóvá vált az alsóbb társadalmi rétegekre, főként a szegényparasztokra koncentrálnó népesedéspolitika és családvédelem is, hiszen az ONCSA elsősorban sokgyermekes szegény családoknak nyújtott kedvezményes hiteleket. Ennek háttérében az állt, hogy az agrár-munkavállalók többségére nem terjedt ki a kötelező társadalombiztosítás, így e társadalmi csoport ellátatlansága szociális és – a hatalmi elit számára – egyben legitimitási problémát teremtett. Másrésztől a korabeli faji-nemzeti elgondolásoknak megfelelően a szegényparasztság „polgárosítása” révén a falusi népességben látták a magyarság hosszú távú felemelkedésének zálogát.

Ennek jegyében a korszak szociálpolitikáját, az uralkodó keresztény-konzervatív világnézettel összhangban, az alapvetően erkölcsi tanításokat megfogalmazó, keresztény-nemzeti aspektus határozta meg. Ez jórészt a keresztényszocialista hagyományok, ugyanakkor a Ruskin-féle liberális idealista settlement tradíció magyar öröksége is. A vizsgált periódusban két közös gyökerű, ám különböző megoldási kísérlettel találkozunk. Imrédy Béla egy radikális, korporativista tervbe kívánta integrálni a szociálpolitikát (radikális modell), sajátos technokrata szemlélet alapján szabályozva azt, akár a korábbi gazdasági-társadalmi struktúrák gyors lebontása révén. Ebben a törekvésében a kor meghatározó szociálpolitikusa, Kovrig Béla is támogatta. Teleki Pál ezzel szemben a magyar alkotmányjogi hagyományhoz jobban igazodó, a politikai struktúrákkal számoló szociálpolitikai koncepciót képviselt (reformista modell), mely végül az ONCSA keretében vált valóra. Az eszmei alapokon túl mindkettejük kormányzati szociálpolitikájának közös eleme, hogy a hivatásrendiség valamilyen formáját – úgy, mint például a Hangya, a Magyar a Magyarért vagy az Erdélyi Szociális Szervezet – beépítették a jóléti programokba. Kétségtelen, hogy e szociálpolitikák antiszemita jegyeket is tartalmaztak, azonban ezek nem voltak meghatározók a jóléti programok hosszú távú expanziójának egészét tekintve.

A közegészségügy, népesedéspolitika, és családvédelem második világháborút megelőző összefüggései a vizsgált periódusban tulajdonképpen a produktív szociálpolitika elképzeléseivel kapcsolhatóak, mivel ezek a politikák és politikai diskurzusok a munkaképes, önálló, erkölcsében megerősített társadalom megteremtésére törekedtek. Ugyancsak lényeges tényező a közegészségügy és szociálpolitika összefüggését tekintve, hogy a szociális jogok fejlődése nem csupán az élet- és munkavégzés kockázatai ellen nyújtott védelmet, hanem a biztosítottaknak kórházi ellátást is garantált. Így a több mint 3 millió biztosított és családtagjaik nagy része a kötelező biztosításon keresztül jutottak alapvető közegészségügyi szolgáltatásokhoz, melyet korábban nem tudtak volna megfizetni. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkavállalók elégtelen egészségügyi ellátása részben éppen a társadalombiztosítás hiánya miatt vált tartóssá a korszakban, mely további érvekkel szolgált a kötelező agrár-társadalombiztosítás kiépítésének szükségességéhez.

Mindazonáltal kétségtelen, hogy az orvosok és kórházi ágyak számának bővülése, az egészségvédelem fejlődése a második világháború előtt fontos materiális és

intézményi bővülést jelentett. Noha a hozzájárulás esélyeinek társadalombiztosításon keresztül történő javulása legalább olyan lényeges tényezőnek tarthatjuk a korszakban. Ez utóbbi gondolatot támasztja alá a körzeti orvosi rendszer és a társadalombiztosítás – különös tekintettel a mezőgazdasági biztosítás – összekapcsolását előrevetítő, Johan Béla által kidolgozott jóléti program is. E program egyben a két világháború közötti magyar szociálpolitika igen fontos állomása s a háború alatti szociálpolitika egyik fő kontinuitási tényezője.

A „revolúciós” Imrédy-féle megoldással szemben a Teleki és a Keresztes-Fischer-féle „evolúciós” szociálpolitikai modell sokkal jobban illeszkedett a fent körülírt társadalmpolitikai célhoz. Tulajdonképpen a vármegyei szociális szolgálat megindulása is e tendenciához tartozott, hiszen a nép- és családvédelmi bizottságok megszervezése és az egységként kezelt család gondolata már az ONCSA megalakulása előtt is létezett. Az ONCSA „evolúciós” szociálpolitikája azonban nem sajátjogú fejlődést vetített elő, hanem államilag koordinált társadalomfejlesztést, melyet a közjóléti szövetkezetek széleskörű szabályozó tevékenysége képviselt. Tanulmányunk szempontjából igen lényeges, hogy ebben az értelemben a produktív szociálpolitika és előzményei a bismarcki mintájú magyarországi szociálpolitikai tradíciókhoz illeszkedtek, s ezáltal – az útfüggőség egyfajta megnyilvánulásaként – a már meglévő jóléti rendszer kapott új jelentőséget. Az ONCSA ebben a tekintetben egyfajta katalizátor szerepét töltötte be. Habár a vizsgált periódusban – a szociális lakáspolitikát két világháború közötti 20000-es lakásszáma mellett – felépült 17000 ONCSA ház mérsékelt eredménynek tekinthető, az Alap az agrár-társadalombiztosítás mellett egy alternatív szociálpolitikai megoldást jelentett: önálló és rentábilis kisparaszti gazdaságok és egzisztenciák létrehozásával számos szegénységből eredő szociális probléma felszámolása lehetségessé vált. Másodsorban az ONCSA a szociális állam, a modern nemzetállamiság és a társadalmi emancipáció programjával hozzájárult a jóléti állam demokratizációjához is. Ugyanakkor a produktív szociálpolitika gyakorlati funkciói révén (felügyelet, erkölcsi nevelés) megint csak a hagyományos, bismarcki mintán alapuló magyarországi szociálpolitika modelljét erősítette, s ezáltal egy újabb kontinuitási tényezőt képezett.

A produktív szociálpolitika gyöngyei – mint például az anyaországiak előnyben részesítése, a több esetben hiányos forrásgazdálkodás és rossz elosztás, a területi egyenlőtlenségek – főképp a visszacsatolt országrészekben, különösképp Észak-Erdély esetében váltak nyilvánvalóvá. Ennek ellenére nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Magyarország második világháborús részvételét megelőzően már rendelkezésre állt egy szociális munkatapasztalattal rendelkező tisztviselői és szociális gondozói réteg, néhány alaposan megtervezett, bővítésre alkalmas szociálpolitikai projekt, valamint egy bővülő társadalombiztosítási és egészségvédelmi rendszer. Ezek a fejlemények megteremtették egy modern jóléti állam alapjait, melyet a korszakban többen – például Kovrig és Bikkal a társadalombiztosítással, Johan Béla pedig a közegészségüggyel kapcsolatban – a konzervatív elit ellenállása ellenére a közeljövő elerendő céljainak tekintettek.

A második világháború szociálpolitikájának elemzése alapján számos következtetést vonhatunk le. A magyar jóléti állam két jól működő programja, a kötelező

társadalombiztosítás és a produktív szociálpolitika strukturális adottságai összességében nem változtak a második világháború idején. A produktív szociálpolitika fő exponensének tekinthető ONCSA építkezései a háború idején is folytatódtak, s főképp a visszacsatolt területek tekintetében hoztak igen jelentős előrelépést. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a háborús évek közül 1944-ben Magyarország hadművelési zónává vált. Így új szociálpolitikai tevékenység nem indulhatott meg, s a kormányok többnyire csak a juttatások szintjeinek inflációhoz való igazításáról, illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociálpolitikai szükségintézkedések meghozataláról gondoskodhattak. Ez önmagában a jóléti rendszer háború előtti állapotának kontinuitását jelentette. Ugyanakkor a második világháború szociálpolitikája számos ponton már az 1945 utáni jóléti expanzió során megvalósuló programok kidolgozásába kezdett. Ezzel tulajdonképpen a modern jóléti állam alapjait már a világháború alatt lefektette.

A társadalombiztosítás finanszírozása terén a várományfedezeti rendszer maradt a fő pénzügyi forrás, ugyanakkor az új biztosítások bevezetésénél számos szociálpolitikus már a felosztó-kirovó rendszer alkalmazását javasolta. Ennek az volt a fő oka, hogy a gyors kiterjesztések költségigényét – nagyobb mértékű vagyonaadó kivetése nélkül – a tőkeakkumulációra építő várományfedezeti rendszerrel csak hosszabb távon lehetett finanszírozni. Az 1928-ban bevezetett nyugdíjrendszernél ez logikus lépés volt, hiszen a 8 éves várományfedezeti idő leteltével a tőkealapokból az OTI és a MABI képessé vált a folyamatosan bővülő nyugdíjrendszer finanszírozására. Egy gyorsabb és igen széles társadalmi csoportokat érintő társadalombiztosítási kiterjesztésnél azonban viszonylag rövid idő alatt vált szükségessé a járadékok folyósítása. A finanszírozás kérdésének adott nagyobb hangsúlyt a társadalombiztosítás lefedettségének bővülés is: míg 1939-ben a gazdaságilag aktívaknak csupán 30%-a rendelkezett kötelező társadalombiztosítással, addig 1943-ban ez az arány 39%-ra emelkedett. E növekedés a visszacsatolt területekkel megemelkedett biztosított létszámmal, valamint a háború alatt bevezetett kisebb kiterjesztésekkel magyarázható. Mindazonáltal a társadalombiztosítási programok stabilitása és mérsékelt bővülése az átmenet vizsgálatának szempontjából az útfüggőség erős érvényesülését mutatja: a bismarcki „pathról” Magyarország nem tért le a második világháború idején sem.

Hivatkozott irodalom:

- A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942. Budapest, 1943, Országos Társadalombiztosító Intézet.
- Alber, Jens: Government Responses to the Challenge of Unemployment: The Development of Unemployment Insurance in Western Europe. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 151–186.
- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, 71. kötet, Budapest, 1932, KSH.

- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Statisztikai Közlemények, 86. kötet, Budapest, 1934, KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás. 1. kötet. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár.
- Bikkal Dénes: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Budapest, 1943, Danubia.
- Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete: 1890–1938. Budapest, 2003, L'Harmattan.
- Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. Századok, 139. évf. (2005) 6. sz. 1457–1475.
- Dixon, John – Macarov, David (eds.): Social Welfare in Socialist Countries. London – New York, 1992, Routledge.
- Egresi Katalin: Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–39. Budapest, 2008, Napvilág.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986, Magvető.
- Flora, P. – Alber, J.: Modernization, Democratization and the Development of Welfare States in Western Europe. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. London – New Brunswick, 1982, Transaction Books. 37–80.
- Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006, Osiris.
- Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest, 1928, Szóvetnek.
- Hindy Zoltán: A járuléktőkék elhelyezése a Magánalkalmazottak Biztosító Intézeténél. Munkaügyi Szemle, 13. évf. (1939) 11. sz. 497–500.
- Hindy Zoltán: Az öregségi-rokkantsági ellátás javulása. Jó egészséget! MABI Tudósító, 3. évf. (1944) 10. sz. 273–274.
- Horvát István: A társadalombiztosító intézetek tartalékalapjai tőkéinek beruházása. Munkaügyi Szemle, 12. évf. (1938) 6. sz. 313–324.
- Kádár Mihály: Megjegyzések a mezőgazdasági betegségi biztosítással kapcsolatban. Országos Orvoscamarai Közlöny, 8. évf. (1944) április 15.
- Kovrig Béla: A munka védelme a dunai államokban. Kolozsvár, 1944, Universitas Francisco-Josephina.
- Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika (1920–1945). I. köt. Budapest, 2011, Gondolat.
- Laczkó István: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Budapest, 1968, Táncsics.
- Ladik Gusztáv: Jóléti intézményeink. Budapest, 1940, Attila Ny.
- Lengyel Ervin: Az OTI szervezete és működése. In: Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly (szerk.): A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Budapest, 1942, BM.

- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1931, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1940, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1941, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Nagy Péter Tibor: A társadalompolitika új elemei az 1930-as évek Magyarországon. Világosság, 42. évf. (2001) 7–9. sz. 85–104.
- Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Budapest, 2006, Csokonai.
- Prónai Borbála: A kötelező társadalombiztosítás szolgáltatásai a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (szerk.): Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945). Budapest, 2008, Gondolat. 55–75.
- Propper Sándor: Új ipari forradalom. Budapest, 1933, Népszava Könyvkereskedés.
- Szikra Dorottya: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszerről. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 11–27.
- Tegzes László: Az önkéntes társadalmi munka. Nép- és Családvédelem, 1. évf. (1941) 10. sz. 42.
- Tegzes László: Háború és szociálpolitika. Nép- és Családvédelem, 2. évf. (1942) 4. sz. 126–129.
- Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2003, Századvég.
- Tomka Béla: Wohlfahrtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990. In: Kaelble, Hartmut – Schmid, Günther (Hg.): Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat. Berlin, 2004, WZB–Jahrbuch. 107–139.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009, Osiris.
- Tóth Béla/a: Családi segély. Nép- és Családvédelem, 3. évf. (1943) 10. sz. 380–381.
- Tóth Béla/b: Szociális biztosítási tervek. Nép- és Családvédelem, 3. évf. (1943) 12. sz. 457.
- Új rendelkezések a társadalombiztosításban. Jó egészséget! MABI Tudósító, 2. évf. (1943) 1. sz. 1.
- Vörös Károly et al. (szerk.): A magyar állam szervei 1944–1950. I. köt. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.

3. A népi demokrácia és a Rákosi-korszak

3.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés, 1945–1955

3.1.1. Polgári társadalom – „államosított” társadalom. A népi demokráciától a Rákosi-diktatúráig, 1945–1956 (Olasz Lajos)

A II. világháborút követő 10 év során két átfogó rendszerváltás zajlott le Magyarországon. A korszak első éveit egy sajátos demokratikus berendezkedés, az 1949-et követő időszak viszont egy proletárdiktatúra, a szocializmus sztálini változata jellegzetességeit mutatta. A meghatározó politikai, gazdasági és kulturális különbségek ellenére azonban a két periódus szoros szálakkal kapcsolódott. Egyrészt, mert az eltérő irányú változásokat alapvetően ugyanaz a társadalom élte meg. A gyors és látványos társadalmi átrendeződés ellenére ugyanis néhány év alatt nem következett be gyökeres átalakulás, különösen a társadalom mélyrétegeiben. Értékek, normák, mentalitások nem tűntek el egyik pillanatról a másikra, illetve nem születtek, és nem váltak általánosan elfogadottá újak. Másrészt, a hatalom kommunista kisajátításának szándéka, a diktatórikus politikai törekvések kezdettől fellelhetőek voltak a demokratikus periódusban is, csak az első években még nem volt meghatározó hatásuk a társadalmi viszonyok alakulására. Ugyanakkor a demokratikus értékválasztások, attitűdök, kompetenciák tovább éltek a gazdaság állami irányítás alá vétele és a demokrácia intézményeinek lebontása után is, csak visszaszorulva a családi, baráti közegekbe, de megőrizve annak lehetőségét, hogy a politikai nyomás enyhülése esetén ismét aktivizálódjanak.²⁹⁶

A háború okozta megrázkódtatás a hatalmas gazdasági károk és személyi veszteségek, a vesztes pozíció és a szovjet megszállás egyértelművé tette a korábbi társadalmi-politikai rendszerrel való szakítást és új demokratikus berendezkedés kialakítását. Bár a hogyan tovább kérdésében nem volt konszenzus, abban a politikai szféra szereplői és a lakosság többsége is egyetértett, hogy egy széles társadalmi részvételen nyugvó többpárti parlamenti rendszer kiépítése, a nagybirtokot megszüntető és a nagytőkét korlátozó, részben központosított szabályozott piacgazdaság, és minden irányban nyitott külpolitika megvalósítására lenne szükség, amit a nagykoalíciós kormányzás is biztosít. A kiépülő, alapvetően polgári, de az erős baloldali politikai törekvéseket is tükröző „népi” jelzővel illetett demokrácia kezdettől komoly nehézségekkel küzdött. Az újjáépítés és az állami rekonstrukció feladatain túl, a szuverenitás hiánya, a szovjet katonai megszállás, a gazdasági és politikai nyomásgyakorlás megnehezítette a demokratikus viszonyok, intézmények megerősödését. Az erős centralizáció, a túlsúlyos végrehajtó hatalom, a döntéshozatal terén érvényesülő egyoldalú politikai preferenciák, a központi gazdaságirányítás és az államosított szektor gyors bővülése, a jogbiztonság

296 Valuch 2005. 99–102.; Gyarmati 2011. 24–26.

relativizálódása, a koalíció felszámolására és a hatalom kisajátítására tett kommunista lépések nagymértékben akadályozták a szerves, rendszerazonos folyamatok kibontakozását és rendkívül sérülékennyé tették a demokráciát.²⁹⁷

1940-es évek végére a kommunista párt megszerezte a politikai hatalmat és az 1950-es évek első felében egy állampárti diktatúrát épített ki. Kiiktatott minden más politikai alternatívát, állami ellenőrzés alá vonta a gazdasági élet jelentős részét az ipari és forgalmi ágazatok csaknem egészét, és a mezőgazdaság majd 50%-át. Felszámolta az érdekképviselőket, a civil szervezeteket. Teljes kontrollt igyekezett szerezni, esetenként a személyes szférába is beavatkozva, a társadalom felett. Az élet szinte minden területén, a gazdaságirányítástól a politikai hatalom gyakorlásáig, az állami reprezentációtól a kulturális törekvésekig a magyar sajátosságoktól idegen, szovjet mintákat erőltetett az országra. Megszűnt az öntevékeny állampolgári részvétel, helyét a gyakorlatilag jogfosztott, alattvalói státuszba süllyesztett lakosság központi mobilizációja vette át. A kommunista párt célja a politikai szféra és a gazdaság jelentős része után az egész társadalom „államosítása” volt. A fizikai erőszak, a törvénytelen eljárások állami szintű alkalmazása mindennappossá vált.²⁹⁸

Sztálin halálát követően, 1953 nyarán változások kezdődtek. A kormányra kerülő Nagy Imre a szocialista rendszer keretein belül bizonyos reformokat hajtott végre, amely elejét vette a társadalmi feszültségek kirobbanásának és biztosította az ország működőképességét. A gazdasági torzulások ellensúlyozását, a törvényesség helyreállítását, az életviszonyok javítását és a civil társadalom részbeni reorganizálását célzó intézkedések már rövidtávon is eredményekkel jártak. 1955-ben azonban Nagy Imre leváltásával visszarendeződés kezdődött, ami a társadalom fokozódó ellenállása mellett egyenes úton vezetett a forradalomhoz.²⁹⁹

A II. világháború Magyarország számára, az ország nemzetközi súlyához vagy katonai szerepéhez mérten rendkívül nagy veszteségekkel járt. A gazdasági kár 1938-as értéken számolva elérte a 22 milliárd pengőt (4,4 milliárd US dollár). Ez az 1938-as bruttó hazai termék közel kétszerese, vagy más összefüggésben, a teljes nemzeti vagy 40%-a volt.³⁰⁰

Az áldozatok száma az 1941-es megnövekedett (171 753 km²-es) országterületet tekintve mintegy 950 000–1 000 000 fő körül alakult. A világháború ideológiai jellege következtében – hogy a fegyveres erőszak nemcsak az ellenséges haderők ellen irányult, hanem a szembenálló államok lakossága és különböző népcsoportok is az agresszió célpontjának számítottak – az embervesztés nagyobb része a civil lakosság soraiból került ki. A 400 000 fő körül alakuló katonai veszteségből 150 000 fő esett el a harcokban, a szovjet hadifogságba került mintegy 650 000 magyar katona közül közel 250 000 fő vesztette életét. A harci cselekményeknek 120 000 fő sebesültje volt, akik többségükben túléltek a háborút, így demográfiai szempontból nem tekintendők veszteségnek. A polgári halottak száma elérte a 600 000 főt. Ebből 100 000 lakos

297 Tomka 2011. 114–115.; Mezey 1995. 312–313.; Palasik 2017. 348–350., 368–370.

298 Mezey 1995. 362–364.; A Központi Vezetőség 1953. 142–146.

299 Pölöskei – Geregye – Izsák 1997. 316–318.; Kaposi 2002. 369–372.

300 Kaposi 2002. 324.; Romsics 2010. 269–270.

harci cselekmények, az 1944 áprilisától folyó légitámadások és az 1944 szeptemberétől 1945 áprilisáig húzódó földi harcok áldozata volt. Az üldözött, deportált zsidóság vesztesége 450 000 fő körülre tehető, és további mintegy 50 000 civil állampolgár veszítette életét szovjet fogságban, „malenkij robot”-ra hurcolva.³⁰¹

A halottak 1 000 000 főt megközelítő száma az 1941-es népesség 6,2%-át tette ki. Az I. világháborúban az akkori Magyarország népességének hozzávetőleg 2,5%-a pusztult el (530 000 fő), többségében katona. Nemzetközi összehasonlításban Lengyelország (15%), a Szovjetunió (8,4%) és Németország (6,4%) után Magyarország következett a legtöbb embert veszítő európai államok sorában, de abszolút számok alapján is a fenti országok és Jugoszlávia után a magyar áldozatok száma volt a legmagasabb. A magyar embervesztés meghaladta Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia, illetve az Egyesült Államok veszteségének mértékét. Demográfiai tekintetben a háborús veszteségnek tekinthetők a rendkívüli viszonyok, a férfiak távolléte következtében a korábbi népesedési trendekhez képest elmaradt születések is, melyeknek száma 150 000–200 000 főre becsülhető. A háború nem azonos mértékben sújtotta lakosságot. Az agrártársadalom katona és hadifogoly vesztesége arányaiban nagyobb volt a munkásságénál. A polgári középosztály és a kisegyszisztenciák veszteségeit elsősorban a holokauszt emelte más rétegek fölé.³⁰²

Magyarország lakossága a trianoni területen (93 073 km²-en) az 1941-es népszámlálás időszakában 9 319 992 fő, az 1945. június 30-i gyorsfelmérés adatai szerint pedig 8 656 178 fő volt. Ez az 1949-es népszámlálás idejére, a párizsi békeszerződés szabta új határok között (93 030 km²) 9 204 799 főre emelkedett. A természetes szaporodás 1949-ben 9 ezreléket tett ki, statisztikailag azonban ez még nem biztosított pozitív reprodukciót, vagyis a családonkénti 2 gyermek feletti születésszámot. A nemek aránya már korábban is jelentős különbséget mutatott, 1941-ben a népességben belül a férfiak 49%-ot, a nők 51%-ot képviseltek. Ez a helyzet a háború hatásai nyomán jelentősen romlott, a különbség meghaladta az 5%-ot, de még 1949-ben 3,8% körül alakult. A népességben belül a férfiak aránya 48,1%, a nőké 51,9% volt. A születéskor várható élettartam, amelynek alakulására a természeti (fiziológiai) adottságok, a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerep és történeti (politikai) tényezők egyaránt hatást gyakoroltak, 1949-ben férfiak esetében 60 év, a nőknél 64 év volt.³⁰³

A háború után megugrott a születések száma. Ennek egyrészt a háború alatti elhalszott családalapítás volt a magyarázata, másrészt a békével, az újrakezdés lehetőségével együtt járó mentalitásváltozás, ami fontosabbá tette a mielőbbi családalapítást. Az élveszületések aránya 1947–1948-ban 22–23 ezrelék körül tetőzött, de még 1949-ben is 20 ezrelék körül alakult. A halálozás ugyanakkor jelentősen csökkent. A háborút követő 2–3 évben, az utólagos hatások, sebesülés, fogolytábor, betegség miatti nagyobb számú elhalálozás, illetve az utólagos holtá nyilvánítás nyomán még 14–15 ezreléket ért el, 1949-re azonban már csak 11 ezrelék körül alakult. 1945-ben a háború hatásaként kiugróan magas csecsemő- és gyermekhalandóság az egészségügyi viszonyok javulása

301 Snyder 1946. 1–4.; Valuch 2005 30–31.

302 Romsics 2010. 270.; Kaposi 2002. 325–327.

303 Valuch 2005. 38–40.

folytán 1947-re a korábbi szintre csökkent. A halálozás legnagyobb arányban a 25–45 éves korú férfilakosságot érintette, aminek hosszabb távon kedvezőtlen hatása volt a magasabb születési arány fenntartására, illetve a nemek szerinti megoszlás alakulására.³⁰⁴

Az 1950-es években jelentős mértékben megnövekedett a lakosság létszáma, 1960-ra elérte a 9 961 044 főt. Az alapvetően adminisztratív kényszerintézkedésekkel kiváltott magas születési arány következtében a természetes szaporodás üteme az 1950-es évek első felében dinamikusan emelkedett, átlagban 12 ezrelék körül mozgott. Ez a hatás azonban a vonatkozó szabályozás változása nyomán elmúlt, és a szaporodás üteme visszaesett. A nemek arányában korábban kialakult 4%-os szakadék továbbra is fennállt, a helyzet mindössze 2 ezrelékkal javult. A születéskor várható élettartam a háborús hatások megszüntével az 1950-es évek végére jelentősen emelkedett, a férfiak esetében 66, a nőknél 70 évre.³⁰⁵

Az élveszületések száma a korábbi, 1948-as 192 000-es csúcsról, 1954-re 223 000-re nőtt, 25 ezrelék közelébe emelkedett. Ebben a gyermekvállalást ösztönző szociális intézkedések és az azt sürgető állami propaganda mellett („Asszonyoknak szülni – kötelesség, lánynak szülni – dicsőség!”), kényszerítő jogszabályok bevezetése, a gyermektelenségi adó, illetve a terhesség-megszakítás tilalma is szerepet játszott. Abortuszt csak a magzat vagy az anya közvetlen életveszélye esetén engedélyeztek. Az illegálissá váló terhesség-megszakítások miatt nők és orvosok ellen számos büntetőeljárás indult, és 4077 jogerős ítélet született. Mindezek után az 1953–1955 között születettek képviselik a 20. századi magyar népesedés legnagyobb csúcsát. A legtöbb gyermeket a házasságban élő 25–29 éves korosztályhoz tartozó nők születték. A halálozás az 1950-es évek első felében tovább mérséklődött, 10 ezrelék körül alakult, döntően az egészségügyi ellátás javulásának köszönhetően. A leggyakoribb halálokok között még mindig jelentős helyet foglaltak el a fertőző betegségek (tbc, diftéria, kanyaró), nagyobb területet érintő járványokra azonban nem került sor. Ha nagyságrendileg nem is vált jellemzővé, de megemelkedett a politikai viszonyokkal összefüggésbe hozható halálesetek (bebörtönzés okozta sérülés, betegség, üldözés miatti öngyilkosság) száma.³⁰⁶

A háborút követően megnőtt a házasságkötések aránya. Az emelkedés nem volt olyan nagymértékű, mint az I. világháború után, mert a háború alatti visszaesés sem volt akkora. Ez a növekedés azonban több mint 10 évig tartott. 1949-ben a házasságkötések aránya 11 ezrelék körül, az 1950-es évek első felében pedig 12 ezrelék felett alakult, ami európai összehasonlításban az ekkori legmagasabbak közé tartozott. A 15 év feletti népesség körében, 1949-ben a férfiak 65%-a, a nők 59%-a volt házas. A előző korszakhoz képest nőtt a házas termékenység időtartama, csökkent az első házasságkötés életkori határa, a férfiak esetében 26 évre, a nőknél 23 évre. A háború utáni években nemcsak az elhalasztott családalapítás, az özvegyek újraraházasodása is jelentős mértéket öltött. Az özvegyen maradt férfiak a korábbi demográfiai trendek szerint is nagyobb arányban házasodtak újra, a nagy háborús férfiveszteség miatt, erre nagyobb lehetőségek is kínálkoztak, mint a nőknek. Az özvegyek aránya a férfilakosságon belül

304 Kollega Tarsoly 1997. 147.; Józán 1997. 376.; Valuch 2005. 34–37.

305 Valuch 2005. 36–39.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 402.

306 Romsics 2010. 468.; Valuch 2005. 35.

4%, a nők körében 17% körül alakult. A válások száma a háború után emelkedett, de részben még vallási, illetve gazdasági okokból viszonylag alacsony mértéket ért el. Elváltként élt a férfiak 0,9%-a, és a nők 1,6%-a.³⁰⁷

A családi viszonyok tekintetében uralkodóvá vált a kiscsalád, vidéken a gazdasági és munkaerő szempontok miatt jellemző volt a kiterjesztett kiscsalád. A gyermekszám azonban számottevően csökkent. Az 1940-es évek végén a családok 40%-a gyermektelen volt. A gyermekes családok között a legnagyobb csoportot a 2 gyermekesek képezték (33%), viszonylag jelentős volt az 1 és 3 gyermekes családok száma, 4, vagy annál több gyermeket azonban már csak a családok 9%-a nevelt. A házas nőknek 1920-ban még 40%-a szült 4 vagy több gyermeket – igaz, a csecsemő és gyermekhalandóság számottevő mértékű csökkenésével az újszülötteknek 1949-ben nagyobb esélyük volt az életben maradásra, mint 30 évvel korábban. A családi viszonyokban jelentős változást hozott, hogy a háborús férfivesztés, az újjáépítés időszakának korlátozott jövedelmi lehetőségei, illetve a fokozatos szemléletváltás következtében egyre inkább terjedt a nők kereső tevékenysége, a kétkeresős családmódel.³⁰⁸

A házasságkötések száma 1949 és 1955 között valamelyest tovább emelkedett. Ennek részben a megváltozó jogi szabályozás állt a háttérben, amely megkönnyítette a fiatalabb korosztályok számára a házasságkötést. Az előző korszakban még 24 éves korig volt szükség szülői jóváhagyásra, ez 1952-ben 18 évre csökkent, de gyámhatósági engedéllyel 16 éves kortól lehetőség volt házasságkötésre. Az első házasságkötés életkora a férfiaknál 25, a nőknél 22 év körül alakult. Ez a korábbi nyugat-európai trendekhez képest, ismét inkább a Kelet-Európát jellemző sajátosságokat idézte. A megváltozó társadalmi, gazdasági viszonyok, a belső migráció, a hagyományos falusi közösségek bomlása még a korábban meglehetősen statikus agrárnépesség körében is bővítette a párválasztás horizontját.³⁰⁹

A változások háttérben a kiépülő állampárti rendszer családpolitikája állt, amely bizonyos szociális intézkedések, családtámogatások bevezetése mellett politikai kérdésként kezelte az emberek magánszféráját is, és erős nyomást gyakorolt a hivatalosan deklarált társadalmi értékekhez való alkalmazkodás érdekében. Az 1952-es családjogi törvény megnehezítette a válást, eltörölve az abszolút bontó okokat (hűtlenség) és a megegyezéssel történő különválást. Ennek ellenére az 1950-es években valamelyest nőtt a válások száma, főként a falusi társadalmi viszonyok és normák átalakulása, illetve a nők társadalmi szerepének gyors változása révén, a politikai elvárásoknak megfelelően azonban ezzel együtt az újjáházasulók aránya is emelkedett. A gyermekvállalást erőltető politika hatására 8%-kal csökkent a gyermektelen házaspárok aránya, a gyermekszám tekintetében azonban változatlanul a kétgyermekes családok voltak többségben, arányuk 1955-ben 40% fölé emelkedett.³¹⁰

Magyarország népességének alakulását, illetve belső megoszlását a háború végén és az azt követő 2–3 évben nagyarányú, jelentős migráció is befolyásolta. A katonai

307 Valuch 2005. 42–43.

308 Kaposi 2002. 340.; Valuch 2005. 43.

309 Csernák Józsefné 1997. 343–344.

310 Valuch 2005. 41–42.; Csernák Józsefné 1997. 348–349.

visszavonulás során a honvédség 300 000 katonája lépte át a nyugati határt és vonult osztrák, illetve dél-német területre. Velük távozott mintegy 100 000 köztisztviselő, általában családotól, akik a hivatalos kiűritési rendeletek alapján hagyták el az országot. A közszolgálat tagjainak nagyobb része azonban a rendelkezések ellenére a helyén maradt. A katonák és a távozó tisztviselők közül a háború után megközelítőleg 250 000 fő hazatért. A magyarországi harcok megindulása, a szovjet haderő térfoglalása következtében mintegy 120 000 civil menekülő is útnak indult, először az ország keleti körzeteiből a Dunántúlra, majd a határon túlra. Köztük közéleti szereplők, a vagyonosabb rétegek képviselői, de egyszerű lakosok is, akik a Vörös Hadseregtől, illetve a szovjet rendszer bevezetésétől tartva döntöttek a távozás mellett.³¹¹

A nagyarányú kivándorlást jelentős bevándorlás ellensúlyozta. A szomszédos államokban kormányzati szintű üldözés indult a magyarság ellen. Ebben különösen azok a területek voltak érintettek, amelyek 1938 és 1941 között visszakérültek Magyarországhoz, és ahol a háború alatt a magyar lakosság többségi pozíciót élvezett. Az 1938 után betelepülő, munkavállalás vagy szolgálati feladatok miatt odaköltöző magyarok többségét kiutasították. Romániában ismétlődő, Jugoszláviában tömeges méretű atrocitásokra került sor, melyek Délvidéken 20–25 000 halálos áldozattal jártak. Mindez a csehszlovák, román és jugoszláv fennhatóság alá kerülő magyarság egy részét menekülésre készítette. A kiutasított és menekülő magyarok számát a háborút követő lakosságcsere során érkezők is növelték. Jugoszláviából mintegy 50 000, Romániából 80 000, Csehszlovákiából 120 000 fő bevándorlását regisztrálták hivatalosan, de a rokonokhoz, ismerősökhöz érkezőkkel együtt a menekültek száma ennél lényegesen nagyobb volt. A menekültek és kitelepítettek elhelyezése, ellátása rendkívül komoly gondot okozott a súlyos anyagi károkat elszenvedett országoknak.³¹²

A csehszlovák kormány 1946-ban kényszerített ki lakosságcserét Magyarországgal. Az egyezmény értelmében annyi felvidéki magyart telepíthettek ki Csehszlovákiából, amennyi magyarországi szlovák vállalkozott önként az áttelepülésre. A szlovákság körében folytatott intenzív csehszlovák propaganda mellett végül 60 257 szlovák repatriált, Felvidékről viszont, az azonos létszámot messze túllépve 76 616 főt telepítettek ki, mintegy 30 000 állampolgárságától megfosztott kiutasított mellett. 1946-ban Jugoszlávia is bejelentette igényét egy 40–40 000 fős lakosságcsereére, ettől azonban a magyarországi szerbek viszonylag alacsony száma (és a horvátok ellenkezése), illetve a két ország közötti kapcsolat javulása nyomán a belgrádi vezetés végül elállt.³¹³

A háború utolsó hónapjaiban a dunántúli német lakosság köréből a visszavonuló német haderővel 40–50 000 fő menekült nyugatra. A világháború végén a győztes nagyhatalmak a német népet kollektíven felelősnek tekintették a világégésért, ezért valamennyi kelet-európai országból nagy számban telepítették ki az őshonos német lakosságot. Magyarországon, 1945 nyarán politikai vita bontakozott ki a teljes (a származás szerinti) vagy a „szelektív” (a háború alatti magatartás alapján történő) kitelepítés kérdésében. Az ország nemzetközi ellenőrzését ellátó Szövetséges Ellenőrző

311 Romsics 2010. 270.; Valuch 2005. 31–32.

312 Füzes 1990. 42–43.; Balogh 1991. 39–51.; Kugler 1996. 59.; Andorka 2006. 271.

313 Kugler 1996. 48–49.; Vadkerty 2001. 303–304.; Tóth 1993. 190.

Bizottság szovjet elnöke 1945 őszén az összes magyarországi német kitelepítését követelte. Ennek megfelelően született meg a vonatkozó kormányrendelet. Végül, a tömeges mentesítések, illetve a kitelepítés 1948-ban történő nemzetközi leállítását következtében, Magyarországot mintegy 210 000 németnek (a hazai németiség 45%-ának) kellett elhagynia. A kitelepítés mellett széles körben korlátozták a német nemzetiségűek állampolgári jogait. A magyar menekültek elhelyezése, ellátása sok esetben az itt maradt német vagyon (ház, föld) felhasználásával történt. A Dél-Dunántúlra, a kitelepített németek helyére mintegy 83 821 magyar érkezett.³¹⁴

A külső migráció mellett a világháborút követően nagyarányú belső vándorlás zajlott. Ez jelentős mértékben a gazdasági, megélhetési viszonyokkal függött össze. A földosztás során Észak- és Kelet-Magyarországról jelentős kiáramlás történt a Nagyalföld, illetve a Dunántúl felé. A központilag szervezett újjáépítési munkák szintén sok embert vándorlásra ösztönöztek. Nagyobb tömeget érintett a bombázások és harcok elől korábban vidékre költöző budapestiek visszatérése, illetve, hogy sokan érkeztek a fővárosba a munkalehetőségek miatt.³¹⁵

Az 1950-es években a külső migráció jelentős mértékben visszaesett. Az ország egyre inkább bezárkózott, a diplomáciai kapcsolatok a nyugati országokkal és Jugoszláviával is befagytak. 1949 és 1955 között közel 100 000 fő hagyta el az országot, ennek mintegy fele, legálisan. A belső vándormozgalom továbbra is jelentős maradt, de jellege megváltozott. Az önkéntesség és a gazdasági szempontok helyét sok esetben a politikai kényszer vette át. Az erőltetett iparfejlesztés, az új ipari centrumok nagyszámú munkaerőt és egyéb népességet igényeltek, melyet részben toborzással, jelentős mértékben azonban áthelyezéssel és egyéb kényszerintézkedésekkel biztosítottak. A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a birtokos parasztságra nehezedő gazdasági és gazdaságon kívüli nyomás (túladóztatás, beszolgáltatás, kulák-lista) hatására közel 500 000 fő költözött a falvakból a városokba, főleg a fiatalabb korosztályok. Budapest és néhány más nagyváros „osztályidegennek” bélyegzett lakosait, volt birtokosokat, vállalkozókat, értelmiségieket, mintegy 25 000 főt politikai okból és a nagy lakásínség enyhítése érdekében ingatlanaiktól megfosztva kitelepítették vidékre.³¹⁶

Jelentős változás állt be az ország nemzetiségi összetételében. A nemzetiségi lakosság száma a korábbiak felére, 350–400 000 főre csökkent, ami a lakosság 4%-át tette ki. A német kitelepítés, a szlovák lakosságcsere és a délszlávokkal kapcsolatban felvetődő hasonló tervek félelmet keltettek a nemzetiségek körében, ezért jelentős részük „rejtőzködő” stratégiába kezdett. Semmilyen formában nem jelezték etnikai hovatartozásukat, a népszámláson magyarnak vallották magukat, gyermekeiket magyar tannyelvű osztályokba írtatták be, nem kapcsolódtak be a délszláv, szlovák, román nemzetiségi szövetség tevékenységébe. Az 1949-es népszámláláson anyanyelv szerint 114 597 fő vallotta magát más nemzetiségűnek (az 1941-ben összeírt 632 293 fő helyett), a nemzetiségi hovatartozás szerint pedig csak 64 989 fő sorolta magát a hivatalosan elismert 12 nemzeti kisebbség körébe tartozónak (az 1941-es 361 945 fő

314 Tóth 1993. 187–191.; Föglein 2006. 38.; Fehér 1993. 70.

315 Valuch 2005. 70–71.

316 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 310.

helyett). Az nemzetiségi arányok mind anyanyelv, mind identitás szerint az 1941-es adatok 18%-ára estek vissza, legalábbis a statisztikák szerint.³¹⁷

Az előzmények után érthető okokból leginkább a németek igyekeztek eltűnni a hatalom látómezejéből. A 1948-es népszámláláson csak 22 455 német anyanyelvű lakost írtak össze, ami kevesebb, mint 10%-a volt az egyéb kulturális felmérések és a napi nyelvhasználatra alapuló becslések szerint valószínűsíthető 240 000 főnek. A szlovákok egyharmada, a horvátok fele tűnt fel csak a statisztikákban. A nemzetiségi öntudat a szerbek és románok körében jelent meg legerőteljesebben, ami az ortodox egyházak szerepe révén korábban is jellemző volt, másrészt rájuk jóval kisebb politikai nyomás nehezedett, mint a németekre.³¹⁸

1950 márciusában hatályon kívül helyezték a német kisebbséggel szembeni korlátozó intézkedéseket, az elvesztett vagyon után azonban kompenzációt nem adtak. Élve a lehetőséggel mintegy 11 000 német hivatalosan visszatelepült, 10 000 fő pedig még a kitelepítés során szökött vissza. A Szovjetunió és Jugoszlávia között kialakuló politikai szembenállás nyomán, moszkvai utasításra Magyarország is megszakította a kapcsolatát Belgráddal. A hazai délszláv kisebbségeket ettől kezdve az ellenség szimpatizánsainak tekintették. A déli határ mentén, 60–80 km-es sávban 1950 elején összeírták a lakosságot. Nagy számban internáltak szerbeket és horvátokat az ország belsejében létesített táborokba. Ezzel párhuzamosan magyar betelepítések történtek, elsősorban közalkalmazottak és ipari munkások érkeztek a térségbe. A táborokból évekkal később kiszabadulók nem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre. Csökkentették az oktatási intézmények számát, az iskolákban egységes szerb tanítási nyelvet vezettek be. A határmenti régiókban felgyorsult a szövetkezetek szervezése, minden mezőgazdasági és ipari tulajdont társadalmi (állami) ellenőrzés alá vontak. A délszlávokkal szembeni politikai diszkrimináció csak 1954-ben szűnt meg.³¹⁹

A diktatúra kiépülését kísérő változások azokat a nemzetiségeket is sújtották, amelyeknél ilyen közvetlen nyomásgyakorlás nem történt. Az erőltetett szövetkezetesítés, a gyorsított iparosítás megbontotta az etnikai szigeteket, az emberek jelentős része vegyes nyelvi közegbe került, ami felgyorsította az asszimilációt. Az egyházak háttérbe szorítása, illetve a civil szféra felszámolása kulturális háttérüktől és a társadalmi önszerveződés lehetőségétől fosztotta meg a kisebbségeket. A délszlávok, a szlovákok és a románok országos szervezetét, amelyhez 1954-től a német nemzetiségi szövetség is csatlakozott, megfosztották tagságuktól, helyi szervezeteiktől, gyakorlati tevékenységüktől, és már csak az országos központjuk létezett, reprezentatív feladatokra. A sztálini ideológia elutasította a nemzeti elv progresszív szerepét, és az automatizmus elve alapján a kisebbségek gyors társadalmi, és fokozatos kulturális beolvadásával számolt, így minden téren a központilag preferált „szocialista értékeknek” kellett érvényesülniük. Az ország egyetlen ruszintöbbségű települését, Komlóskát például a nemzetiségi feladatok leegyszerűsítése érdekében szlovák településnek nyilvánították.³²⁰

317 Bindorffer 2011. 56–57.

318 Föglein 2006. 44–48.; Valuch 2005. 78–80.; Mészáros – Fóti 1995. 22.

319 Tóth 1993. 192.; Fehér 1993. 147–148.

320 Szarka 2004. 89.; Gyivicsán – Krupa 1998. 21–22.; Tóth 2003. 209–210.

A KSH becslésen alapuló adatai szerint 1955-ben 370 000 fő nemzetiségi élt az országban, (köztük 220 000 német, 60 000 szlovák, 45 000 délszláv, 15 000 román). A 3257 településből 323 községben (222 német, 52 délszláv, 34 szlovák, 7 román) haladta meg a nemzetiségi aránya a 20%-ot. Az 50%-ot 82 településen érték el (42 német, 22 délszláv, 14 szlovák és 3 román), elsősorban Baranya Tolna, Komárom és Pest megyében. A nemzetiségi identitás megőrzése szempontjából itt voltak legkedvezőbbek a feltételek. A nemzetiségek hagyományos agrárjellege ebben az időszakban is változatlan maradt. Mezőgazdaságból élt a hazai román társadalom 94%-a, a délszlávok 85%-a, a szlovákok 66%-a és a németek 63%-a. A görög polgárháború nyomán 3–5000 menekült érkezett az országba, ami ideiglenesen megemelte a görög kisebbség létszámát, de többségük néhány évvel később hazatért.³²¹

A népesség felekezeti összetétele az előző korszakhoz képest lényegesen nem változott. Az 1938 és 1941 között visszacsatolt területek elvesztésével az ideiglenesen megemelkedett szerb és román ortodox felekezetűek, illetve a főként ruszin görög katolikusok aránya az 1937-es szintre esett vissza. Változást jelentett, hogy a német és szlovák lakosok egy részének távozása nyomán csökkent az evangélikusok aránya (5%), a holokauszt és a zsidó kivándorlás következtében pedig jelentősen visszaesett (1,5%-ra) az izraelita vallásúak aránya. Mindez a római katolikusok (68%) és a reformátusok (22%) relatív emelkedéséhez vezetett. A görög katolikusok aránya 3% volt, a többi felekezet (görögkeleti, unitárius, baptista stb.) aránya együttesen nem érte el az 1%-ot. A magukat felekezeten kívülinek vallók száma az 1949-es népszámlálás idején elenyészően kicsi volt, 0,1% körül alakult.³²²

A társadalom vallásos hite és egyházhoz való kötődése azonban a korábbi korszakhoz képest valamelyest csökkent. A szokások változása, a szekularizáció természetes folyamata, a háborús kiábrándulás mellett, ebben az egyházakkal szembeni politikai fellépésnek is jelentős szerepe volt. A földreform, bár nem szüntette meg, meghatározó mértékben korlátozta a nagyobb egyházak, mindenekelőtt a római katolikus egyház anyagi alapjait. A reakció elleni harc jegyében 1946-ban számos egyházi társadalmi és ifjúsági szervezetet betiltottak. 1948-ban megtörtént az egyházi iskolák államosítása, ami 5407 elemi és általános iskolát, 113 gimnáziumot, 88 tanítóképzőt, liceumot és más képző intézményt érintett. Ezt követően fakultatívvá tették a hitoktatást.³²³

Az egyházak elleni politikai fellépés 1948–1949 folyamán tovább erősödött. A hatalom félreállította, lemondatta vagy bebörtönözte a történeti egyházak tekintélyes vezetőit. A római katolikusoknál erre a sorsra jutott többek között Mindszenti József esztergomi, majd Grósz József kalocsai érsek, a reformátusoknál Ravasz László, később pedig Révész Imre püspök, az evangélikusoknál Ordas Lajos püspök. Az egyházak vezetése a második vonalat képviselő személyiségek irányítása alá került, akiket a politikai vezetés rá tudott venni feltétel nélküli együttműködésre. A hatalom célja az egyházak szélesebb társadalmi kapcsolatrendszerének felszámolása volt, a szűkebb

321 Tóth 2003. 34., 203.; Szarka 2004. 86.; Föglein 2006. 44–48.

322 Gyarmati 2011. 126–127.

323 Romsics 2010. 319., 470.; Valuch 2005. 270–271.

értelemben vett hitélet korlátozott és ellenőrzött formában tovább folytatható.³²⁴

Az 1950-es években az állam az egyházak feletti teljes ellenőrzés megszerzésére törekedett. Felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt (1951), amelynek döntő befolyása volt az egyházak gazdálkodására, a személyi kérdések intézésére, a kulturális tevékenység (könyv- és lapkiadás) folytatására. Hasonló szerepet kapott a kisebb felekezetek, ún. szabadegyházak ellenőrzésében az 1950-ben felállított Szabadegyházak Tanácsa. A gyülekezetek tagjait, a felekezeti vezetőket, papokat személyükben is fenyegette a rendszer, számos esetben került sor rendőri zaklatásra, letartóztatásra, börtönbüntetésre pusztán egyházi tevékenységért. Mindez, a felekezeti összetételt lényegesen nem módosította, nagymértékben csökkent viszont a rendszeres templomba járók aránya.³²⁵

A holokausztot túlélő zsidó lakosság körében különböző stratégiák jelentek meg. Közvetlen a háború után jelentős kivándorlás indult, más európai országokhoz hasonlóan. Néhány év alatt legális és illegális úton közel 50 000 fő hagyta el Magyarországot, nagyobb részben az Egyesült Államokba, kisebb hányadában Palesztinába települve. A kivándorlók általában a fiatalabb generációkhoz tartoztak, sokan közülük egész családjukat elvesztették. 1949–1952 közötti időszakban ismét megnőtt a kivándorlók száma. A diktatúra kiépülése, az államosítások, és a társadalmi mozgáster beszűkülése a mintegy 50%-ban magánvállalkozó és szabad értelmiségi pályán mozgó zsidóság lehetőségeit nagyban beszűkítette. A kivándorlás ekkor fokozottabb mértékben irányult már az 1948-ban létrehozott Izrael állam felé. A másik magatartásforma a beolvadás volt, ami mögött az átélt tragédia hatása alóli szabadulás, a biztonságot jelentő társadalmi integráció szándéka állt. Csökkent a felekezeti kötődésű zsidóság aránya, magas volt a kikereszteltek száma, és emelkedett a vegyesházasságok aránya. A zsidóság a hagyományos formájában, szerepeiben, közösségeivel gyakorlatilag eltűnt a nyilvánosság elől.³²⁶

Sokan egy harmadik utat választottak, és a korábbi kirekesztettség, üldözöttség hatására a származás és felekezet feletti kollektívizmust hirdető baloldali politikai erő, a kommunista párt közelében kerestek sikeresnek kínálkozó beilleszkedési lehetőséget. Ez azonban újabb gondokat okozott, a diktatúra kiépítését és fenntartását kísérő erőszak részesévé váltak, ami a hatalom által háttérbe szorított szélesebb társadalmi rétegekben visszaigazolni látszott a „kommunista = zsidó” korábbi előítéletet. Noha a holokauszt után a zsidósággal szembeni fenntartások morálisan teljesen tarthatatlanná váltak, a Rákosi-rendszer működése látenszen ismét felerősítette ezeket az előítéleteket.³²⁷

A háborút követően a magyar közigazgatási rendszer alapvetően nem változott. Az ország 25 vármegyére, ezen belül 151 járásra tagolódott, a városok száma 54, a községeké 3069 volt. 1944 ősze és 1945 tavasza között sajátos kettősség alakult ki a helyi igazgatásban. A harcok megszűnte után spontán módon megalakult nemzeti

324 Valuch 2005. 270–271.

325 Köpeczi Bócz 2004. 14–16., 34–36.; Valuch 2005. 272–273.

326 Karády 2001. 255–258.; Stark 1998. 116–120.

327 Valuch 2005. 80–82.; Bibó 1986. 778–780., 785–787.

bizottságok az államigazgatás és annak helyi szervei kiépüléséig hatalmi funkciót töltöttek be. Ez azonban 1945 májusára megszűnt, a nemzeti bizottságok képviselői betagozódtak a települési önkormányzatokba, a bizottságok 1947-es végleges megszűntéig. Az önkormányzati testületeket már az első évtől igen erős pártdominancia jellemezte, ami gyakran éles politikai küzdelem formájában jelent meg.³²⁸

A településhálózatban szintén nem történt gyökeres átalakulás. A lakosság nagy része községekben élt, a városlakók aránya 34% volt. A háborús események nyomán (bombázások, földi harcok, menekültek) a nagyobb városok lélekszáma valamelyest, Budapesté radikálisan csökkent. Az 1945-ös gyorsfelmérés adatai szerint a főváros lakossága mindössze 832 000 fő volt. Ez azonban gyorsan kiegyenlítődött, a visszatérő lakók, a közelet és az államigazgatás új koncentrációja, az ipar gyors ütemű helyreállítása, bővítése, illetve bizonyos közigazgatási változások nyomán. Budapest lakossága 1946 januárjában már meghaladta az 1 millió főt, 1949-re pedig 1 590 000 főre duzzadt. A másik szembeötlő változás az volt, hogy az 1945-ös földreform nyomán több mint 75 000 új tanya épült, ami tovább növelte a falvak és az agrárvárosok népességén belül a külterületen lakók arányát.³²⁹

A politikai rendszerváltással összhangban átfogó közigazgatási reformra került sor 1949–1950-ben. A régi-új határmódosítás nyomán területük jelentős részét elvesztő vármegyék megszűntek, összevonásra kerültek (pl. Hajdú-Bihar), kiegészítve új egységet képeztek (pl. Bács-Kiskun) vagy szétosztották őket a szomszédos megyék között (pl. Csanád) – így 25 helyett 19 megye maradt. Eltűntek a történeti elnevezések (pl. Jász-Nagykun-Szolnok) és a „vármegye” kifejezés is. Létrehozták Nagy-Budapestet, a fővároshoz csatolva 7, korábban önálló várost (Kispest, Újpest) és 16 községet. Megszűnt a hagyományos önkormányzatiság, 1950-től szovjet típusú tanácsrendszert vezettek be, amelyet erős centralizáció, szigorú hierarchia jellemezett.³³⁰

1954-ben az 5 legnagyobb várost, regionális centrumot (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), megyei jogú településsé nyilvánították és kivonták a megyék irányítása alól. Megszűnt a törvényhatósági jogú városok köre, minden település középszinten a megyék irányítása alá került. A pártállami szisztéma kiépülésével, helyi szinten is kettős vezetés érvényesült, a pártszervek és az ellenőrzésük alatt álló tanácsi szervek gyakorlatilag az egységes központi hatalomgyakorlás helyi intézményeként működtek. A tanácsok élén elnök, az alájuk rendelt szakapparátusok vezető posztján pedig végrehajtó bizottsági (VB) titkár állt. A tanácsok ellenőrzését a Minisztertanács (számos területen a Belügyminisztérium) látta el. 1954-ben Nagy Imre kormánya lépéseket tett a megyék és a megyei jogú városok közvetlen az Elnöki Tanács felügyelete alá vonására.³³¹

Az 1950-es években a településhálózatot további változások érintették. A közigazgatási centralizáció, a birtokos parasztság elleni fellépés és a szövetkezetesítés egyik kísérője a tanyarendszer átalakítása volt, tanyacsoportok, községmagok létrehozása,

328 Gyarmati 1996. 76–80.; Hajdú 1996. 12–15.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 169–171.

329 Valuch 2005 59–63.

330 Gyarmati 2011. 161.

331 Valuch 2005. 62–63., 66.; Gyarmati 2011. 162.

részben bizonyos infrastrukturális fejlesztésekkel, de főként adminisztratív eszközökkel (építkezési tilalom). A tanyarendszer nagy részének felszámolása során 500 új község létrehozását tervezték, ebből 1955-ig 150 település jött létre. Időközben, a nagyközségek közül 12 települést városi rangra emeltek. A települések száma 1955-ben 3257, a városoké 59 volt. A főváros lakosságának száma tovább emelkedett, 1960-ra 1 780 000 főre nőtt annak ellenére, hogy 1956-ban mintegy 92 000 budapesti hagyta el az országot. A fővároson kívül, Miskolc, Debrecen és Szeged lakossága haladta meg a 100 000 főt, de az alföldi városok esetében a népesség 30–35%-a nem a belterületen, hanem a külterületen lakott. A városlakók aránya 1949-ben 37% volt. Az 1950-es évek közepére az erőltetett iparosítás, a munkaerő gyors koncentrációja következtében a városlakók aránya 48%-ra, 1960-ra pedig 54%-ra emelkedett. 1949-ben a népesség 20%-a lakott 100 000-nél, 44%-a 10 000-nél, 56%-a 5000-nél nagyobb lélekszámú településen, ezek az adatok 1960-ra 23%, 50% és 60% körül alakultak. Ezen belül, legdinamikusabb mértékben a regionális centrumok lakossága nőtt.³³²

A települések urbanizációs szintje a korszak folyamán csak kisebb változásokat mutatott. A lakásállomány lassan bővült, 1941-ben a lakások száma 2 397 499, 1949-ben pedig 2 466 514 volt, ami csupán 3%-os gyarapodást jelentett. Ezt azonban jelentős mértékben befolyásolta, hogy a világháború, a bombázások és a magyarországi harcok során, különösen a nagyobb városokban súlyos háborús károk keletkeztek, Budapesten 32 363 lakás pusztult el vagy vált lakhatatlanná (27%), és további 48 000 (40%) szenvedett kisebb rongálódásokat. Az 1940-es évek második felében különösen a városokban a helyreállítás volt a fő feladat, és viszonylag kevés új lakás épült. Új lakóépületek nagyobb számban a tanyavilágban készültek. Ennek is szerepe volt abban, hogy a lakások 40%-a vályog, illetve vert föld falazatú volt. Az egyszobás lakások aránya valamivel 70% felett, a kétszobásoké 25%, a 3 vagy többszobásoké 5% alatt alakult, 100 m² feletti alapterület csak kevesebb, mint 10%-ban fordult elő. Villanyvilágítással 1949-ben a lakások 46%-a, a vezetékes vízzel 17%-a, fürdőszobával 10%-a rendelkezett. A településeken, ahol ezt a természeti viszonyok lehetővé tették viszonylag sűrű „közkifolyó” (utcai kút) hálózatot alakítottak ki, a falusi házak és a tanyák jelentős része, esetenként a városi többlakásos épületek is udvari kúttal rendelkeztek.³³³

Az 1950-es években a lakásállomány tekintetében jelentősebb változás következett be. Az ipari munkaerő gyors növekedése súlyos lakáshiányt idézett elő. 1949 és 1953 között a városokban mintegy 420 000 fő lakott albérlésben, 20–30 000 fő pedig nem lakáscélú helyiségekben. A lakáshiányt a nagy alapterületű, többszobás polgárlakások igénybevételével (társbérletek létesítése) próbálták enyhíteni. Az első 5 éves terv során 217 000 lakás építését tervezték, elsősorban Budapesten és az új iparvárosokban, de a nehézipari beruházások folyamatos növelése miatt, végül csak 103 000 lakás készült el, ezek jelentős része is csökkentett komfortfokozatú volt. Az építőanyag hiánya miatt magánérőből csak 50 000 lakás épült. A lakásállomány színvonala kis mértékben változott. A lakóépületek 34%-ának falazata még vályogból volt. Az egyszobás lakások

---

332 Romsics 2010. 476–477.; Valuch 2005. 62–63., 66–70.,

333 Kollega Tarsoly 1997. 265.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 275.

aránya 1960-ban 63%-ot, a kétszobásoké 32%-ot, 3 vagy többszobásoké 5%-ot tett ki. Ez utóbbiak száma mintegy 6500 lakással csökkent a nagyobb, főként budapesti ingatlanok átalakítása, leválasztása, új lakások kialakítása révén.³³⁴

Villannyal a lakások 58%-a, vezetékes vízzel 20%-a, fürdőszobával 14%-a rendelkezett. A településfejlesztés várospreferáló szemlélete és az agráriumból való erőteljes töke kivonás nyomán, a falvak fejlettségi szintje erősen elmaradt a városoktól, és a köz- és lakóépületek, a közlekedés, a kommunális szolgáltatások vagy a kulturális infrastruktúra tekintetében nem történt jelentős előrelépés a két világháború közötti viszonyokhoz képest.³³⁵

A II. világháborút követő években a keresők aránya a népességben belül 46–47% körül alakult, a háborús hatások, a keresőképes korosztály számának csökkenése folytán ez 1–2%-kal kevesebb volt, mint az 1930-as évek végén. Az 1947-ben induló első 3 éves terv az újjáépítés mellett célul tűzte ki a teljes foglalkoztatottságot is, ezt azonban nem sikerült elérni, a keresőnépesség 2,5%-ának 1949-ben sem volt munkája. A keresőnépességben belül az aktív keresők aránya 43% volt. Az önálló keresők aránya a II. világháborút követően 55%-ra emelkedett, ami mögött elsősorban a földreform állt. Az önálló birtokossá váló egykori gazdasági cseléd és napszámos réteg egy része azonban a kapott birtok kis területe (á: 5 kh), a termelőeszközök, igásállatok hiánya miatt nem tudott megkapaszkodni, és néhány éven belül kénytelen volt megválni a földjétől. A foglalkoztatottak között emelkedett (egyelőre csak kisebb mértékben) a nők aránya. Ez egyrészt a keresőképes férfiak számának csökkenésével, a megélhetési kényszerrel függött össze, másrészt, a társadalmi szemlélet átalakulásával, a női szerepek fokozatos ártérkelődésével. Az aktív keresők körében a női munkavállalók aránya 1949-ben 29% volt, a parasztgazdaságokban dolgozó ún. segítő családtagokat nem számítva.³³⁶

Az aktív keresők között a szellemi dolgozók aránya a háborút követően lassan emelkedett, 1949-re 7-ről 10%-ra nőtt. Ez döntően a közalkalmazottak számának növekedésében, illetve az államosított gazdasági adminisztrációjának bővülésében jelentkezett. Az aktív keresők mintegy 49%-a dolgozott a mezőgazdaságban, az ipar és a forgalmi ágazatokban pedig 37%-a (ezen belül a tulajdonképpeni iparban 22%). Az iparban és forgalomban az önállóak (8%) és alkalmazottak (29%) aránya a korábbi időszakhoz képest jelentősen nem változott. A mezőgazdaságban viszont jelentős átrendeződés következett be. A földreform során összesen 642 342 fő kapott földet, közülük 370 963 fő (58%) gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkás, aki korábban nem rendelkezett önálló birtokkal.³³⁷

Az 1950-es években 50%-ra emelkedett a keresőnépesség aránya, ezen belül az aktív keresőké 1949 és 1956 között 43%-ról 46%-ra emelkedett, részben a munkahelyek számának bővülése révén, részben a társadalomra nehezedő politikai nyomás hatására. Az 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyve a keresőtevékenységet kötelezettségként

334 Belényi 2000. 36–37.

335 Romsics 2010. 483–485.; Valuch 2005. 68–69., 294–296.; Kollega Tarsoly 1997. 247.

336 Szakács 1962. 68–72.; Valuch 2005. 96–97.; Romsics 2010. 318–319.

337 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 274.; Szakács 1962. 65–68.

fogalmazta meg. Dinamikusan nőtt a női munkavállalók aránya. A pártállami rendszer kiépülése nyomán tovább bővült az igazgatási és gazdasági bürokrácia, rövid idő alatt közel megduplázódott az adminisztrációs munkahelyek száma, ahol egyre nagyobb arányban alkalmaztak nőket. Az iparban foglalkoztatottak száma 1949 és 1956 között másfélszeresére nőtt, miközben azonban a magánszférában dolgozók aránya 57%-kal csökkent, aközben az állami és szövetkezeti szektor munkásainak száma megduplázódott. Folyamatosan bővült az iparban foglalkoztatott nők száma is. Ez alól a nehézipar, a nehéz fizikai munkák sem jelentettek kivételt. A nehéziparban foglalkoztatottak közül az 1950-es évek végén 28% nő volt. A rendszer propagandája mindezt a szocialista emancipáció sikereként mutatta be.³³⁸

1949-től a keresőnépességen belül az önállóak aránya jelentős mértékben csökkent. Ebben szerepet játszott a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozások államosítása, majd az 1950-es években az 1–2 alkalmazottal vagy alkalmazott nélkül dolgozó magánvállalkozók gazdasági és politikai kényszerintézkedés révén vállalati, illetve szövetkezeti keretbe tömörítése. A magániparosok és magánkereskedők száma egyharmadára csökkent. A mezőgazdaságban az erőszakos tsz-esítés révén 1953-ra a korábbi önálló keresők 44%-a vált szövetkezeti taggá, illetve más ágazatban alkalmazottá.³³⁹

A szellemi foglalkozásuk arányának növekedése az 1950-es években felgyorsult, 1955-ben 14% körül alakult. Ebben változatlanul az adminisztrációs munkahelyek számának bővülése játszott szerepet, de emelkedett az iskolázott szakalkalmazottak aránya is. Az 1950-es évek első felében az egyes ágazatokban foglalkoztatottak aránya lényegesen megváltozott. Az agrárnépesség a rá nehezedő politikai és gazdasági nyomás (tsz-esítés, kuláküldözés), illetve a városi ipari munkalehetőségek hatására 10%-kal csökkent. A mezőgazdasági keresők aránya a faluról való elvándorlás nyomán 44%-ra apadt, miközben a tulajdonképpeni iparban dolgozók aránya 28%-ra nőtt. A nagyarányú foglalkozásváltás (más tényezőkkel együtt) a mezőgazdasági termelés visszaesését okozta, ami ellátási zavarokhoz, és a jegyrendszer bevezetéséhez vezetett.³⁴⁰

1953 végétől a Nagy Imre kormány számos racionalizálási intézkedést tett. A már mintegy 250–300 000 fő sok esetben csak látszatmunkahellyel rendelkező, főleg adminisztratív dolgozó egy részét (közel 80 000 főt) elbocsájtották, illetve más munkakörökbe irányították át. Szabályozták (gyakorlatilag lehetővé tették) a tsz-ekből való kilépést. Ennek nyomán a szövetkezetbe bekényszerítettek 21%-a választotta ismét az egyéni gazdálkodást. A mezőgazdaság helyzetét a beszolgáltatási rendszer ésszerűsítésével, a beadási mennyiség csökkentésével és egy 3 éves 12 milliárd forintos fejlesztő programmal kívánták javítani.³⁴¹

A korszak kezdetén alapvető változások történtek a társadalomszerkezetben. A korábbi vezető réteg, a gazdasági, politikai, sőt a kulturális elit jelentős mértékben

---

338 Belényi 2000. 16–17.; Rákosi 1948. 299–303.

339 Romsics 2010. 347.; Rákosi 1949. 304–308.

340 Kollega Tarsoly 1997. 163.; Gerő 1952. 251–254.

341 Kaposi 2002. 370–371.; Az MDP Központi Vezetősége 1953. 11–15.

kicsérélődött. A politikai élet korábbi szereplőivel szemben egyre élesebb kritika fogalmazódott meg. Az 1946-tól induló háborús bűnös perek nemcsak a népbíróság elé állított kormányfők, miniszterek, hanem az egész Horthy-rendszer, minden egykor hatalmat gyakorló közszereplő elítéléséről szóltak. A nemesi rangokat, címeket, kiváltságokat 1945-ben eltörölték. Ezzel az arisztokrácia, mint társadalmi réteg gyakorlatilag megszűnt. A földreform felszámolta a nagybirtokot (a nemesit, polgárit és egyházit egyaránt), valamint a középbirtokot is. Az 1000 hold feletti birtoktesteket kártérítés nélkül elkobozta, a 100 és 1000 közötti földeket kártérítéssel kisajátította az állam. Eltűnt a régi elit másik nagy csoportja, a nagyvállalkozók köre is. Az ún. stratégiai ágazatokban (energiatermelés, közlekedés, hírközlés, pénzügyi szektor) már 1945-től széleskörű államosítások kezdődtek, 1948-ban pedig sor került a 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozások állami tulajdonba vételére is. Emellett gazdasági érdekre hivatkozva számos egyéb vállalatot is államosítottak, a külföldi–magyar vegyes tulajdonú cégeket gyakran koholt bűnügyek révén (gazdasági koncepciók perek).³⁴²

A gazdasági és politikai változások során az előző korszak középosztályai felőrödtek. A középbirtok 1945-ös és a középvállalkozások 1949-re lezajló felszámolása, a baloldali erők szemében megbízhatatlannak tekintett köztisztviselők és értelmiségiek 1946-os B listázása létalapjuktól fosztotta meg a korábbi középrétegeket. A szakértelmiségi pályákon, illetve a kulturális területen dolgozók tudták még leginkább megőrizni egzisztenciájukat. Mindez több évre húzóódva, fokozatosan, de történelmi léptékben nézve rendkívül gyorsan ment végbe.³⁴³

Változott a társadalom alsóbb jövedelmi és státuszrégióihoz tartozó rétegek helyzete is. A városi kisegzisztenciák számát a háborús hatások, a holokauszt, majd a világháborút követő kivándorlás és a német kitelepítés megtizedelte súlyos veszteséget okozva a kisvállalkozó és szakmunkás csoportoknak. Az ipari munkásság nagy erőfeszítések közepette számolta fel a háborús károkat és indította újra a termelést. Társadalmi pozíciói azonban erősödtek. Részben szimbolikusan, hiszen hivatalosan a társadalmi progresszió legfőbb letéteményeseként kezelték, részben bizonyos gazdasági és szociálpolitikai preferenciák révén, de bővültek érdekérvényesítési lehetőségei a vállalatoknál működő üzemi bizottságoknak köszönhetően. A háztartási alkalmazottá előlépő házicselédek aránya a vagyonos rétegek háttérbe szorulásával fokozatosan csökkent, városi napszámosokkal (alkalmi munkások) együtt, akiket nagyrészt a bővülő vállalati szféra szívott fel. A földreform következtében sok mezőgazdasági munkás önálló birtokossá vált, bár továbbra is nehéz volt a megélhetésük, viszonylag rendszeres bérmunka vállalására kényszerültek. A földhöz juttatás elsősorban az egykori gazdasági cselédséget érintette. Ez a társadalmi csoport a nagy- és középbirtokok megszűnésével néhány éven belül teljesen eltűnt, a napszámos réteg ugyanakkor megmaradt, de a felére csökkent.³⁴⁴

Az eltűnő társadalmi rétegek pozícióit, feladatait, személyükben döntőrészt új csoportok vették át. Az elit szerepét, amely a társadalom 1%-át tette ki döntően szellemi

342 Berend 1962. 16–22.

343 Romsics 2010. 316–317.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 117–120.

344 Szakács 1962. 67–72.

foglalkozásúak, a politikai élet, az államosított vállalatok, illetve a kulturális szféra új vezetői töltötték be. Közöttük voltak egyesek, akik az előző korszakban is kiemelt pozíciót foglaltak el, ellenzéki országgyűlési képviselők, vállalati menedzserek, a tudomány és a művészetek néhány képviselője. Ezek száma azonban évről-évre csökkent, az új elit személyében új szereplőkből állt. A társadalom új középosztályát egy jelentősen felduzzadt szellemi réteg, a politikai, igazgatási, gazdasági és kulturális szféra középszintű adminisztrációjának szereplői, helyi vezetők képviselték. Ebben a rétegben, kezdetben még jelentősebb arányban ott voltak az előző korszak diplomás köz- és magánalkalmazottai, a baloldali politikai erők azonban igyekeztek ezeket kiszorítani. A gyorsuló centralizáció közepette a szakértelemmel szemben mindinkább a politikai lojalitás lett a legfontosabb elvárás e réteg vonatkozásában.³⁴⁵

A városi kisegysztrenciák a társadalom mindössze 8%-át alkották. Ebben a rétegben is jelentős belső változások zajlottak, számos új belépő akadt, részben alulról, a parasztság és a munkásság köréből, kisebb részben felülről, a politikai okból egzisztenciáját veszítő volt középrétegek köréből. A birtokos parasztság 47%-ot képviselt a társadalomban. Ezen belül a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező módos parasztság aránya mindössze 3% volt, megközelítőleg 70 000 család. Az 5 és 25 hold közötti gazdaságok száma 1 090 000, aránya pedig 50% körül alakult (ezen belül a birtokok 38% volt 10 hold feletti). Öt hold alatti gazdasággal a birtokosok 47%-a rendelkezett (közel 1 050 000 fő), ezeknek mintegy a fele volt újbirtokos. A paraszti jövedelmek a háború okozta gazdasági károk és az újjáépítés iparpreferáló gazdaságpolitikája következtében az ipari átlagjövedelmeknek csak 50–60%-át tették ki. Az 1947-es első 3 éves terv időszakában ugyan célul tűzték ki a mezőgazdasági termelés 15%-os bővítését, az alulfinanszírozás, a túladóztatás és az 1949-től zajló erőszakos tsz-szervezés következtében azonban az agrárszféra termelése 15%-kal visszaesett.³⁴⁶

A fizikai alkalmazottak között a városi munkásság aránya 21-ről 29%-ra emelkedett. Ezen belül azonban a régi szakmunkásrétegek háborús és migrációs veszteségeit döntően nem szakképzett csoportok beáramlása pótolta. A munkásság létszámnövekedését részben a városi napszámosok és a mezőgazdasági munkások, részben a nők fokozottabb munkavállalása biztosította. Így az ipari termelés bővülése mögött nem elsősorban technológiai váltás, hanem nagyarányú élőmunkaerő, betanított és segédmunkás tömegek álltak. A gyári munkásság egyre nagyobb aránya volt állami vállalatok alkalmazottja, 1946 decemberében ez az arány 42% volt, 1949-ben viszont már meghaladta a 90%-ot. A mezőgazdasági munkások, napszámosok aránya az 1941-es 14%-hoz képest 1949-re 7%-ra csökkent.³⁴⁷

Az 1950-es évek első felében, a kommunista hatalomátvétel és az állampárti diktatúra kiépülése újabb jelentős változásokat okozott a társadalomszerkezetben. A vállalkozói középrétegek teljes eltűnéséhez vezetett, hogy 1949 decemberében államosították a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató cégeket. A rendelkezés végrehajtása során azonban általánossá vált, hogy már a 3–5 fővel dolgozó kisvállalkozásokat is

345 Andorka 2006. 177–180.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 203–205.

346 Kaposi 2002. 333–334.; Veres 1948. 91–93., 109–111.

347 Gyarmati 2011. 118–119.

köztulajdonba vették. A korábbi középrétegek felszámolásának egy másik eszköze az ún. osztályidegen kategóriába sorolás, amely a középbirtokos, vállalkozó felmenők mellett az értelmiségi családokat is sújtotta. 1953-ra mintegy 167 000 fő került ebbe a csoportba, akik nagy eséllyel elveszítették megélhetésüket, korlátozták állampolgári jogait és sokan közülük a nagyvárosokból kitelepítésre kerültek.³⁴⁸

A szellemi elit aránya folyamatosan nőtt, 1950-re 2%-ra, 1960-ra 3%-ra nőtt. Ez az államigazgatás bővülésének, az ipar, a forgalmi ágazatok csaknem teljes államosításának, illetve az élet egyéb területein, a társadalmi, a kulturális a szociális szférában lezajló erőteljes centralizációt kísérő új csúcsszervek felállításának következménye volt. Az 1945. végi 128 000 fős állam- és közigazgatási létszám 1953-ra 360 000 főre emelkedett. A bürokrácia nagymértékű növekedése révén a szellemi középréteg aránya is bővült és 1955-ben 12%-ot, 1960-ban már közel 14%-ot tett ki. A réteg szakirányú képzettsége, illetve szakmai színvonala azonban messze elmaradt a korábbi korszakokban hasonló társadalmi szerepkört betöltőktől. Ez a réteg a társadalom szerves közegétől elütő, döntően politikai preferenciák mentén rekrutálódó jellege miatt nem tudta sem a középosztály hagyományos mintaadó, normaképző szerepét, sem társadalmi integrációs feladatát megfelelően betölteni.³⁴⁹

A kisegzisztenciák aránya radikálisan, 55%-ról 23%-ra csökkent. Ezen belül a kisiparosok és kiskereskedők aránya 8%-ról 2%-ra apadt, a magán kisiparosok száma 1949 és 1953 között a negyedére, 180 087 főről, 46 199 főre esett vissza. Az egyéni vállalkozók nagy része egzisztenciája feladására és nagyipari, vagy ipari szövetkezeti munkavállalásra kényszerült. Eltűnésük elsősorban a különböző szolgáltatások, javító, ellátó tevékenység terén komoly hiányt okozott. 1949-től a hatalom harcot hirdetett a módosabb parasztság, a 25 kh földnél, vagy 350 aranykorona kataszteri tisztajövedelemnél többel rendelkező ún. kulákok ellen. 1950 elejéig 72 603 fő került kulákliszta alá, akiknek széles körben korlátozták az állampolgári jogait. A lista 1953-ban már több mint 83 000 nevet tartalmazott. Az intézkedés azonban nem csupán a módosabb családok, hanem az egész falusi társadalom ellen irányult – a rendeletben megadott birtokhatárt csak a listán szereplők 19%-a lépte át, miközben 31%-nak egyáltalán nem volt földje. A tsz-szervezés miatt nagy nyomás nehezedett az egyéni gazdákra, több mint 850 000 esetben szabtak ki bírságot, 400 000 főt pedig elítéltek ún. közellátási büntetért, többnyire azért, mert a kirótt túlzott mértékű beszolgáltatást nem tudták pontosan teljesíteni.³⁵⁰

Az 1949-ben induló erőszakos tsz-esítés és a birtokos parasztságot sújtó egyéb gazdasági és politikai intézkedések nyomán a magángazdaságok száma 1949 és 1953 között 30%-kal, területük pedig 39%-kal csökkent. A foglalkoztatottak körében a magángazdák aránya a szövetkezetbe való belépés, illetve a birtok elhagyása miatt 1955-re a korábbi 47%-ról 32%-ra esett vissza. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy 1953 végén 1 millió kh termőföld maradt beműveletlen. A lakosság ellátása korábban nem tapasztalt nehézségekbe ütközött, az alapvető élelmiszereket csak jegyre lehetett

348 Bibó 1986. 782–784.; A Központi vezetőség 1953. 142–146.

349 Kaposi 2002. 336.; Rákosi 1948. 299–303.

350 Gyarmati 2011. 267–268.; A Központi Vezetőség 1953. 142–146.

kapni. Az 1953-as fordulat, a tsz-ek elhagyásának lehetősége, a mezőgazdaság fejlesztésére indított központi támogató program ugyan javított a helyzeten, a nyomásztó élelmiszerhiány egy év alatt megszűnt, a birtokos parasztság erejét, személyi és tőke-tartalékait azonban teljesen kimerítette ez az időszak.³⁵¹

A nagyarányú iparfejlesztés, az első 3 éves és főként az első 5 éves terv gazdaság-politikai intézkedései hatására az ipari, forgalmi munkásság aránya az 1950-es évek végére 29%-ról 43%-ra emelkedett, a munkások között a szakképzettek aránya 36% volt. A gazdaság még viszonylag természetes bővülésének időszakában, 1949-ben a szakmunkások és a többi munkás közötti arány 54:46 volt, az 1950-es évek végére azonban ez már 40:60 körül alakult. Míg a szakmunkások aránya az 1950-es évek folyamán 21%-kal nőtt, addig a betanított és segédmunkásoké 53%-kal emelkedett, ami az erőltetett, mennyiségelvű iparfejlesztésről tanúskodott. A mezőgazdaságban a tulajdonképpeni napszámos réteg a minimálisra csökkent, az agrármunkásság 18%-os csoportjának döntő részét már a tsz-tagság képezte.³⁵²

A társadalmi mobilitás megélnkülése bizonyos mértékig kiegyenlítette a korábbi korszakra jellemző aránytalanságokat. A tradicionális, születési és vagyoni elit tagjainak létalapja az új jogi szabályozás, a földreform és az államosítások nyomán gyakorlatilag megszűnt, egy demokratikusabb, teljesítményelvű társadalmi közegben kellett új integrációs pályát keresniük. A világháború utáni átmeneti helyzetben a korábbinál szélesebb körűvé vált a foglalkozás- és státuszváltás. Ebben azonban a fennálló, alapvetően polgári jellegű társadalom szerves belső folyamatai mellett már bizonyos külső, politikai kényszerek is szerepet játszottak. A kisvállalkozói és közalkalmazotti rétegek felé való kilépések ellenére, összességében nőtt a birtokos parasztság száma és társadalmi súlya, elsősorban a földosztás során önálló gazdává válókkal. Fokozatosan bővült a munkásság létszáma, melynek kilépő mobilitásában a korábbi kisvállalkozói főirányhoz képest valamelyest megnőtt a közalkalmazotti pályákra való beáramlás. Erőteljes lefelé történő mozgás kezdődött a korábbi elitek és középrétegek körében, ezek elsősorban a szellemi foglalkozások, közvetlen termelésirányító pozíciók felé irányultak, míg egyes szellemi foglalkozásokból (B listázás) a fizikai (szak)munka jelentette a célállomást.³⁵³

Az 1950-es években a társadalmi változások spontán jellege és a korábbi struktúrákhoz való szerves kapcsolódása nagyrészt megszűnt. A folyamatok generálója és irányítója a kommunista politikai hatalom, szovjet mintát követő átalakításba kezdett. Igyekezett kiiktatni a magántulajdonosi rétegeket. Az egyén társadalmi pozíciójának újradefiniálásánál a korábbi státusz, képzettség vagy szakértelem helyett a politikai tőke játszott a főszerepet. Az első 5 éves terv időszakában kormány szinten megfogalmazott cél volt legalább 160 000 új ipari munkás toborzása faluról, a nők és a fiatalok köréből. Ha pedig a „toborzás” nem hozott kellő eredményt, a kényszer lett a társadalom átrétegzésének fő eszköze. Felgyorsult a proletarizáció folyamata. A néhány éve még társadalmilag elismert birtokos paraszti pozíciót mintegy 360 000 fő hagyta ott

351 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 314.; Gyarmati 2011. 192.; Gerő 1952. 251–254.

352 Valuch 2005. 215–216.; A műszaki fejlesztés 1956. 76–79.

353 Veres 1948. 91–93., 109–111.

(150 000 segítő családtagtól kísérve), és vált, szakképzettség híján többnyire segéd- vagy betanított munkásként ipari munkavállalóvá. A középrétegektől a kisvállalkozókig az állami politikai és gazdasági nyomás hatására szintén sokan kényszerültek gyári munka vállalására, többségükben szakmunkás és esetenként közvetlen termelésirányító pozícióba. Ugyanakkor felgyorsult a munkás (főként) szakmunkás rétegből a kiáramlás, elsősorban középszintű szellemi foglalkozások felé, ami háttérben a rendszer adminisztratív apparátusának nagy káderigénye állt, és ahová nem szakmai szempontok, hanem politikai megbízhatóság alapján válogatták a munkatársakat.³⁵⁴

Az 1950-es évek első felében a felső szintű vezető pozíciókban a teljes elitcsere jegyében mintegy 40 000, a középszintűekben 100 000 új munkás–paraszt káder bevonását tervezték. Közülük közel 50 000 munkás vált fizikaiból szellemi dolgozóvá 1955-ig. A változás mértékét jelezte, hogy a kormányzervek, főhatóságok, országos hivatalok vezető pozícióit betöltők 60%-a 1949 után került a beosztásába, gyakran megfelelő iskolázottság és szakmai felkészültség nélkül. 1954-ben az államapparátusban dolgozók 4%-a rendelkezett diplomával, 7% középiskolai képzettséggel (beleértve a polgári iskolát is), 10% pedig 8 általános iskolával, a többi 79%-nak ennél alacsonyabb végzettsége volt. Az 1940-es évek végén a férfiak 43%-a, 1955-ben 49%-a volt mobil, a nők esetében ez az arány 52% és 55% volt. A két rendszerváltás, a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulás nemcsak a munkaképes korú generáción belül párosult nagyfokú mobilitással, hanem hosszabb távon még jelentősebb intergenerációs mobilitást eredményezett.³⁵⁵

A II. világháborút követő években a jövedelmi viszonyok és a fogyasztás ellentmondásosan alakult. 1945-ben a közvetlen háborús hatások (élelmiszerhiány) következtében a lakosság napi élelmiszerfogyasztása a háború előttihez kevesebb, mint a felére esett vissza. A gyári munkásság átlagos heti bére csak 0,4 US dollárnak, a közalkalmazottaké 0,9 US dollárnak felelt meg. A háború után a pengő hiperinflációja, teljes elértéktelenedése nehezítette a gazdasági tevékenységet és a megélhetést. Ennek következtében a munkabérek 1945 nyarától 1946 augusztusáig csökkenő tendenciát mutattak, a munkásfizetések átlaga a háború előttihez viszonyítva csak 28% körül mozgott. Az 1946. augusztus 1-jén bevezetésre kerülő új forint kezdetben jelentősebb javulást biztosított, a növekvő állami kiadások fedezése érdekében forgalomba kerülő nagymennyiségű pénz miatt azonban gyorsan inflálódni kezdett. A nemzeti jövedelem a háborús évek és az újjáépítés nehézségei után 1949-re ismét elérte az 1938-as szintet. Ez azonban az európai átlagnak csak 60%-át tette ki.³⁵⁶

Az 1946-os pénzügyi stabilizáció és a kereseteknek elsősorban az ipari munkásság javára történő újraszabályozása azt jelentette, hogy míg korábban a szellemi dolgozók bére átlag 34%-kal haladta meg a fizikai munkásokét, addig 1946 őszétől 33%-kal elmaradt azokétól. Az alkalmazottak havi átlagbére 1938-hoz viszonyítva 1946-ban csak 50%, 1949-ben 85% volt. Az első 3 éves terv során (1947–1949) emelkedett a lakosság életszínvonala, de a túl magas, 18%-os beruházási ráta miatt a tervezettnél lényegesen

354 Gyarmati 2011. 172–173.; Valuch 2005. 108–110.; Rákosi 1949. 304–308.

355 Romsics 2010. 473–474.; Gyarmati 2011. 218.

356 Gyarmati 2011. 80–81.; Mód 1946. 14–16.

kisebb mértékben, 20%-kal, így nem érte el az 1938-as szintet. Ennek nyomán a népesség 55–60%-ának jövedelme csak a megélhetési határon, vagy az alatt alakult. Az alapvető élelmiszerek fogyasztása (hús, tej) 10–20%-kal elmaradt az utolsó békeév szintjétől. A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás viszont a korábbi korszakhoz képest lényegesen kiegyenlítettebbé vált. 1941-ben a társadalom felső decilise (10%-a) az összfogyasztás 40%-át tudhatta magáénak. Ez az arány 1949-ben már csak 12% volt.³⁵⁷

Az 1950-es évek diktatórikus berendezkedése, az ésszerűtlen gazdaságpolitika, az erőltetett nehézipar-fejlesztés, a felduzzadt állami bürokrácia és a katonai lobbis anyagi igényeinek kielégítése a fogyasztás és az életszínvonal gyors visszaeséséhez vezetett. Az első 5 éves terv időszakában (1950–1954) az életszínvonal 15%-kal csökkent. A terv 1951-es módosított változata az összes beruházás 52%-át az iparra (ezen belül 44%-át a nehéziparra) fordította, míg a mezőgazdaságra csak 13% jutott. A szigorú beszolgáltatási rendelkezések mellett a parasztság ilyen módon való kivéreztetése állandósuló élelmiszerhiányt, a könnyűipar hátrányos kezelése a ruházat, és más fogyasztási cikkek hiányát okozta. Az ún. békekölcsön jegyzése révén 1949 és 1954 között az állam 5,6 milliárd forint jövedelmet vett ki a dolgozók zsebéből. Az állami alkalmazottak jövedelme az 1938-hoz viszonyítva 1950-ben 80%-ot, 1952-ben csak 66%-ot ért el. Éles ellentmondás volt, hogy miközben a rendszer magát a dolgozó nép államaként reklámozta, az ipari munkások 34%-a, a városi népesség teljes körének pedig 40%-a 1956-ban a hivatalosan elfogadott 500 Ft/fő/hó létminimum alatt élt, 11%-uk jövedelme pedig (különösen a nagycsaládoké) a 300 Ft/fő/hó átlagot sem érte el.³⁵⁸

A hatalom a gazdaságpolitikai célok érdekében tudatosan tartotta alacsonyan a béreket és korlátozta a fogyasztást. Az 1950. júliusi átfogó normarendezés 555 000 ipari dolgozót érintett, és a különböző ágazatokban 15–20%-os keresetcsökkenést okozott. Az egész népességet tekintve 65–70% jövedelme csak a léthatár körül mozgott, vagy annál kevesebb volt. Ideológiai és politikai okok, a proletariátus vezető szerepének hangsúlyozása, a többi réteggel szembeni bizalmatlanság, illetve a szakmai tudás leértékelődése is szerepet játszott abban, hogy a szellemi és fizikai munka jövedelmi szintje között az előző korszakban tapasztalt 2,5-szörös helyett már csak 1,3-szoros különbség adódott. Az 1940-es évek végére kinyíló agrárrolló nyomán a parasztság jövedelme más ágazatokhoz képest jelentősen elmaradt, a munkabérből élők átlagjövedelmének 1949-ben már csak az 52%-át érte el. Nagy Imre kormányának intézkedései nyomán ez a helyzet 1953 után valamelyest javult. Az állami alkalmazottak jövedelme 1956-ra már elérte az 1938-as szint 92%-át.³⁵⁹

A világháború alatt az iskolahálózatot komoly károk érték. Az épületekbe különböző haderők szállásoltak be, az iskolák közül 2442 épület súlyos rongálódásokat szenvedett, az intézmények felszerelését, könyvtárát sok helyen széthordták, eltűntették. A helyreállítás mellett az oktatás terén jelentős szervezeti és tartalmi változásokra volt szükség. Az esélyegyenlőség biztosítása érdekében az 1928-as, és 1940-es kísérlet után 1945 augusztusától felmenő rendszerben bevezetésre került a 8 osztályos alapképzés.

357 Pölöskei – Gergely Izsák 1997. 281.; Kaposi 2002. 339–340.

358 Belényi 2000. 21–23.; Ferge 1986. 59.; A műszaki fejlesztés 1956. 76–79.

359 Kaposi 2002. 350–351.; Áralakulás Magyarországon 1957. 5–7.; Lányi 1956. 175–177.

1946-ban még csak 816 ilyen iskola működött, ami az összes intézmény 10%-át tette ki, 1949-re számuk 6206-ra, arányuk pedig 80%-ra emelkedett. Ezek közül azonban csak 25%, 1534 volt teljesen osztott, amely évfolyamonként külön osztályokkal, tanítókkal, a felső tagozaton pedig szaktanárokkal rendelkezett, a többi intézményben részben vagy egészben osztatlan tanítás folyt. A 8 osztályos általános iskola mellett a 4 osztályos középiskola képezte a közoktatás második lépcsőjét. Az intézkedés az alapképzés során elsajátítható tudásanyag lényeges bővítését tette lehetővé. A gyakorlati megoldás azonban az elemi és középfokú oktatás közötti iskolatípusok (polgári, gimnázium 1–4. osztály) felszámolásával és az általános iskola felső tagozatába való beolvasztásával történt, ami ezek devalválódásával járt együtt. Az oktatás színvonalában további törést okozott az egyházi iskolák 1948-ban végrehajtott államosítása, amely együtt járt számos jól képzett oktató kényszerű távozásával.³⁶⁰

Az általános iskolai pedagógushiány enyhítésére 3 éves nevelőképző főiskolát létesítettek a négy egyetemi városban. A szegényebb rétegeket korábban sújtó kulturális hátrányok kiegyenlítése érdekében már 1945-ben intézkedés történt az intézményes felnőttoktatás kiépítésére. A megvalósítás során megszervezett dolgozók iskolái, illetve felsőfokú munkástanfolyamok azonban igen változó színvonalat képviseltek, a végzetek tudása általában elmaradt az iskolarendszerű képzésben részesültektől. A felsőfokú képzés terén néhány évig nagy szerepet kaptak a népi kollégiumok, melyek a szegényebb, az oktatásból korábban kiszorult rétegek tanulását segítették elő. A NÉKOSZ 1948-ban 120 intézménnyel (6067 fő) rendelkezett és 50%-ban paraszti származású fiatalokat tömörített. A megfelelő korosztályok arányában a népesség 56%-a rendelkezett 6 vagy 8 osztályos alapképzettséggel (ebből 32% 8 osztállyal), 5,5%-a érettségivel, 1%-a felsőfokú végzettséggel. A középfokú és felsőoktatás terén ez nem volt jobb, mint az előző korszakban. Ebben a háborús károk és a szerkezeti átalakítás nehézségei mellett az is közrejátszott, hogy az országot elhagyók nagy része az iskolázottabb rétegekből került ki.³⁶¹

Az 1950-es években az oktatási statisztikák jelentős javulást mutattak. A belső migráció következtében néhány tucat általános iskola megszűnt ugyan, 1955-ben az intézmények száma 6168 volt, emelkedett viszont a tanulók és a pedagógusok száma, ez utóbbi 30%-kal. A tananyag a politikai elvárásoknak megfelelően változott, elmaradt viszont a tanterv és a tankönyvek szakmai és módszertani korszerűsítése. Az elsősorban továbbtanulásra felkészítő gimnázium és a gazdaság iskolázott munkásigényét biztosító szakmunkásképzők mellett a középszintű ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági szakemberek kinevelésére középfokú technikumokat állítottak fel. Jelentősen megnőtt a felsőoktatásban tanulók száma, 1953-ban meghaladta a 60 000 főt. Az évtized végére, általános iskolai végzettséggel a társadalom 77%-a, érettségivel 17%-a, felsőfokú végzettséggel 3,5%-a rendelkezett, ami az utóbbi két kategóriában háromszoros növekedést jelentett. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között viszonylag jelentősebb mértékben 16%-ról 23%-ra nőtt a nők aránya.³⁶²

360 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 406–407., 414.; Az iskolák államosítása 1948. 12–14.

361 Romsics 2010. 323–324.

362 A magyar nevelésügy 1992. 15–20.

A magasabb végzettség mögött azonban sok esetben nem állt tényleges felkészültség. A közép és felső szintű képzettséggel rendelkezők számának növelését, a polgári értelmiség jelentős részének ún. munkás–paraszt értelmiséggel való felváltását gyakran gyorstalpaló tanfolyamok, csökkentett tematikájú kiegészítő képzések biztosították, (dolgozók iskolái, pártiskola). 1950-től ismét 2 évre csökkent a tanítóképzés, és több területen is indult 2 éves felsőfokú képzés. 1949-től bevezették a szakérettségit, amely gyakorlatilag gimnáziumot nem végzett fiatalok felsőfokú képzésbe való bejutását tette lehetővé. Ehhez a későbbi felvételi tárgyakból mindössze egy 1 éves (1952-től 2 éves) tanfolyamot kellett elvégezni. Az általában 17–32 éves kor közötti résztvevőket már eleve politikai szempontok szerint válogatták, és a különbözőzeti vizsga során is a megbízhatóság általában nagyobb súllyal esett latba, mint a tantárgyi tudás. 1949 és 1955 között mintegy 32 616 szakérettségis került a felsőoktatásba, ezeknek 65%-a szerzett később diplomát.³⁶³

Súlyos háborús károk érték a közművelődési intézményrendszert. Ennek helyreállítása éveket vett igénybe. A kormányzat a különböző társadalmi egyesületek létesítményei mellett központi kultúrház építési akciót hirdetett, 1950-ig azonban csak 433 létesítmény készült el. Ezek mellett 1574 egyesületi épület szolgált művelődési célokat.³⁶⁴

A háború alatt a közel 3500 népkönyvtárból 3000 szenvedett kisebb vagy nagyobb károkat. A könyvtárak újjáépítése és a hálózat bővítése révén 1949-ben 4125 könyvtár működött. Szakítva a korábbi törekvéssel, hogy lehetőleg minden településen legyen önálló intézmény, a városokban, járási központokban nagyobb könyvkészletű körzeti könyvtárakat hoztak létre, ezek látták el könyvvel a falvakban lévő letéti könyvtárakat. A néhány száz kötetes letéteket elvileg rendszeresen frissíteni kellett volna, könyvhiány miatt azonban erre hosszabb időn keresztül nem került sor. 1949-ben 10 körzeti könyvtár működött, melyhez 361 falusi népkönyvtár kapcsolódott.³⁶⁵

A könyvtárak állományát átfogó selejtezésnek vetették alá. A háború befejezését követően az ún. antidemokratikus és szovjetellenes munkákat bezúzásra ítélték, de ezzel együtt a német szerzők műveinek többsége is selejtezésre került. 1948-ban már a „polgári szemléletet és ízlést” tükröző munkáktól is meg kellett válni. Ennek pótlására a háborús pusztítás és a súlyos papír- és nyomdafesték hiány mellett 1945-ben a könyvkiadók 644 féle címet adtak ki, 3 millió példányban. A kiadványok száma kezdetben gyorsan emelkedett, az évtized végére azonban a bővülés megtorpant. A könyvkiadás részben anyagi nehézségek, részben a politikai nyomás miatt elszűrkült, a kiadott címek száma 1950-ben 1880 volt. A példányszám ugyan 20 millióra emelkedett, ennek jelentős részét azonban a politikai tömegkiadványok tették ki.³⁶⁶

A nehéz körülmények ellenére a „kultúrafogyasztás” jelentősen bővült, és az alacsonyabb jövedelmű rétegek körében is rendszeressé vált a moziba, illetve színházba járás. Az éves mozi látogatások száma 1949-re elérte a 47 milliót, a színházlátogatók

363 Gyarmati 2011. 145–146.; Romsics 2010. 361–364.

364 Kovalcsik 2003. 766–768.

365 Tóth 2009. 686.; Tóth – Trócsányi 1997. 78–79.

366 Kókay 1997. 143–144.

megközelítette a 3 milliót. A kulturális intézményrendszer mellett a lakosság nagy többsége számára, különösen az agrárvidékeken, a társadalmi szervezetek által biztosított rendezvények, műkedvelő bemutatók, illetve a vándormozisok filmvetítései jelentették a művelődés és szórakozás legkönnyebben hozzáférhető formáját. A világháborút követő korszak egyik legfontosabb tömegkommunikációs és kulturális eszköze a rádió volt. A háborús károk miatt a rádióadás csak 1945-ben május 1-jén indult újra, ekkor mintegy 500 000 készülék volt az országban. A rádió elsősorban információszolgáltató eszközként működött, széles körben tájékoztatta a lakosságot minden fontos tudnivalóról, a legújabb kormányrendeletektől a piaci árakig. A szórakoztató funkció másodlagosnak számított. Az 1940-es években az előfizetők száma gyorsan emelkedett, az évtized végére meghaladta az 1 millió főt.³⁶⁷

A kiépülő állampárti diktatúra gyökeres változásokat hozott a közművelődés terén is. A kulturális intézmények önállósága, illetve az öntevékeny társadalmi, kulturális aktivitás helyett az új hatalom központilag irányított népművelést igyekezett kiépíteni, erősen átpolitizált tartalommal. Ennek jegyében felgyorsították a kultúrházak építését, 1950 és 1953 között 1200 ilyen intézményt adtak át. A társadalmi egyesületek tömeges felszámolását követően viszont, azok kulturális létesítményeit más célokra használták. Így a kultúrházak száma alig emelkedett, 1955-ben is csak 2183 volt. A gyakran nem hozzáértő vezetés, az átpolitizált programok, a homogenizáló, uniformizáló népművelési tevékenység miatt a látogatottság messze elmaradt a várakozástól. Az ünnepek, ismeretterjesztő előadások, színházi estek alkalmával általában volt közönség, de a rendezvények közötti klubjellegű működés nem érte el a felozlatott társadalmi egyesületekben tapasztalt korábbi aktivitást.³⁶⁸

Bővült a könyvkiadás palettája, a szigorú központi ellenőrzés miatt azonban csak a kiépülő szocialista berendezkedésnek megfelelő tartalmú művek jelenhettek meg, köztük nagy számban szovjet szerzők írásai. A könyvkiadók 1949-es államosítása után 1952-ben a könyvkereskedelem is állami ellenőrzés alá került. Ez újabb széleskörű selejtezéssel járt együtt, amelybe az MTA elnökének tiltakozása ellenére számos magyar és világirodalmi klasszikus mű is belekerült, Benedek Elek és Babits Mihály, Cervantes, Dumas vagy Wells munkái. A kiadók 1953-ban 3071 címet jelentettek meg 17 millió példányban, 1955-ben 2970 címet, 35 millió példányban. Ebben továbbra is jelentős részt foglaltak el a politikai kiadványok. A könyvtárak száma 1950 és 1955 között 4333-ról 6854-re emelkedett, jelentősen nőtt a könyvállomány és a beiratkozott olvasók száma, mindebben azonban nagy szerepet játszott a korszak voluntarista, mennyiség-centrikus szemlélete.³⁶⁹

A baloldali diktatúra a kultúrát elsősorban a propaganda eszközeként tekintette. A kulturális rendezvényeken való megjelenés, a könyvtárság szintén a fennálló hatalom iránti lojalitás jelének minősült, az arányok növekedése pedig a szocialista kultúrpolitika sikerét igazolta. A mozikban az 1950-es évek első felében évi átlagban 7 magyar, 20 szovjet, 15 egyéb „baráti országbeli” és 10 nyugati filmet mutattak be. A

367 Simándi 2012. 10–18.

368 Halász 2013. 28–32.; T. Kiss 2000. 74.

369 Kóka 144–145.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 300–301.

mozi látogatások száma 1955-ben 95 millióra, a színházlátogatóké közel 7 millióra emelkedett. A színházak esetében a nézőszámot a munkahelyek és iskolák szervezett látogatásai nagyban növelték. A mozikban, a színházakban a nagyszámú sematikus produkció mellett értékes művekkel, kiváló színészi alakításokkal is találkozhatott a közönség. Gyorsan emelkedett a rádiókészülékek száma, 1955-ban 1,5 millió előfizetőt tartottak nyilván. A legújabb technika iránt is érdeklődött a hatalom, 1953. január 23-án megalapították a Magyar Televíziós Vállalatot, a kísérleti adások 1955-ben indultak.³⁷⁰

A II. világháború után a társadalom igen aktív közéleti részvételt tanúsított. Ebben szerepet játszott a bővülő demokratikus mozgástér, a politikai szereplés korábbi akadályait elhárító jogszabályok, a háború végén spontán módon meginduló önszerveződés, új népi hatalmi szervek (nemzeti bizottságok) és érdekképviseltek (üzemi bizottságok) létrehozása, valamint a fiatalabb korosztályoknak a közéletbe való beáramlása. 1945-ben általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot vezettek be a 20 év feletti állampolgárok számára. A nők és férfiak közötti korábbi különbségeket e tekintetben megszüntették. Az életkori határt 1949-ben 18 évre szállították le. A választójog gyakorlásából azonban esetenként kizártak nagy létszámú csoportokat, köztük 1945-től a német kisebbség tagjait, 1947-ben a felvidékről hazatelepülőket, 1949-től a kulákklistán szereplőket.

A pártpalettán 1949-ig (a szélsőjobb kivételével) számos politikai irányzatot képviselő szervezet jelen volt. A széles politikai részvételt segítette az 1947-ig tényleges, ezt követően 1949-ig formális nagykoalíciós kormányzás. A parlamenti képviselők társadalmi összetétele jól tükrözte a változásokat. 1945 és 1947 között a birtokos képviselők aránya 30%-ról 27%-ra csökkent, miközben az ipari munkásoké 15%-ról 18%-ra emelkedett. Csökkent a nagy- és középvállalkozók és a hagyományos középosztály tagjainak részvétele 10%-ról 4%-ra, ugyanakkor nőtt a szellemi dolgozók jelenléte 14%-ról 20%-ra. Ezzel együtt emelkedett a többnyire az alsóközéposztályt képviselő értelmiségiek, tanárok aránya 24%-ról 27%-ra. A nők csak igen kis számban kerültek be a képviselők közé, arányuk 1945-ben 3,5%, az 1947-es választás után 5% volt. Az alacsony szint ellenére, ez nem tért el lényegesen az európai átlagtól, ahol 1950-ben a női képviselők aránya 6% körül mozgott.³⁷¹

Az 1940-es évek végére gyökeresen átalakultak a politikai viszonyok. A kommunista párt sorra felszámolta, vagy sorvasztotta el a rivális szervezeteket, így 1950-re egypártrendszer épült ki. A közvetlen demokráciát képviselő szervezeteket, fórumokat felszámolták. Bár a választójog alapelvei nem változtak, 1949-től már csak egyetlen szervezet, a Magyar Függetlenségi Népfront állíthatott jelölteket, ezzel a tényleges választás lehetősége megszűnt. A kommunista és a szociáldemokrata párt baloldalának egyesítésével 1948-ban létrehozott Magyar Dolgozók Pártja volt az egyetlen közéleti tényező országos és helyi szinten egyaránt. A parlamenti képviselők között megemelkedett a nők aránya, az 1949-es választások után 18%, 1953-ban 17% volt. Ez azonban

---

370 Romsics 2010. 372., 510.

371 Ilonszki 2009. 207.; Valuch 2005. 124–125.

nem kínált tényleges politikai lehetőséget, mert a törvényhozás működése ekkorra már formálissá vált.³⁷²

A háborút követő első években élénk, pezsgő civil társadalmi élet jellemezte az országot. A demokratikus berendezkedés a civil szervezeteknek az előző korszaknál sokkal szélesebb mozgásteret biztosított, esetenként állami feladatok ellátását bízta rájuk, becsatornázva ezeket a közművelődés, az oktatás, a szociális szféra, az érdekképviselés, és számos más szakmai terület közreműködői közé. Az 1940-es évek második felében mintegy 12 500 egyesületet tartottak nyilván, közülük 7600 fejtett ki aktívabb tevékenységet. Ezek 70%-a, alapszabálya szerint kulturális, vallási, szabadidős feladatokra szerveződött. A civil szervezetek politikai szempontú kirostálása már 1945-ben megkezdődött. Először a szélsőjobboldali, szovjetellenes szerveződések felszámolására került sor, melyek a gyakorlatban egyébként sem működtek. 1946-tól azonban már a kormányzat által reakciónak, antidemokratikusnak minősített számos gazdasági, érdekképviselési, egyházi, kulturális és ifjúsági szervezetet és ezek egyre szélesebb körét megszüntette. Megindult a civil szféra mind átfogóbb korlátozása, beteretése a baloldali pártok által támogatott szervezetek körébe. 1949 végéig 10 120 egyesületet számoltak fel.³⁷³

A következő két év során minden olyan egyesület eltűnt, amelyek állami, tanácsi, gazdasági vagy pártvonalon ne kötődtek volna a fennálló hatalomhoz, ne álltak volna politikai ellenőrzés alatt. A ténylegesen civil törekvéseket képviselő szervezetek helyét olyan országos központból irányított organizációk vették át, melyek a kommunista párt által kijelölt vezetéssel az állami célok mellett mozgósították a tagságukat. A gazdasági, a közéleti, sőt a kulturális és szabadidős tevékenység monopolizálása teljességgel kiszolgáltatta az embereket a kommunista párttal szorosan összefonódó államhatalomnak, amely a gyakorlatban a társadalom szinte minden tagja felett irányítást és ellenőrzést tudott gyakorolni. Tehát a gazdasági szféra, a közélet, a kultúra központi irányítás alá vétele mellett kísérlet történt a társadalom „államosítására” is.

Hivatkozott irodalom:

A Központi Vezetőség határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról (1953. június 27–28.). Propagandista 10. évf. (1986) 4. sz. 136–167.

A magyar nevelésügy kérdései. In: Hegedűs B. András – Rainer M. János: A Petőfi Kör vitái, VI. Budapest, 1992, Múzsák – 1956-os Intézet. 15–140.

A műszaki fejlesztés és a fiatal értelmiség problémái. In: Hegedűs B. András (szerk.): A Petőfi Kör vitái, V. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 75–147.

Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949–1955-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1. Budapest, 1957, KSH.

Az iskolák államosítása. Budapest, 1948, VKM.

372 Mezey 1995. 362–364.; Ilonszki 2012. 209–201.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 222–223.

373 Molnár 2005. 11., 23.

- Az MDP Központi Vezetősége és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről – Hegedűs András előadói beszéde a KV 1953. december 19-i ülésén. Budapest, 1954, Szikra.
- Balogh Miklós: A bukovinai székelyek megtelepedése Tolna megyében. Szeged, 1991. Kn.
- Belényi Gyula (szerk.): Munkások Magyarországon 1948–1956. Budapest, 2000, Napvilág.
- Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (1948). In: Bibó István válogatott művei, II. köt. Budapest, 1986. Magvető. 621–799.
- Bindorffer Györgyi: Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Budapest, 2011, Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956. Budapest, 1988, Minerva.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: A magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, 2005, Csokonai.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986, Magvető.
- Föglein Gizella: Etnikum és educatio. Budapest, 2006, Napvilág.
- Füzes Miklós: Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Pécs, 1990, Baranya Megyei Levéltár.
- Gerő Ernő: A szocialista iparosítás útján. In: Gerő Ernő: A vas, az acél, a gépek országáért. Budapest, 1952, Szikra. 245–254.
- Gyarmati György: A közigazgatás újjászervezése az ideiglenesség korszakában. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 1. sz. 63–98.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. Budapest, 2011, ÁBTL–Rubicon.
- Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1998, Press Publica
- Hajdú Zoltán: A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 5–21.
- Halász Csilla (2013): A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején. Budapest, Pest Megyei Levéltár.
- Ilonszki Gabriella: Képviselek és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Budapest, 2009. Akadémiai.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.

- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Karády Viktor: Önazonosítás, sorsválasztás. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997. Balassi.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2003, EPL.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Budapest, 2004, Akadémiai.
- Kugler József: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csongrád megyében. *Regio*, 7. évf. (1996) 4. sz. 47–73.
- Lányi Kamilla: Hozzászólás Nagy Tamás: A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása című cikkéhez (Kézirat 1956 tavaszáról) In: Hegedüs B. András – Rainer M. János (szerk.): A Petőfi-kör vitái, hiteles jegyzőkönyv alapján I. köt. Két közgazdasági vita. Budapest, 1989, Kelenföld – ELTE. 173–177.
- Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 6. évf. (1995) 3. sz. 3–33.
- Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Budapest, 1995, Osiris.
- Mód Aladár: Az újjáépítés gazdaságpolitikája. *Társadalmi Szemle*, 1946. 1. évf. (1946) 1. sz. 13–21.
- Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon, 1945–1956. *Civil Szemle*, 2. évf. (2005) 3. sz. 5–37.
- Palasik Mária: A parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949). Budapest, 2017, Országgyűlés Hivatala.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Rákosi Mátyás: A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. In: Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Budapest, 1949, Szikra. 281–315.
- Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építed. In: Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Budapest, 1948, Szikra. 276–319.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Simándi Irén: Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948. Budapest, 2012, Gondolat.
- Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéseiről. *Magyar Statisztikai Szemle*, 24. évf. (1946) 1–6. sz. 1–4.
- Stark Tamás: A magyar zsidóság vándormozgalma a vészkorszak után. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció. I. köt. Budapest, 1998, KSH. 115–122.
- Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi.

- Szarka László: Kisebbségi léhelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A népművelőtől a kulturális menedzserig. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tóth Ágnes (szerk.): A pártállam és a nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét, 2003, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Gyula: Tíz év múltán – a hatvan éve alapított körzeti könyvtárakról 1. rész. Könyvtári Figyelő, 55. évf. (2009) 4. szám, 685–704.
- Tóth József – Trócsányi András: A magyarság kulturális földrajza. I. kötet. Pécs, 1997, Pro Pannonia.
- Újvári Károly – Bakai László (szerk.): A budapesti tömegközlekedés 25 éve, 1945–1970. Budapest, 1970, BKV.
- Vadkerty Katalin. A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony, 2001, Kalligram.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005, Osiris.
- Veres Péter: A paraszti jövő. Budapest, 1948, Sarló.

3.1.2. „Próbálkozó demokrácia” – sztálinizálás – resztalinizáció – forradalom, 1945–1956 (Kiss Mária Rita)

A magyar történelem 1945-56 közötti szakasza viszonylag jól elkülöníthető alperiódusokra osztható, bár a pontos korszakhatárokat illetően a történettudományban nincs konszenzus.³⁷⁴ Az 1945–1948 közötti koalíciós korszak, a demokratikus kísérlet periódusa, amikor többpártrendszer és a politikai rendszer számos színterén pluralizmus van. 1948 és 1953 között a kommunista diktatúra kiteljesedik, majd 1953–1955 között a Nagy Imre³⁷⁵ nevével fémjelzett korrekciós szakasz következik, végül 1955-ben Rákosi újra megerősödik és ennek ellenhatásaként a folyamat az 1956-os forradalomba torkollik. Gyarmati György fogalomhasználatát és periodizálását átvéve az első korszakot Bibó István³⁷⁶ nyomán „próbálkozó demokráciának” nevezzük. A kutató szerint ekkor egyszerre két ellentétes rendszerparadigma volt jelen: a demokratikus tendenciák mellett mindvégig megfigyelhető a kommunista párthoz köthető „presztánilizálási” törekvések jelenléte is. A polgári erők 1945-ös választási győzelmére ellenére a kommunisták politikai kulcspozíciókat megőrzik, ami lehetővé teszi az 1948-as fordulatot, zöld utat adva a kommunista diktatúra kiépítésének. A második korszak történései Moszkva által determináltak. Lényegét a szerző a „sztálinizálásban”, a proletárdiktatúra 1950-ig tartó beüzemelésében (szocialista alkotmány, tanácsrendszer

374 Ez igaz a fejezet megírásához felhasznált monográfiákra is: Bihari 2005.; Gyarmati 2010.; Romsics 2002.

375 Nagy Imre (1896–1958): kommunista politikus, több fontos párttisztviselt, az 1956-os forradalom miniszterelnöke, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A kommunista pártba az első világháború után szibériai hadifogolyként lépett be. Moszkovita politikus: 1928 és 1944 között Moszkvában élt, a KOMINTERN agrárszakértője volt. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés agrárminisztere, nevéhez kötődik az 1945-ös földreform kivitelezése. A Rákosi-korszakban a Politikai Bizottság tagja, majd élelmezési miniszter, 1952-től miniszterelnök helyettes. Sztálin halála után 1953–1955 között miniszterelnök lesz, meghirdeti az új szakasz politikáját. A tőle balra álló keményvonalasok erősen támadták, még a Magyar Dolgozók Pártjából is kizárták egy rövid időre. A forradalom kitörése után a kedélyek megnyugtatóására ismét őt ültették a miniszterelnöki székbe. Az orosz megszállás után a jugoszláv nagykövetségre menekült, majd a romániai Snagovba internálták, 1958-ban titkos perben, mint ellenforradalmárt halálra ítélték. Újratemetése 1989. június 16-án a rendszerváltás legnagyobb hatású szimbolikus eseménye volt.

376 Bibó István (1911–1979): jogász, szociológus, politológus. 1934-ben szerzett államtudományi doktori oklevelet a Szegeди Egyetemen. 1940-től a jogbölcselet magántanára a szegeди egyetemen. 1946 és 1950 között a szegeди egyetemen a politikatudomány nyilvános és rendes tanárként dolgozott. 1946–1947-ben a budapesti Teleki Pál (1947-től Kelet-Európai) tudományos intézet kormánybiztosa, 1947-től ügyvezető alelnöke, 1948-tól elnöke lett. 1947 és 1949 között ő volt a Társadalomtudományi Intézet igazgatója is. 1946-tól az MTA levelező, 1949-től tanácskozási jogú tagja volt. A baloldali hatalomátvétel után minden tisztségét elvesztette, a szegeди egyetemen is nyugdíjazták. 1956-ban részt vett a Petőfi Párt megalakításában, november 2-tól Nagy Imre második kormányának államminisztere volt. 1957-ben előbb életfogytiglanra, majd 15 év fegyházra ítélték. 1963 márciusában amnesztiával szabadult. 1963 és 1971 között a KSH könyvtárának tudományos munkatársa volt.

kiépítése, a társadalom államosítása) és az 1952–1953-ban tetőző rendszerkáoszban látja. Az 1953–1955 közötti Nagy Imre-szakasz „desztalinizál”. A rendszer megőrzése érdekében egy radikális válságkezelést hajt végre. A rendszerkorrekció eszköztárában ekkor egy, a gazdasági lehetőségek függvényében kivitelezhető szerény élet színvonal emelés, a társadalom kibékítésére törekvő politikai döntések szerepeltek. Az új szakasz idején eközben mindvégig egymással birkóztak a desztalinizáció és a resztalinizáció erői. A küzdelem végül a 1955-ben – Rákosi megerősödésével – átmenetileg a resztalinizáció erőinek felülkerekedését hozza. Az újabb fordulattal szemben egyrészt 1956 tavaszán az MDP Politikai Bizottságán belül, másrészt alulról szerveződve a fővárosban és vidéken egyaránt megindult egy antisztalinista tiltakozási folyamat, ami októberben a rendszer összeomlásához vezetett.³⁷⁷

Az 1945–1948 közötti koalíciós korszak „próbálkozó demokráciája” korlátozott parlamentarizmus volt. Politikai vitái a lehetséges társadalmi berendezkedésekről és a belőlük feltehetően következő társadalompolitikai alternatívákról is szóltak. E vitákat Takáts József foglalta össze „Modern magyar politikai eszmetörténet” című munkájában:³⁷⁸ A régi rendszerrel történő radikális szakítást ekkor mi sem jelzi jobban, mint politika nyelvének az előző korszakhoz képest bekövetkező látványos módosulása. A jobboldali radikális fogalmak eltűntek a közéleti kommunikációból, s az idő előrehaladásával a marxista nyelvezet vált előbb dominánssá, majd egyeduralgódóvá. A demokrácia-viták kiindulópontja a háború utáni változások értelmezése volt. A népi író Kovács Imre szerint a változás lényege a magyar történelmet vezérlő „úri nemzet” bukása és az eddig „nemzet alatt élő” néptömegek felemelkedése, míg Bibó István úgy látta, hogy a cezúra lehetőséget teremt kitörni a zsákutcás magyar fejlődés kényszerpályájáról és csatlakozni a Nyugathoz. Velük ellentétes következtetésre jutott Szekfű Gyula, aki szerint a vesztes háború utáni szovjet megszállás arra figyelmeztet: „Eurázsia utolér” minket. Őt igazolták a bekövetkező politikai események, a kommunista párt kezdetben fokozatos átmenetre berendezkedő, majd a hatalom kisajátítását felgyorsító politikája.

A demokrácia szó szemantikai tartalma a vitázó felek számára nem ugyanazt jelentette. Míg a „nyugati típusú demokrácia” hívei a többpártrendszeren és politikai szabadságon alapuló polgári parlamentarizmust értettek alatta, addig a „keleti típusú demokrácia” képviselői³⁷⁹ egy olyan „népi demokráciában” gondolkodtak, amely átmenetet jelent a proletárdiktatúrához a munkásosztály államának megvalósításához. A kommunista szóhasználatban a „népi demokrácia” nem egy jogokra alapuló politikai rendszert jelentett, hanem pusztán egy átmeneti periódust, ami előkészíti a szocializmus bevezetését. 1946 őszétől a demokrácia diskurzusok hangneme eldurvult,

---

377 Gyarmati 2010. 12–18.; Gyarmati 2010/b.; Gyarmati 2011. 3–28.

378 Takáts 2007. 136–145.

379 Ebbe a csoportba tartozott a Magyar Kommunista Párt, és a vele szövetséges baloldali pártok: az SZDP és a NPP. Az 1945 végén 350–400 ezer tagot számláló szociáldemokrata párt cselekvési programját foglalta össze egyik választási jelszavuk: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért”. A Nemzeti Parasztpárt nemcsak a földosztás kapcsán, de szegényparaszti szociokulturális bázisából eredően is hamarosan a kommunisták legfőbb szövetségesévé vált.

kommunista részről felerősödtek a stigmatizáló kirekesztő tendenciák, miközben a napi politikai gyakorlatban a rendvédelmi szervek is egyre aktívabban szállították a konstruált bizonyítékokat az új társadalmi rendre törő ellenségek aknamunkájáról. 1947-ben már az is nyilvánvalóvá lett, hogy a kommunisták szerint a politizálás joga nem vonatkozik az összes szereplőre, csupán azokra, akik respektálják az általuk kitűzött végcélt, míg végül 1949-re eljutottak annak nyílt felvállalásáig, hogy a népi demokrácia lényegében a kommunista diktatúra egyik válfaja.³⁸⁰ Révai József a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1949. márciusi ülésén a népi demokrácia lényegét már a következőkben határozta meg: „A kártyáinkat nem felfedni helyes volt, de sokszor mi magunk is elfelejtettük, hogy a népi demokrácia már akkor is több volt, mint pusztán plebejus válfaja a polgári demokráciának, hogy lépcsőfok volt a szocialista átalakuláshoz.”³⁸¹ A demokrácia a kommunisták számára nem volt több mint az osztályharc terepe, melynek fő kérdése – ahogy Rákosi Mátyás fogalmazott – hogy „ki kit győz le”.

A korszak politikai diskurzusaiban felvetődik a demokrácia tágabb, nem csupán a politikai rendszerre vonatkoztatott értelmezése is. A „társadalmi demokrácia”, vagy „szociális demokrácia” fogalma alatt a kortársak a nép társadalmi felemelését, az előző korszak szociális igazságtalanságainak korrekcióját, a vagyoni különbségek mérséklését értették. A második világháború utáni korszak aktív politikai erői szinte kivétel nélkül valamiféle szociális államban gondolkodtak. Egy ilyen szociálisan érzékeny állam politikai és gazdasági cselekvőképességének megalapozásához elfogadták az államosítások különböző mértékű szükségességét. A maximális programot a kommunisták képviselték. Úgy látták, a társadalmi igazságosság csak a kizsákmányolás megszüntetését garantáló magántulajdon kisajátítása útján, a proletariátus államában valósulhat meg.

A baloldali szocializmus koncepciókhoz legközelebb a polgári pártok közül a magát az első világháború előtt alakult Jászi-féle Polgári Radikális Párt örökösének tekintő Magyar Radikális Párt állt, amely magát a haladó értelmiség képviselőjeként helyezte el a koalíciós korszak pártpolitikai palettáján. Programja a mind nagyobb szociális igazságosság irányába történő fejlődést prognosztizálta, ezért abból indultak ki, hogy ma már nem a polgári demokrácia, hanem a „radikális demokrácia” megteremtése van napirenden. A kommunistákkal szemben azonban a szocializmust nem forradalommal, hanem reformok útján akarták megvalósítani. Társadalompolitikájukban kiemelt szerepet a szellemi újjáépítésnek tulajdonítottak. A párt szerint a demokratikus és kommunista eszmények tiszteletét az oktatás segítségével kell megalapozni, s a munkás-paraszt származású tehetséges fiataloknak ösztöndíjakkal kell biztosítani a szellemi javakhoz való hozzájutás esélyegyenlőségét.

Az 1945-ös választásokon minimális támogatottságot szerző Magyar Radikális Párttal szemben a legtöbb szavazatot kapott Független Kisgazdapárt 1945-ben mindazokat az erőket kívánta tömöríteni, akik a magántulajdon talaján álltak és határozottan

380 Medgyesi 2017. 5–6.

381 Idézi: Litván 1996. 46.

elutasítottak bármiféle szocialista perspektívát. A Független Kisgazdapárt választások előtt készült programtervezetei egyetértettek a földreformmal, a kulcsiparágak államosításával, követelték a családi pótlék parasztságra való kiterjesztését, a párt égisze alatt időközben megalakuló Parasztszövetség munkásszakszervezetekkel azonos elismerését, de kiálltak a magántulajdonon alapuló gazdasági rend és a polgári életforma mellett.³⁸² A Független Kisgazdapártból később kizárt Sulyok Dezső nemzeti demokráciát hirdető Magyar Szabadság Pártjának egyik alappillére szintén a szociális eszme volt. A párt programja szerint „a tulajdon érvényesítésének célja csak kisebb részben az egyén vagyonosodásának előmozdítása, nagyobb részt a társadalom előbbre vitele és a dolgozók szociális jólétének, nyomortól és nélkülözéstől mentességének fokozatos és egyre erőteljesebb kiépítése.”³⁸³ Nem zárkóztak el mereven a magántulajdon bizonyos határig történő államosításától, de azt csak kártalanítással egybekötve tudták elképzelni. Az államosítást általában gazdasági szempontból károsnak és a bürokrácia felesleges növekedésével járóknak tekintették.³⁸⁴ A Független Kisgazdapárt és a Szabadságpárt ellehetetlenülése után, részben azok romjain létrejövő Magyar Függetlenségi Párt nyíltan ellenzéki liberális programja a marxi szocializmussal az „evangéliumi szocializmust” állította szembe, s az államosítások helyett az önálló egzisztenciák számának gyarapítását szorgalmazta. Felül kívánta bírálni a már megtörtént kisajátításokat, s az időközben kényszerrel létrejött szövetkezetek megszüntetését követelte.³⁸⁵ Nem véletlen, hogy a pártot a kommunisták elsőként távolították el a magyar parlamentből 1947 novemberében, emigráló vezetőjét pedig megfosztották magyar állampolgárságától.

A magát a polgárság képviselőjeként meghatározó Polgári Radikális Párt a társadalmi jólét megteremtését a bankok hatalmának korlátozásával, az adórendszer reformjával, a vagyon és jövedelemelosztás egyenlőtlenségeinek mérséklésével képzelte el. Társadalmpolitikája az emberi szabadságjogok (köztük a vagyonbiztonság) garantálása mellett követelte többek között a nők egyenjogúsítását, a zsidótörvények által sújtottak kártalanítását, a vallásszabadság biztosítását.³⁸⁶ A nők – ahogy ma mondanánk – társadalmi esélyegyenlőségét követelők tábora váratlan irányból a keresztény feministák fellépésével kapott erősítést. Slachta Margit³⁸⁷ nővér, a Keresztény Női Tábor elnevezésű pártjával indult az 1947-es választásokon. A párt célul tűzte ki, hogy

---

382 Izsák 1994. 17–25.; 86.

383 A Magyar Szabadság Párt programja 1947.

384 Szerencsés 2009. 153–166.

385 Izsák 1994. 104–105.

386 Izsák 1994. 34–37.

387 Slachta Margit (1884-1974): keresztény feminista politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő, szociális nővér, a Szociális Testvérek Társaságának és a Katolikus Női Szociális képző nevű szociális munkás-oktató intézet alapítója. 1918-ban szervezte meg a Keresztény Női Tábort. 1920-ban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja színeiben került be a parlamentbe, majd tagja lett az 1945-ös és az 1947-es törvényhozásnak is. Tiltakozott a zsidók diszkriminációja ellen, bújtatta az üldözötteket, amiért 1969-ben a Világ igaza címmel tüntették ki. A kiépülő kommunista diktatúra a parlamentből kitiltotta, mentelmi jogát felfüggesztette, emigrációba kényszerítette. 1995-ben a Magyar Köztársaság Bátorság érdemjelében részesült.

küzd a nők állampolgári és gazdasági helyzetének javításáért, illetve hogy a községi és megyei önkormányzatokban, a parlamentben a nőket képviselthez juttassa. Mint fogalmaztak, a „női lelkiiséget” a közéletben kívánták kamatoztatni.³⁸⁸

Az 1947-es választások után parlamentbe kerülő Demokrata Néppárt demokrácia felfogása is túlmutatott a pusztán kormányformán. A demokrácia szemantikai tartalmába felfogásukban beletartozott mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi demokrácia: a társadalmi igazságosság érvényesülését lehetővé tevő szociális piacgazdaság kiépítése is.³⁸⁹ Az új típusú gazdasági és szociális rend megvalósítását a természetjog, az evangélium erkölcsi szabályai és a pápák szociális enciklikáinak útmutatása révén látták megvalósíthatónak. Erről az alapról támogatták a földreformot, valamint a stratégiai ágazatok államosítását, a hároméves tervet. Nem hagytak viszont kétséget afelől sem, hogy nem tudnak azonosulni az „állami bérmunkások” társadalmának kommunista víziójával és szükségesnek tartják a közép és kistulajdon védelmét. „Jelszavunk nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, hanem az, hogy tulajdont mindenkinek” – hirdette a párt. Ellene voltak viszont a nagy vagyonok fenntartásának, úgy vélték, a tulajdonnak a közjó érvényesítésének szempontjai kell hogy határt szabjanak. Ideáljuk egy olyan gazdasági berendezkedés volt ahol a gazdálkodás célja nem a tőkés haszonszerzés, hanem maga az ember. A magántulajdon megléte mellett indokoltnak tartották, hogy az állam maga is folytasson gazdasági tevékenységet, ennek hozadékát pedig a közjó megvalósítására használja.³⁹⁰

1947-től a sztálini utasításoknak megfelelően felgyorsult a hatalom kommunisták általi kisajátítása. Az ellenzéki pártok a kommunista szalámi taktika következtében beszüntették tevékenységüket, vagy töredékeik beolvadtak a Magyar Függetlenségi Népfrontba. A koalíciós pártokból kiszorították a kommunistákkal szembenállókat, majd a maradék baloldali szociáldemokraták beolvasztásával 1948 júniusában létrejött a Magyar Dolgozók Pártja. Az első egypárti választásra 1949-ben került sor, utána megindult a proletárdiktatúra „beüzemelése”. Az 1949-es alkotmány értelmében megszületett a szocializmust építő Magyar Népköztársaság, teljessé tették a gazdaság és a társadalom, az oktatás, tudomány és a kultúra államosítását, bevezették a tervezgazdálkodást, kiépítették a tanácsrendszert, 1950 őszen megtartották az első tanácsválasztásokat. A hatalmi ágak és a közigazgatás autonómiája látszattá vált a politika tényleges működését az MDP kézi vezérlése irányította. Az állami struktúra mintájára épült ki a MDP szervezeti hierarchiája, a pártszervezetek élén álló párttitkárok az élet szinte minden területén kontrollálták a napi működést és közvetítették lefelé a hatalom akaratát. Az állami és pártszervek gyakorlatilag összeforrtak, megszületett az omnipotens állampárt.³⁹¹

Az MDP társadalompolitikájának legfőbb jellemzője az intézményesített terror volt. A Rákosi-rendszer működéséhez felmutatható ellenségek kelletek. A Horthy-rendszer utáni paradigmaváltást jelezte az ellenségképek és bűnbakok, az ideológiai alapon

388 Izsák 1994. 90–91.

389 Barankovics 1994. 232–233.

390 Petrás 2016. 97–98.; Szabó 2016. 718–725.

391 Bihari 2005. 89–147.

diszkrimináltak lecserélődésének látványos folyamata is.³⁹² A teljes egészében fasisztának tekintett Horthy-éra tagadására épülő új korszak nyitányakor a „nácitlanítás” jelszava alatt a háborús bűnösök felelősségre vonása mellett került sor az addigi közigazgatás leváltására is. A B-listázás ebben az értelemben tehát egyféle elitcserét jelentett, aminek ideológiai igazolását a fasiszta maradványok kigyomlálására való hivatkozás adta. A népbíróági perek és az igazoló eljárások azonban összefonódtak a koalíciós pártok közötti politikai küzdelmekkel, így a stigmatizáló jelzők osztogatása nem egy esetben pártpolitikai célokat szolgált. Egymásba mosódott a reakciós és a náci fogalma, mi több automatikusan ebbe a kategóriába került a magyarországi németiség is. Az MDP ideológusa, Révai József egyenesen úgy fogalmazott, hogy aki nem kommunista, az reakciós, az ÁVH pedig a „fasiszta” kategória alatt tartotta számon és tartotta megfigyelés alatt mindazokat a pártokat és szervezeteket, amelyek nem álltak a kommunistákkal szoros szövetségben. A „reakciós” jelző osztogatása végül teljesen parttalanná vált a közéletben. Az üldözendők, végzándók körébe kerültek nemcsak a Horthy-korszak volt uralkodó osztályai,³⁹³ a horthysta katonatisztek, de a két munkáspárt 1948-as fúzióját ellenző jobboldali szociáldemokraták, és a politikai színtérről kiszorított többi párt tagjai is. Tevékenységüket a belügyi szervek megfigyelték, életútjukat végigkísérte a negatív diszkrimináció.³⁹⁴ A „klerikális reakció elleni harc” a feudális maradványok felszámolását meghirdető társadalompolitika égisze alatt zajlott.³⁹⁵ A katolikus szervezetek (pl. KALOT), az apáca és szerzetesrendek feloszlátása, a Mindszenty³⁹⁶ és Grósz-perek, az egyházi iskolák államosítása egy olyan országban történt, ahol a lakosság túlnyomó többsége akkor még aktívan gyakorolta (szerette volna gyakorolni) a vallását. A leszámolás a földosztással éppen hogy csak magántulajdonossá vált parasztság földhöz való ragaszkodásával szintén nem maradt el. A begyűjtési rendszer ugyanúgy volt gazdasági intézkedés, mint a parasztság ellen folytatott politikai harc eszköze.³⁹⁷ A beszolgáltatási rendszerrel és a szövetkezetesítéssel szembeni paraszti averziók leszerelésére, az agrárnépesség megfélemlítésére szolgált a „kulák” és a „kulákbérenc” kategóriája. A kommunisták a módos gazdákat ideológiailag megbízhatatlannak tartották, a társadalmi csoportot – mivel szegényparaszti bémunkát alkalmaztak – mint a kapitalizmus maradványait rendszerellenesnek tekintették. Ez adott alapot a társadalmi élet számos területén megnyilvánuló diszkriminációjukra, majd üldözésükre. Még abban az esetben is kulákként tartották őket számon, ha időközben földjeiket felajánlották a termelőszövetkezeteknek. Utasították

392 Gyarmati 2010. 250–279.; Gyarmati 2012. 12–33.

393 A volt uralkodó osztályok tagjait – mintegy 5200 családot, kb. 13 ezer főt – 1951 nyarán egyszerű rendszeti eljárással telepítették ki a fővárosból általában kelet magyarországi kulák gazdák gazdaságaiba. Az üresen maradt fővárosi lakásokba a szocialista államigazgatás káderei kerültek.

394 A kérdéskörhöz lásd például: Ungváry 2013. 81–143.; Tabajdi 2013. 183–221.

395 MDP Központi Vezetőségének határozata 1951. 164.

396 A per politikai funkciói közé tartozott, hogy megtörje a főpapról kialakult közvélekedést, mely szerint ő a magyar ellenállás szimbóluma, továbbá, hogy a katolikus egyházat térde kényszerítse a kommunista állam előtt. s bizonyítsa az egyház nem tudja megvédeni a híveit. Vö. Balogh 2012. 3–17.

397 Varga 2012. 84.

a pártszervezeteket, hogy igyekezzenek megakadályozni a kulákok és családtagjaik „munkahelyekre való beépülését”. A kulákok aknamunkájával magyarázták a közellátási zavarokat, az élelmiszer jegyrendszer bevezetését. A problémák okait az ideológia nem az akadozó termelésben, hanem a kulákszabotázsokban látta, melyek célja az MDP szerint a „városi lakosság kiéheztetése” volt.³⁹⁸ Hasonlóan eleve gyanús volt az új hatalom számára az előző rendszert „kiszolgáló” értelmiség is. Itthon maradt prominens képviselőik után a politikai rendőrség szimatolt. A hatalom az egyetemeket a reakció fellegvéraiként kezelte, s oktatói személycserékkel, valamint a hallgatói bázis átalakításával törekedett a felsőoktatási intézmények ideológiai arculatának átformálására.³⁹⁹

A terror nagyüzemben kreálta a szocializmus építését szabotáló bűnbakokat: az állampárt által vezényelt ellenségkeresés iránya ugyanúgy mutatott a nemzetközi politika irányába (imperialisták, az imperializmus láncos kutyája Tito, cionisták), mint a párt legbelsőbb körei (trockisták, frakciók), mi több a rendszer uralkodó osztályának tekintett munkások és a szegényparaszatok felé.⁴⁰⁰ A terroruralom az ideológia által konstruált ellenségein túl lecsapott a rendszert fenntartó intézményekben dolgozókra, az állami apparátus tagjaira és a pártkáderekre is. A kortársak számára nyilvánvaló tény, hogy bárki a terror céltáblává válhatott, tartósította a szorongást, a félelem légkörét. Ez nemcsak a működést akadályozta, de azt is eredményezte, hogy utólag mindenki áldozatnak érezhette magát.⁴⁰¹

A szocializmus kiépítésével járó radikális társadalmi átalakulás, a hirtelen társadalmi státuszváltások, az elitcsere, a társadalmi csoportok mesterséges homogenizálásának kommunista politikája, az újabb háborúvesztés, később a hidegháborús hisztéria, a lakosságra nehezedő terhek olyan frusztrációkat szültek, amelyek eleve kedveztek a bűnbakkeresési légkör kialakulásának. A kirekesztésben, az ellenségképek kreálásában, s ezzel a diszkriminatív attitűdök szocializálásában meghatározó szerepet maga a kommunista hatalom játszott. A bűnbakkeresés a rendszer működésének szerves része volt, mivel a kirekesztést nem egynemely szélsőséges és marginális ideológia hirdette, hanem egyenesen maga az állam járt elől a társadalmi konfliktusok generálásában. A politikai pluralizmus felszámolásával mintegy monopolizálta is magának annak megállapítását is, hogy a szocializmus általa képviselt értékrendjéhez képest mi számít deviánsnak, ellenségesnek és üldözendőnek. A Rákosi-rendszer aktuálpolitikai és ideológiai szükségleteinek függvényében mind újabb és újabb társadalmi csoportot

398 A kulák eredetileg birtokos kategória. Később olyan dolgozó parasztot jelölt, aki nem akart termelőszövetkezeti tag lenni, majd a hatalom bárkire használta, akit ellenségének tekintett. Az erőszakos szövetkeztetés miatt egyrészt sokan elhagyták a mezőgazdasági szektort, ami eleve termelés kieséssel járt, s ők maguk is ellátásra szorultak, másrészt a megalakult szövetkezetek termelékenységé alacsonyabb színvonalú volt, mint az egyéni gazdálkodóké. A különbség pótlását a még egyéni gazdálkodók kötelező beszolgáltatásainak kellett volna fedezni, ami lehetetlen volt. Vö. Hantó 2013.; Bolgár 2008. 50–94.

399 Kerepeszki 2013. 293–319.

400 1948 és 1955 között mintegy 400 000 parasztot marasztaltak el „közellátási büntetettre” hivatkozva, 1951–1952-ben 15 000 személyt állítottak bíróság elé „terv-bűncselekmény” címen. Sásdi 2018.

401 Gyarmati 2010. 442.

diszkriminált és bélyegzett meg. Gyarmati György már idézett munkájában társadalompolitikai rendszerspecifikumnak tekinti, hogy a kommunisták ugyanúgy bántak a szocializmus bázisának tekintett csoportokkal, mind az ideológia által deklarált ellenségekkel. A Rákosi-rendszer e társadalompolitikai taktikája végeredményben egy terroruralmat, a hétköznapokban állandó vezgálást és frusztrációt eredményezett, amely évekig képes volt fenntartani a hatalom irányában tanúsított feltétlen engedelmisséget. Az ellenségkép-orientált ideológia és politikai gyakorlat a gondolkodás autonómiájának felszámolását célozta, a Magyar Dolgozók Pártja által kijelölt út apatikus követni készségét kényszerítette ki a társadalomból.

A kommunista társadalompolitikai koncepció sajátos vetületét jelentette a Holocaust borzalmai után megfogyatkozva hazatérő zsidósághoz való viszony. A koalíciós korszakban a pártot Györi Szabó Róbert szerint kétkulacsos zsidópolitika jellemezte, miközben a zsidókérdést mindvégig pártérdekeknek alárendelten kezelte. Mivel szüksége volt a párthoz hű értelmiségiekre, akiket a B-listázott keresztény középosztálybeliek helyére ültetethetett, előnyöket biztosított a zsidók számára a közigazgatási, párt és állami állások betöltésénél, a népbíróságok és igazoló bizottságok, rendfenntartó szervek munkájában. Másrészt viszont a „reakció elleni harcra”, az eliticsere ideológiai igazolására nagyobb hangsúlyt fektetett, mint konkrétan a Holocaustban való részvételért való felelősségre vonás kérdésére, a történetek feldolgozására. A fordulat éve után a Magyar Dolgozók Pártja anticionista politikát folytatott, gátolta a zsidóság Izraelbe történő kivándorlását, az itthon maradóknak pedig egyetlen utat, az asszimiláció lehetőségét kínálta fel. A lakosság elleni terror egyformán sújtotta a zsidókat és a nem zsidókat, viszont a párt kapitalizmus elleni küzdelme a zsidó magántulajdonosok számára komoly érvágásnak bizonyult, hiszen a zsidó kereskedelem és ipar felszámolását is jelentette. Az 1949-ben államosított 1721 kiskereskedelmi cég 88%-a és az 1952-ben államosított bérházak 75%-a volt zsidó származású tulajdonos kezén, a hivatalától megfosztott 687 ügyvéd 64%-a volt zsidó.⁴⁰² Az „osztályidegen” származásúakat (köztük a zsidók jelentős részét, úgy, mint a numerus clausus idején) megfosztották az egyetemi tanulmányok folytatásának lehetőségétől. Az 1951-es kitelepítettek közt ugyanúgy voltak zsidók, mint a kitelepítést végrehajtó pártfunkcionáriusok és államigazgatási alkalmazottak között. A zsidó hitélet elveszítette autonómiáját, hasonlóan a többi egyházhoz. A Magyar Dolgozók Pártja politikai taktikájában felhasználta a korabeli magyar politikai kultúrában lappangó antiszemitizmust. 1953 elejétől – mint annyi minden más esetben, most is – szovjet mintakövetés nyomán az anticionista politika nálunk is felerősödött. Az 1953 elején letartóztatott ÁVH vezetők, magas rangú rendőrtisztek és „cionista” orvosok, zsidó hitközségi elöljárók közel százan voltak. Elindult a zsidó származású kommunisták párttagságának felülvizsgálata, a „cionista” egyetemisták kizárása a felsőoktatásból. Az előkészített koncepció per megrendezésére a közbejött antisztálinista fordulat miatt nem került sor.⁴⁰³

---

402 Karády 1984. 146–147.

403 Györi Szabó 2009. 89–119. 157–204.

A koalíciós korszakhoz képest a Rákosi-rendszer kiépültével a kommunista nemzetpolitikai koncepció is komoly változáson ment át. A 40-es évek közepén a Magyar Kommunista Párt ideológiája – szakítva korábbi merev internacionalista szemléletével – taktikai szempontból a nemzeti retorika elemeit is felhasználta kommunikációjában. Ezzel igyekeztek elterelni a figyelmet valódi céljaikról, az ország sztálini birodalomba való betagozásáról, másrészt feledtetni az 1919-es Tanácsköztársaság kudarcos emlékét, harmadsorban pedig elfedni a tényt, hogy a párt vezetőinek egy része a Szovjetunióból frissen hazatért moszkovita, származását tekintve pedig zsidó volt. A korszak vezető ideológusa, Révai József⁴⁰⁴ ezt az új nemzetpolitikai megközelítést „szocialista hazafiságnak” keresztelte el, s maga Rákosi is gyakran használt fel beszédeiben a nemzeti érzésre apelláló utalásokat, magyar történelmi példákat. A kommunikációs fordulat a politikai hatalom monopolizálása után következett be, amikor az üldözendő gondolkodási formák kategóriájába – ha nem is váratlanul – de annál látványosabban bekerült a nacionalizmus, mint a munkásmozgalom által képviselt proletár nemzetköziség ellentéte. Természetesen az internacionalizmus gondolata szorososan összefonódott a Szovjetunióhoz való feltétlen hűség követelményével. Szimbolikusan ezt a fordulatot fejezte ki április 4-e, Magyarország szovjet megszállásának legfontosabb ünneppé emelése, s ezzel párhuzamosan a polgári átalakuláshoz kapcsolódó március 15-e másodrendű ünneppé degradálása.

A fordulat évétől 1953-ig a kultúr- és művészetpolitikát irányító Révainál a progresszív hazafiság helyébe a kultúrforradalom eszméje került. Révai gondolkodásában ekkor vált dominánssá, hogy a kultúrának politikai funkciója van, mivel az „élesedő osztályharc” és a mind feszültebbé váló nemzetközi helyzet viszonyai között szükség van a „politikai éberség” fokozására. A kulturális forradalom mindenekelőtt a párthoz hű értelmiség kinevelését, a munkásság és a parasztok műveltségi színvonalának emelését, a pártfunkcionáriusok ideológiai képzését jelentette.⁴⁰⁵ Harcot továbbá a „burzsoá csökevények” ellen, a művészetekben a szocializmus építésének magasztalását (szocialista realizmus), valamint nem utolsósorban a magyar kultúra russzifikálását. Az új kulturális modell etalonja a szovjet kultúra volt, a vele szembeállított nyugati kultúra pedig a „dekadencia” bizonyítéka. A szovjet kultúra dicsőítése és példaként állítása a társadalom szocialista átnevelésének programjába illeszkedett. Emellett egyféle birodalmi integrációs célokat is szolgált, amennyiben a szovjet-magyar szimbiózis közgondolkodásban való meghonosítására irányult.

A rendszer önimázsát formáló propaganda és a társadalom működéséről szerzett tényleges napi tapasztalat között éles szakadék tátongott. A kor embere két valósággal

404 Révai József (1898-1959): kommunista politikus, ideológus, népművelési miniszter. 1918 októberében a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja. A Tanácsköztársaság bukása után emigrál, de illegálisan többször hazatér Magyarországra. A Kommunista Internacionálé munkatársa 1937-ig. A Szovjetunióból 1944-ben hazatérő moszkoviták egyike, részt vett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megszervezésében, majd a Rákosi-diktatúra idején több vezető pozíciót tölt be. 1945 és 1953 között a kultúrpolitika irányítója, vezető ideológus. Az 1956-os forradalom után az MSZM tagja lesz, a párton belül a dogmatikus irányvonalhoz tartozott

405 Gyurgyák 2007. 506–518.

állt szemben, az ideológia által konstruált és naponta sulykolt szocializmus jóléti ígéreteivel és az annak teljes mértékben ellentmondó személyes tapasztalással: a nélkülözéssel. Mindez sokak szemében hiteltelenné tette a sztálini ideológia társadalompolitikai célkitűzéseit csakúgy, mint az annak képviselőjében fellépő pártelitet. Miközben az új uralmi elit kiváltságokon alapuló luxus színvonalon élt, a proletárdiktatúra „uralkodó osztálya”, a dolgozó tömegek tartós ínséges viszonyok között tengődtek. A vezetők a köznyelv által csak „Káderdülőként” emlegetett rózsadombi, pasaréti villákhoz jutottak, a részükre fenntartott boltokban hiánycikkeknek számító élelmiszereket fogyasztottak, kiváltsággént kiemelt gyógykezelés, kocsi- és telefonhasználat járt nekik.⁴⁰⁶ Eközben a társadalom arra kényszerült, hogy „ne egye meg az aranytojást tojó tyúkot”, azaz törődjön bele, hogy életszínvonalát – hivatkozva a hidegháborús körülmények miatt szükséges nehézipar fejlesztésre – alacsony szinten tartják. A közellátásban már 1950-től kezdve komoly zavarok mutatkoztak, az 1951-es évben olyan alapvető élelmiszereket, mint a cukor, liszt, vagy a kenyér, jegyre adták, előre rögzített fejadagok alapján. A mezőgazdasági népességet túladóztatták, 1949 és 1953 között a parasztság adóterhei megháromszorozódtak. A béreket alacsony szinten tartották, 1952–1953 fordulóján az átlagbér nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) kétharmadát, s még 1956-ban is csupán annak 90 százalékához közelített.⁴⁰⁷ Az életszínvonal háború utáni konszolidációjának elmaradása több tényezővel magyarázható. A tervutasításos gazdaság nem volt képes életképes alternatívát állítani a piac helyébe. Hiányzott ehhez a jellemzően politikai és nem szakmai szempontok alapján kinevezett új vezető garnitúra megfelelő tudástőkéje. Egyféle gazdaságpolitikai irracionalitás működtette a rendszert, ami a politikai szempontokat eleve a gazdasági racionalitás fölé helyezte. A kontraproduktív döntések következményeit jól mutatják a hidegháborús hisztéria nyomában járó értelmetlen beruházások, a végletesen voluntarista szemlélet jegyében született, teljesíthetetlen tervek. A magántulajdon kisajátításából származó induló tőke megfelelő kamatoztatása híján a proletárdiktatúra működésében viszonylag gyorsan rendszerszintű zavarok mutatkoztak. A Rákosi-rendszer sokkal inkább bizonyult modernizációs zsákutcának, mint modernizációs diktatúrának. Az orosz modell mintakövetésén alapuló kísérlet a piac kiiktatására, a termelés és az elosztás egy központból történő irányítására meglepően gyorsan jutott el a rendszerkáosz állapotáig. Kutatók, például Andrew C. Janos⁴⁰⁸ és Fejtő Ferenc⁴⁰⁹ úgy vélik, ennek egyik oka az volt, hogy az 1917-es oroszországinál fejlettebb gazdaságra és egy polgárosultabb társadalomra próbálták alkalmazni az orosz modernizációs modellt.

Rákosi terroruralmát egy 20 hónapig tartó desztálinizálási hullám követte, amit a Nagy Imre-kormány időszaka fémjelez. Az új szakasz politikájának nyilvános meghirdetését a miniszterelnök 1953. július 4-i a parlamenti kormányprogramja jelentette. A

---

406 A kiváltságokat „4K”-ként is emlegették a korban, ami magában foglalta a kocsi használatot, a K telefont, a külföldi utat és a jogot az akkori legszínvonalasabb kórházban, a Kútvölgyiben a gyógykezelésre. Vö.: Majtényi 2018. 289–298.

407 Gyarmati 2010. 24.

408 Janos 2003.

409 Fejtő 1991.

színpalak mögötti fordulatra azonban már korábban, a magyar küldöttség június közepi moszkvai tárgyalásain sor került, ahol Rákosit utasították a hatalom megosztására. A Szovjetunióban a Sztálin halála után az SZKP-n belül dülő hatalmi harcokból ekkor a desztalinizálás erői kerültek ki győztesen, aminek konzekvenciái voltak a birodalom fennhatósága alatt álló protektorátusokban, így Magyarországon is. 1955 januárjában azonban ismét újabb fordulat állt be: a szovjet pártelitben az erős kéz politikájának hívei kerekedtek felül, Moszkva pedig ezúttal Nagy Imrét bírálta a bevezetett reformok radikalizmusa miatt. Rákosi kihasználva az erőviszonyok módosulását elérte, hogy az MDP Központi Vezetésének márciusi határozata elvesse az új szakasz politikáját és kiharcolta Nagy Imre eltávolítását a kormány éléről. Ezzel a magyar politikában ismételten a resztalinizálás erőinek oldalára billent a mérleg.

A „desztalinizáló” reformerők és a „resztalinista” Rákosi-hívek belpolitikai küzdelme 1953 és 1956 között éles fordulatokat hozott az MDP társadalompolitikájában. A Nagy Imre-korszakban⁴¹⁰ egyféle korrekciós kísérlet bontakozott ki a közpolitika számos területén, így a gazdaságpolitikában, az életszínvonal politikában, a kulturális politikában is. Leállították a nagyberuházásokat, visszafogták a hadikiadásokat. A fogyasztási cikkek árának mérséklésével és az egy időben végrehajtott béremelésekkel növelték a munkások és a parasztok életszínvonalát. Eltörölték a kuláklisztákat, csökkentették a parasztság adóterheit, kiszámíthatóbb beszolgáltatási rendszert vezettek be. Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy a parasztság adóhátralékainak és büntetőkamatainak eltörlése 640 ezer hátralékost érintett.⁴¹¹ Enyhítették a politikai terrort, börtönbüntetésre ítélték az ÁVH vezetőjét, s elindult a bebörtönzöttek, kitelepítettek részleges rehabilitációja. Gyarmati György számításai szerint ekkor körülbelül 44–47000 személy került ki a börtönökből, internálásból, kényszerlakhelyekről. Az irodalmi élet is szabadabbá vált, az értelmiség politikai mozgástere bővült.

Rákosi hatalmának ismételt megerősödésével viszont intézkedések születtek a belső fogyasztás visszafogására: újra felemelték a beszolgáltatási kötelezettségeket, folytatódott az erőszakos kollektivizálás, ismét megindították a leállított nagyberuházásokat, a rehabilitációs eljárásokat szándékosan fékeztek. Fordulat következett be az értelmiségpolitikában is. Az új szakasz politikája idején relatív szabadságot élvező sajtó munkatársait most listázták, számba vették mind a párthű, mind pedig a visszaságok ellen tiltakozó írókat, tervek születtek megbélyegzésükre, elbocsátásukra, az MDP-ből való kizárásukra. A hatalom viselkedése politikai öngólnak bizonyult. Éppen a Rákosi diktálta stratégia közelítette az értelmiségnek ezt a részét Nagy Imre irányába.⁴¹² Rákosi uralmának végül az SZKP XX. kongresszusán (1956. február 14–25.) történtek vetettek véget, ahol Hruscsov utasítására az MDP Központi Vezetősége az 1956. július 18–21. ülésén Rákosit felmentette pártban viselt minden tisztsége alól.⁴¹³ 1956 őszére nemcsak a Kremlnek, de a diktátor közvetlen munkatársainak is elege lett, s egy belső puccsal tevékeny részt vállaltak a nemrég még személyi kultusszal övezett

410 Rainer M. 2016.

411 Gyarmati 2010. 326.

412 Gyarmati 2010. 352–353.

413 Romsics 2002. 376–384.; Bihari 2005. 147–169.

politikus megbuktatásából. Az akkor már bebörtönzött ÁVH vezértől, Péter Gábortól olyan vallomást csikartak ki, ami alapján igazolni lehetett Rákosi törvénysértésekben viselt felelősségét. 1956 nyarára a társadalom averziója is nyilvánvaló lett: demonstrálták ezt a Petőfi-kör vitái, vagy az ősszel a MEFESZ keretei között pillanatok alatt kiépülő egyetemi mozgalom is.⁴¹⁴ A fiatalok személyében épp a rendszer saját neveltjei lázadtak fel a terroruralom ellen.

Milyen társadalmpolitikai célokat követtek a tiltakozók? A kérésre nem adható egyértelmű válasz részben a felkelők heterogenitása miatt, részben pedig azért sem, mert egy koherens ideológia kibomlására, vagy akár a forradalom napjaiban kibontakozó többpártrendszer szereplőinek átgondolt pártprogramalkotására a szovjet beavatkozás miatt rendkívül kevés idő állt rendelkezésre.⁴¹⁵ A diákság 1956-os követelései a külpolitikában a szovjet-magyar viszony új alapokra helyezését, a szovjet csapatok kivonulását, a belpolitikában Nagy Imre-kormányt, többpárti választásokat, a politikai szabadságjogok biztosítását célozták. A Rákosi-korszak kirívó jogtalanságainak megszüntetésére vonatkozott a főbűnösök felelősségre vonása. Társadalmpolitikai elvárásként jelent meg a normák, bérek és árak újrendezése, a beszolgáltatások mérséklése, s a magánparasztkok elleni diszkriminációk megszüntetése. A szimbolikus pontok (Sztálin szobor lebontása, a kommunista címer lecserélése, március 15-e rehabilitálása) a birodalmi protektorátus szerep után egy nemzeti autonómia igényt fejeztek ki.⁴¹⁶ A forradalom jelszavai közül a legtöbb a politikai rendszer reformjára vonatkozott. 1956 követeléseinek kiemelkedő értékorientációi a szabadság, a nemzeti függetlenség kivívása és a diktatúra lerombolása irányába mutattak.

Az 1956-os emigránsokkal interjúkat és kérdőíves kutatásokat végző Kovrig Béla még a hatvanas évek elején kísérletet tett a forradalom jellegének meghatározására.⁴¹⁷ Abból indult ki, hogy 1945–1948 között két forradalom zajlott le az országban: az egyik lényegében egy társadalmi struktúraváltás és elitcsere volt, amelyet a magyar társadalom „széles, erős és tartós mélyáramlata”⁴¹⁸ váltott ki, és a háborús összeomlás gyorsított fel. Ezt azonban megakasztotta, majd megfojtotta egy másik gyökeres, az „idegen hatalom által az országra kényszerített” gyökeres fordulat 1948-ban, ami diktatúrához vezetett. 1956 nem a hajdani tőkés és földesurak ellenforradalma volt, hanem a Kreml által elrendelt szovjetizálással szembeni társadalmi rekonstrukciót célzó népi mozgalom. Szereplői abban az értelemben valóban vissza akarták forgatni az idő kerekét, hogy „mindazt akarták szétzúzni, ami gátolta a 1945–46-os demokratikus tendenciák kibontakozását”.⁴¹⁹ „A felkelés egyértelműen a Kreml által (1947-től nem is burkolt formában) kívülről és felülről kikényszerített álforradalommal szembeni ellenforradalom volt. Ez az ellenforradalom az 1945–1946-os forradalom, azaz a valódi

---

414 Jancsák 2016a., Jancsák 2016b. 7–13.

415 Mindazonáltal a főváros és a vidék pártpolitikai szervezkedésének válogatott dokumentumai vaskos kötetnyi anyagot tesznek ki. Vö. Vida 1998.

416 Romsics 2002. 388.

417 Kovrig 2016. 89–95.

418 Kovrig 2016. 92.

419 Kovrig 2016. 95.

népforradalom visszaállítására törekedett.”⁴²⁰ A megalakuló pártok programjai és aktivizálódó politikusaiknak nyilatkozatai is az 1945 utáni vívmányok melletti kiállásról tanúskodnak. Kovács Béla az újraalakuló kisgazdapárt ülésén például kijelentette, hogy az 1945 előtti régi világ végérvényesen lezárult, a grófok, bankárok kapitalisták nem térhetnek vissza.⁴²¹ A Petőfi Párt néven jelentkező egykori nemzeti parasztpárti politikusok egy harmadikutas szocialista koncepciót képviseltek,⁴²² s Kéthly Anna, a szociáldemokrata párt vezetője is úgy nyilatkozott, hogy az államosítások és a földreform eredményei megmásíthatatlanok.⁴²³ Az 1956-os keresztény pártpolitika szereplői Nagy Imre koalíciós kormányához képest ellenzéki szerepben határozták meg magukat a többpártrendszer ígéretével formálódó politikai palettán. Egy részük az 1945-ös alapokhoz kívánt visszatérni, míg mások az 1947-es állapotokat tekintették kiindulási pontnak.⁴²⁴

1956 politikai gondolkodásában a „demokrácia” a Rákosi-rendszer ellenfogalmaként jelent meg. Jelentéstartalma a Rákosi-rendszer „szocialista demokráciájához” képest alakult. 1956-ban demokratának lenni mindenekelőtt a politikailag aktív „nép” akarásával, a forradalmárok és a munkástanácsok törekvéseivel való azonosulást jelentette. Demokrácia alatt 1956-ban a sztálini hatásoktól megtisztított, egy valódi népuralmon alapuló, humánusabb és igazságosabb társadalom vízióját értették: népi öngazgatást a munkahelyeken, a gyárakban, a mezőgazdasági szövetkezeteknél, a szakszervezetekben. Követeléseikbe ugyanakkor szervesen beletartozott a „társadalmi demokrácia” megvalósítása is. Kívánták mindazoknak a vívmányoknak a megőrzését, illetve visszaállítását, amelyek a háború után váltak elérhetővé a magyar társadalom számára, és amelyeknek a kiteljesítését az országra kényszerített szovjetrendszer megakasztotta. A felkelők meg akarták őrizni az 1945 utáni változásokat – ahogy a szociálpolitikus-szociológus Kovrig definiálja – a „társadalmi szocializmus” hívei voltak.

Hivatkozott irodalom:

A Magyar Szabadság Párt programja. Tájékoztató. Amit minden párttagnak tudni kell.

A Magyar Szabadság Párt Országos Központja, 1947. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956). Budapest, 1994, Pannónia. 244–248.

Balogh Margit: A Mindszenty-per. Korunk, 23. évf. (2012) 7. sz. 3–17.

Barankovics István: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-i értekezletén. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956) Budapest, 1994, Pannónia. 40–52.

Bihari Mihály Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris.

420 Kovrig 2016. 158–161. vö. 89–164.

421 Idézi Izsák 1994. 157.

422 Kovrig 2016. 160–161.

423 Kovrig 2016. 163.

424 Kiss 2016. 48–77.

- Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely. 50–94.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I. Budapest – Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak másképp szemlélésének vázlata (1945–1956)*. Pécs, 2010/b. http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/gygy_rakosi (2020.09.30.)
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. (1945–1956)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2010, MTA.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, 2011, ÁBTL – Rubicon.
- Gyarmati György: *Ellenségképek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon*. 2000, 23. évf. (2012) 7–8. sz. 12–33.
- Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidókérdés az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest, 2009, Gondolat.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszme története*. Budapest, 2007, Osiris.
- Hantó Zsuzsa: *Kulákok, kitelepítések*. Rubicon Online plusz, 2013. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kulakok_kitelepitesek/ (2020.09.30.)
- Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely.
- Izsák Lajos (szerk.): *Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956)*. Budapest, 1994, Pannonia.
- Jancsák Csaba: *Az 1956-os forradalom indítósíkjára*. Szeged, 2016a, Belvedere Meridionale
- Jancsák Csaba (szerk.): *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életútinterjúk tükrében*. Szeged, 2016b, Belvedere Meridionale. 7–13.
- Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003, Helikon.
- Karády Viktor: *Szociológiai kísérlet a magyarországi zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére*. In: Kende Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984, Magyar Füzetek. 37–180.
- Kerepeszki Róbert: *„Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára”*. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 2013, Jaffa. 293–318.
- Kiss Mária Rita: *A DNP és az 1956-os keresztény pártpolitika*. In: Kiss Mária Rita (szerk.): *Magyar kereszténydemokraták és 1956*. Budapest, 2016, Gondolat. 48–77.
- Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története*. Budapest, 2016, Gondolat – Barankovics.
- Litván György: *Koalíciós kőzjáték. (1945–1948)* Rubicon, 7. évf. (1996) 1–2. sz. 40–46.

- MDP Központi Vezetőségének határozata a klerikális reakció elleni harcról. 1950. június 1. In: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, 1951, Szikra. 164-168.
- Medgyesi Konstantin: Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2017, SZTE. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4133/19/medgyesidokt..pdf> (2020. 09. 30.)
- Petrás Éva: Barankovics István és pártja az 1945-ös demokráciában és annak utóvédharcában. *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz. 90–107.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002, Osiris.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2016, Nagy Imre Alapítvány.
- Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Budapest, 2016, Osiris.
- Sásdi Tamás: A Rákosi-korszak (1948-1956) *Korok*, 7. évf. (2018) <https://korok.webnode.hu/products/a-rakosi-korszak-1948-1956-/> (2020.09.30.)
- Szabó Róbert (szerk.): Egy kereszténydemokrata kísérlet Kelet–Közép–Európában, a Demokrata Néppárt (1944–1949) In: Kiss Mária Rita (szerk.) *Út Európa szívébe. A kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története.* Budapest, 2016, Barankovics. 715–735.
- Szerencsés Károly: A Nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső (1897–1997). Pápa, 2009, Jókai Mór Városi Könyvtár.
- Tabajdi Gábor: Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében, In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Budapest, 2013, Jaffa. 81–143.
- Takáts József: Modern magyar politikai eszmétörténet. Budapest, 2007, Osiris.
- Ungváry Krisztián: Kisgazdapárti politikusok és az állambiztonság. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945-1989.* Budapest, 2013, Jaffa. 183–221.
- Varga Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után. *Metszetek*, 1. évf. (2012) 2–3. sz. 83–92.
- Vida István (szerk.): 1956 és a politikai pártok. Budapest, 1998, MTA.

3.1.3. A szociálpolitika és társadalombiztosítás alakulása az 1945 és 1956 közötti időszakban (Cora Zoltán)

Magyarországon az önkormányzati elv alapján működő biztosítóintézetek révén a kötelező biztosítási rendszer a szociálpolitika meghatározó elemévé vált a második világháborút megelőző periódusban. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy ez az intézményrendszer és szociálpolitika miként alakult át a szovjet megszállás idején, hogyan kapcsolódott össze a központi tervutasításos rendszerekkel, s az új rendszer hogyan kezelte a felmerülő kihívásokat.

1945-ben Magyarországon a megszálló szovjet katonai igazgatás hozott jóléti intézkedéseket, mely elsődleges feladatának tartotta, hogy a szociálpolitikát a gazdasági célok szolgálatába állítsa, illetve a súlyos gazdasági problémák ellenére a kommunista hatalom legitimációjára használja fel. A magyarországi katonai ellenőrzést és közigazgatást a Kliment Vorosilov vezette SZEK (Szövetséges Ellenőrző Bizottság) felügyelte, melynek létrehozását az 1945. január 20-án aláírt magyar-szovjet fegyverszüneti megállapodásban rögzítették. A termelés az 1938-as szint harmadára esett vissza, az összes jövátétel megközelítette az 500 millió dollárt. A nehézségeket fokozta, hogy 1946-ban a világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja következett be, mivel a kereslet és kínálat viszonya jelentősen megbomlott, és az akadozó adók miatt a kormány csak bankjegyek nagyarányú kibocsátásával tudta fedezni a költségeit. Az új forint bevezetésére 1946. augusztus 1-én került sor. Az ehhez szükséges feltételeket a megfelelő árualap felhalmozása és a Magyar Nemzeti Bank aranykészletének visszaszolgáltatása biztosította. Az árakat pedig a mezőgazdaságra nézve hátrányos következményekkel járó mesterséges agrárrollóval szorították le.⁴²⁵ A nemzeti vagyon megközelítőleg 40%-a megsemmisült,⁴²⁶ ami a társadalombiztosítási rendszerre nézve is súlyos károkat jelentett. A nyugdíjjárulékokból származó tartalékvagyont részben ingatlanokba fektették, melyeknek nagy része a háború során elpusztult, részben pedig értékpapírokba, melyek az infláció következtében elértéktelenedtek. Az újonnan befolyt járulékokat az infláció szintén elértéktelentette, így a háború utáni szociálpolitika pénzügyi alapjai megrendültek.

A SZEK a pénzügyi instabilitás miatt érintetlenül hagyta a második világháború előtti intézményrendszert, és igazgatási struktúrát. Bár 1944 óta Ideiglenes Nemzeti Kormány működött az országban, a közigazgatásban és a szociálpolitikában a SZEK objektívái érvényesültek. A társadalombiztosítás a Népjóléti Minisztérium irányítása alá került 1945 után. A biztosítás feltételei azonban továbbra is a járulékfizetés és a munkavállalói státus voltak. Ez utóbbi 1945 után az államosítások következtében egyre inkább állami alkalmazotti foglalkoztatottságot jelentett. Ugyanakkor a politikai

---

425 Romsics 2004. 305–319.

426 A Magyar Gazdaságkutató Intézet adatához lásd, Csemniczki 2000. 36.

és társadalmi elégedetlenség további fokozódásának elkerülése érdekében a SZEB bizonyos szociális jogokat kiterjesztett. A politikai kényszerek rendszerének hasonló érvényesülése figyelhető meg az 1956-os magyar forradalom vagy az 1953-as berlini felkelés leverését követően is. Az 6180/1945. ME sz. rendelet alapján 1945 őszén a betegségi biztosítást a mezőgazdasági munkásságra is kiterjesztették, azoknak a munkavállalóknak pedig, akik minimum 10 főt foglalkoztató üzemben dolgoztak, biztosították a családi pótlékot is. A jogkiterjesztéssel együtt azonban megjelent a politikai diszkrimináció gyakorlata is. Ez Magyarországon az ún. B-listázásokban nyilvánult meg. Ez azt jelentette, hogy a Horthy-rendszerben illetve a háború alatt funkciót betöltő tisztviselőket elmozdították állásukból, és megvonták járadékaikat. A politikai diszkrimináció tehát közvetlen diszkontinuitást jelentett a második világháború előtti periódus szociálpolitikai gyakorlatával.

A biztosításokat a munkáltató fizette, a munkavállalói képviselőt ugyanakkor kétharmadra nőtt a munkaadók képviselőivel szemben az önkormányzatokban. A már említett gazdasági nehézségek miatt sem a járulékok, sem a juttatások rendszere nem működött kielégítően. 1945 és 1947 között a nyugdíjasok a forint bevezetése körüli átváltási nehézségeknek köszönhetően egységes (minimális) összeget kaptak.⁴²⁷ A járulékok rendszere szintén akadozott, ezért állami beavatkozásra került sor, melynek következtében 1947 őszétől (az első hároméves terv bevezetésétől) már folyamatossá váltak a pénzbeli juttatások.⁴²⁸ Ugyanakkor a politikai „megbízhatóság” hiánya esetén korábban megszerzett jogosultságokat is megvonhattak. A diszkontinuitás mellett nivellációs folyamat indult meg a juttatások terén, melynek nyomán lehetőség nyílt a különböző foglalkozási kategóriák nyugdíjainak újraszabályozására. Ez a folyamat az 1950-es évek nyugdíjreformjaiban realizálódott. Ezen felül pedig az állami szektor kiterjesztésével párhuzamosan megindult a társadalombiztosítás lefedettségi körének folyamatos bővülése.

A gazdasági stabilizációt követően azonban a szociálpolitikában előtérbe kerültek a politikai szempontok. A tervutasításos rendszernek alárendelt szociálpolitika másik jellegzetessége volt a kommunista gleichschaltolás, amely a gazdaság megszilárdulását követően a társadalombiztosítási intézmények hathatós centralizálását tűzte ki célul. Elsőként az önálló és karitatív szervezeteket kezdték el felszámolni, melyet a Rákosi-diktátúra idején fejeztek be.⁴²⁹ A kommunista gleichschaltolás ugyanakkor együtt járt a szakszervezetek társadalombiztosítási rendszerbe való egyre nagyobb fokú bevonásával.

Ezzel együtt azonban megjelent egy addig nem ismert jelenség, a politikai diszkrimináció. A háború alatt vagy az azt megelőző rendszerben funkciót betöltő személyek jogosultságát korlátozhatták vagy megvonhatták, továbbá a mezőgazdasági dolgozókat hátrányban részesítették. A nyugati jóléti rendszerekkel ellentétben Magyarországon a demokratikus ellenőrzési mechanizmusok nem érvényesültek.

Magyarországon 1945 és 1950 között ment végbe a szociálpolitika intézményrendszerének központosítása, mely a kommunista jóléti rendszerek egyik általános

427 Csemniczki 2000. 38.; Valuch 2001. 344–345.

428 Tomka 2003. 88.

429 Sík 1990. 283.

tendenciájának tekinthető. Ezt támasztja alá, hogy a központi irányítási elv 1989-ig meghatározó maradt. A társadalombiztosítás irányítását 1945-ben a Népjóléti Minisztériumhoz rendelték, mely ezt követően létrehozta az Országos Szociálpolitikai Tanácsot valamint a szociálpolitika helyi szerveit. Az új rendszer kiépítése az önkormányzati alapon működő biztosító intézetek felszámolásával vagy beolvasztásával járt. Az önálló és karitatív szervezetek megszüntetésével együtt 1950-tól a szociális segélyezést is zárolták. A szociális-szegénységélyezési rendszer más kommunista országokban is rendkívül hiányos volt. Ugyanakkor sem a politika, sem a helyi közigazgatási szervezet nem rendelkezett a probléma kezeléséhez szükséges szakmai felkészültséggel. A különböző biztosító intézeteket 1945-ben az OTI szervezetébe integrálták. A népjóléti miniszternek felelős OTI köztestületként látta el feladatait 1950-ig.

A kommunista gleichschaltolás végrehajtását követően újabb szervezeti változáson esett át a feladatai emiatt egyre nehezebben ellátó társadalombiztosítási intézményhálózat. Az 1950. évi 36. sz. törvényrendelet megszüntette a Népjóléti Minisztériumot. A társadalombiztosítási alapok kezelését 1950. október 1-jétől a SZOT – Szakszervezetek Országos Tanácsa, valamint az SZTK – Szakszervezetek Társadalombiztosítási Központja vette át. Mindkét szervezetet a Minisztertanács felügyelete alá helyezték. Az előbbi a társadalombiztosítás tényleges irányítását, az utóbbi pedig az ügyviteli munkákat látta el. Ezzel párhuzamosan üzemi kifizetőhelyeket, valamint a szakszervezeti bizottság irányításával működő társadalombiztosítási tanácsokat is létrehoztak. 1951-ben az Állami Közegészségügyi Felügyelet keretében államosították a szakorvosi rendelőintézeteket, majd ezután kiépítették a Közegészségügyi és Járványügyi Állomások (KÖJÁL) rendszerét is. Az egységes egészségbiztosítást 1956-ban vezették be. Az üzemen kívüliek biztosítását az 1953-ban létrehozott Kisipari Szövetkezetek Kölcsönös Biztosító Intézete (KSZKBI) szavatolta.

A reorganizációt követő gazdasági tervekben előtérbe kerültek az extenzív fejlesztések. Ez jelentős munkaerő-igényt teremtett, melyet szabályozott foglalkoztatás és a gazdaságnak alárendelt szociálpolitika segítségével akartak biztosítani. Ennek megfelelően a társadalombiztosítási költségvetés az állami költségvetés része lett, a járulékokat és kiadásokat nem kezelték elkülönülten.⁴³⁰ Az első hároméves terv (1947–1949) minden rendelkezésre álló munkaerőt a gazdasági reorganizációra használt fel, ugyanakkor 80%-os életszínvonal emelkedést ígért. Az eltúlzott számításokból azonban csak 10–20%-os növekedés valósult meg,⁴³¹ mivel a fogyasztási javak termelése helyett a nehézipari beruházási rátát emelték. Ez a tendencia az első öt éves terv (1950–1954) idején is folytatódott. A szociális kiadások messze elmaradtak az ipari beruházások összegeitől, viszont az MDP korabeli nyilatkozatai ezt úgy magyarázták, hogy a párt gazdasági célkitűzéseinek megvalósulásával együtt egy átfogó társadalombiztosítás is létrejön majd. A pártdokumentumok az életszínvonal-emelést hangsúlyozták. Ennek jegyében nyilatkozott az utolsó népjóléti miniszter, Ratkó Anna is: „népi demokráciánk egész társadalmi és gazdasági rendszerének minden tette és intézkedése

---

430 Tomka 2003. 110.

431 Romsics 2004. 305.

szociálpolitika”.⁴³² A propagált életszínvonal növekedéssel szemben a szociálpolitika gazdasági célokra való felhasználásáról, azaz funkcióinak elidegenedéséről beszélhetünk. Ennek következtében az életszínvonal politika, a fogyasztási javak termelése és a társadalombiztosítás másodlagos szerepet kaptak a gazdaság extenzív növelésével szemben. Az első ötéves terv idején a 47%-os nehézipari relatív beruházások, az extenzív termelés valamint a piaci hatások kiküszöbölése következtében a fogyasztói és termelési javak színvonala elvált egymástól, másrészt 1954-ig csökkent a fogyasztás. A torz gazdaság a szolgáltatási szektor alulreprezentáltságához vezetett, ez pedig kevés, rossz minőségű, és esztétikailag vitatható fogyasztási javak termelését eredményezte.⁴³³ A gazdasági növekedési célok és társadalombiztosítási prioritások között tehát konfliktusok jöttek létre.⁴³⁴

A társadalombiztosítási jogosultságok bővítésére három nagyobb szakaszban került sor. A lefedettség kiterjesztésének első hulláma 1950-ig tartott.⁴³⁵ A társadalombiztosítás közel 50%-os lefedettségi körrel rendelkezett ekkor. 1946-ban a 16 évnél fiatalabb gyermekek után járulékfizetés ellenében családi pótlékot folyósítottak. 1947-ben a családtagok kórházi ápolási ideje 42 napról 60 napra emelkedett. 1948 augusztusában a táppénzjogosultságok azokra a biztosított nőkre is kiterjesztették, akik egyévesnél fiatalabb beteg gyermekük gondozása miatt váltak keresőképtelenné. 1948 végén ezt még kibővítették az anyasági segély bevezetésével. 1950-re pedig a magánalkalmazottakat teljes egészében bevonták az állami társadalombiztosítás rendszerébe.⁴³⁶

Ha a jóléti rendszereket nem funkcionalista nézőpontból elemezzük, azaz nem az elért eredményekre, és célokra helyezük a hangsúlyt, hanem a felhasznált eszközök oldaláról közelítünk, akkor a szociális kiadások, juttatások és az ehhez kapcsolódó járulékok a jóléti rendszer elemzésének elengedhetetlen részét képezik. A gazdasági tervekben szereplő normatív növekményi szabályozáshoz hasonlóan a járulékok is folyamatosan emelkedtek a vizsgált periódusban.⁴³⁷ A társadalombiztosítás járuléka- it 1947-ben az egészségbiztosítás (9%), az öregségi biztosítás (3%), a családi pótlék (6%) és az illetményadó (10%) adták, melyek a munkabér 25%-át tették ki.⁴³⁸

Bár a lakáskérdés Magyarországon nem kívánt olyan mértékű állami beavatkozást, mint például az NDK-ban, ahol a háború pusztításai és a bevándorlók tömegei egyszerre terhelték meg az állam lakásrekonstrukciós programját, megoldásának problémája ugyanakkor a jóléti rendszer egyik meghatározó tényezőjét jelentette a második világháborút követően. A lakásrekonstrukciós programot a megrongálódott épületek helyreállításával és új lakóhelyek felépítésével kezdték meg. A kommunista párt kezdettől fogva kiemelt helyen kezelte a lakáskérdést, az 1955-re kitűzött kvótákat azonban nem sikerült teljesíteni, így a tervezett lakások fele sem valósult meg. A Nagy

432 Ferge, Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből, 157.

433 Barr 1995. 198.

434 Ferge 1980. 68–75.

435 Valuch 2001. 345.; Tomka 2003. 88–89.

436 Illés 1967. 16–17.; Gál 1969. 34–38.; Laczkó 1968. 167–168.

437 Csemniczki 2000. 45.

438 Csemniczki 2000. 38.

Ferenc vezette kormány idején megváltoztatták a beruházási kvóták arányát és a lakásépítést 6%-ról 11%-ra emelték, mely 11,8 milliárd forint plusz ráfordítást jelentett. A reform azonban a Nagy-kormány leváltását követően megtorpant, és az éves lakás-szaporulat nem haladta meg a 14000-et. Az 1 lakóhelyre jutó lakók száma alig nőtt: 1941: 2,57; 1949: 2,59; 1955: 2,64.⁴³⁹ 1955-ben az 1930-as éveknek megfelelő lakáskörülmények uralkodtak.⁴⁴⁰ Ennek következtében 1949 és 1954 között a társbérletben lakók száma 50%-kal, az albérletben lakóké pedig 40%-kal nőtt.⁴⁴¹ Bár a bérházakat 1952-ben államosították és a lakbérek a szocialista politikai célkitűzéseknek megfelelően nominálissá váltak, az állam nem gondoskodott az épületek karbantartásáról, így a lakáshelyzet tovább romlott.

Hivatkozott irodalom:

- Barr, Nicholas (szerk.): Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában: az átalakulás, és ami utána jön. Budapest, 1995, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Csemniczki Katalin: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986, Magvető.
- Gál László et al.: Szociálpolitikánk két évtizede. Budapest, 1969, Táncsics.
- Illés György (szerk.): A magyar társadalombiztosítás 20 éve (1945–1964). Budapest, 1967, SZOT.
- Laczkó István: A magyar munkás- és balesetbiztosítás története. Budapest, 1968, Táncsics.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2004, Osiris.
- Sík Endre: New Trends in the Hungarian Welfare System. In: Evers, Adalbert – Wintersberger, H. (hrsg.): Shifts in the Welfare Mix. Frankfurt, 1990, Campus. 281–296.
- Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2003, Századvég.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001, Osiris.

---

439 Romsics 2004. 358.

440 Ferge 1980. 50.

441 Romsics 2004. 358.

4. A Kádár-korszak

4.1 Társadalmi viszonyok és szociális kérdés Magyarországon, 1956–1989

4.1.1. A proletarizálódástól az újrapolgárosodás felé. A Kádár-korszak társadalma, 1956–1989 (Olasz Lajos)

Az 1956-tól 1989-ig terjedő időszak, az ún. Kádár-korszak a gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés alapelemei szempontjából – a Szovjetuniótól való függés, az állampárti politikai struktúra, a termelőeszközök döntő részének társadalmi tulajdona és a gazdasági folyamatok központi irányítása, a centralizált közigazgatás, vagy a társadalmi önszerveződés és a nyilvánosság erősen korlátozott volta tekintetében – egységes periódusnak számít. Ezen az időszakon belül azonban számottevő változások következtek be a gazdasági és társadalmi viszonyok egyes elemei, a hatalomgyakorlás formája, eszközei, a külpolitikai mozgástér, a termelő tevékenység szerkezete, az élet-körülmények alakulása és a társadalmi részvétel terén egyaránt.⁴⁴²

A forradalmat követő megtorlás kíméletlenségét és gátlástalanságát nem elsősorban az elítéltek, kivégzettek száma jelezte, ami kisebb volt, mint a Rákosi-rendszerben, hanem az a koncepciózusság, amely a társadalom minden rétegéből szedve az áldozatokat az egész nemzet megfélemlítését célozta. A megtorlásokat politikai visszarendeződés kísérte, de a személyek, az eszközök, a hatalom társadalomhoz való viszonya tekintetében már kezdettől volt némi különbség a megelőző korszakhoz képest, ami az 1960-as évekre már szélesebb körben is érzékelhetővé vált. A megfélemlítő lépéseket a megélhetést javító intézkedések (bérrendezés, gazdasági tervek mérséklése), és az új hatalom stabilizálódásával, berendezkedésével párhuzamosan amnesztiák (1959, 1960, 1963) kísérték. Újraindult a szövetkezetesítés, nagy nyomásgyakorlással és óriási propagandával, ugyanakkor a tsz-ek gépesítése, a háztáji gazdaság, a mezőgazdaságra kiterjedő társadalombiztosítás bevezetése elfogadhatóbbá tette az új szövetkezeteket az agrárnépesség jelentős része számára.⁴⁴³

A hatalom gazdasági és társadalmpolitikai intézkedései bizonyos értelemben valóban munkásállammá alakították az országot, pontosabban, proletarizálták a lakosság nagy részét. Az egykor önálló polgár állami, szövetkezeti dolgozóvá vált, akinek helyzetét, életmódját a szocialista redistribúció határozta meg. Nem rendelkezett termelő tulajdonnal, sem szabad véleménynyilvánítási lehetőséggel, kiszorult a gazdasági vagy politikai döntéshozatalból, nem voltak saját szervezett közösségei. A polgárból

442 Bihari 2005. 298–301.

443 Romsics 2010. 424–425.; Valuch 2005. 197–199.

proletárrá „avanzsált” népesség elvileg, a jelszavak szintjén (vagy az alkotmány szerint) gazdája volt az országnak, valójában azonban csak a nevében gyakorolták a hatalmat, amely éppen az ő mozgásterét korlátozta. Az 1960-as évek második felében az extenzív gazdaságpolitika okozta pangás és válságjelenségek leküzdésére elkerülhetetlenné vált a gazdasági reform. Az 1968-ban induló „új mechanizmus” bizonyos piaci elemeket és szemléletet hozott a szocialista gazdasági életbe.⁴⁴⁴

Mindez azonban a politikai vezetés szándékaival szemben nemcsak a növekedést segítette, hanem társadalmi változásokkal is járt. Ezek hatással voltak a munkaszervezésre, termelési folyamatra, a jövedelmi és vagyoni viszonyokra, az életmódra és a társadalmi magatartásra egyaránt. A változás lehetőségétől elzárkózó pártvezetés 1972-ben megpróbálta visszafogni ezeket a folyamatokat. A reformellenes, recentralizációs, az öntevékenységet akadályozó és az erősödő társadalmi kritikát elhallgattató intézkedések azonban súlyos gazdasági gondokhoz, rendkívüli eladósodáshoz vezettek (a bruttó adóságállomány 1973 és 1978 között 2,1 milliárd US dollárról 9,5 milliárd dollárra nőtt). A gazdaság működőképességének biztosítása és a növekedés igénye, amely a társadalmi béke alapjául szolgált 1978-tól ismét kikényszerítette a reformok folytatását, amelyek fokozatosan egy újrapolgárosodás irányába mutattak.⁴⁴⁵

Az ország lakosságának száma 1960-tól 1980-ig folyamatosan emelkedett, 9 961 044 főről 10 709 463 főre, ezt követően azonban csökkenésnek indult, és 1990-ben 10 374 823 főt tett ki. A természetes szaporulat 1960-ban még közel 5 ezrelék, 1970-ben pedig 3 ezrelék körül alakult, az 1980-as évtizedben azonban már több mint 1 ezrelékes természetes fogyás jelentkezett, amely tendencia az azt következő években is folytatódott.⁴⁴⁶

A termékenység 1956 után nagymértékben visszaesett. Ebben az 1950-es évek elején alkalmazott kényszerintézkedések részbeni megszűnése (abortusz-tilalom, gyermektelenségi adó), a kiugróan magas születésszám utáni természetes visszarendeződés, illetve a forradalom leverését, a politikai megtorlásokat és a gazdasági kényszerintézkedéseket (tsz-esítés) kísérő rossz társadalmi közhangulat, kiábrándultság játszott szerepet. A születések tekintetében a mélypont 1962-ben volt, amikor a 130 000 élveszületés már a 20. századi demográfiai minimumnak tekinthető 1918-as háborús év 128 000-es születési adatához közelített. 1967-től több jelentős családpolitikai intézkedésre került sor, köztük a családi pótlék kiterjesztése, a gyes bevezetése (az anyák, rendszeres juttatás mellett 2,5 éves korig otthon nevelhették a gyermekeket). Ez, a társadalmi viszonyok javulásával és a gazdasági reform kedvező hatásaival együtt pozitívan hatott a születések számára, különösen a fiatal korosztályok gyermekvállalására. A 2,1–2,2 teljes termékenységi arányszámot, ami az egyszerű reprodukciót hosszabb távon is biztosította volna, azonban nem sikerült elérni.⁴⁴⁷

Ezért 1973-ban újabb népesedéspolitikai intézkedésekre (pl. gyes kiterjesztése) került sor. Ezzel párhuzamosan ismét szigorították az abortuszt. Mindez elsősorban

---

444 Majtényi 2018. 52–53.; Tomka 2011. 122.

445 Tomka 2011. 124.

446 Klinger 1997. 306–307.; Böhm 1999. 112.

447 Kamarás 1997. 322–324.; Romsics 2010. 468.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/c. 434–436., 438–451.

a 2. (esetenként a 3.) gyermek megszületésére volt nagy hatással. Az 1970-es évek közepén ismét kiugróan magas volt a születésszám, részben azért, mert ekkor érte el a családalapítási kort a nagyszámú Ratkó-generáció. Az intézkedések nyomán az élveszületések aránya az 1960-as években 14 ezrelék, az 1970-es években 16 ezrelék körül alakult, ez azonban az 1980-as években 12 ezrelékre esett vissza. A csökkenést az újabb családpolitikai intézkedések, köztük az 1985-ben bevezetésre kerülő gyed sem állította meg. A születések száma szoros kapcsolatot mutatott a szülők társadalmi helyzetével. A középrétegekbe tartozó, magasabban iskolázott nők a munkahelyi karrier, a kisebb családdal biztosítható jobb életmód, illetve a gyermek felnevelésébe investált nagyobb idő és anyagiak miatt már az 1970-es évektől jellemzően 1–2 gyermeket vállaltak. Életkori sajátosságként jelentkezett, hogy az 1970-es évek szociálpolitikai intézkedései nyomán sokan előre hozták a családalapítást, és a legtöbb gyermeket már nem a 25–29, hanem a 20–24 éves korosztályhoz tartozók születték. Ezzel együtt az 1970-es évektől megnőtt a házasságon kívül született gyermekek száma.⁴⁴⁸

A halálozási ráta az 1960-as években érte el a 20. század legalacsonyabb szintjét, 11 ezrelékkal, a következő évtizedben 12 ezrelékre, az 1980-as években pedig 14 ezrelékre emelkedett, ami már meghaladta a születések arányát. A csecsemőhalandóság, amely 1945-ben még minden 6. újszülöttet érintett, 1964-ben 40 ezrelék körül alakult, 1980-ban 20, 1990-ben 15 ezreléket tett ki. Az egészségügyi ellátás javulása folytán a halálozások között a 40 év alatti korosztályok aránya, amely 1960-ban még 63%-ot ért el, 1990-re 55%-ra csökkent. Nemek szerint vizsgálva, a biológiai különbség a becslések szerint mintegy 2 évvel hosszabb életkort tesz lehetővé a nők számára. E mellett különböző életmódbeli sajátosságok (nagyobb érintettség a dohányzásban, az alkoholfogyasztásban, a fizikai igénybevételben vagy a motorizáció okozta balesetekben), illetve társadalmi hatások (családeltartás, vezető beosztás, politikai okok miatti stressz) nagyobb arányban rontották a férfiak életkilátásait.⁴⁴⁹

A halandóság tekintetében markáns különbség mutatkozott településtípusok szerint is, ami összefüggött a munkavégzés jellegével, az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáféréssel, de szemléleti, mentális okokkal is. A 35–65 éves férfiak körében az 1000 fő alatti településen élőkhez képest az 5000 fős községekben lakóknak 10%-kal, az 50 000-es városokban élőknek 20%-kal nagyobb az esélyük a továbbélésre. Ugyanez az összefüggés a nők esetében nem jelentkezett. A halálozás korrelációt mutatott a szociális helyzettel, a társadalmi státusszal, a foglalkozással és az iskolai végzettséggel is. 1980-ban a 41–59 éves korcsoportot tekintve a fizikai munkások körében 13, a szellemiekénél 9 ezrelék volt. Ezen belül, a mezőgazdasági fizikai dolgozók halálozási rátája 18, a kőműveseké 13, az elektroműszerészeké 8, a tanároké 7 ezrelék körül alakult. A kisebb fizikai igénybevétel, a jobb lakáskörülmények, a prevenció, az egészségtudatos életmód miatt a magasabban kvalifikált, jobb szociális helyzetben élők körében harmadával–negyedével kisebb arányban jelentkeztek a tipikus

448 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 402–403.; Kamarás 1997. 322–324.; Böhm 1999. 115–116.

449 Romsics 2010. 469.; Valuch 2005. 36–37.; Józán 1997. 367–368., 376–377.

halálokok, tüdő-, emésztő- és keringésrendszeri betegségek, agyvérzés, májsugor, illetve az öngyilkosság.⁴⁵⁰

A születéskor várható élettartam az 1970-es és 1980-as években az egész lakosságra vetítve 69 év körül alakult. Ezen belül azonban a férfiak és a nők adatai között egyre nagyobb különbség alakult ki. A férfi lakosság születéskor várható élettartama 1970-ben 66 év volt, ami 1990-re 65 évre csökkent, a nők esetében 1970-ben mért 72 év, 1990-re 74 évre emelkedett. A két nem között így közel 9 év különbség alakult ki. A nemek aránya 1960 és 1980 között kisebb mértékben javult, valamelyest kiegyenlítődött (48,5:51,5), az 1980-as években azonban a férfihalandóság megnövekedésével ismét romlott és 4%-os különbségre távolodott (48:52). Európai összehasonlításban ez igen magas adat, az európai átlag a 2–2,5% közötti különbség. A népességen belül a magasabb fiúszületési arány miatt a fiatalabb korosztályokban kiegyenlítettebb volt a helyzet. Az időskorúaknál azonban még nagyobb eltérés mutatkozott, 1990-ben a 60 év felettiéknél 11%, 85 év felettiéknél 28% volt a nőtöbblet. A nemek szerinti megoszlás településformától függően is különbözött. Budapesten, illetve a vidéki városokban nagyobb nőtöbblet adódott, mint a falvakban. Ennek az volt az oka, hogy a különbség a nemek között az életkor előrehaladtával egyre nagyobbá vált. A budapesti és városi lakosság életkora általában magasabban alakult, így az előregedő városi társadalmakban a nagyobb férfihalandóság miatt az időskorúak között egyre több volt a nő.⁴⁵¹

A népesség életkora a természetes szaporulattal összhangban a 0–15 éves korosztálynál az 1950-es években csökkenést mutatott, 25%-ról 21%-ra esett, 1970 és 1990 között lényegesen nem változott. A 60 éven felüliek aránya emelkedett, 1960 és 1970 között 14%-ról 17%-ra, majd az 1980-as években 18%-ról 19%-ra. Mivel a munkaképes korúak aránya nagyobb mértékben nem változott, ez többek között azt is jelentette, hogy 100 munkaképes korúra 1960-ban 41 gyermekkorú és 21 időskorú eltartott jutott, míg 1990-re ez az arány 29 gyermekkorú és 30 időskorú körül alakult. A trend megfelelt az európai folyamatoknak, de annál valamivel markánsabban érvényesült. Míg Európában az átlagéletkor 1990-ben 35–36 év körül alakult, addig ez Magyarországon meghaladta a 37 évet. A születéskor várható élettartam 1960-ban a férfiak esetében 66 év, a nőknél 70 év volt, ez 1990-re a férfiaknál 65 évre csökkent, míg a nőknél 74 évre emelkedett.⁴⁵²

A családi állapot alakulása tekintetében a legkedvezőbb helyzet az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek első felében alakult ki. Ezt részben a forradalom, a megtorlás, a tsz-esítés és a városba vándorlás okozta nagy társadalmi változások miatt korábban elhalasztott házasságok megkötése, illetve a népes Ratkó-generáció felnötte válása magyarázta. A házasságban élők aránya az 1970-es években 68% körül alakult, majd az 1980-as években 65%-ra csökkent. A 15 éven felüli férfinépesség körében 1970-ben 71% volt a házások aránya, ami 1990-re 64%-ra csökkent, a nők esetében a nőtöbblet és a kisebb újraházasodási hajlandóság révén ez előbb 66% körül alakult, majd 1990-re 58%-ra esett vissza. Az első házasságkötés átlagéletkora a férfiak

450 Józán 1997. 371–375.; Andorka 1997. 286.

451 Klinger 1997. 296–297.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 403–404.; Valuch 2005. 38.

452 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 404.; Józán 1997. 367–368.; Klinger 1997. 308–309.

esetében lassan csökkent, az 1950-es évek második felében még 29 év, az 1960-as években 28, a következő évtizedben pedig 27 év volt. A nők esetében az 1950-es évek végi 25 év az 1960-as években 24 évre csökkent. A házasságkötések aránya az 1960-as és 1970-es években 9 ezrelék körül mozgott, 1990-re azonban 6 ezrelékre esett vissza. Ebben szerepet játszott, hogy a házasság társadalmi súlya érzékelhetően csökkent, a korábbi, viszonylag korai első házasságkötéshez képest, az európai trendekhez igazodva, fokozatosan kitolódott, illetve elterjedtebbé vált az élettársi kapcsolat.⁴⁵³

Az újraházasodás tekintetében az özvegyiségre jutottak helyét az 1960-as évektől a megnövekvő számú elvált népesség vette át. A korábbi családcentrikus szemlélet fokozatos devalválódásával az egyedül élés terjedését segítő gazdasági változások és mentalitásváltozás, valamint az élettársi kapcsolat arányának növekedése következtében az 1980-as évekre jelentősen csökkent az újraházasodás mértéke, illetve megnőtt a két házasság közötti időtartam, a korábbi jellemzően 1–3 évről 5–7 évre. A negatív tendenciák ellenére 1990-ben a családok száma még 2,9 millió volt, amelyekben több mint 8,6 millió fő élt.⁴⁵⁴

Az özvegyek aránya lényegesen nem változott. A nők esetében ez a középkorú férfiak nagy halandósági rátája, illetve a kisebb mértékű újraházasodás miatt végig lényegesen magasabb arányt mutatott, és az 1980-as években valamelyest tovább emelkedett. A korszak folyamán az elváltak aránya változott a legjelentősebb mértékben, amely részben a társadalmi szemléletben és a foglalkoztatási viszonyokban bekövetkező változások nyomán, részben az újraházasodás nagymérvű visszaesése következtében folyamatosan emelkedett, az 1960-as 1%-ról 1990-re 6,5%-ot ért el. A válások aránya az 1950-es évekre jellemző 1 ezrelékről az 1960-as években 2 ezrelékre, az 1970-es években pedig 3 ezrelékre emelkedett. A váláskori átlagéletkor a férfiak esetében lényegesen nem változott, az egész korszakban 36–37 év volt, míg a nőknél 33–34 év, ami egyrészt lehetővé tette az új család alapítását, az újabb gyermekvállalást, másrészt nagy valószínűséggel az első házasságban is született már gyermek, tehát a válások az érintett két félnél szélesebb társadalmi kör életét befolyásolták. A legtöbb elvált az egész korszakban a 40–49 éves korcsoporthoz tartozott.⁴⁵⁵

A korszak végére általánossá vált a nukleáris család, az életkor kitolódása ellenére csökkent a családdal együtt lakó idős nagyszülők aránya. Ez alapvetően a családi élet átalakulásával, a városi lakosság arányának emelkedésével, a lakásviszonyok változásával, a társadalmi szokások és gondolkodásmód módosulásával függött össze. Jelentős mértékben megnőtt a 2 főből álló családok száma, az 1955-ös 32%-hoz képest 43%-ra. Ezen belül egyrészt a gyermektelen házaspárok aránya emelkedett, másrészt jelentősen megnőtt az egy szülőből és egy gyermekből álló családok száma. A gyermeküket egyedül nevelők között a legnagyobb emelkedés a 25–34 éves korosztály körében jelentkezett, 1970-ben ez 11%, 1990-ben pedig már 24% volt. A gyermekek száma az 1970-es évek családpolitikai intézkedései nyomán valamelyest emelkedett, csökkent viszont a sokgyermekes családok aránya, a 4 vagy több gyermeket nevelő

453 Klinger 1997. 309–310.; Csernák 1997. 343–345., 352–353.; Andorka 2006. 407–408.

454 Csernák 1997. 346–347.; Valuch 2005. 42–43.

455 Klinger 1997. 298., 309–310.; Csernák 1997. 355–356.

családoké 1%-ra, a 3 gyermekeseké 4%-ra. Fokozatosan többségbe került az 1 gyermekes család. Az anyagi önállóvá válás kitolódása (illetve a későbbi házasságkötés) nyomán, bár a gyermekek száma csökkent, a szülőkkel együtt élő fiatalok aránya jelentősen emelkedett, elsősorban a nem önálló kereső 20–24 éves korosztályban, különösen 1970 után.⁴⁵⁶

A korszak nagy kivándorlási hullámmal kezdődött, a forradalom alatt, illetve a leverése utáni hónapokban mintegy 200 000 fő hagyta el az országot. Ezeknek 50%-a budapesti lakos volt, 65%-a férfi, és 50%-a 25 év alatti. A kormány amnesztia felhívása, illetve családi okok miatt a menekülők közül 18 000 fő egy éven belül visszatért. Ebben az időszakban mintegy 20–25 000 zsidó lakos hagyta el az országot, egyharmaduk Izraelben, a többiek Nyugat-Európában, az USA-ban, Ausztráliában telepedtek le. 1960 és 1990 között a kivándorlás megközelítőleg 140 000 embert érintett, ezeknek fele legálisan, másik fele illegálisan hagyta el az országot. A kivándorlók többsége továbbra is a fiatal, 20–30 év közötti korosztályhoz tartozott, és jellemzően középfokú vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Ugyanez idő alatt 20 000 fős visszavándorlásra került sor, többségében az 1945 és 1960 között távozóik köréből. Mintegy 95 000 fő új bevándorló is érkezett, ezek döntő többsége a határon túli magyarság soraiból került ki, akiknek migrációja az 1970-es évek második felében élenként meg, és az 1980-as évek közepétől tömeges méreteket öltött.⁴⁵⁷

A magyarországi nemzetiségek körében az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején különösen jellemző rejtőzködő magatartás, az anyanyelvi és etnikai hovatartozás eltitkolása, az 1960-as éveket jellemző, az automatizmus elve alapján a nemzetiségek fokozatos beolvadását célzó kisebbségpolitika hatására továbbra is fennállt. Ebben a diktatúra általános gazdaság- és társadalompolitikája nyomán felgyorsuló asszimilációnak is jelentős szerepe volt. A gazdaság szerkezet átalakulása, a tsz-esítés, a nagyarányú iparfejlesztés, az urbanizáció nagymértékben fellazította a korábban homogén etnikai falusi közösségeket, fokozta a belső vándorlást. 1960-ban 149 373 nem magyar anyanyelvű lakost írtak össze, és 67 648 fő vallotta magát más nemzetiséghez tartozónak. 1960 és 1980 között anyanyelv tekintetében a német lakosság adatai 39%-os, a szlovákoké 48%-os, a délszlávoké 28%-os, a románoké 36%-os csökkenést mutattak. Az asszimiláció a szlovákság körében volt a legnagyobb hatású, és a délszlávoknál, elsősorban a szerbek és szlovének körében a legkisebb mértékű. Ebben az is szerepet játszott, hogy 1960-tól megszűnt a tisztán anyanyelven történő oktatás, és helyette egyes nyelvű képzést vezettek be a nemzetiségi iskolákban. Ezzel együtt a kisebbségek kulturális lehetőségei is jelentős mértékben beszűkültek.⁴⁵⁸

Az 1970-es évek elején pozitív változások kezdődtek. Az 1972-es alkotmánymódosítás elismerte a nemzetiségek kollektív jogait, bővült az oktatás intézményhálózata, javultak a kulturális feltételek. Ezzel párhuzamosan a kisebbségek körében (a városi népességnél, a fiatal korosztályoknál is) megélenként az érdeklődés a nemzeti

---

456 Andorka 2006. 312–314.

457 Valuch 2005. 48–49.; Belényi 2009. 72–74.

458 Bindorffer 2011. 56–57.; Szarka 2004. 89–94.; Kocsis 1996. 90.; Tátrai 2006. 280.; Fehér 1993. 42–43.

önazonosság kérdései iránt. A nemzetiségek valós létszámának megállapítására az 1980-as népszámlálással párhuzamosan a helyi tanácsokat utasították, hogy a nyelvismeret és a hétköznapi kulturális megnyilatkozások alapján írják össze a nemzetiségi kötődéssel rendelkezőket. A korábban nagyobb nemzetiségi arányszámokat mutató 506 községben 262 700 ilyen személyt találtak. Ez alapján az egész országra vonatkozóan mintegy 400 000 nemzetiséghez köthető lakost valószínűsítettek, miközben a népszámlálás során anyanyelv tekintetében 101 605, identitás vonatkozásában pedig csak 64 085 fő jelzett ilyen kötődést. Az asszimilációs hatások nyomán ezek az adatok az 1980-as évek második feléig csökkentek. Ezt követően, részben a nemzetiségi kulturális megélnkülés, részben a Közép-Kelet-Európában erősödő etnicizálódási folyamat, illetve a politikai rendszerváltások következtében ismét emelkedni kezdtek, 1990-ben anyanyelv szerint 104 222 fő, etnikai hovatartozás terén 90 068 fő vallotta magát nemzetiséginek.⁴⁵⁹

A 10 000 fő feletti nemzeti kisebbségek közül a legnagyobb lélekszámú változatlanul a németység volt, becsült létszámuk 210 000 körül alakult, az 1990-es népszámlálás során azonban csak 37 511 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, illetve 30 824 fő német nemzetiségűnek. A szlovákok száma a becslések szerint 90–100 000 fő körül alakult (1990: anyanyelv szerint 12 745 fő, nemzetiség szerint 10 459 fő). A délszláv népek közül a horvátok száma becsült adat szerint 35 000 fő volt (1990: anyanyelv szerint 17 577 fő, nemzetiség szerint 13 570 fő). A románok létszáma 20 000 fő körül alakul (1990: anyanyelv szerint 8730 fő, nemzetiség szerint 10 740 fő).⁴⁶⁰

A Kádár-korszak egyik komoly társadalmi problémája a cigánykérdés volt. A cigányságot a hatóságok az 1950-es évekig közbiztonsági és közegészségügyi kockázati tényezőként kezelték. Az etnikum azonosítása nem elsősorban nyelvi, kulturális jegyek alapján történt, hanem egy sajátos perifériális életmódhoz kötődött, melyet szegénység, aluliskolázottság, foglalkozásnélküliség, szükségalakásban élés, esetenként aszociális magatartás jellemez. A cigányság társadalmi integrációja érdekében 1957-ben határozat született, hogy a jövőben nemzetiségként kell kezelni őket, egyben létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét. A László Mária vezette szövetség lehetőségeihez képest aktív lépéseket tett a szociális felzárkóztatás, az érdekvédelem és a kultúra ápolása terén. Ezzel azonban szembekerült az automatizmus elvét valló hivatalos kisebbségpolitikával, így a szövetséget néhány év múlva felszámolták. A pártvezetés 1961-ben a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális problémának nyilvánította.⁴⁶¹

A következő két évtizedben különböző kampányok keretében jelentős intézkedések történtek a cigányság foglalkoztatásának, lakáshelyzetének, illetve iskolázottsági szintjének javítására. 1961 és 1971 között megduplázódott az aktív keresők aránya, 30%-ról 60%-ra. A férfiak körében az aktív keresők aránya 1981-ben elérte a 87%-ot. Ezen belül 22% dolgozott a mezőgazdaságban, döntően tsz-tagként, csak 6% volt

459 Hoóz – Kepecs – Klinger 1985. 45–47., 72–74.; Tilkovszky 1998. 155–160.; Föglein 2006. 111–112.

460 Böhm 1999. 98.; Valuch 2005. 27.

461 Dupcsik 2009. 139–141.; Majtényi – Majtényi 2012. 53–56.

önálló vagy segítő családtag; 65% dolgozott az iparban, de csak 11% szakmunkásként, 44% segéd-, 10% betanított munkás volt. A szociális, jövedelmi és társadalmi integrációs szempontból még a segédmunkási pozíció is komoly előrelépést jelentett, de ugyanakkor be is zárta a cigány munkavállalókat ebbe a kategóriába, nem ösztönözte, nem segítette a szakképzettség megszerzését, a rendszerváltás, a privatizáció így kiszolgáltatva érte őket, és tömegesen vesztették el az állásukat.⁴⁶²

1961-től megindult a cigánytelepek felszámolása, helyette ún. csökkentett komfortfokozatú lakásokat biztosítottak, illetve falusi házak vásárlását támogatták. A „cs” lakásokat azonban telepszerűen egy helyen alakították ki, és a komfortosításra nem állt rendelkezésre kellő anyagi erő, így (bár magasabb színvonalon) újraszülettek a cigánytelepek. A faluba költözés pedig az amúgy is kevés munkalehetőség miatt jelentett problémát, illetve a cigány lakosság 20–25%-ra emelkedése esetén a nem cigány lakosok körében nagyarányú elvándorlás indult, ami még inkább sorvadó pályára állította az adott települést. A Kemény István által végzett felmérés szerint 1971-ben a cigány lakások 66%-a szegregált telepeken állt, az épületek 56%-a rendelkezett villannyal és mindössze 8%-a vezetékes vízzel.⁴⁶³

A felmérés idején a cigányság 71% volt magyar anyanyelvű, 21% cigány és 8% román nyelvű. Komoly gondok jelentkeztek az iskolázottság tekintetében, a 14 év feletti cigány lakosság körében 8 osztályt csak 26% végzett, további 64% járt ugyan iskolába, de azt nem fejezte be. Az analfabéták aránya kiugróan magas, 39% volt. A helyzet 1990-re javult, a megfelelő korosztályhoz tartozók 40%-a végzett általános iskolát. Ez azonban még így is kevesebb, mint a fele volt az össznépszerűség hasonló adatának. A 8 osztályt végzett cigány fiatalok mindössze 50%-a tanult tovább, jellemzően szakmunkásnak, a nem cigány lakosság körében a továbbtanulás meghaladta a 90%-ot és mintegy kétharmaduk érettségit adó intézménybe ment tovább.⁴⁶⁴

A cigányság lélekszáma az 1960-as népszámlálási adatok szerint anyanyelv tekintetében 25 633 fő, nemzetiség alapján 56 121 fő volt. A tanácsi szervek felmérése szerint viszont a valós létszám 186 500 fő körül alakult. Az 1971-es kutatás szerint 320 000 cigány élt az országban, a legkevesebb közülük az Alföldön (Szolnok, Csongrád, Bács-Kiskun megyében), 16%, a legtöbb a keleti országrészben (Békés, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar megyében) 23%. A cigányság 22%-a lakott városban (8% Budapesten). 1990-ben az etnicizálódás hatásai nyomán anyanyelv tekintetében 48 072 főt, nemzetiségi hovatartozás alapján pedig 142 683 főt írtak össze. Ez jól jelezte, hogy az egyébként nem egységes néprajzi, kulturális, nyelvi csoportot képező cigányság egyre inkább nemzetiségként próbálja elfogadtatni magát a társadalommal, holott a cigányság 1994-ig nem szerepelt a hivatalosan elismert nemzetiségek sorában. Az 1993-as felmérés adatai szerint a cigányság létszáma 433 800 fő körül volt.⁴⁶⁵

A cigányok helye, helyzete a magyarországi társadalomban komplex problémakört takart. Viszonyaikat, kilátásaikat, társadalmi integrációjuk gondjait nem lehetett

462 Valuch 2005. 85–86.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 783–788.

463 Dupcsik 2009. 206–209.; Majtényi – Majtényi 2012. 66–68.

464 Valuch 2005. 84–85.; Romsics 2010. 470.

465 Klinger 1997. 302.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 781–783.

csupán kulturális másságként kezelni, ugyanakkor a cigány népesség nem volt azonosítható a perifériális helyzetben élők egészével sem, és a vele szembeni előítéletes gondolkodás indukátorait sem lehetett csak az egyik, csak a másik megközelítésben keresni. Azt viszont az 1971-es és az 1993–1994-es átfogó vizsgálatok egyaránt megerősítették, hogy a cigánysághoz tartozók a nem cigány népességhez viszonyítva jóval hátrányosabb helyzetben vannak.⁴⁶⁶

Az ország felekezeti összetételében a Kádár-korszakban jelentős változás nem következett be. A korszak végén a magukat vallásosnak tekintők közel 68%-a római katolikus, 21%-a református, 5%-a evangélikus volt, a többi felekezethez tartozók együttes aránya 2–3%-ot tett ki, a felekezeten kívüli ateisták aránya 3–4% körül alakult. A vallásukat rendszeresen gyakorlók száma az egyházakra nehezedő, az 1970-es évekig fennálló politikai nyomás, illetve a vallásgyakorlással kapcsolatos kritikus megítélés miatt fokozatosan csökkent. Az 1970-es évek elején a vallását gyakorlók aránya 40% körül alakult, a rendszeres templomba járóké 10% körül volt. A későbbiekben már inkább az életmód és a gondolkodás változása, az egyházakkal való kapcsolat megváltozása állt a csökkenés hátterében. A vallásosság azonban különböző formákban jelentkezett. 1990-ben a népesség mintegy 13–15%-a követte pontosan valamely egyház tanításait, 45–46%-a inkább csak laikus módon volt vallásos. A rendszeres templomba járók aránya 13%, az időnként templomba járóké 21% körül mozgott.⁴⁶⁷

A településhálózat a korszak folyamán gyorsuló ütemben átalakult. 1960-ban 63 város és 3210 község volt Magyarországon, 1970-ben 73, 1980-ban pedig 96 város és 3026 község alkotta a településhálózatot. A városok száma az 1990-es években ugrásszerűen nőtt, 166-ra, miközben a községek száma 2913-ra csökkent. A községek számának folyamatos csökkenése kisebb részben egy-egy kistelepülés elhagyottá válásának következménye volt, nagyobb arányban azonban közigazgatási összevonások álltak a háttérben. A városhálózat gyarapodása sok esetben nem a gazdasági fejlődés, a városfunkciók bővülése, az urbanizációs szint emelkedése nyomán következett be. Önálló bevételi források híján a települések csak a redisztribúciós finanszírozásra építhettek, amely a városokat preferálta. A kedvező pénzügyi lehetőségek és egyéb előnyök érdekében erős lobbiszerű tevékenység zajlott a községek részéről a városi rang eléréséért. Ennek nyomán az új városok lakossága viszonylag kisebb volt. Az 1960 után várossá nyilvánított települések több mint 80%-a 25 000 fő alatti, 36%-a 10 000 fő alatti (5 város 5000 fő alatti) népességgel rendelkezett. Így, míg 1949-ben az összes város 56%-a volt 25 000 főnél népesebb, addig 1990-ben már csak 29%-a.⁴⁶⁸

Az 1960-as, 1970-es években még dinamikus emelkedett a városlakók aránya, 25%-ról 39%-ra, majd 1980-ra 43%-ra. Az 1980-as évek folyamán a bővülés már csak 1% volt és egy időre le is állt. Ezen belül a kisvárosok a 10–50 000 lakosú települések népességének aránya a korszak folyamán gyakorlatilag nem változott, 22%-ot tett ki. Az 50–100 000 lakosú településeken az emelkedés 3% volt, az ennél nagyobb lélekszámú városok lakossága 1960 és 1990 között 8%-kal emelkedett, lassuló ütemben, az

466 Andorka 2006. 381–383.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 783–788.

467 Böhm 1999. 105.; Andorka 2006. 650–652.; Klinger 1997. 302–303.

468 Klinger 1997. 295–296.; 308.; Romsics 2010. 476–477.; Valuch 2005. 62–69.

első évtizedben még 4%-kal, az utolsóban már csak 1%-kal. 1990-ben 141 település lélekszáma haladta meg a 10 000 főt, és ott élt a népesség 61%-a. Budapest lakossága 1960 és 1970 között 18%-ról 19%-ra nőtt és meghaladta a 2 millió főt, ezt követően azonban már csak igen kis mértékben emelkedett, 1990-ig, majd csökkenni kezdett. A városokra koncentráló fejlesztéspolitika következtében a falvak, különösen a kisebb települések magukra maradtak, ami sok esetben a helyi gazdaság beszűküléséhez, a lélekszám további csökkenéséhez vezetett. 1960-ban a települések 1,9%-a volt 500 főnél kevesebb lakosú, 1990-ben 2,8%-a. 1960-ban a 100 lakosnál kisebb települések száma 742 volt, 1990-ben 950.⁴⁶⁹

A településfejlesztés terén meghatározó szerepet játszott az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, amely szigorú hierarchikus rendbe sorolta egyrészt a feladatkör, másrészt az ehhez rendelt finanszírozás tekintetében a településeket. Kijelölt 23 felsőfokú, 106 középfokú és 982 alsófokú központot, amelyek eltérő mértékű állami fejlesztésre számíthattak. Ugyanakkor a mintegy 2000 központi szerepkör nélkül maradt település az alapellátás biztosításán túl gyakorlatilag csak önmagára támaszkodhatott.⁴⁷⁰

A tanyavilág felszámolása, döntően politikai okokból az 1960-as évek végéig a helyi tanácsok kiemelt feladata volt. A magánparaszti gazdálkodás fő létalapját, infrastrukturáját igyekezett ezzel megszüntetni a hatalom, hogy a hagyományos birtokszervezettséghez kapcsolódó gazdaság-központok felszámolásával utat nyisson a nagytáblás tsz-műveléshez. A külterületen élő népesség száma 1949-ben még 1,6 millió fő körül mozgott (a népesség 17%-a), ez 1960-ban még 12% volt, majd 1980-ra 4%-ra esett vissza. A külterületről beköltözők azonban jellemzően nem a falvak, hanem a nagyobb agrárvárosok népességét gyarapították. Az 1980-as évekre lelassult a tanyák felszámolása, szoros kapcsolatban a magángazdálkodás lassan meginduló bővülésével. 1990-ben 8000 külterületi lakóhelyen 311 000 fő élt (a népesség 3%-a), közülük mintegy 200 000 ember tanyán lakott és gazdálkodott. Összefüggő tanyás területek elsősorban Csongrád, Békés és Bács-Kiskun megyében maradtak fenn.⁴⁷¹

Az 1960-as években nagyarányú állami lakásépítés zajlott, az 1960 és 1975 közötti 15 évben 1 047 000 lakás épült, amit a következő 5 évben további 454 000 új lakás követett. Az 1980-as évektől a gazdaság lassulásával összefüggésben a lakásépítkezés üteme is csökkent, de a korábbi korszak lakáshiányát ezek az évtizedek jelentős mértékben bepótolták. Száz lakásra 1949-ben 366 fő, 1990-ben 263 fő jutott, míg 100 szobára 1949-ben még 265 fő, 1990-ben pedig már csak 113 fő. 1960-ban a lakások 63%-a volt egyszobás, 32%-a kétszobás és csak 5%-a három vagy több szobás. Ez a helyzet 1980-ra gyökeresen megváltozott, az egyszobás lakások aránya 27%-ra csökkent, a kétszobásoké 49%-ra, a nagyobb lakásoké pedig 24%-ra emelkedett. Az 1970-es évekig a lakások többsége a városok külső kerületeiben kialakított lakótelepeken épült, általában 8–10 emeletes ház formájában. 1985-ben 408 lakótelepet tartottak nyilván, melyeken mintegy 1,6 millió ember élt. A jelentős mennyiségi, és komfortfokozatbeli

469 Valuch 2005. 66–69.; Klinger 1997. 295–296., 308.; Romsics 2010. 479.

470 Pölöskei – Gergely Izsák 1997. 393–394.; Valuch 2005. 56–58.

471 Klinger 1997. 295–296., 308.; Romsics 2010. 479.

előrelépést azonban kedvezőtlen hatások is kísérték, a zsúfoltság, a rossz hő- és hangszigeteltség, a környezet otthonosságának hiánya, a rövid idő után jelentkező felújítási igény. Az 1980-as évektől nagyobb arányban jelentek meg a belvárosi rekonstrukció során kialakított, igényesebb, kevesebb lakásos épületek, a kertvárosi környezetben épülő 4–5 emeletes társasházak, vagy a sátozott családi házak.⁴⁷²

Az újonnan épült lakások többsége komfortos (ritkábban félkomfortos) volt. 1960-ban a lakások 74% rendelkezett villanyvilágítással, 9% vezetékes gázzal, 23% vezetékes vízzel, 18% fürdőszobával. Az 1960-as évek nagy villamosítási hulláma után, a villannyal való ellátottság 1970-re 92%-ra nőtt, a vezetékes gáz 16%-ra, vezetékes víz 36%-ra, fürdőszoba 31%-ra. A komfortosság gyors ütemben javult. 1980 és 1990 között a villanyvilágítás aránya 64%-ról 83%-ra, a gáz 26%-ról 40%-ra, a vezetékes víz 98%-ról 99%-ra, a fürdőszoba 60%-ról 81%-ra emelkedett. A fejlődéssel párhuzamosan komoly különbségek jelentkeztek a nagyobb települések és a leszakadó kisfalvak lakásainak színvonala között. A nem lakás célra épült, de arra használt ideiglenes lakóhelyek felszámolására több központi kampány is indult a korszakban, így azok jórészt eltűntek, a komfort nélküli szükségülakások azonban, amelyek legalább egy szobával, üvegezett ablakkal vagy ajtóval, fűtési és vízvételi lehetőséggel rendelkeztek továbbra is használatban maradtak, 1990-ben mintegy 100 000 volt belőlük.⁴⁷³

A keresőnépesség aránya folyamatosan emelkedett, kezdetben igen dinamikus, később lassuló ütemben, mindez szoros kapcsolatban állt a kétkeresős családmódel kialakulásával, a nyugdíjasok körének bővülésével és különböző családpolitikai intézkedések bevezetésével. 1960-ban a keresőnépesség 5 196 215 fő volt (52%). A keresők aránya 1970-ben 62%-ra, majd 1980-ra 68%-ra emelkedett, 1990-ban pedig már 70%-ot ért el. A foglalkoztatás bővítése, a teljes foglalkoztatottság közeli állapot elérése nem csupán, sőt nem elsősorban a gazdasági növekedést szolgálta, hanem társadalmpolitikai eszköz volt, és egyben ideológiai kérdés, a szocializmus magasabbrendűségét is igazolta a kapitalizmussal szemben.⁴⁷⁴

Az aktív keresők aránya, az általános foglalkoztatási adatoknál sokkal kedvezőtlenebbül alakult. Ez 1960-ban 48%, 1970-ben szintén 48%, 1980-ban 47% volt, majd 1990-re 40%-ra csökkent. A csökkenés háttérében az inaktív keresők arányának jelentős emelkedése állt, elsősorban a nyugdíjasok (mezőgazdasági és rokkantnyugdíjasok) számának emelkedése, illetve a gyermekgondozással kapcsolatos szociálpolitikai intézkedések (gyes, gyed) nyomán. Az inaktívák aránya 1960-ban 4%-ot, 1980-ban 21%-ot, 1990-ben pedig már 28%-ot tett ki. Az 1990-es adatok között szerepeltek először a munkanélküliek, akiknek 126 277 fős tábora az összes kereső 1,7%-át tette ki.⁴⁷⁵

E tekintetben fordított változás következett be a férfiak és a nők esetében. A férfiak körében az aktív keresők aránya 1960-ban 64%, az inaktívaké 5% volt, 1980-ban 55% és 17%, 1990-ben pedig az aktívák aránya 50%-ra csökkent, miközben az inaktívaké 20%-ra nőtt. Ebben elsősorban a különböző nyugdíjasok körének bővülése játszott

472 Kollega Tarsoly 1996. 216.; Majtényi 2018. 115–118.; Ferge – Láng – Kemény 1966. 64–67.

473 Valuch 2005. 295–297.; Belényi 2009. 302–305.

474 Tomka 2012. 28–29.; Belényi 2009. 70–72.

475 Valuch 2005. 96–97.; Andorka 2006. 180.; Főris 1969. 13–16.

szerepet, másrészt a korszak végén a munkanélküliség emelkedése. A nők esetében 1960-ban 33% volt az aktív és 4% az inaktív keresők aránya. Ez 1980-ra 40%-ra, illetve 24%-ra emelkedett (az inaktívak növekedésében főként a családpolitikai intézkedések játszottak szerepet). 1990-ben a nők körében az aktív keresők aránya 37%, az inaktívaké 31% volt.⁴⁷⁶

A női foglalkoztatottság 1960 és 1970 között 50%-ról 64%-ra bővült. A nők az összes foglalkoztatottnak 1960-ban 32%-át, 1970-ben már 41%-át adták. A nők száma elsősorban a hagyományos női szerepekkel összekapcsolható foglalkozásokban emelkedett (könnyűipar, kereskedelem, szolgáltatás, adminisztratív munkakörök), a nehéz fizikai munkát igénylő területekről kivonták őket. Az erőltetett iparfejlesztés és az ahhoz kapcsolódó ideológiai kényszerek enyhülésével ismét nagyobb hangsúlyt kapott a családi feladatok ellátása. A gyermekgondozást érintő szociális juttatások jelentős mértékű bővítése nyomán sok nő hagyta el ideiglenesen a munkahelyét. Ezzel csökkenteni lehetett az egyes területeken kialakult munkaerő túlkínálatot, és közelíteni lehetett a rendszer egyik legfőbb ideológiai jelszava, a teljes foglalkoztatottság formális megvalósítása felé. A politikai vezetés a női egyenjogúság alapjaként továbbra is a munkavállalást és a közéleti részvételt nevezte meg, de különböző társadalmpolitikai eszközökkel és családbarát propagandával jelentős mértékben hozzájárult a tradicionális női szerepek konzerválódásához is.⁴⁷⁷

A gazdaság szerkezetének átalakítása, a tsz-szervezés 1962-re történő csaknem teljes végrehajtása, az ipari, kereskedelmi szövetkezetek létrehozása és a magán-kisvállalkozó szektor minimálisra csökkentése nyomán gyökeresen átalakult a foglalkoztatási viszony szerinti összetétel. Az önállóak aránya az aktív keresők körében 1980-ban mindössze 3% volt. A részleges gazdasági liberalizáció hatására ez az arány 1990-re 5%-ra emelkedett. A foglalkoztatottak között a szellemi munkások aránya fokozatosan emelkedett. 1960-ban 17%-ot, 1970-ben 25%-ot, 1980-ban 29%-ot és 1990-re 33%-ot tett ki. Hasonlóképpen, az aktív keresőnépességben belül is nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya, az 1960-as 16%-ról, 1980-ig 30%-ra, 1990-ig pedig 33%-ra. Ezen belül az adminisztratív munkaköröket betöltők aránya csökkent, a szakalkalmazottaké pedig emelkedett. Ez egyrészt a modernizálódó gazdaság fokozott igényét jelezte a „fehér-galléros”, érettségivel, diplomával rendelkező munkatársak iránt, másrészt a szakmai képzés bővüléséről is tanúskodott.⁴⁷⁸

Az aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1970-ig az ipar folyamatos és gyors bővülését mutatta. Az összes aktív keresőnek 1960-ban 34%-a, 1970-ben 44%-a dolgozott az iparban. Ez az arány 1980-ban 42%, 1990-ben pedig már csak 38% volt. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban dolgozók aránya a korszak végéig folyamatosan csökkent, az 1960-as 38%-ról 1970-ben 25%-ra, 1980-ban 19%-ra, majd 1990-ben 15%-ra. A változás nyomán az 1960-es évekre Magyarország agrár-ipari államból előbb ipari-agrár foglalkozásszerkezetű állammá, majd az 1980-as évekre döntően ipari országgá vált. Fokozatosan emelkedett a szolgáltatási szférában dolgozók aránya: a

476 Klinger 1997. 303., 311.

477 Schadt 2007. 194–198.; Böhm 1999. 88–89.; Garancsi 2007. 262.; Majtényi 2018. 199–200.

478 Romsics 2010. 472.; Andorka 2006. 180.; Klinger 1997. 304–305., 312–313.

kereskedelemben az 1960-as 6%-ról 1990-ig 11%-ra, a közlekedésben 6,5%-ról 8,5%-ra, az egészségügyben 5,5%-ról, 13%-ra, az egyéb szolgáltatásban 3%-ról 7%-ra. A legtöbb foglalkoztatott 1980-tól már az ún. 3. szektorban tevékenykedett, ami fontos modernizációs sajátosságának számított.⁴⁷⁹

A Kádár-korszakban a foglalkoztatás bővülése mellett több alkalommal is csökkentették a munkaidőt. 1968-ban számos foglalkozási kategóriában 44 órás munkahétre tértek át, amit 1978-ban gyakorlatilag minden városi foglalkozási területre kiterjesztettek, illetve bevezették a kéthetenkénti szabad szombatot. Mindez, tsz-tagok nélkül, a keresők 92%-át érintette. 1981-ben az iparban, a közigazgatásban és számos alkalmazotti munkakörben 42 órára csökkent a munkaidő, az 1980-as évek közepétől pedig elterjedt a hetenkénti szabad szombat.⁴⁸⁰

Az 1960-as évektől a foglalkoztatás sajátos velejárója volt az ingázás, a napi vagy heti utazás, a lakóhelytől távolabb eső munkahelyre. 1960-ban a naponta ingázók aránya az aktív munkavállalók között 13% volt, ami 636 000 főt jelentett. Arányuk 1970-re 20%-ra, 1980-ra 24%-ra emelkedett (1 218 000 fő), majd lassuló dinamikával növekedve, 1990-ben 25%-ot tett ki. Az ingázók között a nők aránya gyorsan emelkedett, 1960-ban a családi feladatok ellátása miatt még csak 19%-ot tett ki, 1990-ben viszont már 35% volt. 1960-ban még csak 143 olyan település volt az országban, ahol az ingázó munkavállalók aránya elérte az 50%-ot. 1970-ben ezek száma 842-re, 1980-ban pedig 1820-ra emelkedett, vagyis az összes települést tekintve 4%-ról, húsz év alatt 58%-ra emelkedett. Ez is jelezte, hogy a települések több mint fele súlyos forráshiánnyal küzdött. Ezek közül, a nagyvárosok agglomerációjába tartozóknak volt esélyük, hogy megtartsák az ingázó népességet, a gazdasági centrumoktól távolabb eső települések lakossága viszont a helyi munkahiány miatt fokozatosan csökkent.⁴⁸¹

Az ingázás jellege, szerkezete a korszak folyamán számottevően változott. Kezdetben az újonnan ipari munkavállalóvá vált, a városokban lakással még nem rendelkező segéd- és betanított munkások alkották a többséget. Általános volt a heti ingázás, ahol az utazások közötti időt vagy albérlésben, vagy munkásszállásokon töltötték a dolgozók. A távolsági (heti) ingázók száma 1970-ben 320 000, 1980-ban 270 000 fő körül alakult. A munkásszálláson élők száma 1960-ban 230 000 fő, 1980-ban 150 000 fő körül mozgott. A távolsági ingázás gyakran alkalmi jellegű volt, ha közelebb megfelelő munkalehetőség kínálkozott, a dolgozó arra váltott. Az 1970-es évektől a gazdaság extenzív bővítése helyett az intenzív fejlesztések vették át a főszerepet, ennek nyomán egyre több szakképzett, esetenként termelésirányító jelent meg az ingázók között. Az 1980-as évektől pedig megjelent az agglomerációban, a nagyvárost körülvevő kistelepüléseken való tudatos berendezkedés, és a kedvezőbb életfeltételekért cserébe a napi bejárás vállalása a középrétegek esetében is.⁴⁸²

A Kádár-korszakban a társadalmi szerkezet jelentős változáson ment keresztül. A politikai vezetés ugyan ideológiai toposzokhoz ragaszkodva továbbra is a „két osztály,

479 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 408.; Bálint 1978. 39–42.

480 Romsics 2010. 480.

481 Andorka 2006. 269–270.; Valuch 2005. 71–72.; Kulcsár 1982/a. 35–39.

482 Böhm 1999. 40–41.; Andorka 2006. 269–270.; Belényi 2009. 131–135.

egy réteg” szemléletet erőltette, vagyis a munkásosztály és a dolgozó parasztság, mint egy-egy „egységes” entitás, melyek közösen gyakorolják a hatalmat, és a velük szövetséges értelmiség alkotja a magyar társadalmat. Valójában azonban ez a kép már az 1960-as években sem volt alkalmas a hazai viszonyok leírására, értelmezésére. Az 1960-as években ezért elsősorban társadalomtudományos körökben a „munkajelleg csoportok” szerint próbáltak differenciáltabb képet alkotni az egymástól különböző helyzetű, érdekű törekvésű rétegekről, és ezzel jobban megragadni a társadalomban zajló folyamatokat.⁴⁸³

Az elit funkcióját ellátó vezető szellemi réteg folyamatosan bővült, aránya 1960-ban 3%, 1970-ben 5%, 1980-ban 8%, 1990-ben pedig 11% volt. Ez rendkívül nagy különbség azzal összevetve, hogy a 20. század korábbi időszakában az elithez sorolhatók mindössze 1–2%-os arányt képviseltek. Jelentős mértékben kiszélesedett a szellemi középréteg is, amely 1960 és 1970 között 14%-ról 21%-ra nőtt, ezt követően pedig 22–23% körül állapodott meg, és nem emelkedett tovább. Ez alig haladta meg a korszakokban tapasztalt mértéket, és európai összevetésben igen szerénynek számított. A magánvállalkozó kisegyzisztenciák aránya 1980-ig folyamatosan csökkent 1960 és 1980 között 22%-ról 2%-ra, majd 1990-re 5%-ra bővült. A fizikai munkások aránya minden kategóriát beleértve 1980-ig 61%-ról 68%-ra emelkedett, majd csökkenni kezdett és 1990-ben ismét 61% volt. Ezen belül az ipari munkások aránya 43%-ról 52%-ra nőtt, miközben a mezőgazdasági munkásoké 18%-ról 16%-ra csökkent.⁴⁸⁴

A politikai, gazdasági vagy kulturális elithez kapcsolódó vezető pozíciók betöltésénél az 1970-es évekig egyértelműen a politikai lojalitás játszotta a meghatározó szerepet. Az 1968-as reform, majd az 1977-ben induló újabb reformperiódus során azonban felértékelődött a szakmai felkészültség. Az 1970-es években a politikai elkötelezettség mellé felsőfokú diplomát a pártfőiskola adott. Az 1980-as években azonban a vezető beosztások döntő többségét már valódi felsőfokú végzettséggel rendelkezők töltötték be. A gazdasági modernizáció, a minőségfejlesztés, a hatékonyság, az innováció szempontjainak fokozottabb érvényesítése, illetve a bővülő felsőoktatás a politikai és igazgatási elit túlsúlyával szemben megnövelte a gazdasági élet és a tudomány képviselőinek jelenlétét.⁴⁸⁵

A párt-, állami és gazdasági vezetés csúcán 1966-ban 2789 pozíció várt betöltésre. Ezek száma a túlbürokratizált rendszer részbeni racionalizálása nyomán 1986-ra 1341-re csökkent. Ezeknél a pozícióknál a pártvezetés kiválasztási, jelölési, ellenőrzési és felmentési joga érvényesült. A nomenklatúra tagjainak átlagéletkora 48 év volt, 80% körül mozgott a munkás–paraszt származásúak aránya. Őket vette körül a káderbürokrácia, a párt-, az állami és a tanácsai vezetés magasabb pozícióit betöltők köre, akiknek létszáma az 1980-as évek közepén 33 140 fő körül alakult. Átlagéletkoruk 44 év volt, kétharmadában férfiak alkották ezt a réteget, és 72%-uk rendelkezett felsőfokú végzettséggel, bár ezen belül sokan csak pártfőiskolát vagy marxista-leninista esti egyetemét végeztek. A gazdaság, a kultúra, illetve az élet más területein további vezető

483 Majtényi 2018. 127–128.; Andorka 2006. 176–180.

484 Böhm 1999. 58.; Andorka 2006. 178–179.

485 Andorka 2006. 176–180.

pozíciókat betöltők száma 1980-ban 386 000, 1990-ben 391 000 fő volt. A vezető pozíciót betöltők nem azonosíthatók automatikusan az elit tagjaival, de kijelölték azt a kört, amelyből az elit kikerült.⁴⁸⁶

Az értelmiség jelentős része a szellemi középréteg derékhatát adta, az elitbe való bekerüléshez ugyanis a diploma egyre inkább szükséges, de nem elegendő feltétel volt. A középréteg egymástól esetenként jól elkülöníthető, de gyakran átfedésbe kerülő két nagy csoportját a beosztás, pozíció révén középszintű vezetői munkaköröket gyakorlók, másrészt a gyakran beosztott pozícióban dolgozó értelmiségiek képezték. A középréteg tagjai sorában viszonylag nagy volt a polgári felmenőkkel rendelkezők száma. Tehát a korábbi korszakok középosztálya nem őrlődött fel teljesen a Rákosi-korszakban, a direkt politikai szempontok háttérbe szorulásával és a szaktudás felértékelődésével ismét lehetőséghez jutott, vagy már maga a foglalkozási kitérőkre kényyszerülő szülő, vagy a következő generáció.⁴⁸⁷

A felsőfokú végzettségűek száma 1960 és 1990 között közel megnégyszereződött. A diplomások több mint 80%-a városlakó volt, a nők aránya 1960-ban 23%-ot, 1970-ben 31%-ot, 1990-ben pedig 46%-ot tett ki. A köztisztviselők száma az 1980-as évek elején 35 000 fő körül alakult, közülük, 3000 fő töltött be vezető pozíciót. A nők aránya a női munkavállalás gyors bővülésével ugrásszerűen megnövekedett. 1960-ban a tanácsi apparátusban dolgozók 33% volt nő, 1985-re ez az arány 70%-ra emelkedett. Bár a férfiak dominanciája a vezető beosztásokban megmaradt, a vezető posztok 29%-át már nők töltötték be. A korösszetételt fokozatos fiatalodás jellemezte, 1985-ben a közigazgatásban dolgozók 44%-a 35 év alatti, 45%-a 35 és 50 év közötti volt, és csak 11% életkora haladta meg az 50 évet.⁴⁸⁸

A szocialista gazdaság kiépítésével párhuzamosan a magánvállalkozások száma jelentősen visszaszorult, de teljesen nem tűnt el. A kisipar, kiskereskedelem, egyéb szolgáltató ágazatok területén dolgozók, illetve a magángazdálkodók, valamint a különböző szellemi vállalkozást folytatók (ügyvéd, orvos) köre az 1970-es években mintegy 200 000 főt tett ki. Ezeknek mintegy harmada, gazdasági súlyát vagy jövedelmét tekintve a középrétegbe tartozott. A magánvállalkozóknak, főleg kezdetben számos bürokratikus korláttal kellett megküzdeniük, az 1980-as évekre azonban a szocialista állami szektor mellett lassan bővülő és a hatalom által is elfogadott piacgazdasági lehetőségekre támaszkodva megnőtt a szerepük.⁴⁸⁹

A társadalom kiségzisztenciáit elsősorban a birtokos gazdálkodók, illetve az ipari, kereskedelmi kisvállalkozók képviselték. A magánszektor önálló keresőnépessége, segítő családtagokkal együtt 1960-ban 1 120 200 főt tett ki, majd 1970-re 176 700 főre esett vissza. Ezt követően ismét emelkedni kezdett, 1980-ban 229 300 fő tartozott ebbe a kategóriába. A tsz-szervezés második hullámának megindulása előtt, 1957-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 79%-a önálló parasztgazdaságban dolgozó gazda és segítő családtag volt. A gazdaságok száma 1 622 000 körül mozgott, ami az 1958-tól

486 Valuch 2005. 130–133.; Bihari 2005. 283–292.

487 Majtényi 2018. 155–156.

488 Valuch 2005. 154–156.; Tóth 2010. 68–69.; Belényi 2009. 114–118.

489 Böhm 1999. 66–67.

újrainduló szövetkezetesítés következtében gyorsan csökkent: 1960-ra 845 392, majd 1962-re 145 000 gazdaságra. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági keresőknek 1960-ban már csak 30%-a volt önálló, ez 1970-re 3%-ra esett vissza, a következő évtizedben pedig 2% körül alakult.⁴⁹⁰

A kisiparosok és kiskereskedők száma a korszak folyamán először nagymértékben csökkent, majd az utolsó évtizedben a gazdasági liberalizáció és a lakosságellátás igényei folytán ismét megemelkedett. Az 1960-as évek elején fokozatosan megszűntek azok a hátrányok, amelyek ezt a réteget korábban sújtották (magasabb adózás, öregségi nyugdíj hiánya). 1960 és 1980 között a keresőnépeségen belül a kisiparosok aránya 2% körül mozgott. A gazdasági reformmal összefüggésben az 1960-as évek végén ugyan emelkedni kezdett a számuk, 1972 után, a reformellenes intézkedések hatására azonban ismét csökkent. Az 1980-as években, részben jogszabályi változások, illetve a kisvállalkozások kormányzati ösztönzése, részben a társadalmi szemlélet alakulása révén tartós emelkedés kezdődött, és a kisiparosok aránya 1990-re 4%-ra nőtt. 1955-ben mintegy 95 000 fő dolgozott kisiparosként. Számuk 1970-re 72 240 főre csökkent. 1980-ban azonban már 103 412 volt, 1990-re pedig 187 586 főre bővült. A magán kiskereskedők száma 1980 és 1990 között 15 000 főről 35 000 főre nőtt. 1985-ban a társadalom kisvállalkozó rétegét 154 611 kisiparos, 31 837 kiskereskedő és 33 275 fő egyéb vállalkozási formában érintett kereső alkotta.⁴⁹¹

A Kádár-korszak legszélesebb társadalmi rétege a városi munkásság volt, amelyet az 1950-es, 1960-as években erős proletarizáció jellemezett. Társadalmi viszonyait és szerepét illetően csak az 1970-es évektől következett be jelentősebb differenciálódás. 1960-ban az aktív kereső munkások száma 2 223 816 fő volt, 1970-ben 2 943 522. Ezt követően a létszámbővülés lelassult, majd 1980 és 1990 között 3 046 963-ról 2 612 106-ra esett. Ez elsősorban a gazdaságszerkezet fokozatos átalakulásából, a fizikai munka szerepének csökkenéséből következett. Az ipari munkásságon belül a technológiai fejlesztés igényeivel, illetve a bővülő szakképzés lehetőségeivel összhangban a szakképzettek aránya jelentősen megemelkedett. 1960-ban az aktív keresők 16%-a volt szakmunkás, 1980-ban 23%-a és 1990-ben 26%-a, miközben a segédmunkások aránya az 1960-as 14%-ról 1990-re, 6%-ra csökkent. A munkásság kezdeti nagyarányú felduzzadását a faluról érkezők biztosították. Az 1960-as évek közepén a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a és a segédmunkások 68%-a az agráriumból származott. A munkásság rekrutációjának másik forrását, a saját újratermelődés mellett, a szakmunkások esetében az önálló vállalkozás lehetőségét veszítő kisiparosok, a szakképzetlenek esetében pedig a városi napszámosok és házi cselédek csoportjának gyakorlatilag teljes beolvadása jelentette.⁴⁹²

A falusi népesség meghatározó részét a tsz-tagok képezték. Az 1958 és 1962 között zajló tsz-esítés nyomán 1962-ben már 1 200 000 tsz-tag volt az országban, akik a mezőgazdasági keresők 75%-át tették ki. A falusi lakosság aktív keresőinek azonban a mezőgazdasági fizikai munkások csak a harmadát adták, mert az igazgatási és

490 Valuch 2005. 204–206.; Bálint 1978. 39–42.; Hegedűs 1988. 304–305.

491 Romsics 2010. 471.; Valuch 2005. 176–179.

492 Valuch 2005. 215–216.; 224–227.; Kulcsár 1982/b. 174–178.

kulturális feladatok ellátása nagyobb számú szellemi dolgozót, a helyi ipar és a gépesítés előrehaladása pedig ipari munkást igényelt. 1970-ben a községekben dolgozó aktív keresők 37%-a volt mezőgazdasági fizikai, 45%-a ipari, forgalmi munkás, 15%-a pedig szellemi foglalkozású. Az 1970-es évek második felében elindult egy, a korábbi-val ellentétes folyamat, a városból a munkások egy része visszaáramlott a községekbe. Ez főként a távolsági ingázókat, az elsőgenerációs munkásokat érintette, akik helyben találtak munkát. A falusi keresők között az agrármunkások aránya 1980-ra 28%-ra csökkent, az ipari, kereskedelmi, közlekedési dolgozók köre 52%-ra nőtt, a szellemi foglalkozásúak köre pedig 17%-ra. A tsz-ekben dolgozók között a fejlesztés, gépesítés hatásaként egyre növekedett a szellemi foglalkozású vagy ipari szakmákat űző alkalmazottak száma. 1990-ben a mezőgazdasági fizikai kategória már csak 23%-ot, a nem mezőgazdasági munkásság 52%-ot, míg a szellemi dolgozók 20%-ot képviseltek.⁴⁹³

A társadalmi mobilitás a Kádár-korszakban tovább erősödött. A férfiak esetében a mobil személyek aránya az 1960-as évek közepén 58–60%, az 1980-as évek elején 72% volt, a nőknél ez az arány 49% és 59% körül alakult. 1983-ban a nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitás alakulás az apa társadalmi csoportja szerint azt mutatta, hogy a vezető pozícióban lévők 24%-a volt értelmiségi vagy egyéb szellemi származású, 39%-a városi munkás, 27%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó és 10%-a kisvállalkozó. Az értelmiség esetében az önreprodukció, illetve a vezető beosztásúak és középfokú szellemiek aránya az apák között 44%, a városi munkásoké 36%, a mezőgazdasági dolgozóké 14%, a kisvállalkozóké 6%. A szakmunkások rekrutációja 10%-ban a vezető és szellemi körből, 53%-ban a munkások közül (ebből szakmunkás, 25%), 31%-ban a mezőgazdasági dolgozók és 6%-ban a kisvállalkozó közül történt. Egyetlen réteg volt, amely gyakorlatilag újratermelte magát, a mezőgazdasági fizikaiak csoportja, amelynél a reprodukció 80%-ot ért el.⁴⁹⁴

A termelőeszközök társadalmi tulajdonban való működtetésre alapozó szocialista gazdaság szerkezetét a Kádár-korszakban számos sajátos termelési forma egészítette ki, melyek részben a magángazdálkodás, a piaci viszonyok egyes elemeire épültek. Ezek nemcsak a termelés terén jelentettek eltérést a szocialista krédótól, hanem szerepük volt bizonyos vállalkozói, polgári magatartások, attitűdök megőrzésében. A tsz-ek létrehozásakor a tagok számára lehetővé tették a háztáji gazdálkodást. Ez eredendően a tag tanyája körül magánhasználatban meghagyott földet (1–2 kh), néhány termelőeszközt és számosállatot jelentett. Később, a tanyavilág felszámolásával, a helyben lakás megszűnésével más megoldások is megjelentek. A szövetkezet más helyen kínált fel nagyüzemileg beültettet, de nagy élőmunka gondozási igényű (zöldség, gyümölcs) területet, vagy takarmányföldet a házi állattartáshoz. A háztáji legkülönbözőbb formái alapvetően jövedelem kiegészítésül szolgáltak a tagok számára, bizonyos mértékig fenntartották az egyéni gazdálkodás hagyományait, és jelentős mértékben javították a helyi árukínálatot. Az 1960-as évek végére a háztáji gazdálkodás már országos szinten is számottevő tényezővé vált, 1968-ben a háztájiban állították elő a

493 Bálint 1978. 56–59.; Kulcsár 1982/b. 167–169.; Valuch 2005. 200–202.

494 Romsics 2010. 474–475.; Andorka 1982. 84–88.; Kulcsár 1982/a 35–37.

megtermelt hús 42%-át, a tej 39%-át, a szőlő 40%-át, a gyümölcs 49%-át. 1972-ben 1 620 000 háztáji és kiegészítő gazdaság működött. Ez 1982-re 1 500 000 gazdaságra csökkent, de együttes termelési értékük így is meghaladta a 80 milliárd Ft-ot.⁴⁹⁵

Sajátos gazdasági megoldást jelentett, hogy a kisiparosok jelentős része nem főfoglalkozásként üzte a magán-tevékenységet, hanem az állami munkahely mellett dolgozott. Ez a piaci tevékenység újabb állami korlátozó hullámának hatására az 1970-es évek közepétől különösen elterjedt, és az 1980-as évek végéig jellemző maradt. 1970-ben még a kisiparosok 80%-a főfoglalkozású vállalkozó volt, ez 1978-ra 64%-ra csökkent. A látható és nyomon követhető gazdasági aktivitás mellett terjedt az ún. informális gazdaságban való tevékenység is, vagyis a kiváltott vállalkozói engedély nélküli munka, amit elsősorban az állami vállalatok szakmunkásai végeztek, szabadidőben. 1982-ben a kisiparosok hivatalosan regisztrált munkája során keletkezett mintegy 35 milliárd Ft bruttó termelési érték mellett, az informális gazdaság, az engedély nélküli iparüzés további 25–30 milliárd Ft értéket állított elő, ami már országos szinten is számottevő volt.⁴⁹⁶

Az egyéni vállalkozások mellett az állami gazdaság szféráján kívül különböző félpiaci formációk is megjelentek, először szerényebb számban, az 1968-as gazdasági reform nyomán, majd az 1970-es évek végétől mind nagyobb arányban. Ilyenek voltak a vállalati gazdasági munkaközösségek, a gazdasági munkaközösségek, az ipari, szolgáltatói szövetkezeti szakcsoportok. Ezek a formációk saját termelő tulajdonnal, gépekkel nem rendelkeztek, hanem azt a szocialista szektortól bérelték, és így dolgoztak gyakorlatilag vállalkozóként. Ez nem sértette a szocialista köztulajdonra vonatkozó ideológiai alaptételt, de rugalmasabb, hatékonyabb munkavégzést tett lehetővé. 1982 és 1988 között a vállalati gazdasági munkaközösségek száma 2775-ről 15 428-ra emelkedett, a gazdasági munkaközösségeké 2341-ről 10 889-re, a szövetkezeti szakcsoportoké 477-ről 1530-ra. Ebben a három termelési formában 1988-ban 298 045 munkavállaló vett részt.⁴⁹⁷

A félpiaci vállalkozások mellett, a szocialista szektorból való részbeni kilépést jelentették egyéb más, nagyüzemekhez kapcsolódó termelési formák is, köztük a tsz-melléküzemágak, ahol a mezőgazdasági szövetkezetek, különösen a téli hónapokban a rendelkezésre álló munkaerőt és infrastruktúrát hasznosítva ipari, szolgáltatói tevékenységet folytattak. Ehhez a körhöz tartoztak bizonyos szempontból a nagyobb cégek által létrehozott leányvállalatok is, ahol az anyavállalattal ellentétben más hatékonysági mutatók, és bizonyos piaci szempontok érvényesültek. A szocialista tervgazdálkodástól és termelészervezéstől a piaci viszonyok felé elmozduló változatos formák kezdetben csak szűk körben jelentek meg, az 1980-as évek második felére azonban már általánosabbá váltak, létezésüket a politikai hatalom is elfogadta. Folyamatosan nőtt a részesedésük a hazai össztermékből, és nem csupán a termelési, hanem a társadalmi viszonyokat, a tevékenységszerkezetet, a jövedelmi, vagyoni helyzetet, és ezzel együtt az emberek mentalitását is jelentős mértékben befolyásolták. A szocialista

495 König 1969. 1013–1015.; Valuch 2005. 202–203.; Kulcsár 1982/b. 147–149.

496 Nyers 1988. 411–415.; Valuch 178–182.

497 Böhm 1999. 28.; Antal 1987. 70–74.

gazdaság mellett megszülető „második gazdaság” megteremtette a maga társadalmi közegét, amely döntően ugyanazokból a szereplőkből állt, de amelyet a szocialista paradigma kereteit átlépő tevékenység, társadalmi magatartás, életmód és gondolkodásmód jellemezett.⁴⁹⁸

Az egy főre eső reáljövedelem 1960-tól az 1980-as évek elejéig folyamatosan emelkedett, a legnagyobb ütemben 1966 és 1976 között, amikor évi átlagban 5,5%-kal bővült. Az 1980-as években a növekedés lelassult, 1990-re megállt. A szocialista szemlélet, az egalitáriánus eszme a nagyobb társadalmi egyenlőtlenségek elutasítását hirdette. Ennek megfelelően a jövedelmek szóródása az 1980-as évekig erős kontroll alatt állt. A társadalom alsó és felső decilisének jövedelme között 1962-ben és 1972-ben 5-szörös, 1977-ben és 1982-ben 4-szeres, 1987-ben 5-szörös különbség volt, ami sokkal kisebb volt, mint a megelőző korszakokban. Kiemelkedő jövedelemmel 1980-ban a keresőnépesség 2%-a rendelkezett, az átlagot valamelyest meghaladó középszintű keresettel pedig 23–24%-a. Az egyenlősítést, illetve a bérből és fizetésből élők helyzetének redisztribúciós eszközökkel történő javítását szolgálta a természetbeni társadalmi juttatások egyre növekvő köre és mértéke, a lakástámogatás, az üzemi és iskolai étkezés, a közlekedés, az üdülés állami támogatása. A természetbeni juttatások mértéke 1950 és 1975 között 3,7-szeresére nőtt.⁴⁹⁹

Társadalmi rétegekre lebontva, a vezető szellemi elit jövedelmét 100%-nak tekintve, a középréteghez tartozók havi egy főre jutó átlagjövedelme 1962-ben 83%-os, 1972-ben 77%-os, 1982-ben már ismét 84%-os volt, majd 1987-re 89%-ra emelkedett. A parasztság jövedelme a korszak kezdetén igen alacsony szintről indult, 1962-ben az elithez viszonyítva 57%-ot tett ki. Ez 1972-ben 70%-ra, 1982-ben 75%-ra nőtt, majd az 1980-as évek végére 3%-kal csökkent. A szakmunkás réteg volt a középfokúak után a legjobban fizetett kategória. 1962-ben jövedelmük elérte az elit átlagának 71%-át, majd az 1970-es évek elejének kisebb csökkenése után (1972 = 67%) 1982-re 78%-ra, öt évvel később pedig 82%-ra emelkedett. A legkedvezőtlenebb helyzetben a segédmunkás réteg volt. Jövedelmük az elithez viszonyítva 1962-ben és 1972-ben 53–54% körül, 1982-ben és 1987-ben 65–66% körül alakult. A nyugdíjasok esetében a jövedelmük 1962-ben és 1972-ben a segédmunkásokéval közel megegyező szinten az elithez képest 54–55%-os volt, a korszak utolsó évtizedében azonban jelentősen megnőtt, és a szakmunkás jövedelmeket megközelítve, 76–77% körül mozgott.⁵⁰⁰

A vagyoni helyzetet tekintve, a jómódúak közé a társadalom 6%-a tartozott, a középhelyzetűek sorába pedig 46%. A jövedelmi és vagyoni elit kialakulása különösen az 1980-as években öltött látható mértéket. Ez csak részben volt azonos a politika vagy gazdasági vezető réteggel, soraiba néhány ezer fő vállalkozó, művész, tudós, sportoló is bekerült. 1980-ban 3322 személy takarékbetéteinek összege haladta meg az 500 000 Ft-ot, 1986-ban a legalább félmilliós betéttel rendelkezők száma már 19 000 volt, közülük 3000 fő megtakarítása meghaladta az 1 millió Ft-ot. Ugyanakkor, a népesség 39%-a anyagi nehézségekkel küzdött, 9% pedig a perifériára szorult, napi megélhetési

498 Valuch 2005. 184–185.; Tomka 2011. 125.

499 Böhm 1999. 26–27.; Andorka 2006. 133.; Tomka 2012. 31., 37.; Belényi 2009. 265–266.

500 Andorka 2006. 178.; Valuch 2005. 138–139.; Antal 1987. 70–74.

gondjai voltak. Ez utóbbiról azonban, bár az 1960-as évek végétől komoly társadalomtudományi anyagok tanúskodtak róla, a hatalom hivatalosan nem kívánt tudomást venni, hanem az 1980-as évek közepéig megpróbálta fenntartani azt a képet, hogy a szocializmusban mindenki megélhetése biztosított.⁵⁰¹

A lakossági fogyasztás a korszak folyamán lassan bővült, egészében véve azonban az állam mesterségesen alacsonyan tartotta. Így a fogyasztás, a magas beruházási szint miatt az 1980-as évekig lényegesen elmaradt a nyugat-európai mögött. Az élelmiszerfogyasztás terén folyamatosan nőtt a hús, a cukor, a tojás vagy a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztása, míg a liszt, a rizs, a burgonyafogyasztás csökkent. A hús esetében az egy főre jutó mennyiség 1960-ban 49 kg, 1990-ben pedig már 76 kg volt, a cukor esetében 1960-ban 27 kg, 1990-ben 38 kg. A zöldség- és gyümölcsfogyasztás sokkal kisebb emelkedést mutatott, az 1960-as 139 kg-ról, 1990-re 156 kg-ra nőtt. A liszt és rizsfogyasztás 19%-kal, a burgonyáé 38%-kal esett vissza.⁵⁰²

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság gyorsan emelkedett. 1960-ban 100 háztartásra 73 rádiókészülék és 19 mosógép jutott. 1980-ban 100 háztartásban statisztikailag már 91 mosógép, 87 hűtőszekrény, 76 porszívó, 26 személygépkocsi és 21 motorkerékpár, illetve 142 rádió- és 99 televíziókészülék volt. Átalakult a fogyasztás szerkezete. 1960 és 1980 között az élelmiszerek aránya a fogyasztáson belül 40%-ról 29%-ra csökkent, az élvezeti cikkek aránya 11%-ról 16%-ra emelkedett, és jelentősen megnövekedett a ruházat, illetve a tartós fogyasztási cikkek és a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódó kiadások aránya is.⁵⁰³

A Kádár-korszak egyik, az ideológia szintjére emelt nagy társadalompolitikai toposza volt, hogy a szocialista Magyarországon nincs szegénység. A hivatalos megítélés szerint a korszak kezdetén az előző időszakból öröklött viszonyok miatt még előfordulhatott, hogy voltak ellátatlanok, illetve a későbbiekben egyedi, vagy helyi jelenségként lehettek kisebb perifériára szorult csoportok, de a rendszer alapvető, más társadalmi struktúrákkal szemben pozitív sajátosságának tekintették, a teljes foglalkoztatottságot, és a népesség közel teljes körére kiterjedő szociális ellátottságot. Ennek érdekében számos intézkedés született, bár ezek egy része gyakran gazdaságilag megalapozatlan volt, illetve az alacsony mérték és az eseti jelleg miatt nem biztosított hosszabb távú megoldást. Amit azonban a hatalom mindig tagadott, hogy a népesség 10%-át strukturális okokkal magyarázható szegénység sújtotta. Ennek a részletes vizsgálata vagy a nyilvánosság előtti tárgyalása, az 1980-as évekig politikai akadályokba ütközött. A szegények többsége az 1970-es években a kistelepüléseken, aktív keresővel nem rendelkező háztartásokban élt, az 1980-as évekre azonban megnőtt a városi lakosság körében is az ellátatlanok száma.⁵⁰⁴

A komoly anyagi nehézséggel küzdők közé tartoztak azok, akiknek jövedelme nem érte el az átlag jövedelem kétharmadát. Ezek aránya 1962-ben 26%, 1972-ben 21%, 1982-ben 16% volt. A létminimumot 1968-ben 620 Ft/fő/hó szintjén határozták meg.

501 Valuch 2005. 138–139.; Bálint 1978. 252–256.; Ferge 1982. 378–381.

502 Romsics 2010. 481.; Bóhm 1999. 128–129.; Monigl 1982. 155–159.

503 Tomka 2011. 137., 142.; Romsics 2010. 481–482.; Belényi 2009. 286–288.

504 Szalai 1990. 428–429.; Valuch 2005. 352–353.; Tomka 2012. 28–29.

Ez 1982-ben 2430 Ft/fő/hó, 1989-ben pedig 4650 Ft/fő/hó volt. A korabeli becslések szerint az 1960-as, 1970-es években mintegy 1 millió fő élt a létminimum alatt. A háztartásstatisztikai adatok alapján 1978-ban a háztartások 15%-a, 1987-ben 14%-a élt a létminimum alatt. Más számítások szerint, a jövedelmet és egyéb tényezőket is figyelembe véve, egyénekre lebontva, 1980-ban a lakosság 11%-a, 1988-ban 9%-a küzdött alapvető megélhetési gondokkal. Ez az arány a rendszerváltást kísérő gazdasági, társadalmi változások hatására tovább emelkedett.⁵⁰⁵

A Kádár-rendszer sajátos kísérőjelenségének számított a deviáns magatartásformák arányának jelentős mértékű megemelkedése. Ebben szerepe volt a kiépült berendezkedésnek, a társadalmat ért kudarcoknak (1956 leverése), a politikai nyomásnak (mely kevésbé nyílt eszközökkel, de végig jelen volt), a belső társadalmi feszültségek, érdekellentétek nyilvános artikulálása, kibeszélése hiányának, a hagyományos értékek, közösségi kapcsolatok lerombolásának. Mindezt a vagyonosodás lehetősége okozta verseny, munkahelyi stressz, a közéleti frusztráció, és a modern társadalmakra jellemző individualizálódás, elidegenedés is erősítette. A szeszesital fogyasztás, amely Magyarországon, európai összehasonlításban korábban is magasabb arányokat öltött, az 1960-as évektől gyors ütemben emelkedett. Az egy főre jutó fogyasztás 100%-os szesze átszámolva 1960-ban 6 liter, 1970-ben 9 liter, 1980-ban 12 liter volt, ezt követően kissé mérséklődött. Ezen belül az égetett szeszesitalok fogyasztása a négyszerezésére emelkedett. Az alkoholbetegségben szenvedők számát 1980-ban 224 000 főre becsülték, de gondozottként csak 49 950 főt tartottak nyilván. Tíz év alatt az alkoholisták valószínű száma 590 000 főre, a nyilvántartott gondozottaké 70 995 főre emelkedett.⁵⁰⁶

A kábítószer (bódító szerek) fogyasztása az 1960-as évek végén jelent meg, jellemzően a nagyvárosi fiatalok körében. Ennek kezdetben leggyakoribb formája különböző szerves oldószerek, ragasztófélék gőzének belélegzése, illetve különböző gyógyszerek és alkohol együttes fogyasztása volt. Az ekkor még szórványos jelenség az 1970-es évek végére tízezres nagyságrendet öltött, bár az érintettek általában csak alkalmilag éltek ezekkel az anyagokkal. A fogyasztók jelentős része különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozott, bár esetenként más rétegek is érintetté váltak.⁵⁰⁷

A másik súlyos jelenség az öngyilkosságok számának emelkedése volt. Az öngyilkosságok magas száma már a 19. század végétől jellemezte a magyar társadalmat, de a Kádár-korszakban jelentős mértékben tovább emelkedett. Ez részben a tradicionális nagycsaládi, illetve lokális közösségek felbomlásával, az elmélyülő értékviszálytal, a vallásosság visszaszorulásával, és különösen az 1980-as évekre jellemző kiábrándultság, kilátástalanság közérzetével függött össze, másrészt hiányoztak azok a szakmai és társadalmi tényezők, melyek a lelki eredetű problémák kezelését segítették volna. A 20. század első felében a 100 000 lakosra eső öngyilkosságok száma 23 körül alakult. Ez 1960-ban 26 volt, 1970-ben már 35, 1980-ban pedig 45 – majd 1988-tól lassan csökkenve, 1990-ben 40 körül alakult. Összehasonlításként, az 1985-ben a magyar adathoz (45) képest Lengyelországban 13, Csehszlovákiában 21 volt. Az

505 Bóhm 1999. 139–140.; Andorka 2006. 132.; Bokor 1987. 48–52

506 Münnich – Maksony 1994. 22–23.; Andorka 1986. 38–43.; Romsics 2010. 495–496.

507 Andorka 2006. 619–620.

öngyilkosságok esetében területi különbségek adódtak, Budapesten, vagy Nyugat-Magyarországon sokkal kisebb arányban fordul elő ez a magatartás, mint az Alföldön. További sajátosság, hogy kistelepüléseken gyakoribb volt, mint a nagyvárosban, illetve a férfiak körében sokkal magasabb arányt ért el, mint a nőknél.⁵⁰⁸

A Kádár-korszakban jelentős fejlődés ment végbe a közoktatás és köznevelés terén. Részben pedagógiai szempontok alapján, másrészt a nők tömeges munkába állását kísérő kényszer hatására, az 1960-as évektől nagyarányú óvodafejlesztés indult. Huszonkét év alatt 2000 óvoda épült, így míg 1960-ban a 3–6 éves korosztály 34%-a, addig 1986-ban már a 92% részesült óvodai nevelésben. Az 1960-as közoktatási törvény a tankötelesség időtartamát 8-ról 10 évre emelte, 16 éves korig. Az általános iskolai képzés, lényegét tekintve nem változott. A 15 év feletti népesség körében az általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya az 1960-as 33%-ról 1980-ig 66%-ra, 1990-ig 78%-ra emelkedett. A középiskolai képzés több rosszul sikerült reform után egy hármas iskolarendszerben stabilizálódott. A főként felsőfokú továbbtanulásra felkészítő gimnáziumban a differenciálódást előbb a tagozatok, majd a fakultációk bevezetése biztosította. A szakközépiskola a korábbi időszak technikumi képzését váltotta fel, de nem közvetlenül gazdasági középvezetőket képzett, hanem magasabb általános műveltségű szakmunkásokat. A szakmunkásképző az alapvető szakmunkásigényt igyekezett kielégíteni. Miközben a szakközépiskolák száma 1970-es 161-ről 1980-ra 367-re emelkedett, a gimnáziumok száma 258-ról 167-re csökkent, egyértelműen jelezve, hogy az oktatási kormányzat a szakemberképzést preferálta, az általános humán vagy természettudományos ismeretszerzéssel szemben. A középiskolát végzők aránya a 18 év feletti korosztályban 1960-ban 9%, 1980-ban 24%, 1990-ben pedig 29% volt.⁵⁰⁹

Felsőfokú oktatást 1965-ben 92 képző intézmény folytatott, ezek mintegy harmada azonban egyes technikumok, tanítóképzők főiskolává minősítésével jött létre, és alacsonyabb színvonalat képviselt. A következő 10 év átalakításai, összevonásai nyomán 1975-ben 56 felsőfokú tanintézet volt az országban, és az 1980-as évek második feléig ennyi is maradt. Közülük 24 adott egyetemi jellegű végzettséget. Az ELTE, a budapesti Műegyetem és a közgazdasági képzés mellett, vidéken a többkarú debreceni, szegedi és pécsi egyetem, illetve a gödöllői agrár- és a miskolci nehézipari képzés képviselte az élvonalat. Az egyetemek mellett a pedagógusképzést 4 önálló tanárképző főiskola, 9 tanítóképző főiskola és 4 óvóképző biztosította. Egyetemi rangra emelték 1968-ban az MSZMP pártfőiskoláját, ami a politikai vezetőréteg utánpótlásáról gondoskodott. A diplomások aránya 1960-ban 3%, 1980-ban 7%, 1990-ben pedig 10% volt. A bővülés üteme fokozatosan lassult, a korábbi mesterséges beavatkozás fokozatos csökkenésével a társadalmi igényeknek megfelelő szint felé haladt. Oktatásra 1970-ben a nemzeti jövedelem 3%-át, 1985-ben 5%-át fordították. Ez európai összehasonlításban viszonylag kedvező adat volt, jelentősen meghaladta a dél- és kelet-európai országok átlagos szintjét, és megközelítette a nyugat-európai országok mutatóit.⁵¹⁰

508 Münnich – Maksony 1994. 20–22.; Andorka 1986. 27–30.; Böhm 1999. 133–135.

509 Romsics 2010. 457–461.; Valuch 2005. 94–96.; Andorka 2006. 441–443.

510 Klinger 1997. 310.; Romsics 2010. 462–465.; Böhm 1999. 156–157.

Fokozatosan bővültek a közművelődési lehetőségek. Szélesedett a könyvkiadás, 1960-ban 2972 féle könyv, a füzeteket, brosrúrákat is beszámítva 5335 féle kiadvány jelent meg, 42 millió példányban, 1980-ban 8244 féle könyv és 1010 egyéb kiadvány jelent meg mintegy 104 millió példányban. A kulturális intézmények száma viszont elmentmondásosan alakult, 1960-ban 9773 könyvtár volt az országban, számuk 1980-ban 10 498-ra emelkedett, ezzel azonban elérte a maximumot, és a következő évtizedben valamelyest csökkent. A könyvtárak állománya folyamatosan nőtt 1960 és 1990 között 11 millióról 52 millióra, a beiratkozott olvasók száma azonban csak az 1970-es évekig emelkedett, majd lassan csökkenni kezdett: 1960-ban 1,6 millió, 1970-ben 2,2 millió, 1990-ben viszont már csak 1,9 millió volt.⁵¹¹

A művelődési otthonok száma az 1970-es évekig gyorsan bővült, 1960-ban 2770, 1970-ben 4656 volt, utána viszont jelentősen visszaesett, és 2500 körül állandósult. Folyamatosan csökkent a mozik száma. 1960-ban még 4558 filmszínházat tartottak nyilván, 1980-ban már csak 3624-et. Ezzel párhuzamosan visszaesett a mozi látogatások száma is, az 1960-as csúcstól jelentő 140 millióról, 1980-ban 61 millióra, 1990-ben pedig 36 millióra. A színházlátogatók aránya hasonló módon, de sokkal kisebb arányban apadt, az 1960-as 6,4 millió főről, 1990-re 4,9 millió főre. Ezek mögött a változások mögött a társadalmi és jövedelmi viszonyok változása, a szabadidő eltöltés szokásainak átalakulás állt. A televízió gyors elterjedése, a könyvvásárlás bővülése, a szórakoztató elektronikai eszközök elérhetősége nyomán csökkent az érdeklődés a kulturális közintézmények iránt. A korábban erőltetett közösségi művelődés és szórakozás kényszerének megszűnése, a társadalmi igény és ízlés terén ismét teret nyerő differenciálódás személyesebbé tette a szabadidő eltöltését.⁵¹²

Változtak a szokások a családokon belül is. A vezetékes rádiókészülékek előfizetőinek száma az 1960-as 2,2 millióról 20 év alatt csak 2,6 millióig bővült. Ekkorra már gyakorlatilag minden család rendelkezett készülékkel, egyre nagyobb arányban hordozható, tranzistoros rádióval is. A rádió, amely az 1960-as években még a fontos közéleti események elsősorú tudósítója, színházi előadások vagy sportrendezvények pótolhatatlan közvetítője volt, részben a televízió térhódításával, részben a tisztán pihenésre fordított idő csökkenésével egyre inkább háttérfunkciót töltött be. Az 1958-tól induló fekete-fehér tv-adás kezdetben csak heti 4 nap, 4–5 órányi műsoridőt jelentett. A készülékek száma gyorsan nőtt, 1960-ban 1000 lakosra 10, 1970-ben 171, 1980-ban pedig 258 tv jutott, ami az európai rangsor 11. helyét jelentette. A második csatorna 1980-ban indult. A színes adások sugárzása 1969-ben kezdődött, de csak lassan növekedett az ennek vételére alkalmas készülékek száma. A színes adások a műsoridőnek még 1980-ban is csak alig 50%-át töltötték ki. Tv-készülékkel 1960-ban még csak 100 000, 1980-ban pedig már 2,7 millió előfizető rendelkezett.⁵¹³

A korszak folyamán a közéleti részvétel terén komoly korlátok jelentkeztek. 1966-ban a Kádár-rendszer stabilizálódása nyomán módosították a választójogi törvényt. A korábban fennálló listás választás helyett a szavazás egyéni jelöltekre történt, és új

511 Kovalcsik 2003. 838–841.; Nemes – Bárdosi 2007. 211–212.

512 Tomka 2011. 153–154.; Romsics 2010. 506–507.

513 Romsics 2010. 509–510.; Tomka 2011. 155–156.

jelölt állítását bárki kezdeményezhette. A politikai szféra monopol jellege, az erőszak alkalmazásának lehetősége (a tényleges alkalmazás nélkül is) visszafogta a társadalmi aktivitást, általános gyakorlattá vált, hogy a képviselői helyekre csak egy-egy népfront jelölt „pályázott”. Az országgyűlés tevékenysége továbbra is szűk körű, részben formális volt, a fontos kérdések a párt, az MSZMP vezető testületeiben dőltek el, megvalósításukról pedig az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei, illetve kormányrendeletek gondoskodtak. Csupán szimbolikus jelentőséget kapott, hogy a munkásszármazású képviselők aránya a parlamentben 40–45%, a paraszti származásúaké pedig 13–20% között mozgott, hiszen az országgyűlésben sem volt mód a társadalmi érdekek tényleges megjelenítésére, és a képviselők kiválasztása is politikai szelekcióval történt. 1972-ben alkotmánymódosításra került sor, amely célja a kiépülő szocialista rendszer kereteinek megerősítése, explicitté tétele volt, minden reformtörekvéssel szemben. Kimondták, hogy Magyarország szocialista állam, ahol tervgazdálkodás folyik, és a társadalom vezető ereje a munkásosztály marxista-leninista pártja.⁵¹⁴

A parlamenti képviselők között a nők aránya az 1960-as években 18% volt. Ez az 1970-es évek elején 24%-ra, az évtized második felében pedig 29%-ra nőtt, majd 1980-ban valamivel 30% felett tetőzött. Ezt követően jelentősen csökkent. 1985-ben a jelöltek 26%-a volt nő, ezen belül a fővárosi kerületekben 31%, a politikai vezetés tagjait tartalmazó országos listán viszont csak 6%. Az országgyűlésbe végül 21% női képviselő került be. Nagyobb számban jelentek meg a nők a párt és állami apparátusban, illetve a közelet egyéb területein. Az 1970-es években a népfrontbizottsági tagok 23%-a, a szakszervezeti aktivisták 42%-a volt nő. A településeken mintegy 3000 helyi nőbizottság, a szövetkezetekben további 1500 nőszervezet működött. Míg a megyei tanácsok tagjai közt 28% volt a nők aránya, a főváros kerületeiben ez 45%-ot tett ki. Az 1980-as évek végén a közigazgatási apparátusban dolgozó nők aránya már meghaladta az 50%-ot, a beosztottak között ez az arány 70%-ot tett ki, a vezető tisztviselők között azonban csak 30%-ig emelkedett.⁵¹⁵

Az 1954 után újraéledő civil szektort az 1960-as évekre, a forradalom közösségi emlékének módszeres üldözésével, illetve a magánvállalkozás, magángazdálkodás csaknem teljes megszűnésével, tehát a polgárjelleg eltűnésével együtt ismét felszámolták. A hatalom által fenntartott társadalmi szervezetek formális tevékenysége mellett a közösségi élet visszaszorult családi, baráti, szomszédsági körbe, „a szabadság kis köreibé”. Az 1968-as gazdasági reform időszakában azonban egyrészt maguk a tömegszervezetek is változni kezdtek, egy-egy alapszervezet tartalmasabb, valóságosabb tevékenységbe fogott, elsősorban a kulturális, esetenként szociális kérdések terén, de egyre inkább közreműködtek a szocializmus építése során „időnként előforduló hibák” feltárásában is. Az 1970-es évek második felétől különösen a népfront aktivizálódott, amely egyre gyakrabban érdekartikuláló szerepet vállalt. Ezek mellett az 1970-es években fokozatosan újraéledt a polgári önszerveződésre épülő civil szféra is. Különböző szakmai, települési, kulturális szervezetek, fórumok születtek (a természetvédő

---

514 Valuch 2005. 238–239.; Romsics 2010. 423.

515 Valuch 2005. 129–130., 155.; Tóth 2010. 133., 136.; Palasik 2007. 237–239.

mozgalmaktól a szociális segítő csoportokig, a kertbarát köröktől a könnyűzenei klubokig), amelyek elsősorban közösségszervező és az életmódot érintő funkciót láttak el, és főként ezen keresztül, indirekt módon politizáltak.⁵¹⁶

A szervezetek egy része azonban az aktuális gyakorlati feladatvállalás mellett erős elvi alapokat épített, és a fennálló rendszer strukturális problémáira is felhívta a figyelmet. Ezen a ponton összekapcsolódott a tevékenysége az 1970-es évektől lassan szervezeti formát is öltő ellenzéki gondolkodással, és társadalomkritikával. Ennek egyik fő bázisait még az 1960-as évek második felében megjelenő társadalomtudományos műhelyek jelentették, melyek többek között a nehéz megélhetési viszonyok között lévőkre hívták fel a figyelmet. Az 1970-es évekre formát öltött a népi-nemzeti ellenzék, amely szervezetileg laza, informális hálót képzett, a hatalommal nyílt konfrontációt nem vállalt, és elsősorban a nemzeti kérdés, a határon túli magyarság sorsa és a történelemhez való viszonytal kapcsolatban nyilatkozott meg. Az 1980-as évek elején megszerveződött, a főként a társadalmi szabadság, az emberi és állampolgári jogok problémáját felvető, és rendkívül széles szamizdat tevékenységet folytató demokratikus ellenzék. Az 1980-as évek közepén pedig ismét megerősödött a párton belüli (az 1970-es évek elején háttérbe szorított) reformszárny.⁵¹⁷

Hivatkozott irodalom:

- Andorka Rudolf et al.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1986, Kossuth.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 2. sz. 101–120.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982, Gondolat.
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1997, Osiris.
- Antal László et al.: Fordulat és reform. Háttér tanulmányok. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. Medvetánc, 7. évf. (1987) 2. sz. Melléklet. 47–74.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a Magyarországon élő Cigánylakosság helyzetéről (1974. június 11.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/a, Kossuth. 781–796.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről (1973. március). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/b, Kossuth. 456–469.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a népesedési helyzetünkről, népesedéspolitikai feladatainkról (1973. február 13.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/c., Kossuth. 434–451.

516 Böhm 1999. 205–206.

517 Bihari 2005. 336–338.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/b. 456–459., 467–469.

- Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest, 1978, Kossuth.
- Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965. Szeged, 2009, Belvedere.
- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris.
- Bindorffer Györgyi: Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Budapest, 2011, Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest, 1987, Magvető.
- Böhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
- Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István (szerk.): Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai időszaki közlemények 11. Budapest, 1966, Statisztikai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Budapest, 1982, Közgazdasági és Jogi.
- Fóris Imre: A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelőszövetkezetekben. Budapest, 1969, TOT.
- Föglein Gizella: Etnikum és educatio. Budapest, 2006, Napvilág.
- Garancsi Györgyi: A nőkérdés a pártok politikájában. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 261–268.
- Gjurov, Alexander: Magyarországi bolgárok. Budapest, 1998, Körtánc Füzetek.
- Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1998, Press Publica
- Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígészetében. Budapest, 1988, Kossuth.
- Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. Budapest, 1985, Állami Gorkij Könyvtár.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 363–378.
- Kálmán András: A magyar cigányok problémája. Társadalmi Szemle, 1. évf. (1946) 8–9. sz. 656–658.
- Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 317–340.
- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 79–94.

- Kóky György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997, Balassi.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Szekszárd, 1997, Babits.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2006, EPL.
- König Miklós: Termelészövetkezet és háztáji gazdaság. Korunk, 28. évf. (1969) 7. sz. 1010–1016.
- Kulcsár Kálmán: A magyar falu és a magyar parasztság. In: Vágvolgyi András (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest, 1982, Akadémiai. 11–40.
- Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Budapest, 1982, Kossuth.
- Majtényi György: Egy forint a krumplislángos. A Kádár-kor társadalmá. Budapest, 2018, Libri.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Budapest, 2012, Libri.
- Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. Regio, 6. évf. (1995) 3. sz. 3–33.
- Monigl István: Életmódváltozás és életkörülmények. In: Vass Henrik (szerk.): Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Budapest, 1982, Kossuth. 146–171.
- Münnich Iván – Maksony Ferenc (szerk.): Devianciák Magyarországon. Budapest, 1994, Közélet Kiadó.
- Nemes Erzsébet – Bárdosi Mónika: Könyvtárosok és olvasási, könyvtárhasználati szokások 50 év távlatában, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján. Könyvtári Figyelő, 53. évf. (2007) 2. sz. 209–226.
- Nyers Rezső: Útkeresés – reformok. Budapest, 1988, Magvető.
- Palasik Mária: A nők a parlamentben (1920–1990). In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 227–257.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Schadt Mária: Női vezetők a Kádár-korszakban. Kiválasztódás és karrier. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 191–225.
- Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport, 1990. Budapest, 1990, TÁRKI. 418–429.
- Szarka László: Kisebbségi léhelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A népművelőtől a kulturális menedzserig. Budapest, 2000, Új Mandátum.

- Tátrai Patrik: Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. Földrajzi Értesítő, 55. évf. (2006) 3–4. sz. 273–286.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár Rendszer időszakában: intézmények funkciók és szakaszok. Múltunk, 57. évf. (2012) 2. sz. 27–49.
- Tóth Ágnes (szerk.): A pártállam és a nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét, 2003, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005, Osiris.

4.1.2. Hatalomgyakorlási és társadalompolitikai stílusváltás, 1956–1989 (Kiss Mária Rita)

A közgondolkodásban a Kádár-rendszer⁵¹⁸ megítélése messze nem egységes, sokszor végletesen ellentétes, s ez vonatkozik a rendszerváltás után napvilágot látott szakirodalomra is. A korszakot pozitívan értékelők általában azt emelik ki, hogy tekintettel volt a magyar társadalom igényeire, 1956 után a társadalom megbékítésére törekvő politika bontakozott ki, ami relatív jólétet, szerény gyarapodást tett lehetővé. Ezzel szemben a kritikusok drámai módon írják le a diktatúra politikai kultúrára gyakorolt negatív mentális hatásait, a forradalom utáni kegyetlen megtorlást, a közgondolkodás depolitizálását, a jogállamiság, a demokratikus minimum hiányát, a nepotizmust, elhallgatásokat, színleléseket, az érdekkijárási politikai kulturális gyakorlatát.⁵¹⁹ A mai magyar politikai kultúra közelmúlt képére vonatkozó értékítélete szintúgy megosztott. Elmondható hogy többségben vannak azok a magyarok, akik erős nosztalgiát táplálnak a magyarországi szocializmus e második szakasza iránt, a szociális biztonság és a jólét képzetét kapcsolva hozzá. A rendszerváltás után született nemzedékre is jellemző ez a kádári nosztalgia: az ifjúság szociális lehetőségei szempontjából (lakáshoz jutás, napi megélhetés, munkalehetőségek stb.) a mai fiatalok többsége is jobbnak véli a Kádár-rendszert a mainál.⁵²⁰

Az 1956 után berendezkedő régi-új rezsim ugyanúgy a szocializmus általános elvein nyugodott (proletárdiktatúra, egypártrendszer, a munkásosztály vezető szerepének hirdetése, állami tulajdon, tervgazdaság, hűség a Szovjetunióhoz), mint elődje a Rákosi-rendszer. Ugyanakkor az MSZMP el is határolódott a Rákosi-korszaktól, legitimációját az attól való megkülönböztetésre⁵²¹ építette, s ezt a hétköznapi működésében, az uralomgyakorlás módszereivel igyekezett is éreztetni az emberekkel. Miközben a lényege ugyanaz maradt, némi elmozdulás volt tapasztalható a korábbiakhoz képest:

518 Kádár János (1912–1989): kommunista politikus, a magyar történelem meghatározó alakja. 1956 és 1988 között több mint három évtizedig volt a róla elnevezett rendszer első embere, a Magyar Szocialista Munkáspárt titkára, majd főtitkára. 1931 és 1944 között illegális kommunista, 1945-ben Budapest rendőrfőnök helyettese, 1946-tól a Magyar Kommunista Párt, később a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkár helyettese. 1948 és 1950 között belügyminiszter, majd 1951-ben őt is letartóztatják, minden tisztségétől megfosztják, s csak 1954 közepén rehabilitálják. A forradalom alatt 1956. november 1-ig Nagy Imrét támogatta, utána Moszkva kezdeményezésére elvállalta az ellenkormány vezetését, november 4-én bejelentette a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulását. 1957 júniusától 1985-ig a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, 1985–1988 között főtitkára, 1988. május 24-e után az MSZMP elnöke. Ez utóbbi kinevezése azonban lényegében már félreállítását szolgálta.

519 Majtényi 2018. 257–268.

520 Vö. A Magyar Ifjúságkutatások (2000–2016) eredményeivel. Pl. Székely 2013. 40.

521 Ezt a célt szolgálta az erőltetett iparosítás és társadalom átalakítás kritikája is. Elítélték a személyi kultuszt, a koncepciós pereket, és az osztályharc éleződésének dogmáját. Rákosit, Gerőt és 17 társukat kizárták a pártból.

a hatalomgyakorlás módszere, stílusa „modernizálódott”. Az MSZMP vezetése elvetette az osztályharc állandó éleződésének tételét és a szövetségi politikára helyezte a hangsúlyt. A társadalom terrorizálása, folyamatos harci állapotban tartása helyett a hatalom mindinkább paternalista jelleget öltött, hozzájárulva ezzel az államszocializmus konszolidálásához.⁵²²

Míg Nyugat-Európában a jóléti rendszerek fejlődését nem utolsó sorban a szociális biztonságot igénylő társadalom politikai mobilizációja és érdekartikulációja is ösztönözte, addig a szocialista rendszerekben erről szó sem lehetett: alapjaiban a hatalmi-politikai monopóliummal bíró kommunista pártok ideológiai megfontolásai alakították a társadalompolitikát.⁵²³ Az MSZMP elképzelései arról, hogy milyen irányban befolyásolják a társadalmi viszonyokat, a marxizmus ideológiai pilléreire nyugodtak. Eszerint a szocializmus a dolgozó osztályok állama, ahol a munkásosztály az uralkodó osztály, a vele szövetséges a dolgozó parasztsággal és az értelmiséggel együtt rakja le a szocializmus alapjait, majd építi a fejlett szocialista társadalmat. A dolgozók foglalkoztatója a magántulajdon kisajátításával tulajdonossá vált állam. A Kádár-rendszer társadalompolitikája már csak azért sem mondhatott le a mezőgazdaság kollektivizálásának lezárásáról, mert ez tette teljessé a társadalom államosítását. 1962-re így a társadalom döntő többsége már az állami szektorban dolgozott, rendszeres jövedelmük forrásává az állam vált, amely a vagyonegyenlőség elv érvényre juttatása jegyében ügyelt a jövedelmek mesterséges nivellálására.⁵²⁴ A munka nemcsak jogként, hanem kötelezettségként való kezelése miatt a szocializmusban teljes foglalkoztatottnak kellett megvalósulnia, még azon az áron is, ha az a vállalati hatékonyság rovására ment. A teljes foglalkoztatottságot a szociális biztonság garanciájaként kezelték.⁵²⁵ Ebből az ideológiai indoktrinációból következett, hogy a társadalmi gyakorlatban ténylegesen jelentkező munkanélküliséget, a hajléktalanságot, a szegénységet, a „cigánykérdést” nem létezőként, tabuként kezelték a hatalom birtokosai. A központi újraelosztás rendszerén keresztül „gondoskodó állam” különféle – a munkavállalói státuszhoz kapcsolódó – paternalista módon osztogatott juttatások haszonélvezőjévé tette a társadalom tagjait, s szocializálta államfüggővé az embereket. A juttatások aránya a nyolcvanas évekre már a jövedelem 1/3-át tette ki, s a rendszer csak a válság éveiben jutott el a rászorultsági elv érvényesítéséig.⁵²⁶ A társadalompolitika alakulásában másodsorban a rendszer legitimációs igényei játszottak szerepet. 1956 után bővül a kedvezményezettek köre, a 80-as években a Kádár-rendszer kibontakozó politikai válsága pedig a szociális kiadások növekedését hozza annak ellenére, hogy a gazdaság teljesítőképessége ezt akkor már korántsem tette finanszírozhatóvá.⁵²⁷

522 Majtényi 2018. 48–60.

523 Tomka 2012. 35–36.

524 Az 1968-as gazdasági reform adott ugyan lehetőséget a jövedelmek differenciálására, de az állam még ekkor is fenntartotta magának a jogot a bérszabályozás alakítására.

525 A munka centrikus szemléletmód megnyilvánulása volt, hogy a szakszervezetek és munkahelyek kiemelt szerepet játszottak a szociálpolitikai juttatások elosztásában. Pl. orvosi rendelőket, üdülőket működtettek, részt vettek a lakáskiutalások intézésében. Vö. Tomka 2012. 30–32.

526 Nagy 2012. 109–111.

527 Tomka 2012. 36–37.

Ferge Zsuzsa egy, az írásaiból készült, 1991-ben megjelent társadalompolitikai olvasókönyvhöz⁵²⁸ írt bevezetőben azt hangsúlyozta, hogy a Kádár-rendszer valójában megtagadta a szabadság–egyenlőség–testvériség (=szolidaritás) mindhárom értékét. A kommunista politika 1948 után a kizsákmányolás-mentes társadalom ígéretének valóra váltása jegyében a világtörténelem egyik legradikálisabb társadalompolitikai fordulatát hajtotta végre. A magántulajdon megszüntetésével – ahogy ők fogalmaztak – felszámolták a „kizsákmányoló osztályokat”, de a végcélként kitűzött kommunizmushoz az ötvenes években még az akkor élő nemzedékek életszínvonalának feláldozásával sem jutottak közelebb. („Ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot!”- hangoztatta Rákosi az életszínvonalat mesterségesen alacsonyan tartó társadalompolitika igazolása-ként.) A hatalom tényleges lépéseket tett az egyenlőség megvalósítása érdekében,⁵²⁹ de ezekről kiderült, hogy újabb egyenlőtlenégeket szültek. Magyarországon a jövedelmi egyenlőtlenégek 1962 után csökkentek, majd 1982-től ismét emelkedésnek indultak, 1987-ben már az akkori NSZK szintjén álltak.⁵³⁰ A politikai szabadságjogok létjogosultságának tagadása, a társadalmi autonómiák felszámolása eleve megteremtette a társadalom tagjainak hatalommal szembeni egyenlőtlenességét, az érdekkifejezés és érdekvényesítés egyenlőtlenességét. Az érdekkijárási társadalmi gyakorlatában azok válhattak igazi nyertessé, akik közel álltak az apparátushoz, az információs pontokhoz, akik megfelelő kapcsolati hálóval rendelkeztek. A rendszer hivatalos ideológiája által preferált egyenlőségeszme ezért eleve nem valósulhatott meg pusztán a magántulajdon felszámolásával. A béreket a rendszer nivellálta, de ezeket a paternalista hatalom kegyeszerűen osztogatott privilégiumai egészítették ki, amelyek meghatározták a társadalomstruktúrában elfoglalt helyet, elvezettek az életesélyek egyenlőtlenességéhez, s a rendszer válságának éveire teljesen elszabadultak. Miközben a hatalom a dolgozó osztályok szolidaritásának kliséit naponta hangoztatta a politikai kommunikációban, valójában mindenféle társadalmi tőke és szolidaritás felszámolására törekedett, mert politikai veszélyt látott a társadalom önszerveződésében.

Sztálin halála után az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov az illuzórikusnak bizonyuló kommunizmus helyett a társadalmi jólét megteremtését emelte ki, amit mindezekelőtt a jövőben kibontakozó technikai forradalomtól és a gazdasági növekedéstől várt. A fordulat eredményeképp a szovjet blokk kommunista pártjai a korábbiánál nagyobb politikai mozgásteret kaptak, ami lehetővé tette a szigorú értelemben vett szocialista modelltől való – természetesen a mindenkori szovjet tűrészhatáron belüli és óvatos – elmozdulást. A kádári társadalompolitikában a hangsúly a távolabbi kommunista jövő helyett az itt és most élő magyarok életminőségére került át. Kádár János például 1961-ben, a Hazafias Népfront decemberi kongresszusán a szocializmus

528 Ferge 1991. 2–3.

529 A szociális ellátórendszer és a szociálpolitikai juttatások (pl. nyugdíj, egészségügyi szolgáltatások, gyermekgondozási támogatás) kiterjesztésének tendenciája a társadalom minden tagjára. A rendszer nivelláló, egyneműsítő társadalompolitikai céljait szimbolikusan fejezték ki a tucat számára és egy kaptafára épülő házigyári lakótelepek, a vidéki kockaházak, az öltözködés uniformizálása. Vö. Slachta 2011.

530 Tomka 2012. 38.

létét azzal legitímálta, hogy ez a rendszer biztosítja a nép jobb életét, majd annak a meggyőzésének adott hangot, hogy a nép elsősorban az őt közvetlenül érintő életkörülmények javulása alapján ítéli meg a rendszert. A vérben született és kezdetben megvetett Kádár-rendszer számára ez kétségtelenül egyféle életszínvonal legitimációt, a hatalom megszilárdításának lehetőségét jelentette. A hatalom és társadalom viszonyában történt stílusváltás már 1956 végétől kezdve érzékelhető volt, amikor a megtorló⁵³¹ és gesztusértékű intézkedések egymással párhuzamosan születtek. A paszszív többség megnyerését szolgálták az úgynevezett „közérzetjavító intézkedések”, a béremelések, a beszolgáltatások eltörlése, a kisiparosoknak nyújtott kedvezmények, vagy például a húsvét és karácsony munkaszüneti nappá tétele, a pártvezetőknek nyújtott privilégiumok csökkentése. A felkínált kádári „életszínvonal alku”, ami végső soron a társadalom depolitizálását, a hatalom részéről a kommunista uralomba való újbóli belekényszerítését, az emberek részéről beletörődését jelentette, nyilvánvaló feltételrendszeren nyugodott: az MSZMP politikai monopóliumának elismeréséért, a politikába való beleszólásról történő lemondásért cserébe az állampárt relatív anyagi biztonságot ígért, azaz lehetővé tett egy szerény mértékű gyarapodást, a bérek és az életszínvonal folyamatos emelkedését. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van”⁵³² elve azt sugallta a társadalomnak, hogy a hatalom csak a rendszer aktív ellenségei felé fog retorziókat alkalmazni. Az MSZMP – ellentétben az MDP-vel – nem tartotta állandó harci állapotban a lakosságot, nem provokált feleslegesen konfliktusokat a társadalommal, nem tette kötelezővé a szocializmus iránti lelkesedés folyamatos demonstrálását. Megszületett a „legvidámabb barakk”, de ennek komoly ára volt a magyar politikai kultúrára nézve, aminek következményei még ma is érezhetőek. Két morál létezett párhuzamosan: a párt diskurzusaiban megjelenő szocialista demokráciáé, és a tényleges társadalmi gyakorlaté, amelyet az atomizáltság, a tömeges normaszegés, a korrupció, az érdekkijárással jellemezett. Az ideologikus szövegekben oly gyakran hangoztatott „szocialista demokrácia” valójában a politikai ügyektől való távolságtartást, a hatalométól eltérő vélemények elhallgatását jelentette. A „homo kadariensis” sajátos politikai infantilizmus jellemezte, ami magában foglalta a politikai közösségtől való elidegenedést, a politikai akarat, meggyőzés és cselekvési szándék hiányát, politikai inkompetencia érzetet. A kádári kisember belenyugodott a paternalista osztogatás rendszerébe, s a különalkukat lehetővé tevő rendszer keretei között igyekezett profitálni a hatalom által osztogatott kegyekből. Legális politikai mozgástér híján a társadalom döntő többsége hitt abban, hogy a politikai döntéshozók az ő érdekeit is figyelembe veszik.⁵³³

531 A megtorlás során 35 ezer ember ellen folyt eljárás, 21 668 embert börtönöztek be, 16-18 ezret internáltak, 860 főt deportáltak a Szovjetunióba, 235 kivégzést hajtottak végre. A 211 ezer emigrálóból 40 ezer hamarosan hazatért. Granville 1997. Egy, az MSZMP vezetői számára összeállított jelentés szerint csak 199 halálos ítélet volt. Tabajdi 2013. 1962-ben a „magyar kérdést” leveszik az ENSZ napirendjéről, cserébe Kádár 1963 márc. 22-én általános amnesztiát hirdetett.

532 Az elv az MSZMP VIII. kongresszusán (1962. november 20–22.) született, ahol többek között kimondták, hogy Magyarországon lerakták a szocializmus alapjait.

533 A kérdéskörhöz lásd például: Szabó – Falus 2000. 383–400.

Az életszínvonalpolitika feltételrendszerének megteremtését szolgálták a gazdaságpolitikában végrehajtott reformok, a tervgazdaság racionalizálása, az új gazdasági mechanizmus bevezetése,⁵³⁴ a háztáji gazdaságok, az 1979–1985 közötti második reformhullám s benne a második gazdaság⁵³⁵ engedélyezése.⁵³⁶ A „kádári alku” szociális következményeit fejezte ki a rendszer népszerűsítését is szolgáló hatvanas évekbeli „gulyáskommunizmus” és a hetvenes években született „fridzsiderszocializmus”⁵³⁷ fogalma. A rendszer gazdaságpolitikája tehát a társadalompolitikai célok megvalósítását szolgálta, a társadalompolitikai koncepció pedig a diktatórikus politikai rendszer legitimálását, 32 évre történő bebetonozását tette lehetővé.⁵³⁸

Mindez azonban nem volt következmények nélküli. Míg a szocialista fejlődés korábbi szakaszában (A Rákosi rendszerben és a Kádár-korszakban a hatvanas évekig) a társadalmi és osztálykülönbségek eltüntetése, egy államosított tömegtársadalom kialakítása volt a cél, egy olyan rendszer megteremtéséé, ahol mindenki az állami foglalkoztatottá válik,⁵³⁹ addig a hetvenes évek gazdaságpolitikai reformjai következtében a korábbi folyamatok részben visszafordultak. Nemcsak az egyenlőtlenségek növekedtek, de újra plasztikussá kezdtek válni az önállóan vállalkozó, gazdálkodó, kereskedő rétegek kontúrjai is.⁵⁴⁰ Az anyagi jólét, a materiális értékek a társadalom értékrendjének meghatározó elemeivé váltak, háttérbe szorítva a posztmateriális kategóriába tartozó politikai értékeket. A jólét önkizsákmányolással történő megteremtésének imperatívusza mellett eltörpültek a „jóllét” értékei, hiszen a munka mellett nem volt idő az érdemi közösségi kapcsolatok ápolására, igaz a hatalom ezt nem is nézte jó szemmel. Ez már önmagában is akadályozta az erősen atomizált és individualizált társadalomban a közösségek szerveződését és a politikai érdekartikuláció lehetőségét. A rendszer nyolcvanas évek második felében elmélyülő válságának tudatosulásáig nem volt érdemi igény arra, hogy a gazdaságpolitikában tapasztalható kísérletezések politikai reformokkal is párosuljanak.

534 A reformot a 1966. november-decemberben lezajlott IX. MSZMP kongresszus hagyta jóvá, amely egyben kimondta a szocializmus felépítését is. Az új rendszer nagyobb önállóságot hagyott a vállaltoknak az árképzésben és a dolgozók fizetésének megállapításában. Az 1975. március 17–22.-e között megtartott XI. kongresszus már a kommunizmusba való átmenetet előkészítő fejlett szocialista társadalom felépítését tűzte ki célul.

535 A második gazdaság a munkaerő szocialista szektoron kívüli hasznosítását tette lehetővé, ahol a termelés és a fogyasztás a piaci szektorhoz kapcsolódóan zajlott. A lakosság többsége (kb. 75%-a) számára a második gazdaság túlmunkán alapuló pótlólagos jövedelemforrást, akár meggazdagodási lehetőséget is jelentett. Gábor – Galasi 1981. 15–39.

536 A gazdasági növekedés lelassulásával két alkalommal kellett számolni a Kádár-rendszernek. A mezőgazdaság kollektivizálása után a hatvanas évek elején, amire az új gazdasági mechanizmus bevezetésével válaszolt, majd a hetvenes évek végétől, amikor a fejlődés stagnált, míg 1988-tól meredeken zuhant. Ez utóbbi válságból azonban már nem volt sikeres a kiútkeresés a rendszer keretein belül, a gazdasági problémák politikai válaszokat szültek. Rainer 2003.

537 A kifejezés főleg a tartós fogyasztási cikkek piacának (háztartási gépek, autó, televízió) bővülésére utal.

538 Majtényi 2018. 43.

539 1958–1961 között sikeresen lezajlott a mezőgazdaság kollektivizálása is. Vö. Valuch 2001. 69–76.

540 Majtényi 2018. 269–273

A rendszer hatalmi és értelmiségi eliten belüli politikai gondolkodását egyféle látens pluralizmus jellemezte. A kádári centrum társadalompolitikai és közpolitikai irányvonalához képest 1956-tól kezdődően mind balról, mind jobbról, időről-időre felszínre bukkantak a kritikai vélemények. A politikai vezetésben és az értelmiségi diskurzusokban megbúvó politikai alternatívák intézményesüléséről a diktatórikus szocializmus körülményei között (a rendszerváltó végkifejletig) természetesen szó sem lehetett, de a hatalmi harcok kitapinthatóan vezettek alkalmanként a belső erőviszonyok módosulásához. Mindezek sajátos módon az MSZMP kultúrpolitikájában is lecsapódtak.⁵⁴¹ A Kádár-rendszer első szakaszában a meghatározó ideológiai kérdés az 1956-hoz és a Rákosi-korszakhoz való viszony volt. Ennek kapcsán jobbról a „nagyimrések”, a „revizionisták”, balról a gyakran „szektásoknak”, „dogmatikusoknak” nevezett szélsőbalosok fogalmazták meg bírálatokat.

A balos ideológiai keményvonalasok az 1960-as évek elején az úgynevezett „életmód-vitában” indítottak támadást a kádári társadalompolitika ellen, amely akkorra már egy szerényen bővülő lakossági fogyasztással tette nyilvánvalóvá a korábbi korszakhoz képest megvalósuló koncepcióváltást. Az életmód-vita elindítóiban azonban úgy vélték ez a viszonylagos bőség az emberekben felerősítette a „kispolgári bírvágyat”, ami visszalépés a szocializmus építésének útján, mert a szocializmus által egyszer már meghaladott polgári társadalom mentalitáskultúráját hozta vissza. A fő veszélyt abban látták, hogy a „rothadó kapitalista társadalom ideológiai hatása”, veszélyezteti a kommunista életideál megvalósítását. A családi házat „szigetlakásnak” tekintették, amely az individualizmust erősíti és így ellene hat a közösségi szellem kívánatos kibontakoztatásának. Hasonló rendszerkritikát figyelhetünk meg a „friziderszocializmus” vitában is, amely 1961 októberében indult, közel egy évig tartott, s melyben a kispolgári mentalitást a kívánatosnak vélt „szocialista erkölccsel” ütköztették. A bírálók a kádári koncepcióval szemben az egalitárius szűkösség állapotát tartották ideálisnak, mert az segít fenntartani a forradalmi aszkézist, a kommunizmus építéséhez szerintük elengedhetetlen korai munkásmozgalom értékrendjét. Az életmód-vita harmadik szakasza az elítélt kispolgári kultúrához a születésszám radikális visszaeséséből származó demográfiai problémákat kapcsolta. A később „kicsi, vagy kocsi-vitának” elkeresztelt ciklusban a keményvonalasok azzal vádolták a magyar embereket, hogy fontosabb nekik az életszínvonal, azaz a kocsi, mint a kicsi, azaz a gyermekvállalás. Nincs meg bennük a társadalmi felelősségérzet a közösség problémái iránt, miközben valójában a nők tömeges munkába állása, a főként az ipari központokban kialakult katasztrofális lakáshelyzet, a gyerekvállalás következtében radikálisan csökkenő életszínvonal állt a születésszám csökkenésének hátterében.⁵⁴²

A jobboldali ellenzék háttérbe szorítását szolgálta az 1958. júniusi állásfoglalás a népi írókról és az egy hónappal később napvilágot látott művelődéspolitikai irányelvek.⁵⁴³ A pártdokumentumok a népi írókat „revizionista főveszélynek” nyilvánították, s – mint

541 A kérdéskörhöz lásd: Révész 1997.

542 Pótó 1986. 26–29.

543 Az MSZMP Központi Bizottsága 1973. 239-243.; Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. 1973. 243–272.

fogalmaztak azért – mert „a nemzeti szempontokat az osztályszempontok fölé helyezték”, azaz nemzeti kommunizmusról és nemzeti függetlenségről beszéltek, ami egyet jelentett a Szovjetunióhoz fűződő viszony megkérdőjelezésével. Mint Révész Sándor, Aczél György⁵⁴⁴ életrajzírója megjegyzi, lényegében csak megleckéztetni akarták a népi csoportot, hogy előkészítsék a talajt a szocialista rendszerbe történő integrálásukhoz. Később az 1970-es években a népi írók nemzeti tematikája új szemantikai tartalmakkal bővült, amit a proletár internacionalizmus talaján álló állampárt „nacionalista elhajlás-ként” bélyegzett meg. Ezek a témák lettek később a rendszerváltás során az MDF holdudvarában oly gyakran felemlített „magyar sorskérdések” (a határon túli magyarságért viselt felelősség,⁵⁴⁵ a népességfogyás, a magyar kultúra és mentalitás anomáliái).

A szocialista kultúrpolitika művelődéspolitikai irányelvekben megfogalmazott 3 T-jé 1967 után, amikor Aczél megbízták a kulturális élet ellenőrzésével, lényegében csak egy „ideológiai fedőszöveg” volt a kultúrpolitika kézi vezérléséhez. Munkája egyensúlyozás volt a tiltás és megengedés között, amit a pillanatnyi aktuálpolitikai szándékok esetlegesen irányítottak a végső cél felé, hogy a renitens szellemi elitet is kompromisszumra bírja, és „beépítse a Kádár-rendszer homlokzatába”. Jól szemlélteti ezt a kommunista filozófus Lukács György sorsának alakulása is, akit az 1956-os Nagy-Imre kormányban vállalt szerepéért – ahogy fogalmazott a propaganda – „antimarkista nézetei miatt” 10 évig bíráltak, majd 1967-ben felvették az MSZMP-be. Lukács marxista tanítványait viszont pár évvel később, a hetvenes évek elején már értelmiségi renegátoknak minősítették és az 1973-as úgynevezett filozófus-perben a marxizmus alapjainak szétverési szándékával gyanúsították meg. A per és az azt követő retorziók kettős célt szolgáltak: a tanítványok meghurcolását, miközben magát Lukács Györgyöt a hivatalos politika kanonizálta, kisajátította saját céljaira, életművéből azokat az elemeket emelte ki, amelyek megfeleltek a 70-es évek elején lezajló dogmatikus fordulat igazolására. A változások következményeként „a filozófia propagandává vált”.⁵⁴⁶ Nem volt szabad érdemben reflektálnia a szocializmus ellentmondásaira,

544 Aczél György (1917-1991): a kádári kultúrpolitika egyik központi alakja, aki a párt értelmiségpolitikájának irányelveit ültette át a hatvanas-hetvenes években a gyakorlatba. Erre utalnak ironikus nevei: „kultúrboltos”, „a gazda”, „a kulturális miniszter első felettese”. Az 1945 utáni kommunista politika állandó szereplője. Az 1947-es országgyűlési választásokon lett első alkalommal országgyűlési képviselő. 1956-ban az MSZMP alapító tagja. 1967-ben az MSZMP KB titkárává választották, 1974-ben a Politikai Bizottság tagja, majd a Minisztertanács elnökhelyettese. 1982-ben újra a MSZMP KB kulturális titkára lesz, de 1985 tavaszán leváltják. 1988 májusában került ki a Politikai Bizottságból.

545 Az egyik emlékezetes konfliktus Illyés Gyula Válasz Herdernek és Adynak című esszéje kapcsán robbant ki 1977 karácsonyán. A kommunista párt tiltólistáján szerepelt a szocialista országok asszimiláló nemzetiségpolitikájának bírálata, amit Illyés teljes mértékben figyelmen kívül hagyott, amikor bemutatta a kisebbségi magyarok jogfosztását. Nem kevesebbet állított, mint hogy a magyar szocialista nemzetiségpolitika tétlenül nézi a román és a csehszlovák „apartheid” politika magyarok ellen zajló „szellemi genocídiumát”. Az írásból nemzetközi konfliktus támadt, a román politika által Illyést bemocskoló cikkekre írt védekezése publikálását nem engedélyezik, Szellem és erőszak című kötete, melyben a tanulmány is található nem kerülhet a boltokba egészen 1988-ig. Vö. Pomogáts 2013.

546 Weiss 2010. 168–183.

miközben a hivatalos pártpropaganda rendre arra biztatta a társadalomtudományok művelőit, hogy keressenek válaszokat a szocializmus építésének kérdéseire.

Az 1970–1972 között kibontakozó neosztálinista fordulat a dogmatikusok és reformerek küzdelmében az előbbieket átmeneti megerősödését jelentette. Az úgynevezett „munkásellenzék” kimutatta, hogy az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus növelte a jövedelem különbségeket, a reform vesztesei pedig épp a nagyipari munkások lettek. Az alsó és felső bérkategóriák között kívánatosnak tartott 30% helyett ekkora már 60–70%-os különbségek alakultak ki. Ez azért volt megengedhetetlen, mert a marxista ideológiai klisék szerint a szocializmusban a munkásosztály az uralkodó osztály, a dolgozó parasztság és az értelmiség csak vele szövetségben építi a rendszert. Illegitim tehát egy olyan politika – sugallták – amely az „uralkodó osztályt” hozza hátrányos helyzetbe.⁵⁴⁷ A munkásellenzék a kereseti arányok mesterséges megváltoztatásával, az alacsonyabb keresetűek „fizetésrendezésével” kényszerítette ki az aránytalanságok megszüntetését. Szóvá tették továbbá, hogy az MSZMP-ben is túlsúlyba került a munkásokhoz képest a „karrierista értelmiség”. A problémákat tagtöborzással, a fizikai munkások vezetői pozíciókba helyezésével igyekeztek orvosolni. A legfelsőbb vezetésben lezajló személycserék a reformpárti erők távozásával végződtek. A dogmatikusok végül sikerként könyvelhették el maguknak a gazdasági reform leállítását, az 1972-es alkotmánymódosítást is, ami rögzítette az egypártrendszert, az MSZMP vezető szerepét, bebetonozta a tervgazdálkodást. A reformok második hulláma csak 1979-től indulhatott újra Magyarországon.

1987 elejére nemcsak a Kádár-rendszer válsága vált nyilvánvalóvá, de az egész szocialista tábor is megrendült. A magyar politikai gondolkodásban a 80-as évek elejétől figyelhető meg, hogy a közéleti kommunikációban egyre gyakrabban lehetett nyíltan is megkérdőjelezni a rendszer legitimitását. Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy egyrészt az értelmiséggel való kompromisszum kialakítására törekvő aczéli politika az időközben felnövekvő új értelmiségi nemzedék esetében már hatástalan maradt, részben pedig azazal, hogy a 70-es évektől formálódó ellenzéki csoportok a válság elmélyülésének hatására sikerrel törtek ki politikai elszigeteltségükből, tágították ki saját értelmiségi köreiket, és válnak mércévé a társadalom bizonyos csoportjai – (de korántsem a többség) számára.

A 70-es évek elejétől formálódó és az évtized végére megszerveződő Demokratikus Ellenzék alapjait (Beszélő Kör) a meghurcolt lukácsista filozófusok és Kemény István szociológus tanítványai hozták létre, majd később csatlakoztak hozzájuk más értelmiségi csoportok (pszichológusok, társadalomtörténészek) is.⁵⁴⁸ A Demokratikus Ellenzék emberi jogi alapról, a Jászi Oszkár féle polgári radikális nézetekhez közel állóan fogalmazta meg rendszerkritikáját. A Kemény-iskola szegénységvizsgálatai a szocializmuson belüli társadalmi egyenlőtlenségek tematizálását tették lehetővé. Szervezetük, a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) az elsők között hívta fel a figyelmet a magyarországi cigányság tarthatatlan helyzetére. A hivatalosan sosem engedélyezett – a hatóságok által illegálisnak minősített – karitatív civil szervezet a szocialista

---

547 Majtényi 2018. 77.

548 Lengyel 2004.

rendszer legszegényebb csoportjainak segélyezésére alakult, rá kívánta szorítani a hatalom birtokosait a társadalom leginkább elesett csoportjai helyzetének rendezésére, küzdött a szegénységgel kapcsolatos negatív sztereotípiák eloszlatásáért.⁵⁴⁹ A demokratikus ellenzék politikai gondolkodását az 1987-ben megjelent Társadalmi Szerződés⁵⁵⁰ összegezte, amit a Beszélő szamizdat kiadványában adtak közre. A tanulmány radikális volt abban az értelemben, hogy leszögezte: a Kádár-korszak véget ért, másrészt viszont kompromisszumkeresés is jellemezte, amennyiben egy, a demokrácia és a többpártrendszer felé történő evolutív fejlődést vizionált. A Társadalmi szerződéssel szemben már teljesen liberális elképzeléseket mutat az 1989-es „Rendszerváltás programja”.⁵⁵¹ Az időközben megalakult Szabad Demokraták Szövetségének társadalompolitikai elképzeléseit is magában foglaló dokumentum bírálta a szocializmust, mivel a szerzők szerint a teljes foglalkoztatottság politikája és a tervutasításos gazdaságirányítás úgy fogta vissza a gazdaság teljesítményét, hogy közben a tömeges szegénység meghaladását mégsem volt képes megoldani. Javasolta a társadalombiztosítás üzleti alapokra helyezését, autonómiájának megteremtését, az állampolgári jogon járó juttatások bevezetését. A gazdasági válságra a megoldást az önszabályozó piac bevezetésében látta, de ugyanakkor a leszakadt és a jövőben leszakadó társadalmi csoportok megmentésére a pozitív diszkrimináció bevezetését is szükségesnek tartotta.

A népi-nemzeti ellenzék a népi írók csoportjából nőtt ki. A nemzetpolitikai ihletettségű, irányzat mindenekelőtt a „nemzeti sorskérdéseket”, a határon túli magyarság ügyét, a népességfogyást, a szocializmus negatív kulturális mentalitásbeli következményeit tematizálta. A szocializmus éveiben vidéki folyóiratok (Alföld, Tiszatáj) az irodalom, a táncház körök, a népfőiskolai mozgalom adott fórumot nekik. Az 1987-ben Lakitelken létrehozott Magyar Demokrata Fórum előzményeként felfogható mozgalom szellemi áramlatai között ott voltak az egykori nemzeti parasztpártiak, az 1956-os Petőfi pártiak, a Németh László harmadikutas gondolkodását követők, az Erdei Ferenc nyomdokaiban járó népi szocialisták, akik a történelem parasztvezéreit tartották elődjüknek. 1987. szeptember 27-én létrehozott mozgalmuk létjogosultságát azzal indokolták, hogy a „magyarság történelmének legsúlyosabb válságába sodródott”.⁵⁵² Az első lakitelki találkozó célja egy, a magyarság megmaradását célzó „anti-katasztrófa” program kidolgozásának elindítása volt, Lassú evolúciós fejlődésben és nem „vak rabszolga lázadásban” gondolkodtak, mert mint Csurka István a „Magyarság esélyei” címmel rendezett tanácskozáson kifejtette, „ennek a nemzetnek nincs több internálható vezető rétege”.⁵⁵³ A Magyar Demokrata Fórum eredetileg nyilvánosságot kívánt teremteni, hogy „a társadalom tagjai valódi partnerként vehessenek részt a közmegegyezés kialakításában”, de az 1988-as második lakitelki találkozón már pártként határozta meg magát. Ettől kezdve 1989-ig az ellenzék súlypontja, az érdemi kezdeményezés és mozgósítás a demokratikus ellenzékéről a népiekre tevődött át. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásokon színre lépő

549 Kardos 1998.

550 Társadalmi Szerződés 1987.

551 Szabad Demokraták Szövetsége 1989.

552 Lakitelki nyilatkozat. 1987.

553 Csurka 1991. 29–35.

Antall József megjelenésével a népi csoporton belül is ideológiai irányváltás történik. A harmadikutas ideológia helyébe egy európai mércével mérhető és jól beazonosítható kereszténydemokrata irányvonal került, amely programjában magántulajdonon alapuló kapitalizmust, politikai demokráciát és – szemben az SZDSZ liberális alapokon nyugvó szociálpolitikájával – a második világháború után a német kereszténydemokraták által kidolgozott, Konrad Adenauer által megvalósított szociális piacgazdaságot képviselt. Az irányzat a gazdaságpolitika és a szociálpolitika szempontjainak szintézisét kísérte meg. A piacgazdaság nem kívánatos társadalmi következményeivel szemben korlátozott állami beavatkozást tartott indokoltnak. A kapitalizmus fejlődését a nemzeti szempontok szerint a hazai kis és középvállalkozásokra kívánta alapozni, a kirívó vagyonegyenlőtlenségekkel szemben a nemzeti középosztályosodást tartotta kívánatosnak.⁵⁵⁴ Az MDF 1990-es választási programja központi helyen kezelte a szociális biztonság kérdését. A párt abból indult ki, hogy a társadalom minden területén érvényesíteni kell az emberek esélyegyenlőségét, a kiszolgáltatottak védelmét. Kezdeményezte a mindenkit megillető létminimum rendszerének kidolgozását, az alapvető élelmiszerek és fogyasztási cikkek árának stabilizálását. Tervbe vette a társadalombiztosítás reformját is. A párt elképzelései szerint a munkavállalók, vállalkozók adóalapjuk terhére köthettek volna szerződéseket, társadalombiztosítási ellátmányokat (nyugdíjakat, egészségügyi ellátmányt, táppénzt stb.) a biztosítási intézetekkel. Kiemelt helyen kezelték a nők, különösen az anyák helyzetének javítását. A család- és gyermekellenesnek tekintett korabeli adórendszer reformja keretében a gyermekeket nevelő családoknak jelentős adókedvezményeket biztosítottak volna. Az állami szociálpolitika mellett hangsúlyosabb szerepet szántak az egyházak és más jótékonyasági szervezetek szociális, karitatív tevékenységének is.⁵⁵⁵

A reformkommunista politizálás hagyományaiból nőtt ki és vált 1988-ra alternatív belső ellenzéki csoporttá az MSZMP értelmiség mozgalma. Tagjai úgy vélték, hogy a válságból csak a politikai intézményrendszer reformján keresztül vezet az út. A csoport a „tábornokok mozgalma” (Pozsgay Imre,⁵⁵⁶ Nyers Rezső⁵⁵⁷) és az „ifjú tisz-

---

554 Szociális piacgazdaság 1989.

555 Az MDF választási programja. 1989.

556 Pozsgay Imre (1933–2016): szociáldemokrata - kommunista - szocialista politikus, az MDP, az MSZMP, az MSZP tagja, az 1991-1996 közötti Nemzeti Demokrata Szövetség elnöke. A Kádár-rendszerben kulturális, majd művelődésügyi miniszter, később a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkára. 1988-89 között államminiszter. 1989 januárjában ő nevezte az 1956-os forradalmat „népfelkelésnek” és ezzel megingatta a Kádár-rendszer ideológiai legitimitációjának alapjait. Az MSZP alapítója, rövid ideig elnöke, a párt köztársasági elnökjelöltje, az 1990-es választások után országgyűlési képviselő, az MSZP parlamenti frakciójának vezetője.

557 Nyers Rezső (1923–2018): kommunista, szocialista politikus, az MDP, az MSZMP és az MSZP tagja, közigazász, országgyűlési képviselő. 1954-ben a Szövetkezetek Országos Szövetségének elnökhelyettese, 1957-ben elnöke, élelmiszeripari miniszter, közellátási kormánybiztos. A legfelsőbb pártvezetésben különböző funkciókat töltött be. A Kádár-rendszer reformerőinek vezéregyénisége, az 1986-os új gazdasági mechanizmus egyik kidolgozója. A reform leállítását követően 1974-től az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, a Közgazdasági Szemle szerkesztőbizottságának elnöke. A rendszerváltás folyamatában alapította meg a társadalmi megújulás szellemi megalapozását célul kitűző Új Márciusi Frontot. 1989 júniusában az MSZP első elnökévé választották.

tek”, a „mezei reformerek” mozgalomból (alulról építkező baloldali pártértelmiség) állt. Utóbbiak a baloldal újjászületésének zálogát abban látták, ha belülről bomlasztják az állampártot, ezért nyíltan kimondták: az eddig követett társadalompolitika megvalósíthatatlan, az államszocializmus helyett, hogy felemelte volna a társadalmat, elnyomta azt.⁵⁵⁸ A népiekhez közel kerülő Pozsgay Imre az első lakitelki találkozón mondott beszédében elismerte: az MSZMP téves modernizációs és gazdaságpolitikai döntéseket hozott. A válságból való kivezető út csak a tulajdonviszonyok „vagyonérdekeltséget” célzó reformján keresztül vezethet, amelyek a szocializmusban inkább az „elosztásban érdekelt termelőket, a jövőben a gyarapodásban teszik érdekeltté”. Domináns tulajdonformának az „önigazgatási közösségi tulajdont” tartotta célszerűnek egy olyan vegyes tulajdonú rendszerben, ahol a két szélső pólust az állami és a magántulajdon képezi. Szükségesnek tartotta továbbá, hogy a szociálpolitikát is olyan alapokra helyezzék, hogy az ne legyen képes kiölni a gazdasági racionalitást.⁵⁵⁹ Vele szemben a reformkörök tagjainak többsége inkább egy demokratikus szocializmusnak nevezett politikai rendszerhez kapcsolódó szociális piacgazdaságban gondolkodott.⁵⁶⁰ 1989 októberében ebből szellemi klímából nőtt ki az önmagát modern európai szociáldemokrata pártként definiáló Magyar Szocialista Párt. Programjában a piacgazdaság, valamint a magán és közösségi tulajdont összekapcsoló vegyes gazdaság mellett tette le a voksát. Javaslatai között szerepelt a szocializmus néhány közösségi formájának megőrzése: pl. a privatizáció során dolgozói tulajdonformák kialakítása.

A Kommunisták Ifjúsági Szövetséget elutasító radikális ifjúsági csoportok közül a szakkollégiumi mozgalomként induló Fiatal Demokraták Szövetsége vált a legjelentősebbé. A szociális piacgazdaság és az állam fokozottabb szerepvállalását elutasító szemléletet képviseltek, ugyanakkor azt is látták, hogy a szabad piac és önmagában a demokrácia nem garantálja a várhatóan kialakuló társadalmi hátrányok leküzdését, ezért az esélyegyenlőség érvényesítéséhez szociálpolitikára van szükség. Az 1988. március 30-án megalakult párt politikai programnyilatkozatát a FIDESZ 1988. november 20-án megtartott I. kongresszusa fogadta el. Az ifjúsági rétegpárt mindenekelőtt a fiatalok érdekképviseletét vállalta fel. A programnyilatkozat a legsúlyosabb ifjúsági problémák sorában említi a „küszöbön álló tömeges ifjúsági munkanélküliséget”, a nyomorúságos lakáshelyzetet, a „felháborítóan alacsony a fizetést.” Társadalomszemlélete a szabadsághiányos politikai rendszer hibás döntéseiben jelölte meg a szociális problémák gyökereit. „Meggyőződésünk, hogy az ifjúságot sújtó problémák nem választhatók el olyan súlyos, alapvető kérdésektől, mint a szabadságjogok törvényes garanciáinak hiánya, a szabad választásokat lehetetlenné tevő, diszkriminatív választójogi törvény, az oktatás helyzete vagy a költségvetés megállapításának jelenlegi módja – azaz a mi nehézségeink gyökere éppen a politikai rendszer diktatórikus jellegében van.”- szögezte le a dokumentum. A politikai rendszer demokratizálásának legnagyobb akadályát akkor a FIDESZ abban látta, hogy „a negyvenéves elnyomás alatt a magyar társadalom elvesztette politikai tudatosságát és szervezetségét”, ezért

558 Vö.: Rendszerváltók a baloldalon 1999. 22.

559 Pozsgay 1991. 18–20.

560 Rendszerváltók a baloldalon 1999. 25.

saját közvetlen feladatát a társadalmi önszerveződés támogatásában, a demokratikus politikai kultúra terjesztésében jelölte meg.⁵⁶¹

A pártok 1990-es választási kampányra készült programjában csak az akkori fogyasztási színvonal megőrzése és nem további emelése szerepelt. Viszont szinte mindegyik ígért biztos megélhetést, küzdelmet az elszegényedés ellen. A privatizációt az MSZMP kivételével minden párt támogatta, a különbség legfeljebb annak mértékében volt. A magántulajdon visszaállításának társadalmi következményei kompenzálásával (munkanélküliség, elszegényedés következtében fellépő társadalmi feszültségek) különböző mértékben foglalkoztak. A szociális szempontokat az MSZDP, az MSZP, az MDF, és az KDNP vélte rendkívül fontosnak, míg a FIDESZ, SZDSZ, FKgP kevésbé hangsúlyozottan foglalkozott ezekkel. Az SZDSZ és a FIDESZ programja törekedett leginkább az állam szerepének minimalizálására. A kisgazdák a kollektivizáláskor elvett földmagántulajdon visszaállítását, a szövetségi tagok között történő szétosztását ígérték.⁵⁶² Mindemellert az 1990-es választási kampányt harsány, érzelmekre is hatni kívánó antikommunista propaganda kísérte: a választásokon akkor leginkább esélyesnek látszó MDF és az SZDSZ versengett a szocialista párt stigmatizálásában. „Körözzük azokat a személyeket, akik az utóbbi negyven évben tönkretették országunkat” – hirdette az MDF, míg az SZDSZ a következőképp igyekezett rálicitálni vetélytársára – „Mit adtak nekünk ők? Szegénységet, nyomort, létbizonytalanságot. Halált, pusztulást, jogfosztottságot. Rákosit, Recsket, orosz kényszermunkát, rabruhát. Elpocsékolt milliárdokat, erkölcsi mocsárt. [...] Szavazz az SZDSZ-re, tőlük félnek egyedül a bolsik!”⁵⁶³

A magyar társadalom demokrácia fogalma materiális alapokon nyugodott. Az új világba egy szebb, jobb élet reményét, a nyugaton látott fogyasztói társadalom képét vetítette, a politikai szabadság, a részvétel lehetősége ehhez képest csak lényegesen kevesebb embernek jelentett kecsegtető perspektívát. A piacgazdaságra való átmenet nehézségei a rendszerváltás eufóriája után gyors kiábrándulást hoztak. Nem véletlenül nevezte Antall József,⁵⁶⁴ az első szabadon választott miniszterelnök, kormányát „kamikaze-kormányak”.

---

561 A Fiala Demokraták Szövetsége. 1988.

562 Kovács – Tóth 1992. 99–124.

563 Idézi: Varga 2013. 39.

564 Antall József (1932- 1993): tanár, muzeológus, politikus, miniszterelnök. Az ELTE BTK-n szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát. 1956-ban diákjaival együtt vett részt a tüntetéseken, az Eötvös Gimnázium Forradalmi Bizottsága elnökévé választották, részt vett a Keresztény Ifjú Szövetség és a Független Kisgazdapárt újjászervezésében, tervezetet készített a politikai kibontakozás feltételeiről. 1959-ben politikai magatartása miatt eltiltották a tanítástól. 1964-től dolgozott a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyv- és Levéltárban, hamarosan annak igazgatója lett. A rendszerváltás folyamatában a jobbközép politikai erők megszervezésére törekedett, 1989-től ezeket csoportokat igyekezett integrálni az európai kereszténydemokrata szervezetekbe. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásokon az MDF-et képviselte, 1989. október 21-én választották a párt elnökévé. Az MDF 1990-es választási győzelme után május 23-án lett miniszterelnök. Pártja koalíciót kötött az FKGP-vel és a KDNP-vel.

Hivatkozott irodalom:

- A Fiatal Demokratának Szövetségének politikai programnyilatkozata. Elfogadta az 1988. november 20-án megtartott I. kongresszus. Magyar Nemzet, 51.évf. (1988) április 29.
- Az MDF választási programja. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1989-ről. Budapest, 2000, R- Forma. <https://nezopointezet.hu/files/2012/03/A-Magyar-Demokrata-F%C3%B3rum-Programja-1989.pdf> (2020.09.30.)
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 210–239.
- Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 243–272.
- Csurka István felszólalása az első lakitelki találkozáson. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 24–37.
- Gábor R. István – Galasi Péter: A „második” gazdaság. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi.
- Hell Roland: A nomenklátúra, mint a szocialista társadalom politikai uralkodó osztályának néhány jellemzője a Kádár-rendszerben. Jog–Állam–Politika, 2. évf. (2010) 2. sz. 99–119.
- Granville, Johanna: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció. 1956–1957. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 191–218.
- Kardos László: Szeta. Beszélő, 17. évf. (1998) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeta>. (2020.09.30.)
- Kiss János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia: Társadalmi szerződés. A kibontakozás ellenzéki programja. Beszélő különszám, 6. évf. (1987) 2. sz. 115–126.
- Kovács Éva – Tóth István: Ki mit mondott 1990-ben? Politikatudományi Szemle, 1. évf. (1992) 1. sz. 99–124.
- Lakitelki nyilatkozat. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 177–183.
- Lengyel László: Magyar ellenzékek. Rubicon, 15. évf. (2004) 5–6. sz. 86–95.
- Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012. Budapest, 2013, Kutatópont.
- Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. Budapest, 2018, Libri.
- Nagy Péter: A növekvő életszínvonal kompromisszumai a Kádár-kori Budapesten. Metszetek, 1. évf. (2012) 1. sz. 109–111.
- Pomogáts Béla: Válasz Herdernek és Adynak. Illyés Gyula 1977-es tanulmánya. Kortárs, 57. évf. (2013) 12. sz. 55–65.
- Pótó János: A kommunizmus ígérete. Életmód-viták az 1960-as években. História, 8. évf. (1986) 5–6. sz. 26–29.

- Pozsgay Imre felszólalása „A magyarság esélyei” címmel rendezett 1987-es lakitelki konferencián. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 11–24.
- Rainer M. János: A Kádár-rendszer válsága. In: Rainer M. János: Ötvenhat után. Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 173–186.
- Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök. 1988–89. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila – Gézi József – Sipos József. Budapest, 1999, Kossuth.
- Révész Sándor: Aczél és korunk. Budapest, 1997, Sík.
- Schlachta Krisztina: Kádár-korszak. Társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban, 1956–1989. Árkádia –Történelemoktatási portál, (2011) 4. sz. <http://www.arkadia.pt.hu> (2020.09.30.)
- Szabad Demokraták Szövetsége: A rendszerváltás programja. Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése, 1989. március 19. – április 16. a budapesti Corvin Filmszínházban. Budapest, 1989, SZDSZ.
- Szabó Ildikó – Falus Katalin: Politikai szocializáció közép-európai módra. Magyar Pedagógia, 100. évf. (2000) 4. sz. 383–400.
- Szociális piacgazdaság. Budapest, 1989. Konrad Adenauer Alapítvány.
- Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferger Zsuzsa tanulmányaiból. Válogatta és szerkesztette: Várnai Györgyi. Budapest, 1991, T-WINS
- Tabajdi Gábor: A III/III krónikája. Budapest, 2013, Jaffa.
- Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók, szakaszok. Múltunk, 57. évf. (2012) 35–36.
- Valuch Tibor: A gulyáskommunizmus valósága. Rubicon, 13. évf. (2001) 10. sz. 69–76.
- Varga Domokos György: Elsőből lesznek az elsők. A magyar média metamorfózisa. I. Médiaharcok. Budapest, 2013, LKD.
- Weiss János: A filozófusper és következményei. Történeti filozófiai rekonstrukció. Előadás a Német–Magyar Filozófiai Társaság konferenciáján, Budapesten a Goethe Intézetben (2008. november 6.). Politikatudományi Szemle, 19. évf. (2010) 4. sz. 168–183.

4.1.3. Szociálpolitika Magyarországon a forradalomtól a rendszerváltozásig, 1956–1989 (Cora Zoltán)

A szovjet típusú politikai berendezkedés a társadalombiztosítás intézményi, szervezeti és elvi rendszerében is gyökeres fordulatot hozott. Ebben a fejezetben a magyarországi szociálpolitika változásait követjük nyomon a második világháborútól a rendszerváltás időszakáig. Elsőként az intézményrendszer átalakulását és a szociálpolitika gazdasághoz viszonyított helyzetének megváltozását tekintjük át. Ezt követően a társadalombiztosítás lefedettségével és a szociális jogokkal foglalkozunk. A jóléti rendszerek fontos jellemzőiként a szociális kiadások, juttatások és járulékok rendszerét és változásait is elemezzük. Komplexitására és a szociális kiadásokban betöltött prominens szerepére való tekintettel a nyugdíjrendszert külön tárgyaljuk. A tematikus felosztástól eltérően az 1975-ös társadalombiztosítási reformot is kiemelten vizsgáljuk, mivel a szociálpolitika szinte összes területét érintő változtatásokat hajtott végre. A jólét egyéb területeit is áttekintjük, így elsősorban a jövedelmek jellemzőit. A magyarországi szociálpolitika elemzését a társadalombiztosítás 1975-től 1990-ig terjedő periódusának tárgyalásával zárjuk.

Az üzemén kívüliek biztosítását az 1953-ban létrehozott Kisipari Szövetkezetek Kölcsönös Biztosító Intézete (KSZKBI) szavatolta 1964-ig. Ekkor az összes biztosítási feladatkört a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága vette át. Az 1964. évi 6. sz. törvényrendelet alapján a Minisztertanács bővítette a SZOT hatáskörét, s egyben arra is kötelezte, hogy a társadalombiztosítási jogosultságok rendszerét a munkáltatókkal közösen dolgozza ki.

Az intézményi struktúrában 1984-ig nem történt lényegi változás. Az 1984. évi 5. sz. törvényrendelet a társadalombiztosítást kizárólagos állam feladattá nyilvánította, ezért az ekkor létrejött Országos Társadalombiztosítási Tanácsot ellenőrző funkcióval ruházták fel.⁵⁶⁵ Az állami hegemonia azonban nem tartott sokáig, mivel az 1980-as évek végére az ország pénzügyi nehézségei arra kényszerítették a vezetést, hogy a társadalombiztosítás költségvetését függetlenítse az államtól. Az 1988. évi XXI. tc. alapján Társadalombiztosítási Alapot hoztak létre, mely önálló pénzügyi forrásokkal rendelkezett.⁵⁶⁶ Az intézményi változások jelentősen átalakították a társadalombiztosítási rendszer kereteit, a szociálpolitika és a gazdaság új relációja azonban funkcióját és működését érintette.

A gazdasági növekedési célok és társadalombiztosítási prioritások között tehát konfliktusok jöttek létre.⁵⁶⁷ Ezt az alapvető ellentmondást az 1968-ban meghirdetett

565 A testület 45 szakszervezeti vezetőből állt. A szakszervezetek szerepe azonban csekély maradt, ugyanis a szakszervezetek a kommunista párt „transzmissziós szíjajaként” működtek. Valuch 2001. 349.; Tomka 2003. 111.

566 A pénzügyi alapot a szervezet saját forrásaiból, állami támogatásokból és a járulékok rendszeréből hozták létre.

567 Ferge 1980. 68–75.

új gazdasági mechanizmus sem oldotta fel, mivel, bár végrehajtott néhány szocialista piacgazdasági reformot,⁵⁶⁸ a szociálpolitika helyzete továbbra sem változott.⁵⁶⁹ Az el-
lentmondást nem meglepő módon az 1980-as évek végére akuttá váló pénzügyi esz-
kaláció szüntette meg, mely a független Társadalombiztosítási Alap létrejöttéhez veze-
tett. Egy nyugat-európaihoz hasonló, több szempontú, prioritást és önállóságot élvező,
komplexebb és rugalmasabb társadalombiztosításra lett volna szükség a kitűzött célok
megvalósításához. A központosított tervezdálkodásnak ugyanakkor a foglalkoztatásra
is közvetlen kihatásai voltak.

Az erősen szabályozott munkaerőpiac és a társadalombiztosítás gazdaságnak aláren-
delt helyzete a foglalkoztatáshoz kapcsolódó biztosításokra is hatást gyakorolt.⁵⁷⁰ Bár
a vállalatok között és vállalatokon belüli munkaerő mozgását lehetővé tették, a területi
és foglalkozási ágak közötti munkaerő mobilitás alacsony maradt, mivel a rugalmatlan
tervutasításos rendszer nehezen tudott reagálni a munkaerőpiac fluktuációira. A munka-
erőre ugyanakkor változatlan formában szükség volt a gazdasági tervekben megszabott
normák teljesítéséhez. A biztosítási juttatás és jogosultság állami alkalmazotti státushoz
való kapcsolása pedig szintén ezt a tendenciát erősítette. A szocialista foglalkoztatáspolitiká-
mások lényeges tényezőjét a női munkaerő egyre nagyobb mértékű bevonása jelen-
tette. Ezt olyan jóléti intézkedésekkel is elősegítették, mint például a gyermekgondozási
segély bevezetése 1967-ben. A foglalkoztatási struktúra változásait követte a lefedettség
kör bővülése és a szociális jogok feltételrendszere is.

A szocialista államokban a jogosultsági feltételek a szolidaritási elvnek megfelelően
egységesültek. Ugyanakkor a biztosítási jog a járulékfizetéshez és a munkavégzéshez, az
államosítások következtében pedig egyre inkább az állami alkalmazotti státushoz kapcsolo-
dott.⁵⁷¹ Mivel az 1960-as években az önállókra is kiterjesztették a biztosítási rendszert,
és a foglalkoztatottak többsége állami alkalmazott volt, az 1970-es évek végére közel
100%-os lefedettséget sikerült elérni. Ezt a fejlődést beárnyékolta a politikai diszkriminá-
ció gyakorlata, mely bizonyos foglalkozási csoportoknak, elsősorban a nem állami fog-
lalkoztatottaknak, csak szigorúbb feltételekkel vagy magasabb járulékok ellenében tette
lehetővé a biztosítást. Általában a diszkrimináltak nagyobb összegű térítés révén juthattak
hozza szociális juttatásokhoz, vagy egészségügyi ellátáshoz. Súlyosabb esetben a diszk-
rimináció már érvénybe lépett jogosultságok és juttatások megszüntetéséhez vezetett.⁵⁷²

568 Az új gazdasági mechanizmus sem jelentett gyökeres változást a tervezdálkodáshoz képest, s így
jóléti kihatásai is mérsékeltek tekinthetők. A magyarországi jóléti rendszer szempontjából viszont
három jellemző reformintézkedést érdemes figyelembe venni. Az új gazdasági mechanizmus
nagyobb önállóságot biztosított a vállalatoknak a tervezdásági normák kidolgozásánál. Bizonyos
fogyasztási cikkek esetében biztosította a szabadpiaci árat, így vegyes árrendszert hozott létre.
Végül a teljes foglalkoztatottság érdekében bérszabályozást hajtott végre. Romsics 2004. 425.

569 Az új gazdasági mechanizmus szociálpolitikai összefüggéseire lásd Romsics 2004. 425–426.;
Kornai 1986. 1637–1738.

570 Barr 1995. 198–199.

571 Nyugat-Európában ezzel szemben a gazdaságilag inaktív lakosságra is kiterjesztették a
társadalombiztosítást 1945 után, így függetlenítették a foglalkoztatott státustól. A kommunista jóléti
rendszerekben ezzel szemben ellenkező tendenciák érvényesültek. A lefedettség nyugat-európai
átlagban 1970-re 80%-ot, 1990 pedig 90%-ot ért el a teljes lakosság arányában. Tomka 2003. 67.

572 Szalai 1998. 284.

A társadalombiztosítás bővítésének első szakaszával a 3.1.3. fejezetben már foglalkoztunk, s a bővülés második szakasza az 1950 és 1955 között bekövetkezett súlyos belpolitikai válságok utáni időszakra datálható.⁵⁷³ 1955-ben a kötelező betegségbiztosítást kiterjesztették a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és ipari szövetkezetek munkaviszonyban nem álló tagjaira, majd a nyugdíjasokra és tanulókra is. Ezt követően 1962 és 1964 között az önállók is teljes jogú tagjaivá váltak a magyar társadalombiztosítási rendszernek. Ez az univerzalitás irányába mutató fejlődésnek is felfogható, ugyanakkor a politikai diszkrimináció semmilyen univerzális társadalombiztosítási rendszernek nem lehet része. Mindazonáltal 1964-ig a táppénzre való jogosultságokat leszámítva 97%-os lefedettséget sikerült elérni.⁵⁷⁴

Az 1975-ös társadalombiztosítási reform gyakorlatilag egységes jogosultsági rendszert és 100%-os lefedettségi szintet valósított meg. A jogok és a lefedettség bővülése nem tekinthető sem fokozatosnak, sem ugrásszerűnek, sokkal inkább többlépcsős, nagyobb bővülési szakaszokon keresztül kibontakozó egységesülési folyamatról beszélhetünk (1. táblázat).

1. táblázat: A társadalombiztosítás lefedettsége a gazdaságilag aktívak arányában (%)⁵⁷⁵

	Balesetbiztosítás	Egészségbiztosítás	Öregségi biztosítás
1940	35	27	30
1950	47	46	47
1960	85	63	85
1970	97	79	97
1980	100	83	100
1990	100	..	..

Jóllehet az alkotmányos jogként rögzített teljes foglalkoztatottság szervesen kapcsolódott a rendszer legitimitációjához, a munkanélküli biztosítás ennek ellenére egészen 1988-ig érvényben maradt. Az 1957-ben bevezetett biztosítási ág 1960-ban 47%-os, 1970-ben pedig 63%-os lefedettséget ért el, viszont csak 5000 esetben folyósították 1988-ig.⁵⁷⁶ A biztosítás hiánya akkor tűnt fel igazán, amikor munkahely változtatásra kerül sor.⁵⁷⁷ Ez pedig az 1970-es években fokozódó strukturális munkanélküliség miatt vált jelentőssé, bár az állam törekedett a munkanélküliséget a vállalatok keretein belül tartani. A gyárakon belüli ún. rejtett munkanélküliség⁵⁷⁸ viszont termelékieséshez, a

573 Ugyanakkor 1951 és 1955 között is hoztak néhány reformintézkedést, így például az 1953. évi 6/1953. II. 8. sz. Mt. rendelet értelmében 1953. március 1-től a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai is jogosulttá váltak a családi pótlékra.

574 Tomka 2003. 89.

575 Tomka 2003. 10–12. táblázat.

576 Andorka – Tóth 1992. 419.

577 A munkanélküli biztosítás gazdasági ciklusokhoz való kapcsolódása révén is problémát jelentett a kommunista kormányzatok számára. Ritter 1991. 111.

578 A rejtett munkanélküliség költségeit nem az állam, hanem az üzemek viselték. Barr 1995. 198–201.

hatékonyság és a munkamorál csökkenéséhez vezetett. Ennek megfelelően a piaczgazdaságra való átállás során a rendszerváltás egyik legnagyobb problémáját jelentette.

Ha a jóléti rendszereket nem funkcionalista nézőpontból elemezzük, azaz nem az elért eredményekre, és célokra helyezzük a hangsúlyt, hanem a felhasznált eszközök oldaláról közelítünk, akkor a szociális kiadások, juttatások és az ehhez kapcsolódó járulékok a jóléti rendszer elemzésének elengedhetetlen részét képezik. Így a biztosítás jogosultságainak és a lefedettség köre változásainak elemzését követően a szociális kiadások, juttatások és járulékok Magyarországi rendszerét tekintjük át 1945 után, ami a tanulmányunkban kiemelt szerepet betöltő nyugdíjrendszert vizsgálatában is meghatározó szerepet játszik. Elsőként a járulékok bővülését tekintjük át, ezt követően a szociális kiadásokra fordított összegek változásait, végül pedig a különböző biztosítási formák, támogatások és segélyek juttatási szintjének alakulását vizsgáljuk

Az 1975-ös reform értelmében három járulékfizetési csoportot határoztak meg. 1976. január 1-től eltörölték az illetményadót, a társadalombiztosítás járulékait pedig összevonták. Ennek megfelelően az állami vállalatok dolgozói bérük 22%-át, a mezőgazdasági vállalatoknál és szövetkezeteknél dolgozók jövedelmük 17%-át, egyéb intézmények alkalmazottai pedig bérük 10%-át fizették a társadalombiztosítás kasszájába. A járulékfizetés a szociálpolitika központi elemét képezte, mivel szinte az összes biztosítás, sőt a jutalmak és prémiumok rendszere is járulékfizetéshez voltak kötve. A rendszerváltást közvetlenül megelőző reformokhoz tartozott a személyi jövedelemadóra való áttérés 1988-ban, mely a korábbi járulérendszerrel váltotta fel. A Társadalombiztosítási Alap létrehozását követően az SZJA-t 43%-ban állapították meg.⁵⁷⁹

A szociális kiadások összehasonlítása során fontos tisztázni, hogy összegét mihez viszonyítjuk, hiszen eltérő viszonyítási pont esetén különböző arányokat kaphatunk, ami más és más következtetésekhez vezethet.⁵⁸⁰ Mivel a szocialista országok nem a GDP, hanem az NMP, azaz a nettó nemzeti jövedelem alapján számították az éves nemzeti termelés összegét, ezért az összehasonlítás érdekében statisztikai források segítségével történeti GDP kalkulációt kellett végrehajtani.⁵⁸¹ Elemzésünk során ezekhez az utólagos számításokhoz viszonyítottuk a szociális kiadások mértékét. A következő két táblázat (2. és 3. táblázat) összefoglalóan mutatja be a szociális kiadások változásait 1950 és 1990 között:

579 Csemniczki 2000. 46–47.

580 A szocialista országokban a GDP-vel szemben más számítási módszert alkalmaztak az éves nemzeti termelés kiszámítására. A szocialista országok esetében a Net Material Product (NMP), azaz a nettó nemzeti jövedelem csak az ún. anyagi ágak termelését foglalta magában, ami értelemszerűen szűkebb eredményeket produkált, mint a retrospektív GDP számítások. 1950-ben például az NMP 46,5 milliárd Ft-ot tett ki. A történeti GDP számítás azonban 20%-kal nagyobb értéket valószínűsített. Az elvégzett rekonstrukció alapján a társadalombiztosítási kiadások volumene az 1950-es években kisebb mértékű volt, mint az 1930-as években. Tomka 2003. 43–44.

581 A tanulmány Tomka Béla kutatási eredményeit használta fel, aki az 1950-es évek utáni periódusra vonatkozóan saját GDP számításokat végzett. Az általa használt források: United Nations. Statistical Yearbook. 1961, 486; Statisztikai Évkönyv, 1970, 74–75; Magyar Statisztikai Évkönyv, 1980, 89.; Magyarország nemzeti számlái. Főbb mutatók. 1991. In: Tomka 2003. 43.

2. táblázat: A szociális kiadások alakulása a GDP arányában Magyarországon és néhány nyugat-európai országban⁵⁸²

Ország	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	..	11,3	13,9	19,6	27,8
NSZK	19,2	21,7	24,7	31,0	27,4
Svédország	11,3	15,2	25,9	37,9	40,1
Dánia	10,4	14,4	22,6	32,8	35,3
Egyesült Királyság	14,8	15,1	20,0	24,5	24,6

3. táblázat: A szociális biztonságra (social security) fordított összegek a GDP arányában Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa egyes országaiban⁵⁸³

Ország	1950	1960	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1990
Olaszország	10,7	11,7	15,0	21,2	21,5	23,9	24,4	25,7	23,4
Franciaország	15,9	13,2	15,3	24,1	26,7	27,9	28,8	29,4	27,1
Svédország	10,4	10,9	18,6	24,0	31,9	32,8	32,3	33,3	35,9
Egyesült Királyság	11,2	10,8	13,7	16,0	17,3	18,2	19,7	20,5	17,3
Ausztria	13,6	15,4	18,5	20,2	22,5	24,5	24,7	24,2	24,8
NSZK	20,3	15,4	17,1	23,6	24,0	24,7	24,9	24,3	22,7
Bulgária	n.a.	10,7	13,7	16,0	12,2	12,0	12,4	12,6	n.a.
Csehszlovákia	n.a.	15,4	18,0	17,2	18,9	20,0	20,6	20,9	n.a.
NDK	n.a.	n.a.	12,3	14,3	15,8	15,2	15,3	14,7	n.a.
Lengyelország	n.a.	8,9	10,7	11,0	15,7	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Szovjetunió	n.a.	10,2	11,9	13,6	14,0	13,9	13,7	13,8	n.a.
Magyarország	n.a.	8,8	11,0	14,9	18,31	18,2	18,2	18,7	n.a.

Mindkét táblázatból látható, hogy a kiadások mértéke Magyarországon gyors ütemben nőtt 1975-ig. A szociális biztonságra fordított összegek 1960-ban a GDP 8,8%-át, 1975-ben viszont már 14,9%-át adták. A szociális kiadások 1960-ban 11,3%-ot, 1980-ban pedig 19,6%-ot tettek ki. Az 1970-es évek második felétől

582 Tomka 2003. 6. táblázat. Az OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) a szociális kiadások közé sorolja a jövedelempótló támogatásokat (táppénz, nyugdíj, stb.), az oktatási, egészségügyi, valamint lakhatásra fordított kiadásokat is.

583 Ritter 1991. 202.; Tomka 2003. 4. táblázat. Nyugat-Európa adatait illetően Ritter és Tomka adatai között nincs lényegi eltérés. A táblázatot formális logika szerint bővítettem, az 1950 és 1983 közötti intervallumra Ritter adatait használtam, 1990-re vonatkozóan pedig Tomka adatait, mivel Ritter ekkorra már nem számolt. A szociális biztonságra fordított összegek adatgyűjtését az ILO (International Labour Organisation) végezte el. A társadalombiztosítási szolgáltatások és közegészségügyi költségek mellett e kiadások magukba foglalták a családi és anyasági támogatásokat, a közszolgálatban állóknak juttatott társadalombiztosítási összegeket, a segélyezés bizonyos formáira fordított kiadásokat, valamint a hadiáldozatok hozzátartozóinak nyújtott juttatásokat.

azonban relatíve lassult a kiadások összegének emelkedése. A szociális biztonságra fordított összegek a GDP 18,31%-át adták 1980-ban, 1983-ban azonban már csak 18,7%-át.⁵⁸⁴ Magyarország és a többi kelet-közép-európai szocialista ország kiadásai jelentősen elmaradtak a nyugat-európai átlagtól. A kiadások szerkezetét tekintve ki kell emelni a nyugdíjak meredek emelkedését a szociális kiadásokon belül: 1960-ban 38,7%-át tette ki a szociális kiadásoknak, 1970-ben viszont már 55,1%-át.⁵⁸⁵ A nyugdíjkiadások növekedésének fő okai a rossz halandósági mutatók ellenére a nyugdíj összegének folyamatos emelése, a jogosultsági arány növekedése és az alacsony nyugdíjkorhatár voltak. A kiadások általános vizsgálata után a szociális juttatások rendszerét tekintjük át.

A társadalombiztosítási bevételek megoszlásában az állam részesedése egyre meghatározóbbá vált 1945 után. Ezzel párhuzamosan a juttatások színvonalában pedig nivellációs folyamat ment végbe. A juttatások bérekhez viszonyított relatív színvonala folyamatosan emelkedett a második világháború után. A balesetbiztosítás azonban kivételes helyzetben állt, ugyanis nem volt várakozási ideje és az általános kereset 65%-ával szemben 100%-os táppénzt fizetett.⁵⁸⁶ Ez arra utal, hogy a szociálpolitikát alárendelték a tervezdálkodás és a munkaerő politika érdekeinek, mivel a balesetbiztosítás volt a legfontosabb a munkaerő folyamatos biztosítása szempontjából.

A családi juttatások közt a legfontosabb támogatásokat a családi pótlék és az anyasági segély összegei jelentették.⁵⁸⁷ Mindkét juttatás esetében a színvonal folyamatosan emelkedett 1945 után. Az 1967-től folyósított gyermekgondozási segély az anyák foglalkoztatottságát kívánta elősegíteni, nem kis mértékben munkaerőpiaci megfontolásoknak megfelelően. A családi juttatások viszonylag stabil összeget jelentettek a szociális kiadásokon belül: a GDP-hez viszonyított szociális kiadások 12,2%-át adták 1960-ban, 1980-ban pedig 13,3%-át.⁵⁸⁸ Ennek következtében a juttatások összege a kiadások dinamikus növekedését követve a korszakban folyamatosan emelkedett. A családi pótlék összege 201 Ft volt 1960-ban, 1987-ben viszont már 1399 Ft. Ugyanakkor az átlagkeresetek arányában is magas szintet ért el Nyugat-Európához, és más szocialista országokhoz viszonyítva is (4. táblázat).

---

584 Valuch Tibor számításai is hasonló dinamikára utalnak. Szerinte a szociális kiadásokra Magyarországon a GDP 5%-át költötték 1950-ben, 10%-át 1960-ban, és 18%-át 1980-ban. Valuch 2001. 345.

585 Tomka 2003. 64.

586 A többi biztosítás esetében a munkabér 65%-át folyósították táppénzként. Tomka 2003. 95.

587 A családi pótlékot 1953-tól a szövetkezeti parasztok is megkaphatták, viszont 1966-ig csak a harmadik gyermek születésétől számítva folyósították.

588 Tomka 2003. 65.

4. táblázat: A két gyermekre jutó családi pótlék az átlagkeresetek százalékában Kelet- és Nyugat-Európában 1980-ban⁵⁸⁹

Ország	Százalék
Bulgária	20,0
Csehszlovákia	19,6
Lengyelország	17,0
Magyarország	22,2
NDK	3,9
Nyugat-európai átlag	7,82

A táblázat adataiból jól látható, hogy a családi pótlék összege Magyarországon volt a legmagasabb, és a kelet-közép-európai államokban folyósított családi pótlékok relatív összegei is meghaladták a nyugat-európai átlagot. Kirívóan alacsony volt azonban a kelet-német adat, mely messze a szocialista országok átlaga alatt marad. A gyermekgondozási segély összegét, mely 1972-től alanyi jogon járt, 1970-ben 632 Ft-ban, 1980-ban 1239 Ft-ban, 1987-ben viszont már 1472 Ft-ban állapították meg. Az összeg emelkedésével együtt az ellátásban részesülők aránya is nőtt. Ez a tendencia nemcsak a gyerekekre, hanem más ellátásokra is érvényes volt a vizsgált periódusban (5. táblázat)

5. táblázat: A társadalombiztosítási és szociális ellátásban részesülők számának változása Magyarországon 1950 és 1996 között⁵⁹⁰

Év	Nyugdíjasok, járadékosok, egyéb ellátásban részesülők száma jan. 1-én (ezer fő)	Családi pótlékban részesülő családok havi átlagos száma (ezer fő)	Gyermekgondozási		Bölcsődés gyermekek száma
			segélyt	díjat	
1950	n.a.	595	–	–	n.a.
1960	636	577	–	–	31 970
1970	1380	731	167 450	–	41 771
1980	2018	1113	254 110	–	69 768
1990	2477	1514	96 707	154 844	40 825
1996	2983	1310	147 998	99 150	31 838

A gyermekgondozási díj és a bölcsődés gyermekek számának növekedése a szocialista jólét azon törekvéseit tűnik alátámasztani, miszerint kiterjedtebb segélyezéssel és átfogóbb gyermekgondozó intézethálózat kiépítésével hatékonyabb munkaerő kihasználást lehet elérni. Ugyanakkor ezeket az adatokat kritikusán kell szemlélni, mivel számos problémát nem tükröznek. Utóbbiak közé sorolható például a munkahely és

589 ILO, 1981. A nyugat-európai átlag saját számítás alapján Ausztria, Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, az NSZK, Olaszország, Svájc, és Svédország adatainak felhasználásával.

590 Magyarország népessége és gazdasága 1996.; Valuch 2001. 348.

bölcsődék közötti távolság, mely a gyermekek szállítása miatt munkaidő kieséshez vezetett vagy a női foglalkoztatás nagyobb aránya következtében fellépő családon belüli konfliktusok.

A juttatások egy speciális formáját képviselte a fogyasztói ártámogatás, mely az 1970-es évek első felében kibontakozó gazdasági válság nyomán vált jelentős kiadási tétellé a szocialista országokban. A kelet-közép-európai országok politikai legitimációs céljaik következtében kifejezett megszorító intézkedéseket nem vezethettek be, ezért a fogyasztói árak állami szubvencionálása mellett döntöttek. A fogyasztási cikkek ára ennek következtében elszakadt a valós piaci viszonyoktól, s ez az ellentmondás az 1980-as évekre az ártámogatások összegének radikális emelkedéséhez vezetett. Magyarországon az 1980-as évek derekától az ártámogatásokat igyekeztek pénzbeli juttatásokkal, illetve egészségügyi és oktatási természetbeni juttatásokkal kompenzálni (ingyenes oktatási ellátás, ingyenes tanszerek, stb.). Az NDK-ban viszont például az ártámogatások a szociális kiadások nagyobb hányadát alkották az 1980-as évekre, mint a társadalombiztosítás kiadásai.

A szociális juttatások közül egyedül az egészségügyi juttatások mértéke csökkent a vizsgált periódusban.⁵⁹¹ Az egészségügy a jólét egyik legelhanyagoltabb területévé vált Magyarországon a második világháború után. A kórházakban és rendelőintézetekben nem investáltak elegendő pénzt a technológiai újításokra. Az egészségügyi dolgozók bére pedig alacsony szinten mozgott. Az elmaradt fejlesztések egyik oka az egészségügy állami tulajdonba vétele volt, hiszen versenyhelyzet hiányában nem törekedtek a minőségfejlesztésre. Az egészségügyi kiadások mértéke ennek megfelelően 1960-ban még 33%-át tette ki a szociális kiadásoknak, 1980-ban viszont már csak 17,5%-át.⁵⁹² Ez a csökkenés a növekvő halálozási ráta tekintetében válik igazán negatívvá. Magyarországon 1965 és 1989 között a 45 és 50 év közötti férfiak halálozási aránya 13%-kal nőtt. Ez kifejezetten bizonyos foglalkozási kategóriákat érintett, ezért további termelőkieséshez és a versenyképesség csökkenéséhez vezetett.⁵⁹³ A magas megbetegedési arány, az egészségtelen életkörülmények és a sokszor igen káros környezet is egy expanzív egészségügy kiépítését tették volna szükségessé. Ebben a tekintetben tehát nem nevezhetjük sikeresnek az 1945 utáni magyar jóléti rendszert.

A szociális kiadások kapcsán érdemes megvizsgálni a jövedelmek alakulását, mivel így a nyugdíjrendszer és annak pénzügyi vonatkozásai is érthetőbbé válnak. Bár 1950 és 1953 között 10–20%-kal csökkentek a reáljövedelmek, 1990-ig egy folyamatosan növekvő rendszerről beszélhetünk.⁵⁹⁴ Az egy főre jutó szociális juttatások reálértékeinek bemutatásával együtt a következő táblázat (6. táblázat) ezt a tendenciát szemlélteti.

---

591 Barr 1995. 338–348.

592 Tomka 2003. 8. táblázat. Ezek az adatok akkor válnak igazán fontossá, ha figyelembe vesszük, hogy az egészségügyi szolgáltatások árszínvonala jelentősen emelkedett az 1970-es évektől. Tomka 2003. 57.

593 Az NDK esetében ugyanebben a periódusban, azonos férfi korosztály esetén a halálozási arány növekedése 7%-os volt. Barr 1995. 340–345.

594 Ferge 1980. 49.

6. táblázat: A jövedelmek alakulása Magyarországon 1950 és 1994 között⁵⁹⁵

Év	Egy főre jutó nemzeti jövedelem (1950 = 100)	Egy főre jutó GDP (1960 = 100)	Egy főre jutó reáljövedelem	Reálbérek (1950 = 100)	Egy főre jutó szociális juttatások reálértéke (1950 = 100)
1950	100	n.a.	100	100	100
1955	126	n.a.	115	105	n.a.
1960	165	100	154	154	286
1965	198	122	181	168	415
1970	270	162	245	199	688
1975	360	213	307	234	1186
1980	405	249	334	238	1578
1985	433	275	360	226	1792
1989	450	297	378	222	2177
1990	n.a.	279	377	214	2166

A jövedelmek összegének emelkedése ellenére azonban feszültségek keletkeztek az egyes foglalkoztatási kategóriák között. A jövedelemkülönbségeket ugyanis nemcsak a szakképzettség, a pénzügyi helyzet és a foglalkoztatási kategória presztízse határozta meg, hanem sok esetben egy burkolt, monopolisztikus, társadalmi távolságokat hangsúlyozó és diszkriminatív jövedempolitika is. A politikai diszkrimináció kettős volt, mivel a jövedelemkülönbségeken túl bizonyos társadalmi csoportokra nagyobb költségterheket rótt. Erre jó példa az önálló gazdálkodók esete, akiket sokáig kizártak a juttatások rendszeréből (családi pótlék, segélyek), ugyanakkor fizetendő tételeik tetemesebbek voltak. Egy egy napi kórházi kezelésért például 40–50 Ft-ot, egy műtéti beavatkozásért 30–300 Ft-ot kérhettek el, s a költségeket előre kellett fizetni. Ha a beteg nem tudott fizetni, akkor közsadók módjára behajtották adósságát.⁵⁹⁶ Ezek alapján sem lehet sikeres jóléti rendszerről beszélni.

A kiadási és juttatási rendszer áttekintését és elemzését követően, a nyugdíjrendszert külön tárgyaljuk, mivel a magyarországi jóléti rendszer legnagyobb volumenű és kihatású tényezőjét a nyugdíj jelentette. Az eddig vizsgált hiányos vagy sikertelen jóléti intézkedések alapján is látható, hogy a szociálpolitikai tervezésnek nem alakult ki önálló arculata a második világháború utáni Magyarországon. Ezt leginkább az 1950-es évek egymást követő nyugdíjreformjai támasztják alá. A második világháború utáni gazdasági reorganizáció lehetőséget kínált a különböző foglalkozási kategóriák nyugdíjainak újraszabályozására.⁵⁹⁷ A nyugdíjrendszer törvényi átalakítása az 1950-es években ment végbe (1953, 1954, 1958), és az 1975-ös reformig volt érvényben.⁵⁹⁸

Az 1951. évi 30. sz. törvényrendelet egységes nyugdíjrendszert léptetett életbe

595 Andorka – Kolosi – Rose 1999. 35.

596 Ferge 1980. 161.

597 Tomka 2003. 94.

598 A nyugdíjrendszer szabályozásához lásd Tomka 2003. 92–95; Csemniczki 2000. 38–41; Botos 23–27; Valuch 2001. 346–347.

1952. január 1-től. A törzsnyugdíjat a munkabér 15–30%-ában szabta meg, továbbá bevezette a kiegészítő és pótnyugdíjat is. Az előbbi évi 2%-os, az utóbbi 1%-os emelést tett lehetővé az 1945. január 1-e óta biztosított munkaviszonyban töltött idő után. A rokkantsági nyugdíj jogosultságához, aminél hármask fokozati rendszert állapítottak meg, legalább 10 év szolgálati időre volt szükség, s azokra terjedt ki, akik betegség-biztosításban is részesültek (állami alkalmazottak, szövetkezeti tagok, a néphadsereg tagjai, ügyvédek valamint hozzátartozók). A kerkedvezményes nyugdíjba vonulásra jogosító munkahelyek körét is bővítették. A nyugdíj összegét a jogosultság kezdetét megelőző 12 havi munkabér átlaga alapján a SZOT határozta meg, melyet az Országos Nyugdíjintézet folyósított. A nyugdíjjárulék a bérek 4%-át alkotta, melyet teljes egészében a munkáltató fizetett.

A következő jelentős előrelépést az 1954. évi 28. sz. törvényrendelet jelentette, mely 1954. október 1-től lépett hatályba. Ennek értelmében a törzsnyugdíj a munkabér 50%-ra emelkedett. A maximálisan figyelembe vehető munkabér összegét 6000 Ft-ban állapították meg. A három csoportnak megfelelően a rokkantsági nyugdíj relatív összegét 70, 60 és 50%-ra emelték. Az özvegyi nyugdíjat ugyanakkor az öregségi nyugdíj 50%-ában határozták meg. A nyugdíjjárulék 7%-ra emelkedett, amelyből 4%-ot a munkáltató, 3%-ot pedig a munkavállaló fizetett. A juttatásokat az SZTK folyósította alközpontjai révén.

Az 1950-es évek nyugdíjreformjainak sorában az utolsó lépcsőt az 1958. évi 40. sz. törvényrendelet jelentette, mely az előzőekhez hasonlóan a következő év januárjának első napjától lépett életbe. A reformok esetében nem történt változás a nyugdíjkorhatárok megállapításában, a férfiak 60 éves koruktól, a nők pedig 55 éves koruktól mehettek nyugdíjba. A minimál-nyugdíjat a munkabér összegétől függetlenül 500 Ft-ban, a nyugdíj maximális havi összegét pedig 3500 Ft-ban szabták meg. Az eltörölt szolgálati éveket visszaállították, így a biztosított munkaviszonyt 1929. január 1-től vették figyelembe, viszont a nyugdíjat két részre osztották, teljes és ún. résznyugdíjra. A teljes nyugdíj folyósításához legalább 25 év munkaviszonyra volt szükség, a résznyugdíj esetében azonban már 10 biztosított év után is életbe léphetett a jogosultság. Az 1929-től beszámított szolgálati évekkal és a törzsnyugdíj két részre osztásával az idősebb generációknak kedveztek, hiszen a folyósított összegek kiszámításánál nagyobb hangsúlyt helyeztek a hosszabb szolgálati időre. Ugyanakkor egyik nyugdíjreform sem rendelkezett a mezőgazdasági termelők-szövetkezeti tagok, a kisiparosok és a kiskereskedők nyugellátásáról.

A szövetkezeti tagok nyugdíjait az 1957. évi 65. sz. törvényrendelet szabályozta. A rendelet értelmében a törzsnyugdíj összegét konstruált átlagjövedelem alapján határozták meg, s 5 év átmeneti idő alatt az eltérő nyugdíjkorhatárok egységesítését helyezték kilátásba. A termelők-szövetkezeti dolgozók nyugellátási rendszerében az 1966. évi 30. sz. törvényrendelet hozott további változásokat (a törvényrendeletet 1970-ben a kiskereskedőkre is kiterjesztették). A biztosított munkaviszonyt 10 évben szabták meg, s a jövedelem alapján három járadékcsoportot állítottak fel. Az iparban és állami vállalatoknál dolgozók esetében a teljes nyugdíj folyósításához 25 év szolgálati idő

kellett, ami azt a politikai szándékot fejezte ki, miszerint a gazdasági tervek teljesítéséhez nélkülözhetetlen munkaerőt minél tovább a foglalkoztatási szektorban kellett tartani. A törzsnnyugdíjat az eltöltött szolgálati évek arányában számított havi összeg egészítette ki. Ugyanakkor a foglalkozási ágak bürokratikus és túlkomplikált szabályozási rendszere is hozzájárult az alacsony hatásfokkal működő társadalombiztosítás kialakulásához, melynek átfogó reformját az 1970-es évek elején hajtották végre. Mielőtt azonban áttekintenénk a reformtervezeteket, a tanulmány szempontjából fontos, a kommunista jólét másik meghatározó elemét, a lakáskérdés alakulását vizsgáljuk meg.

Habár a lakáskérdés Magyarországon nem kívánt olyan mértékű állami beavatkozást, mint például az NDK-ban, ahol a háború pusztításai és a bevándorlók tömegei egyszerre terhelték meg az állam lakásrekonstrukciós programját, megoldásának problémája ugyanakkor a jóléti rendszer egyik meghatározó tényezőjét jelentette a második világháborút követően. A lakásrekonstrukciós programot a megrongálódott épületek helyreállításával és új lakóhelyek felépítésével kezdték meg. A kommunista párt kezdetől fogva kiemelt helyen kezelte a lakáskérdést, az 1955-re kitűzött kvótákat azonban nem sikerült teljesíteni,⁵⁹⁹ így a tervezett lakások fele sem valósult meg. 1955-ben az 1930-as évek megfelelő lakáskörülmények uralkodtak.⁶⁰⁰ Ennek következtében 1949 és 1954 között a társbérletben lakók száma 50%-kal, az albérlletben lakóké pedig 40%-kal nőtt.⁶⁰¹ Habár a bérházakat 1952-ben államosították és a lakbérek a szocialista politikai célkitűzéseknek megfelelően nominálissá váltak, az állam nem gondoskodott az épületek karbantartásáról, így a lakáshelyzet tovább romlott.

A probléma megoldását tűzte ki célul az az 1958-as párthatározat, mely 1961 és 1975 között 1 millió új lakás felépítését hirdette meg. Ebből 1980-ra 800 000 lakást sikerült megépíteni (7. táblázat).

7. táblázat: A lakások számának alakulása Magyarországon 1941 és 1996 között (darab)⁶⁰²

1941	1949	1960	1970	1980	1990	1996
2 397 499	2 466 514	2 757 625	3 122 164	3 542 918	3 853 228	3 991 590

A program sikertelenségéhez az is hozzájárult, hogy az 1975-ig tervezett infrastrukturális fejlesztéseket sem sikerült kivitelezni. A szállítás és logisztika alacsony színvonala és csekély hatékonysága nagyon költségessé és számos esetben lehetetlenné tette a lakások felépítéséhez szükséges alapanyagok mobilizációját. Az építkezéseknél felmerülő nehézségek és az infrastruktúra fejlesztésének szűkössége esetében

599 A Nagy Ferenc vezette kormány idején megváltoztatták a beruházási kvóták arányát és a lakásépítést 6%-ról 11%-ra emelték, mely 11,8 milliárd forint plusz ráfordítást jelentett. A reform azonban a Nagy-kormány leváltását követően megtorpant, és az éves lakásszaporulat nem haladta meg a 14 000-et. Az 1 lakóhelyre jutó lakók száma alig nőtt: 1941: 2,57; 1949: 2,59; 1955: 2,64. Romsics 2004. 358.

600 Ferge 1980. 50.

601 Romsics 2004. 358.

602 Népszámlálási adatok. Mikrocenzus 1996.; Valuch 2001. 295.

is rendszerspecifikus hátránytényezőkről beszélhetünk. Az alacsony munkaerőpiaci mobilitás, az alapanyagok hiánya, az építészek szakmai alkalmatlansága és a tervezésben fellépő hibák negatívan befolyásolták a termelés és a munka hatékonyságát, ami a kitűzött célok sikertelen megvalósításához vezetett.

Az új lakások nagy része az ún. paneltechnológia alapján készült és a nagyvárosok főleg munkások lakta ipari központjaiban jött létre, ami megint csak jó példa az állam politikai és gazdasági prioritásainak érvényesülésére. Ebben a koncentrált lakásprogramban az az implicit szándék is meghúzódott, hogy ideológiailag és politikailag könnyebb legyen ellenőrizni a munkásnegyedeket.

Ez a strukturális és több keresztmetszetű szűkösség a lakásprogram esetében azt eredményezte, hogy az új lakások többsége egy- vagy másfél szobás, kisebb része pedig két szobás volt. A szűkös lakótér kedvezőtlen demográfiai következményekkel járt, mivel a családok így kevesebb gyermeket tudtak vállalni. A családmódel ilyen formában történő megváltozását szemléltetik a következő táblázatok (8–9. táblázat).

8. táblázat: A népesség és család demográfiai mutatói Magyarországon 1948 és 1993 között⁶⁰³

Év	Népesség (1000)	Természetes szaporulat (%)	Nettó reprodukciós arányszám	Házasságon kívül születettek aránya (%)	Válások száma (1000 házasságon belül)
1948	9,119	9,4	n.a.	8,2	5,3
1953	9,545	9,9	1,202	n.a.	n.a.
1958	9,850	6,1	0,973	n.a.	n.a.
1963	10,074	3,2	0,819	n.a.	7,1
1968	10,244	3,9	0,952	n.a.	7,9
1973	10,410	3,2	0,906	5,9	9,2
1978	10,660	2,7	0,979	5,5	9,8
1983	10,671	-2,0	0,837	8,3	10,7
1988	10,464	-1,5	0,852	11,5	9,1
1993	10,310	-3,2	0,804	17,6	9,2
Változás mértéke	1,119	-12,6	-0,398	9,4	3,9

603 Andorka – Kolosi – Rose 1999. 28.

9. táblázat: Háztartások méretei Magyarországon 1949 és 1990 között⁶⁰⁴

Év	Átlagos háztartás (No.)	Egy fős háztartások	Átlagos családméret	Egy szülőcsaládok	4 vagy többgyermekes családok
1949	n.a.	n.a.	3,39	12,9	9,5
1960	3,10	14,5	3,12	13,4	5,1
1970	2,95	17,5	3,01	10,2	2,9
1980	2,79	19,6	2,94	11,3	1,6
1984	2,70	19,8	2,92	12,6	1,3
1990	2,66	24,3	2,93	15,5	1,4
Változás mértéke	-0,44	9,8	-0,46	2,6	-8,1

A népességszámban valamint a családméretben bekövetkezett változások tehát erőteljes korrelációt mutatnak a háztartások átlagos méreteinek alakulásával. A demográfiai változásoknak ugyanakkor nem csak jóléti okai voltak. Az irreális tervezés révén végrehajtott és elhibázott lakáspolitikai és ennek demográfiai következményei a szocialista jóléti rendszer e szektorában sem jelentették a nyugati-európai értelemben vett jólét megvalósulását. A torz lakásstruktúra nemcsak a szocializmus, hanem a rendszerváltás utáni Magyarország számára is nehéz örökséget hagyott hátra. Az 1970-es évek reformjait tehát a lakáshelyzet problémái is motiválták.

Az 1960-as évek végére a magyarországi társadalombiztosítás irányítói és elemzői előtt világossá vált, hogy a korábbi, alacsony határfokkal rendelkező szociálpolitikát át kell alakítani, mégpedig úgy, hogy a megszerzett jogok ne sérüljenek, ugyanakkor a jóléti rendszer általános és azonos szabályok megalkotásával jelentősen egyszerűsödjön. Ennek megfelelően az Országos Tervhivatal 15 éves átfogó tervet készített (1970–1985), mely a gazdasági fejlődés lehetőségeinek „tükrében” készítette el reformjavaslatait.⁶⁰⁵ Az egyszerűsítés és az azonos szabályok alkalmazása nagy megtakarítást jelenthetett volna a közigazgatási kiadások lefaragása révén. Viszont akárcsak más szocialista országokban, a társadalombiztosítási rendszert Magyarországon is a gazdaságnak rendelték alá, illetve gazdasági célokon keresztül vélték realizálhatónak. A szociálpolitika ennek következtében elvesztette önálló státusát, mely egy sikeres megoldási kísérlet alapját alkothatta volna. A társadalombiztosítást az általános élet-színvonal-növelő politikán belül értelmezték, valamint a fennálló politikai struktúrák

604 Andorka – Kolosi – Rose 1999. 45.

605 A reform előzményének tekinthető a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságának 1969-es javaslata is, mely egy egységes nyugdíjrendszer modelljét tartalmazta. A nyugdíj összegének megállapításánál a mezőgazdasági dolgozók nyugdíjrendszerét vette alapul, mely 33%-os relatív szintet jelentett, s 25 évig 2, majd 1%-os növekedést szabott meg 80%-os felső határral. Az 1969-től 1974-ig terjedő bizottsági munka során sikerült megállapodni, hogy a nyugdíjrendszer egységesítésénél a mezőgazdasági termelősövetkezetek nyugdíjskáláit fogadják el, s ennek megfelelően visszamenően is rendezik a nyugdíjakat. Csemniczki 2000. 43.

is ellene hatottak. Mindezek figyelembevételével a reformot mégis reális megoldási kísérletnek tekinthetjük, mely elsősorban a parasztság és a munkásság jövedelmekben és szociális ellátás terén megindult nivellációjának nyújtott intézményes keretet. A reform nem titkolt célja volt ugyanakkor az is, hogy a szóródó nyugdíjösszegek és nyugdíj megállapítási módok rendszerét egységesítse és átláthatóbbá tegye.⁶⁰⁶

Az 1969-ben elkezdődött reformfolyamat végeredményeképp 1975. július 1-én új társadalombiztosítási törvény lépett életbe. Az egészségügyi ellátás és az üzemi balesetbiztosítás állampolgári joggá vált. A törvény értelmében a lefedettség a társadalom egészére kiterjedt az ellátások azonos szintje mellett. A szociális jogosultságok és lefedettség így egységessé vált, ami az 1945 előtti és utáni fejlődés kontinuitására utal. Az egészségügyi ellátás kivált a társadalombiztosítás rendszeréből, csak a pénzügyi funkciók maradtak az állam kezelésében (táppénz, terhességi és gyermekágyi segély, anyasági és temetési segélyek). A korábbi bizottsági reformmunka eredményeit is felhasználva a nyugdíjak esetében átfogó racionalizálást hajtottak végre. A törvény életbelépésétől kezdve a minimálnyugdíjat 80–100 Ft-tal megemelték – az átlagos nyugdíj összege ekkor 1270 Ft volt. A folyósítást legalább 10 év biztosított munkaviszonyhoz és járulékfizetéshez köthették, az 1990 után nyugdíjba vonulók esetében ezt 20 évre emelték.⁶⁰⁷

A járulékfizetési elv jelentősége tehát tovább nőtt, ami szintén a racionalizálás irányába ható tényező. A járulérendszer 1976. január 1-től módosították. Az állami vállalatok esetében 22%-ra, a mezőgazdasági vállalatok alkalmazottainak 17%-ra, más munkahelyeken foglalkoztatottak vagy önállóknak esetén 10%-ra emelkedett a társadalombiztosítási járulék relatív összege. Ugyanakkor a jutalmak és prémiumok kifizetését is járulékteljesítési kötelezettséghez kapcsolták. A nyugdíjhoz hasonlóan a családi pótlékot is a társadalombiztosítás egységes rendszerébe integrálták, így egyenlő feltételrendszert vezettek be, ugyanakkor a lefedettség körét is bővítették.

Az 1975-ös reform tehát sikeres átszervezést hajtott végre, melynek fő céljait, az egyszerűsítést és a racionalizálást sikerült elérni, viszont a társadalombiztosítás továbbra sem vált ki a gazdaság tervi és normatív rendszeréből, ami a strukturális problémák továbbélését jelentette. A magán- és közfinanszírozások megoszlásában utóbbi túlsúlya révén továbbra is torzulások mutatkoztak. A versenyhelyzet kialakulásához nem álltak rendelkezésre a megfelelő feltételek. Az intézmények működési

---

606 Az 1975-ös társadalombiztosítási reform elemzéséhez lásd Csemniczki 2000. 41–45.; Tomka 2003. 91–95.; Botos 19–20., 30–31.

607 Az öregségi nyugdíj 33%-os relatív szintje, mely 10 és 25 év közötti munkaviszony esetén évi 2%-kal, 25 és 32 év között évi 1%-kal, 32 év felett viszont évi 9,5%-kal emelkedett, maximum 75%-ot érhetett el. A nyugdíj viszonylag alacsony összege a dolgozókat arra ösztönözte, hogy minél tovább fenntartsák munkaviszonyukat. Ennek hátterében ismét tervgazdasági prioritások érvényesítése állt, hiszen a foglalkoztatási szektor jellemzőinek megfelelően minél nagyobb mennyiségű munkaerő minél hosszabb ideig tartó foglalkoztatására törekedtek. A rokkantsági nyugdíj a korábbi szabályozáshoz igazodott. Az 1929 utáni munkaviszonyt az öregségihez hasonlóan a rokkantsági nyugdíj esetében is beszámították, valamint a jogosultságot a kisiparosokra is kiterjesztették. Az árvaellátást 25 éves korig folyósították abban az esetben, ha a biztosított felsőfokú tanulmányokat folytatott.

integrációja pedig továbbra is alacsony szinten maradt. Az önkényesen és átgondolatlanul felállított normák, a gazdaság aránytalanságai és hiányai valamint a szociálpolitika tervutasításos rendszerhez kötött másodlagos szerepe a társadalombiztosítás rendszerében is aránytalanságokat és torzulásokat okozott. Bár a reformot követően történtek bizonyos modernizációs kísérletek, a társadalombiztosítás teljes függetlenné válása csak a rendszerváltással valósult meg.

A szociálpolitika járulékfizetéshez kapcsolódó, univerzalizálás irányába mutató – a jogosultság feltételeinek egységesülése és a lefedettség gyors növekedése – jóléti szolgáltatásai a szocialista társadalombiztosítási rendszert a korporatív vagy konzervatív modellhez közelítették.⁶⁰⁸ A társadalombiztosítási juttatások színvonalának fenntartását elsősorban az nehezítette meg, hogy az 1970-es évek második felétől az árak és a szociális juttatások elszakadtak a piaci tényezőktől, illetve a szociálpolitika rugalmatlanul reagált a piaci változásokra. Ugyanakkor az infláció és a gazdasági növekedés lassulása is a jóléti reformok ellenében hatottak.

A különböző jogkiterjesztések, az ellátási színvonalat javító intézkedések és járuléknövekedések az 1975-től 1990-ig tartó periódus általános szociálpolitikai tendenciáinak tekinthetők. A juttatások reálértékének megóvása érdekében 1975 után évi 2%-os emelést, valamint a konkrét áremelésekhez kötött fix összegű kompenzációkat (1973, 1974, 1979) vezettek be. Ezzel párhuzamosan a százalékos emelés minimum összegei is nőttek (1974, 1976, 1979).⁶⁰⁹ Ezt követően az 1980-ban elfogadott újabb társadalombiztosítási törvény értelmében komplex kompenzációba kezdtek, mely a folyamatos áremelkedés tendenciájához igazodott. Az 1970-es években végrehajtott emelésekhez képest az 1980-as években nagyobb összegeket ruháztak be, mivel igazodni kellett a fogyasztói árszínvonal népgazdasági tervekben előírányzott 5%-os növeléséhez. Az anyasági segély mellett – a gyés mellett 1985. március 1-től bevezették a gyermekgondozási díjat (gyed) is, mely a szülést követően 1 évig, 1988. január 1-től pedig 2 évig járt – a táppénz és a nyugdíj összegét is folyamatosan emelték. A nyugdíjjogosultsághoz szükséges szolgálati időt pedig 20 évben állapították meg. Korábbi hiányosságai és a szociális kiadások közt elfoglalt prominens helye miatt a nyugdíjrendszer szanálása egyre nagyobb terhet jelentett. Az 1980-as évek egyre növekvő inflációjával szemben ad hoc intézkedésekkel próbálták fenntartani a nyugdíjak vásárlóértékét.⁶¹⁰ Két szakmailag átgondolt nyugdíjreformot is bevezettek (1984, 1986), az így létrejött nullszaldós pozitív és negatív lépéseket is tartalmazó háromlépcsős nyugdíjmodell viszont így sem tudott megoldást nyújtani a nyugdíjak alacsony reálértékeinek problémájára.⁶¹¹ A reformok viszonylagos sikerének tulajdonítható azonban az, hogy az 1980-as évek elejére a magyarországi

608 Tomka 2003. 96–97.

609 Csemniczki 2000. 44–45.; Botos 32–34.

610 Tomka 2003. 96.

611 Az első lépcsőben egy fix összegű alapnyugdíjat folyósítottak, melyet a második lépcsőben a biztosított munkaviszonyban eltöltött idő és kereset alapján megállapított munkanyugdíj, valamint a harmadik lépcsőben az üzleti alapon működő biztosítóintézetek kezelésében lévő pótnyugdíj egészített ki.

nyugdíjak bérekhez viszonyított relatív szintje meghaladta más szocialista államok hasonló értékeit, és az OECD országok átlagával közel azonos volt.⁶¹²

Az 1980-as évek végén akuttá váló pénzügyi nehézségek és eladósodás válságba sodorták az igen csekély hatáskörrel, hiányokkal és a tervezésben rejlő hibákkal küzdő szocialista jóléti rendszert. Ehhez az is hozzájárult, hogy az 1950-as években lefektetett gazdasági struktúra valamint az ebben másodlagos és kiegészítő szerepet betöltő szociálpolitika viszonyrendszerében nem történt lényegi változás. Ennek megfelelően a társadalombiztosítási feltételrendszer alkalmi átalakításával, kényszersegélyezéssel és szubvencionálással próbálták megoldani a felmerülő gazdasági nehézségeket.

Mindazonáltal pozitív fejleményként értékelhető, hogy a magyarországi nyugdíjak megközelítették az OECD országok átlagos szintjét az 1980-as évek elejére, a szociális jogok rendszerében pedig az 1975-ös reformot követően az univerzalitás érvényesült, mely 100%-os társadalombiztosítási lefedettséget jelentett. A korszak magyar szociálpolitikáját mégis a jóléti rendszer strukturális problémái – alacsony hatékonyság, szakmai hiányosságok és rugalmatlan reagálási mechanizmusok – határozták meg. Ez leginkább az egészségügy rendkívül alacsony színvonalában és a lakáskérdés megoldatlanságában nyilvánult meg.

Az 1980-as évek végére elkerülhetetlenné vált a gazdasági és a jóléti rendszer szerkezeti átalakítása. A második világháború utáni fejlődés strukturális problémái következtében a legtöbb szociálpolitikai célkitűzést hiányosan vagy egyáltalán nem sikerül megvalósítani. Ugyanakkor a juttatások, a jövedelmek és ellátások színvonalában bizonyos piaci viszonyoktól független, politikai prioritásoktól viszont annál inkább függő hierarchiák alakultak ki. A sikertelen intézkedések a források pazarlásához és felesleges munkavégzéshez vezettek. A lakásprogram családmoddellre és demográfiára gyakorolt kedvezőtlen hatásai miatt a jólét célkitűzéseivel ellentétes folyamatok valósultak meg.

A kiadások, a szociális jogok és lefedettség tekintetében a nyugat-európai átlaggal közel azonos szintet ért el a magyarországi kommunista jóléti állam. A szociálpolitika más területein viszont, legfőképp ami a demokratikus ellenőrzési mechanizmusokat illeti, a második világháború előtti korszakkal való diszkontinuitást figyelhetünk meg. A különböző jóléti tényezők és a szociálpolitika egyes területeinek vizsgálata alapján nyugat-európai értelemben vett jóléti expanzióról nem beszélhetünk. Mindazonáltal kétségtelen, hogy indokolt a kommunista jóléti rendszer megnevezés, hiszen – ha relatíve divergált is Magyarország Nyugat-Európától – a szociálpolitika és társadalombiztosítás kiterjedt a korszakban.

Hivatkozott irodalom:

Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Richard Rose (eds.): *A Society Transformed. Hungary in Time–Space Perspective*. Budapest, 1999, CEU Press.

---

612 1982-ben a magyarországi nyugdíjak relatív szintje 52% volt, míg az NDK-ban ez 30%-ot, Csehszlovákiában pedig 45%-ot ért el. Az OECD országok átlaga a magyarországi szintet pedig csak 1%-kal haladta meg (58%). Therborn 1995. 94.

- Andorka Rudolf – Tóth István György: A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport. 1992. Budapest, 1992, TÁRKI. 396–507.
- Barr, Nicholas (szerk.): Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában: az átalakulás, és ami utána jön. Budapest, 1995, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Botos József: A magyar társadalombiztosítás kialakulása és fejlődése. Budapest, 1998, PPKE ÁJTK.
- Csemniczki Katalin: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 28–50.
- Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest, 1980, Gondolat.
- ILO (International Labour Organisation) 1981.
- Kornai János: The Hungarian Reform Process. *Journal of Economic Literature*, 24. évf. (1986) 4. sz. 1637–1738.
- Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH.
- Népszámlálási adatok. Mikrocenzus, 1996 – Lakások és lakóik. Budapest, 1996, KSH.
- Ritter, Gerhard A.: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1991, Oldenbourg.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Szalai Júlia: *Uraim! A jogaimért jöttem!* Budapest, 1998, Új Mandátum.
- Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995, Sage Publications.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003, Századvég.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris.

Irodalom

- A Fialat Demokratának Szövetségének politikai programnyilatkozata. Elfogadta az 1988. november 20-án megtartott I. kongresszus. Magyar Nemzet, 51.évf. (1988) április 29.
- A Központi Vezetőség határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról (1953. június 27–28.). Propagandista, 10. évf. (1986.) 4. sz. 136–167.
- A magyar nevelésügy kérdései. In: Hegedűs B. András – Rainer M. János: A Petőfi Kör vitái, VI. Budapest, 1992, Műzsák – 1956-os Intézet. 15–140.
- A Magyar Szabadság Párt programja. Tájékoztató. Amit minden párttagnak tudni kell. A Magyar Szabadság Párt Országos Központja, 1947. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956). Budapest, 1994, Pannonia. 244–248.
- A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942. Budapest, 1943, Országos Társadalombiztosító Intézet.
- A műszaki fejlesztés és a fiatal értelmiség problémái. In: Hegedűs B. András (szerk.): A Petőfi Kör vitái, V. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 75–147.
- A polgári radikalizmus és az agrárkérdés. http://multunk.com/index.php?title=A_polgári_radikalizmus_és_az_agrárkérdés (2020.09.30.)
- A. Sajtó Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004, Napvilág.
- Ajtay József: A nemzetiségi kérdés. Budapest, 1914, Pesti Könyvnyomda.
- Alber, Jens: Government Responses to the Challenge of Unemployment: The Development of Unemployment Insurance in Western Europe. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 151–186.
- Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Richard Rose (eds.): A Society Transformed. Hungary in Time–Space Perspective. Budapest, 1999, CEU Press.
- Andorka Rudolf – Tóth István György: A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport. 1992. Budapest, 1992, TÁRKI. 396–507.
- Andorka Rudolf et al.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1986, Kossuth.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 2. sz. 101–120.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982, Gondolat.
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1997, Osiris.
- Anka László: A magyar agráriusok és eszméik. Valóság, 56. évf. (2013) 1–4. sz. 1–13.
- Antal László et al.: Fordulat és reform. Háttér tanulmányok. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. Medvetánc, 7. évf. (1987) 2. sz. Melléklet. 47–74.
- Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949–1955-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1. Budapest, 1957, KSH.
- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, 71. kötet, Budapest, 1932, KSH.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Statisztikai Közlemények, 86. kötet, Budapest, 1934, KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás. 1. kötet. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3. köt. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978, KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. köt. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983, KSH.
- Az iskolák államosítása. Budapest, 1948, VKM.
- Az MDF választási programja. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1989-ről. Budapest, 2000, R-Forma.
- Az MDP Központi Vezetősége és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről – Hegedűs András előadói beszéde a KV 1953. december 19-i ülésén. Budapest, 1954, Szikra.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a Magyarországon élő Cigány-lakosság helyzetéről (1974. június 11.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978, Kossuth. 781–796.

- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. In: Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 210–239.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató anti-marxista nézeteiről (1973. március). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978, Kossuth. 456–469.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a népesedési helyzetünkről, népesedéspolitikai feladatainkról (1973. február 13.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978, Kossuth. 434–451.
- Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. In: Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 243–272.
- Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest, 1978, Kossuth.
- Balla Antal: A liberalizmus története, gazdasági politikai tanításai. Budapest, 1922, Légrédy.
- Balogh Margit: A Mindszenty-per. Korunk, 23. évf. (2012) 7. sz. 3–17.
- Balogh Margit: Quadregesimo anno. História, 13. évf. (1991) 5–6. sz. 6–7.
- Balogh Miklós: A bukovinai székelyek megtelepedése Tolna megyében. Szeged, 1991.
- Barankovics István: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-i értekezletén. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956). Budapest, 1994, Pannonia. 40–52.
- Bárdi Nándor György: A minőség fölénye. Korunk, 8. évf. (1997) 11. sz. 52–78.
- Barr, Nicholas (szerk.): Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában: az átalakulás, és ami utána jön. Budapest, 1995, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Barta Róbert: Egy történelmi osztály hanyatlása. Arisztokrácia és a politikai elit 1919 után. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem. 191–204.
- Bartha Ákos Bal vagy jobb? Németh László minőségszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. Forrás, 49. évf. (2017) 2. sz. 40–57.
- Beer Iván: Vázsonyi Vilmos, az igazi demokrata. In: Landesmann György – Deutsch Róbert (szerk.): Hetven év. Emlekkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára. Budapest, 1992, Budapesti Zsidó Hitközség. 19–32.
- Bekics Gusztáv (Censor): Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Budapest, 1884, Zilahy Sámuel.
- Belényi Gyula (szerk.): Munkások Magyarországon 1948–1956. Budapest, 2000, Napvilág.
- Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965. Szeged, 2009, Belvedere.
- Beluszky Pál: A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 201–221.
- Berend T. Iván: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. Budapest, 2003, História – MTA.
- Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (1948). In: Bibó István válogatott művei. II. köt. Budapest, 1986, Magvető. 621–799.
- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris.
- Bikkal Dénes: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Budapest, 1943, Danubia Könyvkiadó.
- Bindorffer Györgyi: Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Budapest, 2011, Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Korall, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 72–93.
- Bódy Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. Aetas, 19. évf. (2004), 1. sz. 5–30.
- Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete: 1890–1938. Budapest, 2003, L'Harmattan.
- Bódy Zsombor: Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala. 227–256.
- Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. Századok, 139. évf. (2005) 6. sz. 1457–1475.
- Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest, 1987, Magvető.
- Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely. 50–94.
- Borbándi Gyula: Népiesség és népiek. Budapest, 2000, Püski.
- Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapi Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956. Budapest, 1988, Minerva.
- Botos József: A magyar társadalombiztosítás kialakulása és fejlődése. Budapest, 1998, PPKE ÁJTK.

- Böhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Böhm Vilmos: Szociálpolitikai kongresszusok. In: Jemnitz János – Schlett István (szerk.) Szocializmus (1906–1938) Budapest, 1984, Kossuth. 547–554.
- Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég, 6. évf. (2001) 1. sz. 95–118.
- Cora Zoltán: A szociálpolitika válaszútjai Magyarországon: a mintakövetés lehetőségei és kényszerei (1938–1950). Doktori értekezés. Szeged, 2011, SZTE. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/655/10/CoraZ_PhD_Dissz_2011.pdf (2020.09.30.)
- Cora Zoltán: Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika Magyarországon. – In: Így kutattunk mi! Tanulmánykötet III. A Nemzeti Kiválóság Országos Program ösztöndíjasainak tanulmányaiból. 3. köt. Budapest, 2014, Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, 57–66. http://real.mtak.hu/23348/7/kovrig_bela_es_a_produkativ_szocialpolitika_magyarorszagon.pdf (2020.09.30.)
- Czettler Jenő: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. A Magyar Gazdaszövetségnek Budapesten rendezett II. szociális kurzusán tartott előadása. In: Czettler Jenő: Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek. Szerk. Tóth Pál Péter. Budapest, 1995, Századvég. 88–107.
- Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914, Pátria Ny.
- Csemniczki Katalin: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovic Mária (szerk.): Körkép reform után. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 28–50.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiaja 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Csurka István felszólalása az első lakitelki találkozáson. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 24–37.
- Dániel Arnold: Föld és társadalom. Budapest, 1911, Athenaeum.
- Dixon, John – Macarov, David (eds.): Social Welfare in Socialist Countries. London – New York, 1992, Routledge.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005, Osiris. 397–459.
- Doros Gábor: Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen. Budapest, 1938, Magyar Családvédelmi Szövetség.
- Dr. Parassin József – Dr. Gortvay György (szerk.): Társadalmpolitikai feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott közegészségi és társadalmpolitikai országos értekezlet munkálatai. Budapest, 1927, Franklin.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: A magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, 2005, Csokonai.
- Ecséri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898, Lampel.
- Egresi Katalin: Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939. Budapest, 2008, Napvilág.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai. 291–346.
- Esping-Andersen, Gosta: Social Welfare Policy. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences. Amsterdam – New York, 2001, Elsevier. 14481–14485.
- Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003, Hermész Kör – Osiris. 446–474.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. köt. Budapest – Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek.
- Fekete Bálint: A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. Médiakutató, 15. évf. (2014) 4. sz. 13–23.
- Fekete György: A magyar belvízi hajózás a két világháború között. Közlekedéstudományi Szemle, 46. évf. (1996) 4. sz. 143–149.
- Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István (szerk.): Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai időszaki közlemények 11. Budapest, 1966, Statisztikai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986, Magvető.
- Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból. Válogatta és szerkesztette: Várnai Györgyi. Budapest, 1991, T-TWINS.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalmpolitika. Budapest, 1982, Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmpolitikai tanulmányok. Budapest, 1980, Gondolat.
- Flora, Peter – Alber, Jens: Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 37–80.
- Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J.: The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State. In: Flora, Peter – Arnold J. Heidenheimer (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 17–36.
- Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Debrecen, 2001, Csokonai.

- Fóris Imre: A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelőszövetkezetekben. Budapest, 1969, TOT.
- Főglein Gizella: *Etnikum és educatio*. Budapest, 2006, Napvilág.
- Földes Béla: A trianoni békeparancs hatása a magyar közgazdaságra. In: Apponyi Albert et al.: *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata*. Budapest, 1928, Magyar Küllügyi Társaság. 258–309.
- Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, 1990, Baranya Megyei Levéltár.
- G. Fodor Gábor: „Jászság” II. Az exoterikus szövegek – az új Magyarország programja. In: G. Fodor Gábor – Schlett István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, 2006, Századvég. 232–255.
- G. Fodor Gábor: „Ugrás közben megkövült oroszlán” – a szociáldemokrácia, mint politikai mozgalom (1900–1919). In: G. Fodor Gábor – Schlett István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, 2006, Századvég. 255–278.
- Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság*. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi.
- Gál László et al.: *Szociálpolitikánk két évtizede*. Budapest, 1969, Táncsics.
- Garancsi Györgyi: A nőkérdés a pártok politikájában. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, 2007, Napvilág. 261–268.
- Gardiner, Juliet – Wenborn, Neil (eds.): *The History Today Companion to British History*. London, 1995, Collins & Brown.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, 1997, Pannonica.
- Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, 1977, Akadémiai.
- Gergely Jenő: *A napbaöltözött ember*. Budapest, 1994, Gondolat.
- Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon. 1890–1950*. Budapest, 1987, Kossuth.
- Gerő András: Az elvesztett magyar „aranykor”. In: Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *Európai testvérháború 1914–1918*. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. 51–66.
- Gerő András: *Elsőprő kisebbség*. Budapest, 2017, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Gerő Ernő: *A szocialista iparosítás útján*. In: Gerő Ernő: *A vas, az acél, a gépek országáért*. Budapest, 1952, Szikra. 245–254.
- Giesswein Sándor: *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Budapest, 1907, Szent István Társulat.
- Gjurov, Alexander: *Magyarországi bolgárok*. Budapest, 1998, Körtánc Füzetek.
- Glennerster, Howard: *British Social Policy. 1945 to the Present*. Oxford, 2007, Blackwell.
- Granville, Johanna: *Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció. 1956–1957. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 191–218.*
- Gratz Gusztáv előadása a liberalizmusról. In: *A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által 1904-ben rendezett vita. Huszadik Század (klnyt.)*. Budapest, 1904, Porlitzer Zsigmond. 1–20.
- Gratz Gusztáv: *Magyarország a két világháború között*. Budapest, 2001, Osiris.
- Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1987, MTA TTI.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006, Osiris.
- Gyáni Gábor: *A városi munkásság szervezete Magyarországon 1910–1941 között*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995, Osiris – 1956-os Intézet. 553–557.
- Gyarmati György: *A közigazgatás újjászervezése az ideiglenesség korszakában. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 1. sz. 63–98.*
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak másképp szemlélésének vázlata (1945–1956)*. Pécs, 2010/b. http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/gygy_rakosi (2020.09.30.)
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 2011, ÁBTL – Rubicon.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. (1945–1956)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2010, MTA.
- Gyarmati György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon. 2000, 23. évf. (2012) 7–8. sz. 12–33.*
- Gyivicsán Anna – Krupa András: *A magyarországi szlovákok*. Budapest, 1998, Press Publica.
- Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidókérdés az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest, 2009, Gondolat.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszmé története*. Budapest, 2007, Osiris.
- Hajdú Zoltán: *A közigazgatási terfelosztás változásai Magyarországon. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 5–21.*
- Halász Csilla: *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest, 2013, Pest Megyei Levéltár.
- Hámori Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. In: Hámori Péter: *„Szegények mindig lesznek veletek...” Tanulmányok a szociálpolitika történetéből*. Budapest, 2006, PPTE. 29–35.

- Hámori Péter: ONCSA. Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő*, 15. évf. (2004) 2. sz. 5–12.
- Hámori Péter: Utak az Országos Nép- és Családvédelmi Alaphoz. In: Szilágyi Csaba (szerk.) *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1941–1945)*. Budapest, 2008, Gondolat – Barankovics. 25–55.
- Hanák Péter: A századforduló. In: Pölskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *20. századi magyar történelem*. Budapest, 2001, Korona. 33–60.
- Hantó Zsuzsa: Kulákok, kitelepítések. *Rubicon Online plusz*, 2013. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kulakok_kitelepitesek/ (2020.09.30.)
- Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígázatában*. Budapest, 1988, Kossuth.
- Hell Roland: A nőmenekülés, mint a szocialista társadalom politikai uralkodó osztályának néhány jellemzője a Kádár-rendszerben. *Jog–Állam–Politika*, 2. évf. (2010) 2. sz. 99–119.
- Heller András: *Cselédsor*. Budapest, 1937, Szent István Társulat.
- Hilscher Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest, 1928, Szövetnek.
- Hindy Zoltán: A járuléktörvény elhelyezése a Magánalkalmazottak Biztosító Intézeténél. *Munkaügyi Szemle*, 13. évf. (1939) 11. sz. 497–500.
- Hindy Zoltán: Az öregségi-rokkantsági ellátás javulása. *Jó egészséget! MABI Tudósító*, 3. évf. (1944) 10. sz. 273–274.
- Hoóz István – Kepces József – Klinger András: *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Budapest, 1985, Állami Gorkij Könyvtár.
- Hoóz István: *Népességpolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1970, Akadémiai.
- Horvát István: *A társadalombiztosító intézetek tartalékalapjai tőkének beruházása*. *Munkaügyi Szemle*, 12. évf. (1938) 6. sz. 313–324.
- Horváth Ferenc: *A MÁV utolsó nagy vasútépítő munkája Szeretfalva–Déda között 1940–1944*. In: Mezei István (szerk.): *Vasúthistoria Évkönyv 1998*. Budapest, 1999, MÁV. 104–147.
- Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely.
- Horváth Sándor: *A grádistyei horvátok XVI–XX. századi asszimilációjának példái*. *Kisebbségkutatás*, 14. évf. (2005) 2. sz. 181–193.
- Illés György (szerk.): *A magyar társadalombiztosítás 20 éve (1945–1964)*. Budapest, 1967, SZOT.
- ILO (International Labour Organisation) 1981.
- Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században*. Budapest, 2009, Akadémiai.
- Izsák Lajos (szerk.): *Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956)*. Budapest, 1994, Pannonia.
- Jancsák Csaba: *Az 1956-os forradalom indítószikrája*. Szeged, 2016a, Belvedere Meridionale.
- Jancsák Csaba (szerk.): *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életútinterjúk tükrében*. Szeged, 2016b, Belvedere Meridionale. 7–13.
- Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003, Helikon.
- Józan Péter: *A halandóság alakulása Magyarországon*. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995)*. Budapest, 1997, KSH. 363–378.
- Juhász Annamária: *Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról*. *Valóság*, 52. évf. (2009) 8. sz. 16–45.
- Kádár Mihály: *Megjegyzések a mezőgazdasági betegségek biztosítással kapcsolatban*. *Országos Orvoskamrai Közlöny*, 8. évf. (1944) április 15.
- Kálmán András: *A magyar cigányok problémája*. *Társadalmi Szemle*, 1. évf. (1946) 8–9. sz. 656–658.
- Kamarás Ferenc: *A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben*. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiaja 896–1995*. Budapest, 1997, KSH. 317–340.
- Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest – Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás*. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- Karády Viktor: *Szociológiai kísérlet a magyarországi zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére*. In: Kende Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984, Magyar Füzetek. 37–180.
- Kardos László: *Szeta. Beszélő*, 17. évf. (1998) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeta> (2020.09.30.)
- Katus László: *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete. I. köt.* Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 142–160.
- Kelemen Elemér: *A magyarországi népoktatás a dualizmus korában*. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – Művelődés – Történet*. Budapest, 2001, Trezor. 57–72.
- Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, 1939, MEFHOSZ.
- Kerepeszki Róbert: *„Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellekvára”*. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Bűvöpatatok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 2013, Jaffa. 293–318.
- Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Otília: *Társadalmi szerződés. A kibontakozás ellenzéki programja*. *Beszélő különszám*, 6. évf. (1987) 2. sz. 115–126.
- Kiss Mária Rita: *A DNP és az 1956-os keresztény pártpolitika*. In: Kiss Mária Rita (szerk.): *Magyar kereszténydemokraták és 1956*. Budapest, 2016, Gondolat. 48–77.

- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 79–94.
- Kocsis Károly: Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. Kisebbségkutatás, 6. évf. (1997) 1. sz. 5–15.
- Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997. Balassi.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Szekszárd, 1997, Babits.
- Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 9–46.
- Kornai János: The Hungarian Reform Process. Journal of Economic Literature, 24. évf. (1986) 4. sz. 1637–1738.
- Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, 1927, Magyar Pedagógiai Társaság.
- Kovács Alajos: Magyarország népe és népesedésének kérdése. Budapest, 1941, Magyar Statisztikai Társaság.
- Kovács Éva – Tóth István: Ki mit mondott 1990-ben? Politikatudományi Szemle, 1. évf. (1992) 1. sz. 99–124.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.
- Kovacsics József: Magyarország népessége 1787–1870. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 249–270.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2003, EPL.
- Kovrig Béla: A munka védelme a dunai államokban. Kolozsvár, 1944, Universitas Francisco-Josephina.
- Kovrig Béla: Fasizmus – Hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika. Szeged, 1934, Városi Ny.
- Kovrig Béla: Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon. Budapest, 2019, Barankovics – Gondolat.
- Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika (1920–1945). I. köt. Budapest, 2011, Gondolat.
- Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika. Kolozsvár, 1944, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem.
- Kovrig Béla: Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története. Budapest, 2016, Gondolat – Barankovics.
- Kovrig Béla: Szociálpolitika. Budapest, 1936, Magyar Szemle Társaság.
- König Miklós: Termelőszövetkezet és háztáji gazdaság. Korunk, 28. évf. (1969) 7. sz. 1010–1016.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Budapest, 2004, Akadémiai.
- Kövér György: Iparosodás agrárországban. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. köt. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–286.
- Kugler József: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csongrád megyében. Regio, 7. évf. (1996) 4. sz. 47–73.
- Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000, Osiris – MTA.
- Kulcsár Kálmán: A magyar falu és a magyar parasztság. In: Vágvolgyi András (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest, 1982, Akadémiai. 11–40.
- Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Budapest, 1982, Kossuth.
- L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Budapest, 1991, MTA TTI.
- Lackó Miklós: Válságok, választások. Budapest, 1975, Gondolat.
- Laczó István: A magyar munkás- és balesetbiztosítás története. Budapest, 1968, Táncsics.
- Ladik Gusztáv: Jóléti intézményeink. Budapest, 1940, Attila Ny.
- Lakitelki nyilatkozat. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 177–183.
- Láng Lajos: Társadalmi deficit. Budapest, 1881, Kilián.
- Lányi Kamilla: Hozzászólás Nagy Tamás: A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása című cikkéhez (Kézirat 1956 tavaszáról). In: Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): A Petőfi-kör vitái, hiteles jegyzőkönyv alapján I. köt. Két közgazdasági vita. Budapest, 1989, Kelenföld – ELTE. 173–177.
- Lengyel Ervin: Az OTI szervezete és működése. In: Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly (szerk.): A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Budapest, 1942, BM.
- Lengyel László: Magyar ellenzékek. Rubicon, 15. évf. (2004) 5–6. sz. 86–95.
- Litván György – Varga F. János (szerk.): Jászi Oszkár publicisztikája. Budapest, 1982, Magvető.
- Litván György: Koalíciós közjáték. (1945–1948) Rubicon, 7. évf. (1996) 1–2. sz. 40–46.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1931, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1940, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1941, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH.
- Majdán János: Közlekedéspolitikai és hálózatfejlesztések 1920 és 1944 között Magyarországon. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 16–31.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Budapest, 2012, Libri.

- Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. Budapest, 2018, Libri.
- Manherz Károly (szerk.): A magyarországi németek. Budapest, 1998, Útmutató.
- Matolcsy Máttyás: A magyarországi jövedelem- és adóeloszlás. Budapest, 1938, Universitas.
- MDP Központi Vezetőségének határozata a klerikális reakció elleni harcról (1950. június 1.). In: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, 1951, Szikra. 164–168.
- Medgyesi Konstantin: Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2017, SZTE. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4133/19/medgyesidokt.pdf> (2020.09.30.)
- Merre megyünk? Budapest, 1943, EMSZO – KALOT.
- Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. Regio, 6. évf. (1995) 3. sz. 3–33.
- Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Budapest, 1995, Osiris.
- Mihelics Vid: Az új Portugália. Budapest, 1939, Franklin.
- Mihelics Vid: Az új szociális állam. Társadalompolitikai és gazdasági rendelkezések Európa legújabb alkotmányában. Budapest, 1931, Szent István Társulat.
- Mocsáry Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről. Budapest, 1886, Singer és Wolfner.
- Mód Aladár: Az újjáépítés gazdaságpolitikája. Társadalmi Szemle, 1. évf. (1946) 1. sz. 13–21.
- Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon, 1945–1956. Civil Szemle, 2. évf. (2005) 3. sz. 5–37.
- Monigl István: Életmódváltozás és életkörülmények. In: Vass Henrik (szerk.): Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Budapest, 1982, Kossuth. 146–171.
- Műnnich Iván – Makszony Ferenc (szerk.): Devianciák Magyarországon. Budapest, 1994, Közélet Kiadó.
- Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, 2018, Kronosz. 213–236.
- Nagy Péter Tibor: A társadalompolitika új elemei az 1930-as évek Magyarországon. Világosság, 42. évf. (2001) 7–9. sz. 85–104.
- Nagy Péter: A növekvő életszínvonal kompromisszumai a Kádár-kori Budapest. Metszetek, 1. évf. (2012) 1. sz. 109–111.
- Nemes Erzsébet – Bárdosi Mónika: Könyvtárosok és olvasási, könyvtárhasználati szokások 50 év távlatában, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján. Könyvtári Figyelő, 53. évf. (2007) 2. sz. 209–226.
- Németh László: Új politika. In: Kisebbségben – a minőség forradalma. Budapest, 1939, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Ny. 547–551.
- Népszámlálási adatok. Mikrocenzus, 1996 – Lakások és lakóik. Budapest, 1996, KSH.
- Nyers Rezső: Útkeresés – reformok. Budapest, 1988, Magvető.
- Oltvai Ferenc: A Csongrád vármegyei szerb optások ügye. In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991, Móra Ferenc Múzeum. 137–198.
- Ormos Mária: Magyarország a két világháború között 1914–1945. Budapest, 2006, Csokonai.
- Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok. Budapest, 2009, Napvilág.
- Palasik Mária: A nők a parlamentben (1920–1990). In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 227–257.
- Palasik Mária: A parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949). Budapest, 2017, Országgyűlés Hivatala.
- Pethő Sándor: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Budapest, 1925, Enciklopédia Rt.
- Petrás Éva: A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata. Kovrig Béla kereszténydemokrata szociálpolitikus kommunizmus képe. Hét Hárs, 15. évf. (2016) 3. sz. 56–63.
- Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: Feitl István (szerk.): Nyitott/zárt Magyarország: Politikai és kulturális orientáció 1914–1949. Budapest, 2013, Napvilág. 77–92.
- Petrás Éva: Barankovics István és pártja az 1945-ös demokráciában és annak utóvédharcában. Múltunk, 61. évf. (2016) 1. sz. 90–107.
- Petrás Éva: Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulóján 2018. augusztus 25-én rendezett „Útkeresés két korszak határán” c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. (Kézirat.)
- Petrás Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében (1931–1944), Egyháztörténeti Szemle, 14. évf. (2013) 2. sz. 1–19.
- Petrásévich Géza: Magyarország és a zsidóság. Budapest, 1895, Szent Gellért Ny.
- Pomogáts Béla: Válasz Herdernek és Adynak. Illyés Gyula 1977-es tanulmánya. Kortárs, 57. évf. (2013) 12. sz. 55–65.
- Póty János: A kommunizmus ígérete. Életmód-viták az 1960-as években. História, 8. évf. (1986) 5–6. sz. 26–29.

- Pozsgay Imre felszólalása „A magyarság esélyei” címmel rendezett 1987-es lakitelki konferencián. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 11–24.
- Pölsökei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. <http://mek.niif.hu/05400/05479/05479.htm> (2020.09.30.)
- Prónai Borbála: A kötelező társadalombiztosítás szolgáltatásai a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (szerk.): Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945). Budapest, 2008, Gondolat. 55–75.
- Propper Sándor: Új ipari forradalom. Budapest, 1933, Népszava Könyvkereskedés.
- Pulszky Ágost: A munkáskérdés. Budapest, 1890, Eggenberger.
- Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.
- Rácz Erika: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura menti területeken 1945-ig. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 1. sz. 76–80.
- Rainer M. János: A Kádár-rendszer válsága. In: Rainer M. János: Ötvenhat után. Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 173–186.
- Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Budapest, 2016, Osiris.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2016, Nagy Imre Alapítvány.
- Rákosi Mátyás: A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. In: Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Budapest, 1949, Szikra. 281–315.
- Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építed. In: Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Budapest, 1948, Szikra. 276–319.
- Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök. 1988–1989. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila – Gézi József – Sipos József. Budapest, 1999, Kossuth.
- Révész Sándor: Aczél és korunk. Budapest, 1997, Sik.
- Réz Mihály: Magyar fajpolitika. Budapest, 1905, Kilián Frigyes.
- Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság. 7–47.
- Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. Budapest, 1945, Faust.
- Ritter, Gerhard A.: Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München, 1991, Oldenbourg.
- Romsics Ignác: A Horthy rendszer jellegéről. Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. Rubicon, (1997) 1. sz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_jellegeroel_elitizmus_tekintelyelv_konzervativizmus (2020.09.30.)
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Salamon Konrád: Népi mozgalom – népi gondolat. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 154–160.
- Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós: Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, 2002, Akadémiai.
- Sásdi Tamás: A Rákosi-korszak (1948–1956) Korok, 7. évf. (2018) <https://korok.webnode.hu/products/a-rakosi-korszak-1948-1956/> (2020.09.30.)
- Sasfi Csaba: Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban. Korall, 15. évf. (2014) 56. sz. 96–117.
- Schadt Mária: Női vezetők a Kádár-korszakban. Kiválasztódás és karrier. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 191–225.
- Scherer Péter Pál: Így látom én. Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Schlachta Krisztina: Kádár-korszak. Társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban, 1956–1989. Árkádia–Történelemoktatási portál, (2011) 4. sz. <http://www.arkadia.pte.hu> (2020.09.30.)
- Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. II. köt. Budapest, 2010, Századvég.
- Sík Endre: New Trends in the Hungarian Welfare System. In: Evers, Adalbert – Wintersberger, H. (hrsg.): Shifts in the Welfare Mix. Frankfurt, 1990, Campus. 281–296.
- Simándi Irén: Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948. Budapest, 2012, Gondolat.
- Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéseiről. Magyar Statisztikai Szemle, 24. évf. (1946) 1–6. sz. 1–4.
- Stark Tamás: A magyar zsidóság vándormozgalma. a vészidőszak után. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció. I. köt. Budapest, 1998, KSH. 115–122.
- Stein Kuhnle: The Growth of Social Insurance Programs in Scandinavia: Outside Influences and Internal Forces. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New York – London, 1981, Transaction Books. 125–150.
- Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 1938, Pesti Izraelita Hitközség.
- Szabad Demokraták Szövetsége: A rendszerváltás programja. Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése, (1989. március 19. – április 16.) a budapesti Corvin Filmszínházban. Budapest, 1989, SZDSZ.

- Szabó Ildikó – Falus Katalin: Politikai szocializáció közép-európai módra. *Magyar Pedagógia*, 100. évf. (2000) 4. sz. 383–400.
- Szabó Róbert: Egy kereszténydemokrata kísérlet Kelet–Közép–Európában, a Demokrata Néppárt (1944–1949). In: Kiss Mária Rita (szerk.): *Út Európa szívébe. A kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története*. Budapest, 2016, Barankovics. 715–735.
- Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Budapest, 1962, *Közgazdasági és Jogi*.
- Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, 1990. Budapest, 1990. TÁRKI. 418–429.
- Szalai Júlia: *Uraim! A jogaimért jöttem!* Budapest, 1998, Új Mandátum.
- Szalay Sándor: *Városi cselédkérdés*. Budapest, 1909, May János.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister.
- Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák*. Budapest, 2004, Lucidus.
- Székely Gábor: *A kereszténydemokrácia Németországban. Múltunk*, 18. évf. (2007) 3. sz. 202–236.
- Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, 2013, Kutatópont.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1935, Királyi Egyetemi Nyomda.
- Szerencsés Károly: *A Nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső (1897–1997)*. Pápa, 2009, Jókai Mór Városi Könyvtár.
- Szikra Dorottya: *A produktív szociálpolitika és a zsidótörvények. A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországn. Századvég, Új folyam*, 12. évf. (2008) 2. sz. 35–77.
- Szikra Dorottya: *Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején*. In: *Augusztinovic Mária (szerk.): Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest, 2000, *Közgazdasági Szemle Alapítvány*. 11–27.
- Szikra Dorottya: *The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the late 19th Century*. *European Journal of Social Security*, Vol. 6. (2004) No. 3. 255–257.
- Szociális piacgazdaság*. Budapest, 1989, Konrad Adenauer Alapítvány.
- T. Kiss Tamás: *A dualizmus kori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabetizmus*. *SZÍN*, 17. évf. (2012) 2. sz.. 25–44.
- T. Kiss Tamás: *A népművelőtől a kulturális menedzserig*. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- T. Kiss Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Budapest, 1998, MMI – Mikszáth.
- Tabajdi Gábor: *A III/III krónikája*. Budapest, 2013, Jaffa.
- Tabajdi Gábor: *Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében*, In: *Ungváry Krisztián (szerk.): Búvápatatok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 2013, Jaffa. 81–143.
- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Budapest, 2007, Osiris.
- Tallian Béla: *Törvényjavaslatok munkások- és cselédek sorsának betegség, baleset, rokkantság és akkor esetére való biztosításáról*. Budapest, 1896, *Patria Nyomda*.
- Tálos, Emmerich: *Sozialstaat – Sozialpolitik*. In: *Forum Politische Bildung (Hg.): Informationen zur Politischen Bildung. Sozialpolitik im internationalen Vergleich*, (1998) No. 14. 5–14.
- Tátrai Patrik: *Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához*. *Földrajzi Értesítő*, 55. évf. (2006) 3–4. sz. 273–286.
- Tegzes László: *Az önkéntes társadalmi munka. Nép- és Családvédelem*, 1. évf. (1941) 10. sz. 42.
- Tegzes László: *Háború és szociálpolitika. Nép- és Családvédelem*, 2. évf. (1942) 4. sz. 126–129.
- Teleki Mihály: *Trianon hatása mezőgazdaságunkra*. Budapest, 1933, Kovács-Szegedi Ny.
- Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995, Sage Publications.
- Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904, Kilián.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai.
- Tiszai Attila: *Keresztény szociálpolitika? Szolgatárs*, 23. évf. (2014) 3–4. sz. 61–65.
- Tomka Béla: *A jóléti állam Magyarországon és Európában a 20. században*. Budapest, 2008, Corvina. 56–57.
- Tomka Béla: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*. In: *Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 47–80.
- Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009, Osiris.
- Tomka Béla: *Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon*. In: *Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár*, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003, Századvég.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika Magyarországon a Kádár rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok*. *Múltunk*, 57. évf. (2012) 2. sz. 27–49.
- Tomka, Béla: *Wohlfahrtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990*. In: *Kaelble, Hartmut – Schmid, Günther (Hg.): Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. Berlin, 2004, *WZB-Jahrbuch*. 107–139.

- Tóth Ágnes (szerk.): A pártállam és a nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét, 2003, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Béla: Családi segély. Nép- és Családvédelem, 3. évf. (1943) 10. sz. 380–381.
- Tóth Béla: Szociális biztosítási tervek. Nép- és Családvédelem, 3. évf. (1943) 12. sz. 457.
- Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Gyula: Tíz év múltán – a hatvan éve alapított körzeti könyvtárakról. 1. rész. Könyvtári Figyelő, 55. évf. (2009) 4. sz. 685–704.
- Tóth József – Trócsányi András: A magyarság kulturális földrajza. I. köt. Pécs, 1997, Pro Pannonia.
- Tóth Zoltán: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, 1998, Korona. 405–416.
- Tókéczki László: Vázsonyi Vilmos eszmei politikai arca. Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
- Új rendelkezések a társadalombiztosításban. Jó egészséget! MABI Tudósító, 2. évf. (1943) 1. sz. 1.
- Újvári Károly – Bakai László (szerk.): A budapesti tömegközlekedés 25 éve, 1945–1970. Budapest, 1970, BKV.
- Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Budapest, 2016, Jelenkor.
- Ungváry Krisztián: Kisgazdapárti politikusok és az állambiztonság. In: Ungváry Krisztián (szerk.): Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989. Budapest, 2013, Jaffa. 183–221.
- Ungváry Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány (1900–1948). Budapest, 2009, Osiris. 305–341.
- Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony, 2001, Kalligram.
- Valuch Tibor: A gulyáskommunizmus valósága. Rubicon, 13. évf. (2001) 10. sz. 69–76.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005, Osiris.
- Varga Domokos György: Elsőkből lesznek az első. A magyar média metamorfózisa. I. Médiaharok. Budapest, 2013, LKD.
- Varga Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után. Metszetek, 1. évf. (2012) 2–3. sz. 83–92.
- Veres Péter: A paraszti jövő. Budapest, 1948, Sarló.
- Veress Jenő: Herbert Spencer erkölcstana. http://epa.oszk.hu/02300/2360/00031/pdf/EPA02360_theologiai_szakla_1910_03_190-225.pdf (2020.09.30.)
- Vida István (szerk.): 1956 és a politikai pártok. Budapest, 1998, MTA.
- Vobruba, Georg: Korszerűség, modernizáció, szociálpolitika. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 2. évf. (1991) 6. sz. 3–11.
- Vörös Károly et al. (szerk.): A magyar állam szervei 1944–1950. I. köt. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.
- Weiss István: Hazánk társadalomrajza. Budapest, 1942, Magyar Szemle.
- Weiss János: A filozófusper és következményei. Történeti filozófiai rekonstrukció. Előadás a Német–Magyar Filozófiai Társaság konferenciáján, Budapesten a Goethe Intézetben (2008. november 6.). Politikatudományi Szemle, 19. évf. (2010) 4. sz. 168–183.
- Wetzel Tamás: A bevándorlás kérdése Magyarországon. Budapest, 2011, Publikon.
- Wittmann Ernő: A nemzetiségek önrendelkezési jogának múltja és jövője. Budapest, 1918, Franklin.
- XI. Pius pápa Quadragesimo anno kezdetű enciklikája (1931). https://web.archive.org/web/20100902073658/http://ocipe.hu/_KatSzoc/qa1.htm#T50 (2020.09.30.)
- Zachar Péter Krisztián: Az egyház társadalmi tanítása és az emberarcú piacgazdaság. Jelűjság, <http://www.jelujzag.hu/az-egyhazi-tarsadalmi-tanitasi-es-az-emberarcu-piacgazdasag> (2020.09.30.)
- Zigány Zoltán: Népoktatásunk reformja. Budapest, 1918, Új Korszak.